

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI
TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES
UNIVERSITATIS TARTUENSIS
(DORPATENSIS)

B

HUMANIORA

XL

TARTU 1937

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI
TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES
UNIVERSITATIS TARTUENSIS
(DORPATENSIS)

B

HUMANIORA

XL

TARTU 1937

Sisukord. — Contenta.

1. **H. Mutschmann.** Milton's projected epic on the rise and future greatness of the Britannic nation. Together with a reprint of the anonymous pamphlet entitled: Great Britain's Ruin Plotted by Seven Sorts of Men, 1641.
 2. **J. Györke.** Das Verbum */ē- im Ostseefinnischen. (Einige Bemerkungen über das Suppletivwesen des verbum substantivum.)
 3. **Gustav Saar.** Johann Heinrich Wilhelm Witschel'i „Homniku- ja õhtuohvrite“ eestindised. (Die estnischen Übersetzungen der „Morgen- und Abendopfer“ von J. H. W. Witschel.)
 4. **Olaf Schild.** Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. (Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart.)
 5. **Kurt Schreinert.** Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Rußland in den Jahren 1666—1670. Aus seinen eigenhändigen Aufzeichnungen zum erstenmal veröffentlicht und eingeleitet.
-

**MILTON'S PROJECTED EPIC
ON THE RISE AND FUTURE GREATNESS
OF THE BRITANNIC NATION**

TOGETHER WITH A REPRINT OF THE ANONYMOUS
PAMPHLET ENTITLED

**GREAT BRITAIN'S RUIN PLOTTED
BY SEVEN SORTS OF MEN, 1641**

BY

H. MUTSCHMANN

M. A., PH. D.

PROFESSOR OF ENGLISH

TARTU 1936

CONTENTS

A Hitherto Unexploited Source of Milton's <i>Of Reformation</i>	5
The Relations between <i>GBRPl</i> and <i>Of Reformation</i>	6
The Date of Publication of <i>GBRPl</i>	14
Poet or Pamphleteer	15
The Course of Milton's Epic Plans	21
The New Light on Milton's Plans for a National Epic	26
The Style of Milton's Projected Epic	29
The Prophetic Character of the Projected Epic	34
The Spanish Treason	36
The Messianic Character of Milton's Projected Epic	39
The Glorious Future of the Britannic Nation	42
Traces of Milton's Plan in his Works	46
Conclusion	55
Verbatim Reprint of the Anonymous Pamphlet <i>Great Britain's Ruin</i> <i>Plotted by Seven Sorts of Men</i>	57
Notes	79

A Hitherto Unexploited Source of Milton's *Of Reformation*.

While looking through the collection of pamphlets in the British Museum belonging to the period of Milton's activity as a contributor to this kind of literature, the present writer came across an anonymous publication bearing the following title: *Great Britain's Ruin Plotted by Seven Sorts of Men*, London 1641 (= *GBRPI*). A faithful reproduction of the full text, together with notes, is given at the end of this treatise. A brief study of its contents at once revealed a very close connection with at least three of Milton's political writings, notably his first effort in this line, viz. *Of Reformation in England, and the Causes that hitherto have hindered it*, London 1641. However, in the course of further researches into this problem the fact emerged that this "discovery" had been anticipated by that indefatigable investigator, Alfred Stern, who mentions the above-quoted pamphlet in his biography of Milton as possibly connected with the latter's *Of Reformation*. But he in no way followed up his suggestion, which seems to be the reason why other workers in the same field, who rely chiefly on Masson's standard work, have entirely overlooked that hint. Stern says: „Die Wogen der streitenden Ansichten gingen hoch, als Milton, etwa Ende Mai oder Anfang Juni 1641, die erste seiner flammenden Flugschriften über die Frage der Kirchenverfassung auf den literarischen Markt warf. Der Buchhändler Thomas Underhill, bei dem sie erschien, war als Verleger von Pamphleten der radikalen puritanischen Partei wohl bekannt. Es ist bemerkenswert, daß unter seiner Firma gleichfalls im Jahre 1641 eine kirchenpolitische Streitschrift herauskam, die nicht nur in ihrer ganzen Tendenz, sondern auch in ihrer äußeren Form die größte Ähnlichkeit mit Miltons Broschüre hat, ohne daß es mir möglich wäre, genauer anzugeben, welche der beiden Schriften zuerst erschienen war. Beide haben die Form eines an einen Freund gerichteten Briefes...“ (*Milton und seine Zeit*, Leipzig 1877, 2. Buch, p. 57).

Stern, in writing his biography of the great Puritan, was principally concerned in glorifying his own political ideals, which

were those of the British Liberalism of his time; Milton was to him no more than the peg on which to hang his enthusiastic praise of parliamentarism, and he may, moreover, have disliked the idea of having to represent his idolized hero as dependent on the production of an obscure pamphleteer.

The author of *GBRPl* represents himself, on the title-page, as "a true-hearted well-wisher to Great Britain's happiness", and as of "Christian and true English parentage" (p. 3); he is a private person, leading a life of retirement (p. 2). It seems very doubtful that his identity, as well as that of his "friend", the addressee, who must have been a member of the Long Parliament, will ever be revealed. His division of the "plotters" into seven classes is most illuminating. His chief interest is in religious controversy, whereas the other factors underlying the then prevailing unrest, finance and foreign relations, are kept in the background. He certainly was in much closer touch with realities than Milton who, strong in desultory book-learning, wastes his energy to small purpose in historical disquisitions and in twisting patristic passages to his particular purpose. As the names of the members of the Long Parliament to whom the pamphlet is to be presented, as far as they could be identified, are those of determined opponents of episcopacy, it may be safely inferred that its author belonged to the same faction. His views must have been very advanced indeed, for he recommends the "Independent ways" of the Puritans in New England as a possible model to be imitated by the English Protestants (p. 26).

The Relations between *GBRPl* and *Of Reformation*.

In order to evaluate the part — if any — played by the anonymous pamphlet in the history of Milton's authorship, it is necessary to ascertain the exact nature of their interrelations.

A. Common External Features.

- (1) Both were published in 1641, and anonymously.
- (2) Both are addressed "to a friend" unknown, who need not be the same person. It might even be suggested that Milton's friend was the author of *GBRPl*.

- (3) Both were printed for Thomas Underhill, the same who published Vane's Root and Branch speech for the extirpation of episcopacy (Masson II, p. 239).

B. *Common Internal Features.*

Both the anonymous author and Milton are concerned with the problem of Church Government. They equally demand the abolition of episcopacy, recommending the substitution of the system developed by the "best reformed churches" on the continent, i. e., Presbyterianism. The strongest proofs of interrelation, however, must be looked for not so much in the matter of contents as in that of "parallel word-constellations" and of style. "A constellation of words is a grouping-together, within the limited space of a comparatively few lines, of a number of significant words; two such constellations in two different text are said to be parallel if they contain identical words, and if they prove similar in general character" (quoted from the present writer's *Further Studies concerning the Origin of Paradise Lost*, Tartu 1934, p. 13). The more closely Milton's "sources" are investigated, the more the importance of this peculiar feature of his method of composition impresses itself on the student. The fact that such parallel word-constellations exist as between *GBRPl* and *Of Reformation* speaks strongly in favour of Milton being the borrower.

I.

GBRPl

Of Reformation

(1) The opening passage was utilized by Milton in the middle of his text:

"Sir, Whiles I look on the Lady of Islands, I mean Great Britain, and see her clothed with the *mourning weed* of so many sad, strange, and dishonourable accidents which have

"O, *sir*, if we could but see the shape of our dear mother England, as poets are wont to give a personal form to what they please, how would she appear, think ye, in a *mourn-*

fallen out in these latter times, mine eyes run water, and my head is a fountain of *tears*" (p. 1).

(2) After a short introductory paragraph, the author continues as follows:

"*Sir*, In my *retiredness*, methinks I have discovered the plot of Britain's ruin ... together with the contrivers of it and their principles..." (p. 2).

"...but at last considering these present halcyon days, wherein *the kingsfisher* begins to make his nest upon the waters..." (p. 3).

(3) The following passage

ing weed, with ashes upon her head, and *tears* abundantly flowing from her eyes to behold so many of her children exposed at once, and thrust from things of dearest necessity..." (Robert Fletcher's edition of the *Prose Works*, 1835=Fl, p. 14a).

Milton begins his text as follows:

"*Sir*, Amidst those deep and *retired* thoughts... I do not know of any thing more worthy to take up the whole passion of pity on the one side, and joy on the other, than to consider first the foul and sudden corruption, and then, after many a tedious age, the long deferred, but much more wonderful and happy reformation of the church in these latter days" (Fl 1a).

"Certainly it would be worth the while therefore, and the pains, to inquire more particularly, what, and how many the chief causes have been, that have still hindered our uniform consent to the rest of the churches abroad, at this time especially when *the kingdom* is in a good propensity thereto, and all men in prayers, in hopes, or in disputes, either for or against it" (Fl 2b).

on the parallel passage in *Of Reformation*, because it explains who are meant by the hitherto mysterious "locusts":

"Their Jesuits (*those infernal locusts* which have come out of the bottomless pit)..." (p. 9).

(4) In a paragraph dealing with the motto "no bishop, no king", one reads:

"... for my part I have ever took a *king* for a beam of the deity cast into an angle of the earth, and that judgment and *justice* make *the throne stable*, ruling according to law is the greatest honour and safety of a prince... methinks it is a disparagement to the crown to be supported by bishops; sure I am *Solomon's throne* was supported by lions; and for ceremony to support bishops, it seems such a *sandy foundation*, that with a violent storm the foundation may be washed away, and the whole building may easily fall" (p. 15).

"O let them not bring about their damned designs that stand now at the entrance of *the bottomless pit*, expecting the watchword to open and let out *those* dreadful *locusts* and scorpions, to reinvolve us in that pitchy cloud of *infernal* darkness..." (Fl p. 21a).

Speaking about "this worthy motto, no bishop, no king", Milton also alludes to King Solomon's throne; the "sandy foundation" is replaced by the similar figure of the "house of court-cards":

"But what greater debase-ment can there be to royal dignity, whose towering and steadfast height rests upon the unmovable *foundations* of *justice*, and heroic virtue, than to chain it in a dependence of subsisting, or ruining, to the painted battlements and gaudy rottenness of prelacy, which want but one puff of the king's to blow them down like a pasteboard house built of court-cards? . . .

... seeing that *the throne* of a *king*, as the wise king *Solomon* often remembers us, 'is established in *justice*'..." (Fl 13a/b).

(5) The following extract illustrates the use of a peculiar stylistic device which is handled much more effectively by Milton than by his rather pedestrian model:

"But *now*, *Sir*, I cannot but pause, being transported with such high *thoughts*, and designs; but are not we the tools and instruments to serve divine providence?" (p. 22).

(6) There is to be observed a certain similarity in the sequence of thoughts in the passages contrasted under this head: the English and the Scotch are implored to form a close union; if they do this, all other Protestant churches will join them, and their combined forces will destroy the enemy, convert the Jews and Mohammedans, and establish a kind of world rule:

". . . who knows, but God hath humbled us in the eyes of the world, to raise us to higher honour, and that the northern glory, I mean the Scots, and we should be near a breach, to make way for a stronger, and nearer union? Bones broken and well set are stronger afterwards, so the Scots and we with our brethren in Ireland, may with more constant, and cordial union, advance the glory of our

In both pamphlets, the context is very similar. The word "thoughts" serves as a kind of signal to draw attention to the parallelism:

"O, *sir*, I do *now* feel myself inwrapped on the sudden in those mazes and labyrinths of dreadful and hideous *thoughts*, that which way to get out, or which way to end, I know not . . ." (Fl 20b).

Milton deviates from his model in one characteristic detail: in obedience to his pacifist tendencies he repudiates the application of force:

"Nor must the patience, the fortitude, the firm obedience of the nobles and people of Scotland [be ever forgotten] . . . Go on both hand in hand, O nations, never to be disunited; be the praise and the heroic song of all posterity; merit this, but seek only virtue, not to extend your limits . . . yea, other nations will then covet to serve ye . . ." (Fl 16b/17a).

God, our king, and country,
to make their names famous
amongst Christians, Jews, and
Mohammedans; the blood of
Richard I., and Edward I., is
not wholly lost amongst us . . ."
(p. 27).

II.

*GBRPI**The Reason of Church-Govern-
ment*

The conception that men are the "instruments" of God is transformed by Milton into the idea that men have been lent their talents to use them in the service of the giver:

"But now, Sir, I cannot but pause, being transported with such high thoughts, and designs; but are not we the tools and instruments to serve divine providence? Doth not creation, redemption, and the constant benignity of God's providence engage us to serve God in his highest and greatest ends? Is there any part of the world where God hath ground better furnished with men of *parts*, learning, *tongues*, arts, sciences, brave and noble resolutions, ancient, and renowned valour, and honourable achievements, than in these British Isles? Hath God so honoured and qualified Great Britain, with such sufficiency and eminency in all things? And shall not Great Britain reach

The peculiar use of the plural "parts" forms the most outstanding link between the two parallel passages:

"But this I foresee, that should the church be brought under heavy oppression, and God have given me ability the while to reason against that man that should be the author of so foul a deed; or should she, by blessing from above on the industry and courage of faithful men, change this her distracted estate into better days, without the least furtherance or contribution of those few talents, which God at that present had lent me; I foresee what stories I should hear within myself, all my life after, of discourage and reproach. Timorous and ungrateful, the church of God is now again at the foot of her insulting enemies, and thou bewailest; what matters it for

out its virtues to serve her lord and master in his greatest and highest designs? Well, Sir, let us not be discouraged, let us do, *quantum in nobis*, for our God hath often honoured himself by the weakest instruments" (p. 22).

thee, or thy bewailing? When time was, thou couldst not find a syllable of all that thou hast read, or studied, to utter in her behalf. Yet ease and leisure was given thee for thy retired thoughts, out of the sweat of other men. Thou hast the diligence, the *parts*, the language of a man, if a vain subject were to be adorned or beautified; but when the cause of God and his church was to be pleaded, for which purpose that *tongue* was given thee which thou hast, God listened if he could hear thy voice..." (Fl 42a f.).

III.

GBRPI

Areopagitica (1644)

The passage from which the following lines are taken is a famous one and has often been quoted as an especially brilliant example of the "purple patches" adorning Milton's otherwise somewhat dreary prose. It was no doubt inspired, both as to contents and stylistic character, by the extract from *GBRPI* reprinted opposite. The fact that Milton was influenced by the anonymous pamphlet in the writing of *Areopagitica* leads to the conclusion that the parallelisms in *Of Reformation* are also to be explained as borrowings by Milton, and that,

“But now, Sir, I cannot but pause, being transported with such high thoughts, and designs; but are not we the tools and instruments to serve divine providence? Doth not creation, redemption, and the constant benignity of God’s providence engage us to serve God in his highest and greatest ends? Is there any part of the world where God hath ground better furnished with men of parts, learning, tongues, arts, sciences, brave and noble resolutions, ancient, and renowned valour, and honourable achievements, than in these British Isles? Hath God so honoured and qualified Great Britain, with such sufficiency and eminency in all things? And shall not Great Britain reach out its virtues to serve her lord and master in his greatest and highest designs? Well, Sir, let us not be discouraged, let us do, *quantum in nobis*, for our God hath often honoured himself by the weakest instruments” (p. 22).

therefore, priority must be assigned to *GBRPl* as against *Of Reformation*:

“Now once again by all concurrence of signs, and by the general instinct of holy and devout men, as they daily and solemnly express their thoughts, God is decreeing to begin some new and great period in his church even to the reforming of reformation itself; what does he then but reveal himself to his servants, and as his manner is, first to his Englishmen? I say as his manner is, first to us, though we mark not the method of his counsels, and are unworthy. Behold now this vast city: a city of refuge, the mansion-house of liberty, encompassed and surrounded with his protection; the shop of war hath not there more anvils and hammers waking, to fashion out the plates and instruments of armed justice in defence of beleaguered truth, than there be pens and heads there, sitting by their studious lamps, musing, searching, revolving new notions and ideas wherewith to present, as with their homage and their fealty, the approaching reformation: others as fast reading, trying all things, assenting to the force of reason and convincement” (Fl 115b).

The Date of Publication of *GBRPI*.

In order to account for the unquestioned interdependence of *GBRPI* and *Of Reformation*, it has so far been assumed that in this matter Milton was the "borrower", his literary habit of building up his text by the aid of "parallel word-constellations" being abundantly attested. This theory would be immensely strengthened if it could be proved that the anonymous pamphlet was published before Milton's. Both came out in 1641; but, unfortunately, nothing absolutely certain can be ascertained as to months or days. Masson, after carefully weighing all the available evidence, arrived at the conclusion that "it was not till very late in May, or, more probably, early in June, that the pamphlet [*Of Reformation*] appeared" (II, 235). Looking through *GBRPI* for internal evidence, one finds at least one allusion to a contemporary event which makes it possible to fix a *terminus post quem*. The author speaks of "the near union lately made with the brave, ingenious, and warlike Hollander" (p. 27), which can only be interpreted as a reference to the betrothal of Princess Mary to Prince William of Orange, which took place on May 2, 1641. This event is referred to as having happened "lately", so that one is justified in assuming that the pamphlet was written and published shortly after this event, probably within the month of May.

One cannot be as sure about a *terminus ante quem*. Too little seems to be known concerning the relations between the "managers", i. e., the leading elements in the Puritan faction of the Long Parliament, and the Scottish army to enable one to say what the author means by his reference to "the near breach" with the Scots (p. 27). There may have been some connection with the "army plot" mentioned by Clarendon in the third book of his *History of the Rebellion and Civil Wars in England*, the fear of which "lay at the basis of the Ten Propositions which, on June 24, Pym carried in the Lower House, and which were accepted almost as readily by the Lords" (*Cambridge Modern History*, IV, 293). The quarrel must, however, have been settled by August 10, at the latest, when the Act of Pacification was ratified, by which the Scotch were granted a donative of £200,000 as a compensation for their losses and expenditure. An earlier *terminus ante quem* is suggested by the following consideration: the author inveighs against "innovating prelates with their officers, whether arch-

bishops, bishops, deans, archdeacons, commissaries, officials, etc.", such as those "which manage jurisdiction ecclesiastical, whether excommunications, visitations, synods, corrections, and other courts, *ad collectionem nummorum non ad correctionem morum*" (p. 7). He could hardly have made this remark in this form, without any qualification, after June 8, for on that day, "bills abolishing the Court of High Commission and . . . the Court of Star Chamber . . . were passed by the Lower House . . .; a month later they received the royal assent" (*Camb. Mod. Hist.*, IV, 291). If this argument is held valid, June 8 would be the date before which publication must have taken place. Thus the anonymous pamphlet would be at least contemporary with, and probably anterior to, Milton's *Of Reformation*, so that to suggest that the latter was influenced by the former is a thoroughly reasonable proposition.

Poet or Pamphleteer?

One of the most cherished inventions of the originators of the neo-Puritan Milton legend is the suggestion that Milton, after his return from Italy, reluctantly turned from poetry to prose, actuated by the sole desire to serve his country — or rather the Puritan faction in the state. Thus E. Legouis, following in the wake of convention, as is the unfortunate habit of the compilers of compendious text-books, writes on this subject as follows: "Tous ses grands rêves de poète vont être suspendus pendant vingt ans. On ne peut exagérer la grandeur du sacrifice et c'est à cela qu'il faut mesurer la noblesse de son âme" (Legouis & Cazamian, *Histoire de la Littérature Anglaise*, 3me édition, p. 569). This piece of fiction is somewhat modified by E. M. W. Tillyard, who suggests that Milton wrote his early pamphlets with the same zest as he was wont to put forth in his pursuit of poetry. He says: "These elements [i. e., literary ambition, patriotism, and a distinctly Renaissance mentality] common to the last poems of Milton's youth [i. e., *Ad Patrem*, *Lycidas*, *Epitaphium Damonis*] and the earliest group of pamphlets make us feel that the Milton of the prose is far from being a temporary intruder on the poet with his garland and singing robes about him, but a man with the same basic aims, the same hopes of poetic fame to be realized quickly"

(*Milton*, 1934, p. 119). Miss Rose Macaulay even contends that Milton, being "a born fighter", "threw himself into the battle with ardent, if unconscious zest", and that "he no doubt enjoyed helping his friends the Puritans and the great cause, annoying the bishops, fighting in this stirring battle, and using for missiles the fruits of his ecclesiastical and historical researches" (*Milton*, 1934, p. 65).

The reference to his antiquarian propensities certainly is most apposite in this context. But the desire to display his historical learning was but of minor importance in comparison with his extraordinary and never to be satisfied craving for fame. As such fame, he felt clearly, was only to be obtained through the composition of a great poem, he never relaxed in his efforts to achieve this grand purpose. It has been remarked by the present writer in another connection that Milton's *History of Britain* grew — as a very inferior "second best" — out of his attempt at a great national epic (see *Further Studies concerning the Origin of Paradise Lost*, Tartu, 1934), and there exist good reasons for assuming a similar origin for his *History of Moscovia* (see *Studies concerning the Origin of Paradise Lost*, Dorpat, 1924). Exactly the same remark may be made about the early pamphlets. There is to be found ample proof for such an assertion in Milton's own words. He did not feel at his ease in "the cool element of prose" (Fl. 43a). "I should not have chosen this manner of writing," he says in the same place, "wherein knowing myself inferior to myself, led by the genial power of nature to another task, I have the use, as I may account, but of my left hand." Hence the aridness of the large wastes of his prose, relieved only here and there by those proverbial "purple patches" — written with his right hand — most of which unquestionably are intruders from another sphere, being easily recognizable as "items from his poetic repertory" (*Further Studies*, p. 23). In the introduction to his edition of *Of Reformation* (*Yale Studies in English*, LIV, 1916, p. LXIX), the editor, W. T. Hale, very aptly remarks: "In conclusion, one fact must be acknowledged in regard to Milton's prose: while it is a prose of purple patches, there are many patches that are drab. Many passages delight and charm and uplift us, but there are more that are unpleasant and uninteresting."

The cruel fact is that his ambitious and elaborate plans did not prosper. His journey to Italy had been undertaken as a last

and desperate attempt at forcing the genius within him to manifest itself in the country of his admired models, Virgil and Tasso. But his hopes did not materialize: he had come back empty-handed, but still revolving magnificent plans in his mind. He had kept his minor poems from publication, or given them to the world anonymously, so that it might yet be possible for him to take the world by surprise with some astounding masterpiece — to “burst out into sudden blaze”, and thus to attain that “fair guerdon”, the coveted laurel crown of a national poet (*Lycidas*, ll. 73/4). When, finally, in 1645, he decided to give his collected poems to the world, he must have done so because he had begun to despair of ever accomplishing his greater designs. When he had returned to London from his Italian tour, nothing had been decided: the question both of subject and of form remained unsettled. In his *The Reason of Church-Government*, published in 1641, he speaks at great length of the state of his mind regarding these matters. The most important passage is here reprinted: “Time serves not now, and perhaps I might seem too profuse to give any certain account of what the mind at home, in the spacious circuits of her musing, hath liberty to propose to herself, though of highest hope and hardest attempting; whether that epic form whereof the two poems of Homer, and those other two of Virgil and Tasso, are a diffuse, and the book of Job a brief model: or whether the rules of Aristotle herein are strictly to be kept, or nature to be followed, which in them that know art, and use judgement, is no transgression, but an enriching of art: and lastly, what king or knight, before the conquest, might be chosen in whom to lay the pattern of a Christian hero. And as Tasso gave to a prince of Italy his choice whether he would command him to write of Godfrey’s expedition against the Infidels, or Belisarius against the Goths, or Charlemain against the Lombards; if to the instinct of nature and the emboldening of art aught may be trusted, and that there be nothing adverse in our climate, or the fate of this age, it haply would be no rashness, from an equal diligence and inclination, to present the like offer in our own ancient stories; or whether those dramatic constitutions, wherein Sophocles and Euripides reign, shall be found more doctrinal and exemplary to a nation. The Scripture also affords us a divine pastoral drama in the Song of Solomon, consisting of two persons, and a double chorus, as Origen rightly judges. And the Apocalypse of St. John is the majestic

image of a high and stately tragedy, shutting up and intermingling her solemn scenes and acts with a sevenfold chorus of hallelujahs and harping symphonies: and this my opinion the grave authority of Pareus, commending that book, is sufficient to confirm. Or if occasion shall lead, to imitate those magnificent odes and hymns, wherein Pindarus and Callimachus are in most things worthy, some others in their frame judicious, in their matter most an end faulty. But those frequent songs throughout the law and prophets beyond all these, not in their divine argument alone, but in the very critical art of composition, may be easily made appear over all the kinds of lyric poesy to be incomparable" (Fl 43b f.).

If he now turned his hand to the writing of pamphlets, he did so half-heartedly. The Long Parliament had met on November 3, 1640, and the Puritan faction was now in a position to raise its voice unafraid of ecclesiastical censorship. "The Puritan emigration to New England was suddenly and utterly suspended; 'the change', said Winthrop, 'made all men to stay in England in expectation of a new world'. The public discontent spoke from every Puritan pulpit, and expressed itself in a sudden burst of pamphlets, the first-fruits of the thirty thousand which were issued in the next twenty years, and which turned England at large into a school of political discussion" (J. R. Green, *A Short History of the English People*, ch. VII, sec. VI). Writing, not from the point of view of the 19th century liberal, but from that of the contemporary royalist, Clarendon gives the following account of this phase of English history: "That it might appear that what was done within the Houses, was agreeable to those who were without; and that the same spirit reigned in Parliament, and people; all possible license was exercised in preaching, and printing any old scandalous pamphlets, and adding new to them against the Church..." (book III). Nothing was done to stop these outbursts; but, on the contrary, in the early months of 1641, "the licence of preaching and printing increased, to that degree, that all pulpits were freely delivered to the schismatical and silenced preachers, who till then had lurked in corners, or lived in New England; and the presses at liberty for the publishing the most invective, seditious, and scurrilous pamphlets, that their wit and malice could invent. Whilst the ministers of the state, and judges of the law, like men in an ecstasy, surprised and amazed with several apparitions, had no speech or motion; as if, having

committed such an excess of jurisdiction (as men upon great surfeits are enjoined for a time to eat nothing) they had been prescribed to exercise no jurisdiction at all" (*ib.*).

In the face of this feverish activity, Milton did not wish to be left behind. He, too, was eager to display his "zeal" for the good cause, and to be in at the expected death, lest he be overlooked at the distribution of the spoils. He does not leave the world in doubt as to his motives. "For me," he writes in *The Reason of Church-Government* (1641), "I have determined to lay up as the best treasure and solace of a good old age, if God vouchsafe it me, the honest liberty of free speech from my youth, where I think it available in so dear a concernment as the Church's good. For if I be, either by disposition or what other cause, too inquisitive, or suspicious of myself and mine own doings, who can help it? But this I foresee, that should the Church be brought under heavy oppression, and God have given me ability the while to reason against that man that should be the author of so foul a deed; or should she, by blessing from above on the industry and courage of faithful men, change this her distracted estate into better days, without the least furtherance or contribution of those few talents, which God at that present had lent me; I foresee what stories I should hear within myself, all my life after, of discouragement and reproach. Timorous and ungrateful, the church of God is now again at the foot of her insulting enemies, and thou bewailest; what matters it for thee, or thy bewailing? When time was, thou couldst not find a syllable of all that thou hast read, or studied, to utter in her behalf. Yet ease and leisure was given thee for thy retired thoughts, out of the sweat of other men. Thou hast the diligence, the parts, the language of a man, if a vain subject were to be adorned or beautified; but when the cause of God and his church was to be pleaded, for which purpose that tongue was given thee which thou hast, God listened if he could hear thy voice among his zealous servants, but thou wert dumb as a beast; from henceforward be that which thine own brutish silence hath made thee. Or else I should have heard on the other ear: slothful, and ever to be set light by, the church hath now overcome her late distresses after the unwearied labours of many her true servants that stood up in her defence; thou also wouldst take upon thee to share amongst them of their joy: but wherefore thou? Where canst thou shew any word or deed of

thine which might have hastened her peace? Whatever thou dost now talk, or write, or look, is the alms of other men's active prudence and zeal. Dare not now to say or do any thing better than thy former sloth and infancy; or if thou darest, thou dost impudently to make a thrifty purchase of boldness to thyself, out of the painful merits of other men; what before was thy sin is now thy duty, to be abject and worthless. These, and such like lessons as these, I know would have been my matins duly, and my even-song. But now by this little diligence, mark what a privilege I have gained with good men and saints, to claim my right of lamenting the tribulations of the church, if she should suffer, when others, that have ventured nothing for her sake, have not the honour to be admitted mourners. But if she lift up her drooping head and prosper, among those that have something more than wished her welfare, I have my charter and freehold of rejoicing to me and my heirs" (Fl 42a). It is, perhaps, not too daring to suggest that it was the appearance of *GBRPl* that woke up Milton to the urgency of the situation.

Thirteen years later, in his *Defensio Secunda* (1654), posing before the learned world as the great defender of liberty, Milton gave a somewhat different account of his pamphleteering days. Intent on representing himself to his foreign audience in the most favourable light possible, he suppressed the fact that he had never really abandoned his poetic plans. "Deinde eodem itinere, quo prius," he writes, "...in patriam revertor... Ipse, sicubi possem, tam rebus turbatis et fluctuantibus, locum consistendi circumspiciens, mihi librisque meis, sat amplam in urbe domum conduxī; ibi ad intermissa studia beatulus me recepi... Ut primum loquendi saltem coepta est libertas concedi, omnia in episcopos aperiri ora... Ad haec sane experrectus, cum veram affectari viam ad libertatem cernerem, ab his initiis, his passibus, ad liberandam servitute vitam omnem mortalium, rectissime procedi, si ab religione disciplina orta, ad mores et instituta reipublicae emanaret, cum etiam me ita ab adolescentia parassem, ut quid divini, quid humani esset juris, ante omnia possem non ignorare, meque consulissem equando ullius usus essem futurus, si nunc patriae, inmo vero ecclesiae totque fratribus evangelii causa, periculo sese objicientibus deessem, statui, etsi tunc alia quaedam meditabar, huc omne ingenium, omnes industriae vires transferre" (Fl 719b f.).

No doubt, more confidence is to be placed in the contemporary account than in the highly coloured self-laudation of the *Defensio Secunda*, designed for continental consumption chiefly.

The Course of Milton's Epic Plans.

During his stay at Horton (1632—38) at the latest, Milton must have begun to plan an English historical epic. It was then that he searched the chronicle of Geoffrey of Monmouth for a suitable hero (J. H. Hanford, *The Chronology of Milton's Private Studies*, *Publications of the Modern Language Association of America*, XXXVI, no. 2, 1921, p. 265). He selected King Arthur, whom he mentions by name in his poem addressed to Mansus (1639):

O mihi si mea sors talem concedat amicum,
 Phoebaeos decorasse viros qui tam bene norit,
 Siquando indigenas revocabo in carmina reges,
 Arturumque etiam sub terris bella moventem,
 Aut dicam invictae sociali foedere mensae
 Magnanimos Heroas, et (O modo spiritus adsit)
 Frangam Saxonicas Britonum sub Marte phalanges!
(Mansus, ll. 78—84),

and in his *Epitaphium Damonis* (1639/40):

Ipse ego Dardanias Rutupina per aequora puppes
 Dicam, et Pandrasidos regnum vetus Inogeniae,
 Brennumque Arviragumque duces, priscumque Belinum,
 Et tandem Armoricos Britonum sub lege colonos;
 Tum gravidam Arturo fatali fraude Iogernen;
 Mendaces vultus, assumptaque Gorlois arma,
 Merlini dolus . . . (ll. 162—68).

In 1641, the subject of King Arthur was still occupying his attention, as appears from the passage from *The Reason of Church-Government* quoted above (p. 15). But there is to be observed an important change in the poet's attitude. He now stresses the "Christian" character of his protagonist, and confesses himself in doubt as to "what king or knight, before the conquest, might be chosen in whom to lay the pattern of a Christian hero" (Fl 43b).

Milton had inherited from his immediate predecessors the Renaissance spirit of the Elizabethans; his *Comus* and *Lycidas*, e. g., are wholly pagan in character, though in the latter a few Christian elements are superficially and strangely mixed up with the essentially Greek mythology. Even in his *Paradise Lost*, an ostensibly Christian performance, he was to continue the practice employed here. Thus, speaking of Paradise, he says:

The birds their quire apply; airs, vernal airs,
Breathing the smell of field and grove, attune
The trembling leaves, while universal Pan,
Knit with the Graces and the Hours in dance,
Led on the eternal spring. Not that fair field
Of Enna, where Proserpin gathering flowers,
Herself a fairer flower, by gloomy Dis
Was gathered — which cost Ceres all that pain
To seek her through the world — nor that sweet grove
Of Daphne, by Orontes and the inspired
Castalian spring, might with this Paradise
Of Eden strive; nor that Nyseian isle,
Girt with the river Triton, where old Cham,
Whom Gentiles Ammon call and Libyan Jove,
Hid Amalthea, and her florid son,
Young Bacchus, from his stepdame Rhea's eye . . .

(IV. 264—79).

All this proves beyond controversy that Milton cannot have been a true Puritan at heart; for all "fiction", especially if of pagan origin, as opposed to "facts", was abhorrent to the true type (H. Schöffler, *Protestantismus und Literatur*, Leipzig 1922, pp. 1—45). Milton now felt more clearly than ever before that if he wished to be listened to, he must change his methods. Hence the emphasis placed upon the "Christian" character of the hero; hence his final choice of a biblical subject for his *magnum opus*. Knowing that poetry and not prose was his strong point, he began to plan, in the turmoil of the eventful year 1641, a significant compromise with public taste as it then prevailed. He conceived the scheme of a national epic on a vast scale which was to deal with facts only, the facts of British history, past, present, and future. He sets out the details of this project in a somewhat magniloquent passage at the end of *Of Reformation*. Some of the implications contained in that statement have already been dealt with in the present writer's *Further Studies*. But it is

necessary to return to this subject once more, and to review the whole matter in the new light thrown upon Milton's activities by the anonymous pamphlet *GBRPI*. The gist of the poet's announcement is that he is planning a poem on the Rise and Future Greatness of the Britannic Nation. But he woefully misjudged the nature of the Puritan attitude towards poetry. From a passage in *The Reason of Church-Government* it appears that he actually proposed to himself to supplement the functions of the thundering pulpit by the public recitation of suitable poetic compositions. He certainly tried to make his fantastic proposal acceptable to those then in power. Speaking of his poetic faculties, he says: "These abilities, wheresoever they be found, are the inspired gift of God rarely bestowed, but yet to some (though most abuse) in every nation: and are of power, beside the office of a pulpit, to imbreed and cherish in a great people the seeds of virtue and public civility, to allay the perturbations of the mind, and set the affections in right tune; to celebrate in glorious and lofty hymns the throne and equipage of God's almightiness, and what he works, and what he suffers to be wrought with high providence in his church; to sing victorious agonies of martyrs and saints, the deeds and triumphs of just and pious nations, doing valiantly through faith against the enemies of Christ; to deplore the general relapses of kingdoms and states from justice and God's true worship. Lastly, whatsoever in religion is holy and sublime, in virtue amiable or grave, whatsoever hath passion or admiration in all the changes of that which is called fortune from without, or the wily subtleties and reflexes of man's thoughts from within; all these things with a solid and treatable smoothness to paint out and describe. Teaching over the whole book of sanctity and virtue, through all the instances of example, with such delight to those especially of soft and delicious temper, who will not so much as look upon truth herself, unless they see her elegantly dressed; that whereas the paths of honesty and good life appear now rugged and difficult, though they be indeed easy and pleasant, they will then appear to all men both easy and pleasant, though they were rugged and difficult indeed. And what a benefit this would be to our youth and gentry, may be soon guessed by what we know of the corruption and bane, which they suck in daily from the writings and interludes of libidinous and ignorant poetasters, who having scarce ever heard of that which is the main consi-

tence of a true poem, the choice of such persons as they ought to introduce, and what is moral and decent to each one; do for the most part lay up vicious principles in sweet pills to be swallowed down, and make the taste of virtuous documents harsh and sour. But because the spirit of man cannot demean itself lively in this body, without some recreating intermission of labour and serious things, it were happy for the commonwealth, if our magistrates, as in those famous governments of old, would take into their care, not only the deciding of our contentious law cases and brawls, but the managing of our public sports and festival pastimes; that they might be, not such as were authorized a while since, the provocations of drunkenness and lust, but such as may inure and harden our bodies by martial exercises to all warlike skill and performance; and may civilize, adorn, and make discreet our minds by the learned and affable meeting of frequent academies, and the procurement of wise and artful recitations, sweetened with eloquent and graceful incitements to the love and practice of justice, temperance, and fortitude, instructing and bettering the nation at all opportunities, that the call of wisdom and virtue may be heard everywhere, as Solomon saith: 'She crieth without, she uttereth her voice in the streets, in the top of high places, in the chief concourse, and in the openings of the gates.' Whether this may not be, not only in pulpits, but after another persuasive method, at set and solemn paneguries, in theatres, porches, or what other place or way, may win most upon the people to receive at once both recreation and instruction; let them in authority consult" (Fl 44a f.).

Methods that had worked in ancient Greece and Rome, perhaps, and were still effective in the "signories" of Italy from where Milton had but recently returned, were not applicable to the temperamental climate of "two-and-fifty degrees of northern latitude" (*Areopagitica*, Fl 104a). Characteristically enough it is Satan whom Milton selects to provide an illustration of the unappreciated art of public rhetoric:

She [i. e., Eve] scarce had said, though brief, when
now more bold
 The Tempter, but, with show of zeal and love
 To man, and indignation at his wrong,
 New part puts on, and, as to passion moved,
 Fluctuates disturbed, yet comely, and in act
 Raised, as of some great matter to begin.

As when of old some orator renowned
 In Athens or free Rome, where eloquence
 Flourished, since mute, to some great cause addressed,
 Stood in himself collected, while each part,
 Motion, each act, won audience ere the tongue
 Sometimes in highth began, as no delay
 Of preface brooking through his zeal of right . . .

(*Par. Lost*, IX, 664—76).

Milton had refused to enter the Church, and thus obtain access to the pulpit. There is no evidence to show that he succeeded in entering by the backdoor on the strength of the grant of a lectureship under the Puritan regime, a longing for which is imputed to him in Hall's *Modest Confutation against a Scandalous and Seditious Libel*, 1642 ("a rich widow, or a lecture, or both, contents you", p. 21; compare *An Apology for Smectymnuus*, 1642, Fl 91b). He now craves another platform from which to address his countrymen. "But were it the meanest under-service" he says, "if God by his secretary conscience enjoin it, it were sad for me if I should draw back; for me especially, now when all men offer their aid to help, ease, and lighten the difficult labours of the church, to whose service, by the intentions of my parents and friends, I was destined of a child, and in mine own resolutions: till coming to some maturity of years, and perceiving what tyranny had invaded the church, that he who would take orders must subscribe slave, and take an oath withal, which, unless he took with a conscience that would retch, he must either straight perjure, or split his faith; I thought it better to prefer a blameless silence before the sacred office of speaking, bought and begun with servitude and forswearing. Howsoever church-outed by the prelates, hence may appear the right I have to meddle in these matters, as before the necessity and constraint appeared" (*The Reason of Church-Government*, Fl 45a). It is one of the many tragedies in Milton's career that, for whatever reasons, opportunities for public speaking should have been utterly denied him.

No one seems to have taken his proposals for the delivery of "glorious and lofty hymns" seriously. To have made them at all, clearly proves how little he was acquainted, in his seclusion, with the conditions of the life around him. Whenever political or religious propaganda had been directed at the populace in the

shape of "art", it had been in the form of the "writings and interludes of libidinous and ignorant poetasters." Thomas Cromwell, who was Henry VIII.'s Vicar-General or Viceregent from 1535 to 1540, had made "a deliberate attempt to capture so powerful an engine as the stage in the interests of Protestantism . . . For once the theologian and the *histrion* laid aside their ancient antagonism, and not in school and college refectories only, but in every inn-yard and on every village green, the praises of the pure gospel were sung, and Pope and priests were derided in play, at the bidding of the wily Privy Seal" (E. K. Chambers, *The Elizabethan Stage*, I, 242). In the beginning of her reign, Elizabeth, too, encouraged this form of controversy. "During the Christmas of 1558, the court and the streets were full of masks, in which cardinals, bishops, and abbots were held up to derision as crows, asses, and wolves." There were "anti-Catholic plays at hostels and taverns" in the following spring (*ib.* 243). Milton had attempted something in the same vein in his deplorably coarse and scurrilous *In Quintum Novembris* (1625); but what he now offered, under the influence of his Italian impressions, was completely out of place, and acceptable to no one.

The New Light on Milton's Plans for a National Epic.

In his sketch of the plot of his projected epic, given at the end of *Of Reformation*, Milton speaks of "locusts" as threatening the safety of the British Nation. The discovery of Milton's indebtedness to *GBRPI* at last makes it possible to identify these hitherto obscure enemies with the Jesuits, and thus to realize more definitely the fact that the most outstanding feature of his plan is its anti-Roman bias. Viewed in this light, Milton's purpose assumes a definite shape. By dwelling upon the dangers — real or imaginary — threatening from what he represented as a foreign enemy, he was put in a position to appeal to the patriotic instincts of his countrymen, and to strike at the hateful Anglican hierarchy at the same time. Those scholars who assume that the Puritan movement was largely inspired by economic motives will not be at a loss to give reasons for Milton's attitude. It is well to remember, before reading the following quotation, that Milton was

the son of a scrivener, i. e., something between a banker and a money-lender, and that the son lived on the income derived from the fortune his father had been able to accumulate: the poet was most decidedly a beneficiary of the new economic order, a capitalist *pur sang*, to whom, on his own confession, "ease and leisure" were given "out of the sweat of other men" (*The Reason of Church-Government*, Fl 42b). "The age of Elisabeth" writes R. H. Tawney, "saw a steady growth of capitalism in textiles and mining, a great increase of foreign trade and an outburst of joint-stock enterprise in connection with it, the beginning of something like deposit banking in the hands of the scriveners, and the growth, aided by the fall of Antwerp and the government's own financial necessities, of a money-market with an almost modern technique — speculation, futures, and arbitrage transactions in London. The future lay with the classes who sprang to wealth and influence with the expansion of commerce, and whose religious and political aspirations were, two generations later, to overthrow the monarchy" (*Religion and the Rise of Capitalism*, 1926, pp. 176 f.). This new class of business men had, of course, no use for the economic implications of the canon law. Quite naturally they wanted the establishment of a suitable "morality". "Though the assertion of the traditional economic ethics continued to be made by one school of churchmen down to the meeting of the Long Parliament, it was increasingly the voice of the past appealing to an alien generation. The expression of a theory of society which had made religion supreme over all secular affairs, it had outlived the synthesis in which it had been an element, and survived, an archaic fragment, into an age to whose increasing individualism the idea of corporate morality was as objectionable as that of ecclesiastical discipline by bishops and archdeacons was becoming to its religion" (*ib.* pp. 175 f.). In their determination to overthrow the old order, the Puritans were becoming more and more exasperated: "The Puritan tradesman had seen his business ruined by a monopoly granted to a needy courtier, and cursed Laud and his Popish soap. The Puritan goldsmith and financier had found his trade as a bullion-broker hampered by the re-establishment of the ancient office of Royal Exchanger . . . The Puritan money-lender had been punished by the Court of High Commission, and railed at the interference of bishops in temporal affairs" (*ib.* p. 237).

Moreover, the economic note is forcibly struck by Milton himself. The prelates, he exclaims, have "two leeches" that "still suck and suck the kingdom, their ceremonies and their courts. If any man will contend that ceremonies be lawful under the gospel, he may be answered other where. This doubtless, that they ought to be many and overcostly, no true Protestant will affirm. Now I appeal to all wise men, what an excessive waste of treasure hath been within these few years in this land, not in the expedient, but in the idolatrous erection of temples beautified exquisitely to outvie the papists, the costly and dear-bought scandals and snares of images, pictures, rich copes, gorgeous altar-cloths . . .? Believe it, sir, right truly it may be said, that Antichrist is Mammon's son" (*Of Reformation*, Fl 15a). He waxes quite eloquent when he thinks of the alleged waste of public money by the hierarchy: "But when they have glutted their ungrateful bodies, at least, if it be possible that those open sepulchres should ever be glutted, and when they have stuffed their idolish temples with the wasteful pillage of your estates, will they yet have any compassion upon you, and that poor pittance which they have left you; will they be but so good to you as that ravisher was to his sister, when he had used her at his pleasure; will they but only hate ye, and so turn ye loose? No, they will not, Lords and Commons, they will not favour ye so much. What will they do then, in the name of God and the saints, what will these man-haters yet with more despite and mischief do?" (*The Reason of Church-Government*, Fl 52b). Again and again, Milton returns to the same subject, abandoning all restraint of language in his rage. Referring to the unhappy prelates, he calls them those "men that beg so devoutly for the pride and gluttony of their own backs and bellies, that sue and solicit so eagerly, not for the saving of souls, the consideration of which can have here no place at all, but for their bishoprics, deaneries, prebends, and canonries: how can these men not be corrupt, whose very cause is the bribe of their own pleading, whose mouths cannot open without the strong breath and loud stench of avarice, simony, and sacrilege, embezzling the treasury of the church on painted and gilded walls of temples, wherein God hath testified to have no delight, warming their palace kitchens, and from thence their unctuous and epicurean paunches, with the alms of the blind, the lame, the impotent, the aged, the orphan, the widow?" (*Of Reformation*, Fl 20a). That

sentiments of this kind could be clothed in the garb of poetry he had already demonstrated in *Lycidas* (1637), by putting the following diatribe against the unspeakable prelates in the mouth of St. Peter, who, by a piece of unconscious self-irony on the part of the poet, is expressly introduced as the holder of the power of the keys (l. 110):

How well could I have spared for thee, young swain,
 Enow of such as, for their bellies' sake,
 Creep, and intrude, and climb into the fold!
 Of other care they little reckoning make
 Than how to scramble at the shearers' feast,
 And shove away the worthy bidden guest. (ll. 113—8).

Sentiments like these were indeed of power to influence the *petite bourgeoisie* of his time.

By the side of this universal economic root of Milton's aversion to all forms of ecclesiasticism, his personal idiosyncrasies remain to be considered. "Milton's Republicanism," says Samuel Johnson, a decidedly unprejudiced witness, writing before the forces of Whiggism had consolidated the neo-Puritan Milton legend, "was, I am afraid, founded in an envious hatred of greatness, and a sullen desire of independence; in petulance impatient of control, and pride impatient of superiority. He hated monarchs in the State, and prelates in the Church; for he hated all whom he was required to obey. It is to be suspected that his predominant desire was to destroy rather than establish, and that he felt not so much the love of liberty as repugnance to authority" (*Life of Milton*). This personal element provided, no doubt, the strongest motive force behind Milton's literary activities at all times; and he must have suffered unspeakable torments because he could vent his passion only in prose of very unequal merit, as his poetic plans, in spite of all "musings", and the "highest hope and hardest attempting" (*The Reason of Church-Government*, Fl 43b) obstinately refused to assume definite shape.

The Style of Milton's Projected Epic.

Among the numerous reasons for Milton's failure — one of them being the growing Puritan distrust of the arts in general, and of fiction in particular — the peculiar bent of his poetic genius stands out above all others. His was not the gift of well-

planned and slow-moving narrative. Speaking of the authors he had studied in his youth and early manhood, he first mentions the "grave orators and historians"; "others", he goes on, "were the smooth elegiac poets, whereof the schools are not scarce, whom both for the pleasing sound of their numerous writing, which in imitation I found most easy, and most agreeable to nature's part in me, and for their matter, which for what it is, there be few who know not, I was so allured to read, that no recreation came to me better welcome" (*An Apology for Smeectymnus*, 1642, Fl 80b). If this confession is accepted — and there is no reason to reject its implications — *Lycidas* would be his most typical production, a poem truly great and justly famous, to which the epithet "ecstatic" has been applied by the present writer (compare *Der andere Milton*, Bonn & Leipzig, 1920, pp. 98 ff., *Further Studies*, p. 48), in that in it the poet attempts, by concentrating his mind on remote and sublime ideas, to induce a trance of blissful, if brief, forgetfulness. In his early pamphlets, Milton again and again breaks out into a similar strain. In agreement with the temper of the public which these were to impress, these "purple patches" often take the form of prayers or "hymns in prose" (*Apology*, Fl p. 91). The passages of this kind have been characterized as "items from his poetic repertory", and one is, therefore, justified in regarding these impressive outbursts as having their roots in the grand project for a national epic which at that time claimed his chief attention. For this reason they may be taken to provide an idea, however remote, of what the poem would have been like if it ever had come to fruition. Bishop Joseph Hall, in his truculent reply to Milton's *Animadversions*, characterizes one of these prayers in a passage deserving to be quoted for several reasons: "The scraps and offal that remain of your libel, concerning Liturgy and Episcopacy; both which you have handled, as you esteem of them, unworthily and basely. Forsooth you would give the world to know these two things: First, that you are no Bishop; secondly, that you can pray *ex tempore*. Surely a man of strong parts, and a mortified ambition! It was thought of old, that the philosophers did therefore contemn and speak ill of riches and pleasures and high places, because they were never born to them, as the fox cursed the grapes that were out of his reach. But we will not think so uncharitably of you: a rich widow, or a lecture, or both, contents you. To the

first you make way, by a long, tedious, theatrical, big-mouthed, astounding prayer, put up in the name of the three kingdoms; not so much either to please God, or benefit the weal-public by it, as to intimate your own good abilities to her that is your rich hope" (*A Modest Confutation of a Slanderous and Scurrilous Libel entitled Animadversions upon the Remonstrant's Defence against Smectymnuus*, London 1642, pp. 21 f.). In spite of its length, the incriminated prayer is quoted below as it conveys the Miltonic ideology most perfectly: "In this age, Britons, God hath reformed his church after many hundred years of popish corruption; in this age he hath freed us from the intolerable yoke, of prelates and papal discipline; in this age he hath renewed our protestation against all those yet remaining dregs of superstition. Let us all go, every true protested Briton, throughout the three kingdoms, and render thanks to God the Father of light, and Fountain of heavenly grace, and to his Son Christ our Lord, leaving this Remonstrant and his adherents to their own designs; and let us recount even here without delay, the patience and long-suffering that God hath used towards our blindness and hardness time after time. For he being equally near to his whole creation of mankind, and of free power to turn his beneficent and fatherly regard to what region or kingdom he pleases, hath yet ever had this island under the special indulgent eye of his providence; and pitying us the first of all other nations, after he had decreed to purify and renew his church that lay wallowing in idolatrous pollutions, sent first to us a healing messenger to touch softly our sores, and carry a gentle hand over our wounds: he knocked once and twice, and came again, opening our drowsy eyelids leisurely by that glimmering light, which Wickliff and his followers dispersed; and still taking off by degrees the inveterate scales from our nigh perished sight, purged also our deaf ears, and prepared them to attend his second warning trumpet in our grandsires' days. How else could they have been able to have received the sudden assault of his reforming Spirit, warring against human principles, and carnal sense, the pride of flesh, that still cried up antiquity, custom, canons, councils, and laws; and cried down the truth for novelty, schism, profaneness, and sacrilege? whenas we that have lived so long in abundant light, besides the sunny reflection of all the neighbouring churches, have yet our hearts riveted with those old opinions, and so obstructed and benumbed

with the same fleshly reasonings, which in our forefathers soon melted and gave way, against the morning beam of reformation. If God had left undone this whole work, so contrary to flesh and blood, till these times; how should we have yielded to his heavenly call, had we been taken, as they were, in the starkness of our ignorance; that yet, after all these spiritual preparatives and purgations, have our earthly apprehensions so clammed and furred with the old leaven? O if we freeze at noon after their early thaw, let us fear lest the sun for ever hide himself, and turn his orient steps from our ingrateful horizon, justly condemned to be eternally benighted. Which dreadful judgment, O thou ever-begotten Light and perfect image of the Father! intercede, may never come upon us, as we trust thou hast; for thou hast opened our difficult and sad times, and given us an unexpected breathing after our long oppressions: thou hast done justice upon those that tyrannized over us, while some men wavered and admired a vain shadow of wisdom in a tongue nothing slow to utter guile, though thou hast taught us to admire only that which is good, and to count that only praiseworthy, which is grounded upon thy divine precepts. Thou hast discovered the plots, and frustrated the hopes, of all the wicked in the land, and put to shame the persecutors of thy church: thou hast made our false prophets to be found a lie in the sight of all the people, and chased them with sudden confusion and amazement before the redoubled brightness of thy descending cloud, that now covers thy tabernacle. Who is there that cannot trace thee now in thy beamy walk through the midst of the sanctuary, amidst those golden candlesticks, which have long suffered a dimness amongst us through the violence of those that had seized them, and were more taken with the mention of their gold than of their starry light; teaching the doctrine of Balaam, to cast a stumbling-block before thy servants, commanding them to eat things sacrificed to idols, and forcing them to fornication? Come, therefore, O thou that hast the seven stars in thy right hand, appoint thy chosen priests according to their orders and courses of old, to minister before thee, and duly to press and pour out the consecrated oil in thy holy and ever-burning lamps. Thou hast sent out the spirit of prayer upon thy servants over all the land to this effect and stirred up their vows as the sound of many waters about thy throne. Every one can say, that now certainly thou hast visited this land, and hast not

forgotten the utmost corners of the earth, in a time when men had thought that thou wast gone up from us to the farthest end of the heavens, and hast left to do marvellously among the sons of these last ages. O perfect and accomplish thy glorious acts! for men may leave their works unfinished, but thou art a God, thy nature is perfection: shouldst thou bring us thus far onward from Egypt to destroy us in the wilderness, though we deserve; yet thy great name would suffer in the rejoicing of thine enemies, and the deluded hope of all thy servants. When thou hast settled peace in the church, and righteous judgement in the kingdom, then shall all thy saints address their voices of joy and triumph to thee, standing on the shore of that Red sea into which our enemies had almost driven us. And he that now for haste snatches up a plain ungarnished present as a thank-offering to thee, which could not be deferred in regard of thy so many late deliverances wrought for us one upon another, may then perhaps take up a harp, and sing thee an elaborate song to generations. In that day it shall no more be said as in scorn, this or that was never held so till this present age, when men have better learnt that the times and seasons pass along under thy feet to go and come at thy bidding: and as thou didst dignify our fathers' days with many revelations above all the foregoing ages, since thou tookest the flesh; so thou canst vouchsafe to us (though unworthy) as large a portion of thy Spirit as thou pleasest: for who shall prejudice thy all-governing will? seeing the power of thy grace is not passed away with the primitive times, as fond and faithless men imagine, but thy kingdom is now at hand, and thou standing at the door. Come forth out of thy royal chambers, O Prince of all the kings of the earth! put on the visible robes of thy imperial majesty, take up that unlimited sceptre which thy almighty Father hath bequeathed thee; for now the voice of thy bride calls thee, and all creatures sigh to be renewed" (*Animadversions*, Fl 65 ff.).

This "astounding" prayer resembles in many respects the one at the end of *Of Reformation*, in which the epic programme is sketched in greater detail: here, too, Milton speaks of the frustrated plots of enemies, and, above all, he promises to take up a harp and sing "an elaborate song to generations". One is, therefore, entitled to conclude that this intended song would, if it had ever been executed, have been composed in the same dithyrambic

style in which these prayers are clothed. This style did not appeal to all of Milton's contemporaries; it was intensely disliked by Bishop Hall; Samuel Butler (1612—80), in his Pindaric Ode *Upon an Hypocritical Nonconformist*, seems to be glancing at productions of this kind when he writes:

He does not pray, but prosecute,
 As if he went to law, his suit;
 Summons his Maker to appear
 And answer what he shall prefer;
 Returns him back his gift of prayer,
 Not to petition, but declare;
 Exhibits cross complaints
 Against him the breach of Covenants,
 And all the charter of the Saints;
 Pleads guilty to the action, and yet stands
 Upon high terms and bold demands;
 Excepts against him and his laws,
 And will be judge himself in his own cause . . .
 But when his painful gifts h'employs
 In holding forth, the virtue lies
 Not in the letter of the sense,
 But in the spiritual vehemence,
 The power and dispensation of the voice,
 The zealous pangs and agonies,
 And heavenly turnings of the eyes . . . (sections VIII, IX).

The Prophetic Character of the Projected Epic.

It is not known what title the poet intended to give to his enterprise, but from the general tenor of his outline it may be conjectured that it was something like "The Rise and Future Greatness of the Britannic Nation". The opening lines of his programme present themselves more especially in the form of a prayer (the meaning of the italics will appear in the further course of the discussion):

"Thou, therefore, *that sittest* in light and glory unapproachable, Parent of angels and men! next, thee, I implore, omnipotent King, *Redeemer* of that lost *remnant* whose nature thou didst assume, ineffable and *everlasting Love!* and thou, the third subsistence of divine infinitude, illumining Spirit, the joy and solace

of created things! One Tripersonal godhead! . . ." (*Of Reformation*, Fl 20b).

Blending the Old Testament with the New in doctrine, Milton here assumes the mantle of the prophet Isaiah, as becomes evident from certain verbal allusions. The expression "that lost remnant" is interpreted by Hale as follows: "Christ was born a Jew, after the ten tribes were lost." This can hardly be looked upon as satisfactory. The use of the word "remnant" distinctly points to the text of the prophet Isaiah, who uses it repeatedly to describe the few that are left of the Israelitic nation. This interpretation is supported by the appearance of similar analogies in the same context, notably the word "redeemer", also one of Isaiah's favourite words. In full harmony with Puritan practice, Milton here identifies the English people with Israel, of whom only a "lost", i. e., much endangered, "remnant" is left. But, as the prophet foretold, God will not desert his chosen people: he will send a "redeemer", Messiah, to console and deliver his flock that considered itself "lost". Messiah shall rule all nations; and the nations will subject themselves, not because of violent compulsion, but induced by love and gratitude. In support of this interpretation, a few quotations will be given:

Isaiah 1. 9 — Except the Lord of hosts had left unto us a very small *remnant*, we should have been as Sodom, and we should have been like unto Gomorrah.

10. 20 — And it shall come to pass in that day, that the *remnant* of Israel, and such as are escaped of the house of Jacob, shall no more again stay upon him that smote them; but shall stay upon the Lord, the Holy One of Israel, in truth.

10. 21 — The *remnant* shall return, even the *remnant* of Jacob, unto the mighty God.

10. 22 — For though thy people Israel be as the sand of the sea, yet a *remnant* of them shall return: the consumption decreed shall overflow with righteousness.

11. 16 — And there shall be an highway for the *remnant* of his people, which shall be left, from Assyria; like as it was to Israel in the day that he came up out of the land of Egypt.

37. 31 — And the *remnant* that is escaped of the house of Judah shall again take root downward, and bear fruit upward:

37. 32 — For out of Jerusalem shall go forth a *remnant*, and they that escape out of mount Zion: the zeal of the Lord of hosts shall do this.

The force of this conception worked so strongly upon Isaiah's imagination that he called one of his sons "Mahar-shalal-hash-baz", which signifies "the *Remnant* shall return". The word "redeemer" is encountered in direct connection with "everlasting kindness (= love)" in *Isaiah* 54. 8: "In a little wrath I hid my face from thee for a moment; but with *everlasting kindness* will I have mercy on thee, saith the Lord, thy *Redeemer*."

The opening of Milton's prayer distinctly reminds one of the phraseology of *Isaiah* in 37. 16: "O Lord of hosts, God of Israel, *that dwellest* between the cherubims, thou art the God, even thou alone, of all kingdoms of the earth: thou hast made heaven and earth."

The influence of *Isaiah* is not confined to the opening lines; it pervades the whole epic scheme of the poet, as will be shown further down.

The Spanish Treason.

These opening lines are immediately followed by the exhortation that God might preserve "the church", i. e., the Church of England, which was then being invaded by the Puritan faction, from the attacks by the Catholics: "Look upon this thy poor and almost spent and expiring church, leave her not thus a prey to these importunate wolves, that wait and think long till they devour thy tender flock; these wild boars that have broke into thy vineyard, and left the print of their polluting hoofs on the souls of thy servants. O let them not bring about their damned designs. that stand now at the entrance of the bottomless pit, expecting the watchword to open and let out those dreadful locusts and scorpions, to reinvolve us in that pitchy cloud of infernal darkness, where we shall never more see the sun of thy truth again, never hope for the cheerful dawn, never more hear the bird of morning sing. Be moved with pity at the afflicted state of this our shaken monarchy, that now lies labouring under her throes, and struggling against the grudges of more dreaded calamities" (Fl 20b f.). On the evidence of *GBRPI* it now appears that by "locusts" Milton

means the Jesuits. The locusts and scorpions, as well as the smoke that darkens the sun, in their connection with the bottomless pit, are unquestionable reminiscences of *Revelation* 9. 1, 2, 3: "And the fifth angel sounded, and I saw a star fall from heaven unto the earth: and to him was given the key of *the bottomless pit*. And he opened the *bottomless pit*; and there arose a smoke out of the pit, as the smoke of a great furnace; and the *sun* and the air were *darkened* by reason of the smoke of the pit. And there came out of the smoke *locusts* upon the earth: and unto them was given power, as the *scorpions* of the earth have power."

The exhortation has to be considered together with the fourth paragraph further down: "And now we know, O thou our most certain hope and defence, that thine enemies have been consulting all the sorceries of the great whore, and have joined their plots with that sad intelligencing tyrant that mischiefs the world with his mines of Ophir, and lies thirsting to revenge his naval ruins that have larded our seas: but let them all take counsel together, and let it come to nought; let them decree, and do thou cancel it; let them gather themselves, and be scattered; let them embattle themselves, and be broken; let them embattle, and be broken, for thou art with us" (Fl 21a f.).

The two passages in combination contain a sinister prediction of an imminent assault from a most dreaded union of relentless criminals. "Thine enemies" stands for the English Catholics and their secret sympathizers, both those at home and those that have gone abroad to conspire, as Milton insinuates, against their own country. "The great whore" scurrilously describes the Papacy, and "that sad intelligencing tyrant" is meant for the king of Spain. As a matter of fact, these lines are based upon the words with which Camden, in his *Annales*, opens his account of the preparations leading up to the Armada enterprise: "Pontifex enim Romanus, Religiosi quidam Hispani, Angli nonnulli patria profugi Hispanum ad consilium debellandi Angliam, Lusitanico bello ante annos decem interruptum, jampridem revocaverunt" (compare *Further Studies*, pp. 14 f.).

In reality, no such danger existed at the time. But even if there was no truth in the assertion, yet it was excellent propaganda, calculated to scare the Puritans out of their wits, and to arouse their utmost fury. Milton thus deliberately revived the story of

the "Spanish Treason" which originated at the time of the Gunpowder Plot. It is the belief that the Catholics "in post-Reformation days were not good Englishmen, and were ever ready to play into the hands of any foreign foe, and chiefly the Spaniards" (John Gerard, *Traditional History and the Spanish Treason of 1601—3*, p. 8). The bogey of "Popery" was again and again invoked by the Puritan leaders to frighten the generality into the acceptance of their designs. "The very imagination" of Popery, Clarendon says, was apt to "intoxicate" all men, and to deprive them "of all faculty to examine and judge" (book II), so that "the Papists were the most popular commonplace, and the butt against whom the arrows were directed . . . tho seldom anything was after done, and no matter of moment, yet it served to keep up the fears and apprehensions in the people, of dangers and designs" (book IV).

The Church of Rome, there can be no doubt about it, was Milton's pet aversion, his *bête noire*. The reasons for this state of affairs have already been dealt with. The epithets he applies to her, though not of his own inventing, are not pleasant, to say the least. Perhaps it was a good thing for his reputation that the fates prevented him from exhibiting them in a poem written in the vernacular.

Besides being "the great whore", Rome is a "crafty adulteress" (Fl 95a) and an "idolatrous mother" (Fl 94b); nothing is "more blasphemous" than Popery (Fl 265b). Rome is "antichrist" (Fl 37a); antichrist's "chief kennel" is at Rome (Fl 15a). In fact, hell-mouth is at Rome. This conclusion follows from the identification of the "locusts" with the Jesuits: eager for the destruction of the Britannic Empire, they are waiting at the gates of the bottomless pit, i. e., at Rome, to be let out at the decisive moment to do their sinister work. The Jesuits are the most dangerous of all. They are "indeed the only corrupters of youth and good learning", a piece of information Milton says to have picked up in Italy (Fl 14a). Fear and hatred of the Church of Rome pursued him throughout his life as a sort of obsession. He became quite unreasonable in his zeal. When, in 1672, the Declaration of Indulgence seemed likely to bring about the emancipation of Roman Catholicism in England, he once more turned pamphleteer and published, in 1673, one year before his death, *Of True Re-*

ligion, Heresy, Schism, Toleration. Much concerned at "the increase of Popery" (Fl 562a), he finds that the latter "is not to be tolerated either in public or in private" (Fl 564a). Even liberty of conscience is to be denied the Papists: "If they say", he writes, "that by removing their idols, we violate their consciences, we have no warrant to regard conscience which is not grounded on Scripture..." (Fl 564b). It is somewhat sad to find that these should be the words of the very same man who, on a famous occasion, pathetically exclaimed: "Give me liberty to know, to utter, and to argue freely according to conscience, above all liberties" (*Areopagitica*, Fl 117a), and who, on yet another occasion, solemnly declared that "this liberty of conscience, which above all other things ought to be to all men dearest and most precious", should be protected by the commonwealth (*The Ready and Easy Way to establish a Free Commonwealth*, Fl 450a).

The Messianic Character of Milton's Projected Epic.

In the paragraph that follows the exposition concerning the imminent danger from the Roman conspiracy, Milton outlines the plot of the epic under contemplation:

"O thou, that, after the impetuous rage of five bloody inundations (1), and the succeeding sword of intestine war, soaking the land in her own gore, didst pity the sad and ceaseless revolution of our swift and thick-coming sorrows; when we were quite breathless, of thy free grace didst motion peace, and terms of covenant with us (2); and having first wellnigh freed us from antichristian thralldom, didst build up this Britannic empire to a glorious and enviable height, with all her daughter-islands about her; stay us in this felicity, let not the obstinacy of our half-obedience and will-worship bring forth that viper of sedition, that for these fourscore years (3) hath been breeding to eat through the entrails of our peace; but let her cast her abortive spawn without the danger of this travailing and throbbing kingdom: that we may still remember in our solemn thanksgivings, how for us, the northern ocean even to the frozen Thule was scattered with the proud shipwrecks of the Spanish armada(4), and the very maw of hell ransacked, and made to give up her

concealed destruction, ere she could vent it in that horrible and damned blast (5)" (Fl 21a).

Milton's plan is clearly based upon the Puritan conception of the favoured position of the English race: the English are God's chosen people, the "lost remnant", which is the special care of Providence. "The publication of the *Authorized Version* of the Bible in 1611 had set men thinking of the treasure that had fallen into their hands, and very many now read persistently the one book upon which they looked as the guide to salvation. This dwelling on one authority upset the balance of mind of many whose reading was thus limited; and men learned to identify themselves with the conquering, exterminating children of Israel, and to look upon all who opposed them in politics or church doctrine as men of Belial, Moabites, Amalekites and other adversaries of Israel and of God, and as their own personal enemies, to be overthrown at any cost and by any means of force or fraud. But, as Dante says finely of another sect,

Their meditations reach not Nazareth"

(W. F. Smith, in *Cambridge History of English Literature*, VIII, 78).

God has made a covenant (2) with the English Puritans, as foretold by the prophet Isaiah: "Incline your ear, and come unto me: hear, and your soul shall live; and I will make an everlasting *covenant* with you, even the sure mercies of David" (55. 3). Just as the Israel of the Old Testament had been conducted through manifold tribulations, ordained by Providence for its punishment and purification, in the same manner the English had suffered five bloody inundations (1), i. e., as has been demonstrated elsewhere (*Further Studies*), the nation had undergone five invasions by foreign enemies, each being followed by the sword of civil war. Brutus and his Trojans came first, next Caesar and the Romans, who were in turn followed by the Anglo-Saxons, the Danes, and the Normans.

The turning-point had come with the introduction of the reformation into England in the reign of Henry VIII; the nation was freed of antichristian thralldom, i. e., the supremacy of the Pope was rejected. God made a covenant with the English (2), and the sixth intended invasion, the Armada attempt, was averted (4). But the enemy did not own himself defeated: the Gunpowder Plot, that horrible and damned blast (though it never

came off), was set afoot, but happily frustrated (5). England, however, did by no means enjoy perfect peace. During the last eighty years (3), the different religious factions had been quarrelling among themselves, and that faction which Milton regarded as the sole exponent of the truly reformed and orthodox church had not yet gained a complete victory. There were still dangers threatening, both from within and without. Milton has this situation in mind when he continues as follows: "O how much more glorious will those former deliverances appear, when we shall know them not only to have saved us from greatest miseries past, but to have reserved us for greatest happiness to come! Hitherto thou hast but freed us, and that not fully, from the unjust and tyrannous claim of thy foes; now unite us entirely, and appropriate us to thyself, tie us everlastingly in willing homage to the prerogative of thy eternal throne" (Fl 21a).

With this peroration, Milton has brought his historical scheme down to the time of writing. Filled with exalted Messianic hopes, he next outlines his conception of the glorious future that will be the destiny of the Britannic Nation. The "Spanish Plotters" are still revolving their sinister designs:

"And now we know, O thou our most certain hope and defence, that thine enemies have been consulting all the sorceries of the great whore, and have joined their plots with that sad intelligencing tyrant that mischiefs the world with his mines of Ophir, and lies thirsting to revenge his naval ruins that have larded our seas: but let them all take counsel together, and let it come to nought; let them decree, and do thou cancel it; let them gather themselves, and be scattered; let them embattle themselves, and be broken; let them embattle, and be broken, for thou art with us" (Fl 21a f.).

Hale, in his edition of *Of Reformation*, supplies a number of biblical allusions in illustration of the Old Testament style of the above passage; thus "take counsel together" is compared with *Psalms* 31.13; 71.10; 94.21; "let them decree" with *Isaiah* 10. 1 and *Proverbs* 8. 15; "let them gather themselves" with *Psalms* 56. 6; 94. 21; "for thou art with us" with *Psalms* 46. 7—11. The last-mentioned reference is particularly apposite: "The Lord of hosts is with us, the God of Jacob is our refuge. Selah. Come, behold the works of the Lord, what desolation he hath made in the earth. He maketh wars to cease unto the end of the earth; he

breaketh the bow, and cutteth the spear in sunder; he burneth the chariot in the fire."

By building up his plot on the basis of the Messianic idea, Milton no doubt hoped to win the approval of his prospective public, and thus to satisfy his craving for fame and a concomitant reward. The strength of the visionary notion that the Puritans were the modern Israelites is aptly illustrated by an incident reported by Clarendon. On January 4, 1642, the king had gone down to the House of Commons to arrest five of its leading members, who managed to escape to the City, however. Next day, the king visited the City to persuade the authorities to surrender the accused. "And in his passage thro the City, the rude people flocked together, and cried out, *Privilege of Parliament, Privilege of Parliament*; some of them pressing very near to his own coach; and amongst the rest one calling out in a very loud voice, *To your tents O Israel*" (book IV). This biblical quotation was also used as the title of a "seditious pamphlet", about which the king had to complain to Parliament (Clarendon, book V). The reference is to *I. Kings* 12. 16: "So when all Israel saw that the king hearkened not unto them, the people answered the king, saying, What portion have we in David? neither have we inheritance in the son of Jesse: to your tents, O Israel: now see to thine own house, David. So Israel departed unto their tents."

Just as the Israel of the Old Testament withdrew from their allegiance to Rehoboam, the son of Solomon, in the same manner the Puritans threatened to desert Charles I. in order to establish a new form of government.

The Glorious Future of the Britannic Nation.

Milton proposed to paint the future destiny of his nation in the most brilliant colours. Although he was prone to use the language of war when threatening defeat to the enemies of the chosen people, he was a convinced pacifist at heart. In *Paradise Lost*, basing his vocabulary on an account of the cruelties perpetrated by Ivan the Terrible in his conquest of Livonia (see *Studies*, p. 36), he contrasts the unanimity that prevails among the "Spirits damned" with the constant warring among the nations of the human race:

O shame to men! Devil with devil damned
 Firm concord holds; men only disagree
 Of creatures rational, though under hope
 Of heavenly grace, and, God proclaiming peace,
 Yet live in hatred, enmity, and strife
 Among themselves, and levy cruel wars
 Wasting the earth, each other to destroy:
 As if (which might induce us to accord)
 Man had not hellish foes enow besides,
 That day and night for his destruction wait!

(II. 496—505).

It is true that Milton addresses his countrymen as "this great and warlike nation"; but he predicts that they will gain pre-eminence among the peoples of the earth not by the force of arms; but, on the contrary, this noble position will be reached as the result of victory in a peaceful contest: his Britons shall be acknowledged by all as leaders in the arts and virtues of peace at the approaching millennium. In uttering this prophecy predicting the imminent return of Christ in person, Milton adopted, for the purpose of imparting greater fervour to his style, a belief then current among the "Fifth Monarchy Men". Ephraim Pagit (1575?—1647), in his *Heresiography* (1645), speaking of the "Millenaries" or "Chiliasts", describes these as "a heresy frequent at this time; they look for a temporary kingdom of Christ, that must begin presently and last 1,000 years. Of this opinion are many of our Apocalyptical men, that study more future events than their present duty" (quoted by Masson, III, 125). Milton's wording is based on certain passages in the New Testament; Hale in his annotations refers to *Matthew* 24. 30: "And then shall appear the sign of the Son of man in heaven: and then shall all the tribes of the earth mourn, and they shall see the Son of man coming in the clouds of heaven with power and great glory."

Milton promises to produce his grand epic on the occasion of the final victory of the Puritan cause, and he cannot refrain from dwelling upon his personal ambitions by expressing a hope that he will not be forgotten at the distribution of the spoils:

"Then, amidst the hymns and hallelujahs of saints, some one may perhaps be heard offering at high strains in new and lofty measures, to sing and celebrate thy divine mercies and marvellous judgments in this land throughout all ages; whereby this great and warlike nation, instructed and inured to the

fervent and continual practice of truth and righteousness, and casting far from her the rags of her old vices, may press on hard to that high and happy emulation to be found the soberest, wisest, and most christian people at that day, when thou, the eternal and shortly-expected king, shalt open the clouds to judge the several kingdoms of the world, and distributing national honours and rewards to religious and just commonwealths, shalt put an end to all earthly tyrannies, proclaiming thy universal and mild monarchy through heaven and earth: when they undoubtedly, that by their labours, counsels, and prayers, have been earnest for the common good of religion and their country, shall receive above the inferior orders of the blessed, the regal addition of principalities, legions, and thrones into their glorious titles, and in supereminence of beatific vision, progressing the dateless and irrevoluble circle of eternity, shall clasp inseparable hands with joy and bliss, in overmeasure for ever" (Fl 21b).

The "scramble at the shearers' feast" (*Lycidas*, l. 117) for "national honours and rewards" must have played an important part in the Puritan Rebellion. Samuel Butler devotes a whole canto of his *Hudibras* (part III, canto II) to this unsavoury subject. The opening lines of "The Argument" to the latter, though written on the events that followed the death of Cromwell, are too good and too apposite to the present occasion to be missed here:

The Saints engage in fierce contests
About their carnal interests,
To share their sacrilegious preys
According to their rates of grace . . .

The exposition of Milton's ambitious programme, which began with prayer, winds up in startling contrast with an altogether terrible denunciation of all opponents:

"But they contrary, that by the impairing and diminution of the true faith, the distresses and servitude of their country, aspire to high dignity, rule and promotion here, after a shameful end in this life, (which God grant them,) shall be thrown down eternally into the darkest and deepest gulf of hell, where, under the dispiteful control, the trample and spurn of all the other damned, that in the anguish of their torture, shall have no other ease than to exercise a raving and bestial tyranny over them as their slaves and negroes, they shall remain in that plight for

ever, the basest, the lowermost, the most dejected, most under-foot, and downtrodden vassals of perdition" (Fl 21b).

This elementary exhibition of hatred and revengefulness agrees badly with Milton's repudiation of the use of force as recommended to his countrymen. This pacifist attitude is all the more remarkable as in this matter he is at complete variance with the author of *GBRPL*. The latter, too, sketches a plan for the future conduct of the British. Reminding them of the military prowess of their forbears, notably Richard I., Edward I., and the Crusaders (p. 27), he recommends a close union with all the Protestant nations for the destruction of the forces of Rome, and the erection of the kingdom of heaven throughout the world (p. 25). As against such designs Milton, probably in direct opposition to *GBRPL*, addressing the English and the Scotch, urgingly exclaims: "Go on both hand in hand, O nations, never to be disunited; be the praise and the heroic song of all posterity; merit this, but seek only virtue, not to extend your limits; (for what needs to win a fading triumphant laurel out of the tears of wretched men?) but to settle the pure worship of God in his church, and justice in the state: then shall the hardest difficulties smooth out themselves before ye; envy shall sink to hell, craft and malice be confounded, whether it be homebred mischief or outlandish cunning: yea, other nations will then covet to serve ye, for lordship and victory are but the pages of justice and virtue. Commit securely to true wisdom the vanquishing and uncasing of craft and subtlety, which are but her two runagates: join your invincible might to do worthy and godlike deeds; and then he that seeks to break your union, a cleaving curse be his inheritance to all generations" (*Of Reformation*, Fl 17a).

The projected and much discussed League of Protestant Nations never materialized, the main obstacle being the commercial rivalry between England and the United Provinces, with whom the perfect Puritan, preferring profits to proselytes, could never see eye to eye. In *Of Reformation*, Milton recommends the strengthening of the "knots of confederacy" with "all Protestant princes and Commonwealths", especially between the English and the Dutch, "though their merchants bicker in the East Indies" (Fl 14a/b). As Cromwell's secretary, Milton repeatedly had to appeal to Protestant solidarity in letters addressed to the

Kings of Sweden and Denmark, to the Elector of Brandenburg, the United Provinces, the Landgrave of Hesse, and the Republic of Danzig. As late as 1673, one year before his death, when religion had long ceased to be a major factor in international politics, he called upon all Protestants to unite more firmly "against the common adversary" (*Of True Religion, etc.*, Fl 563b).

Traces of Milton's Plan in his Works.

From the foregoing discussion it appears that Milton's epic plan provided for a plot as set out below :

I. The Five Bloody Inundations.

- (1) Brutus and his Trojans arrive in Great Britain and pacify the Country.
- (2) The Roman Invasion and Subsequent Rule.
- (3) The Anglo-Saxon Settlement.
- (4) The Danish Incursions and Colonization.
- (5) The Norman Conquest.

II. The Introduction of the Reformation (foreshadowed by Wyclif) under Henry VIII., and the Struggles, both Internal and External, resulting from it; followed by —

- (1) The Defeat of the Armada.
- (2) The Frustrated Gunpowder Plot.

III. The Glorious Future of the Britannic Nation as Leader of the World, under the Rule of Christ Returned for the Millennium.

The Five Bloody Inundations.

The successive invasions of Great Britain are described in the *History of Britain* with the appropriate commentary (see *Further Studies*, where this matter is treated at greater length). Of these five invasions, Milton took the greatest interest in the first. Very early in his career he seems to have contemplated the writing of a separate epic on the coming of the Trojans and on their position as the founders of the Britannic Nation. By enlarging on this subject, he would have been able to establish

for his own nation an origin similar to that of Imperial Rome, whose praises the great Virgil had sung (see *Further Studies*, pp. 8 ff.). There is evidence of Milton's acquaintance with Geoffrey of Monmouth in *Il Penseroso* (*Studies* p. 68); and in *In Quintum Novembris* (anno aetatis 17), he characterizes the British as "Troy-sprung" in the very second line:

Jam prius extrema veniens Iacobus ab arcto
Teucrigenas populos, lateque patentia regna
Albionum tenuit... (ll. 1—3).

This poem on the origins of the Britannic race was to have been composed in the form of the epic of chivalry. Fragments of the materials collected for this purpose are traceable — apart from the *History of Britain* — in *Paradise Lost* (see *Studies*, pp. 47 ff.); they may be discovered more particularly in the passages subjoined, which are here quoted in illustration of the heroic style of Milton's unsuccessful venture:

Anon they move
In perfect phalanx to the Dorian mood
Of flutes and soft recorders — such as raised
To highth of noblest temper heroes old
Arming to battle, and instead of rage
Deliberate valour breathed, firm, and unmoved
With dread of death to flight or foul retreat;
Nor wanting power to mitigate and swage
With solemn touches troubled thoughts, and chase
Anguish and doubt and fear and sorrow and pain
From mortal and immortal minds. Thus they,
Breathing united force with fixed thought,
Moved on in silence to soft pipes that charmed
Their painful steps o'er the burnt soil. And now
Advanced in view they stand — a horrid front
Of dreadful length and dazzling arms, in guise
Of warriors old, with ordered spear and shield,
Awaiting what command their mighty Chief
Had to impose. He through the armed files
Darts his experienced eye, and soon traverse
The whole battalion views — their order due,
Their visages and stature as of gods;
Their number last he sums. And now his heart
Distends with pride, and, hardening in his strength,
Glories: for never, since created Man,
Met such embodied force as named with these,
Could merit more than that small infantry

Warred on by cranes — though all the giant brood
 Of Phlegra with the heroic race were joined
 That fought at Thebes and Ilium, on each side
 Mixed with auxiliar gods; and what resounds
 In fable or romance of Uther's son,
 Begirt with British and Armoric knights;
 And all who since, baptized or infidel,
 Jostled in Aspramont, or Montalban,
 Damasco, or Marocco, or Trebisonde,
 Or whom Biserta sent from Afric shore
 When Charlemain with all his peerage fell
 By Fontarabbia. (I. 549—87).

But, first, whom shall we send
 In search of this new World? whom shall we find
 Sufficient? who shall tempt with wandering feet
 The dark, unbottomed, infinite Abyss,
 And through the palpable obscure find out
 His uncouth way, or spread his aery flight
 Upborne with indefatigable wings
 Over the vast Abrupt. ere he arrive
 The happy Isle? What strength, what art, can then
 Suffice, or what evasion bear him safe
 Through the strict senteries and stations thick
 Of Angels waking round? Here he had need
 All circumspection: and we now no less
 Choice in our suffrage; for on whom we send
 The weight of all, and our last hope, relies. (II. 402—16).

In his old age, Milton came to frown upon the style of the epic of chivalry which he had affected in earlier life, and which he had admitted into those parts of *Paradise Lost* which are based on uncompleted schemes, notably books I, II, and VI. Compliance with the general taste rather than the love of warlike deeds had been responsible for his having ever contemplated the production of an heroic epic of the orthodox type. Long after the fervour of youth had evaporated, the aging poet felt compelled to repudiate much of his earlier work, including parts of *Paradise Lost* itself, as appears from the opening lines of book IX:

No more of talk where God or Angel Guest
 With Man, as with his friend, familiar used
 To sit indulgent, and with him partake
 Rural repast, permitting him the while
 Venial discourse unblamed. I now must change
 Those notes to tragic — foul distrust, and breach
 Disloyal, on the part of man, revolt

And disobedience; on the part of Heaven,
 Now alienated, distance and distaste,
 Anger and just rebuke, and judgment given,
 That brought into this World a world of woe,
 Sin and her shadow Death, and Misery,
 Death's harbinger. Sad task! yet argument
 Not less but more heroic than the wrath
 Of stern Achilles on his foe pursued
 Thrice fugitive about Troy wall; or rage
 Of Turnus for Lavinia disespoused;
 Or Neptune's ire, or Juno's, that so long
 Perplexed the Greek, and Cytherea's son:
 If answerable style I can obtain
 Of my celestial Patroness, who deigns
 Her nightly visitations unimplored,
 And dictates to me slumbering, or inspires
 Easy my unpremeditated verse,
 Since first this subject for heroic song
 Pleased me, long choosing and beginning late,
 Not sedulous by nature to indite
 Wars, hitherto the only argument
 Heroic deemed, chief mastery to dissect
 With long and tedious havoc fabled knights
 In battles feigned (the better fortitude
 Of patience and heroic martyrdom
 Unsung), or to describe races and games,
 Or tilting furniture, emblazoned shields,
 Impresses quaint, caparisons and steeds,
 Bases and tinsel trappings, gorgeous knights
 At joust and tournament; then marshalled feast
 Served up in hall with sewers and seneshals:
 The skill of artifice or office mean;
 Not that which justly gives heroic name
 To person or to poem!

(IX. 1—41).

The Introduction of the Reformation and the Resulting Struggles.

A clear conception of Milton's attitude towards the reformation may easily be gained through the study of his prose works. On its actual introduction into England under Henry VIII. he has very little to say, there being in this matter not much to brag about: "Henry VIII. was the first that rent this kingdom from the pope's subjection totally; but his quarrel being more about supremacy, than other faultiness in religion that he regarded, it

is no marvel if he stuck where he did" (*Of Reformation*, Fl 3a). To Milton, Wyclif was the first reformer; by suppressing him, the bishops prevented England from becoming the shining cradle of the reformation. For the British are indeed God's chosen people: "Yet that which is above all this, the favour and the love of Heaven, we have great argument to think in a peculiar manner propitious and propending towards us. Why else was this nation chosen before any other, that out of her, as out of Sion, should be proclaimed and sounded forth the first tidings and trumpet of reformation to all Europe? And had it not been the obstinate perverseness of our prelates against the divine and admirable spirit of Wickliff, to suppress him as a schismatic and innovator, perhaps neither the Bohemian Husse and Jerom, no nor the name of Luther or of Calvin had ever been known: the glory of reforming all our neighbours had been completely ours. But now, as our obdurate clergy have with violence demeaned the matter, we are become hitherto the latest and backwardest scholars, of whom God offered to have made us the teachers" (*Areopagitica*, Fl 115b).

The same idea had already been expressed at the beginning of *Of Reformation* in a passage pressing for a further and more complete purgation of the Church of England of practices inherited from the mother church: "The pleasing pursuit of these thoughts hath of times led me into a serious question and debatement with myself, how it should come to pass that England (having had this grace and honour from God, to be the first that should set up a standard for the recovery of lost truth, and blow the first evangelic trumpet to the nations, holding up, as from a hill, the new lamp of saving light to all christendom) should now be last, and most unsettled in the enjoyment of that peace, whereof she taught the way to others; although indeed our Wickliffe's preaching, at which all the succeeding reformers more effectually lighted their tapers, was to his countrymen but a short blaze, soon damped and stifled by the pope and prelates for six or seven kings' reigns; yet methinks the precedency which God gave this island, to be first restorer of buried truth, should have been followed with more happy success, and sooner attained perfection; in which as yet we are amongst the last: for, albeit in purity of doctrine we agree with our brethren; yet in discipline, which is the execution and applying of doctrine home, and laying the salve to the very orifice of the wound, yea, tenting and searching to the core, without

which pulpit preaching is but shooting at rovers; in this we are no better than a schism from all the reformation, and a sore scandal to them: for while we hold ordination to belong only to bishops, as our prelates do, we must of necessity hold also their ministers to be no ministers, and shortly after their church to be no church. Not to speak of those senseless ceremonies which we only retain, as a dangerous earnest of sliding back to Rome, and serving merely, either as a mist to cover nakedness where true grace is extinguished, or as an interlude to set out the pomp of prelaticism" (Fl 2 b).

The attempts made from the outside at interfering with the internal development are victoriously repulsed under the guidance of a benevolent Providence. Not only the Armada enterprise, but also the Gunpowder Plot are viewed in this light. Milton must have spent much labour in the elaboration of the story of the Armada, as the materials collected by him for the epic treatment of this subject were utilized by him later on in the composition of *Paradise Lost*, notably in book VI, Satan and his crew taking the place of the Spaniards, and the English figuring as the faithful Angelic Host (see *Further Studies*). In book VI, the story of the war in heaven is told in retrospect. The action, which ends with the expulsion of the enemy, is continued, by the device of plunging the reader *in medias res*, at the very beginning of *Paradise Lost*. In the first two books, the Satanic crew are shown as recovering from their overthrow: they at once begin to devise means for revenge and the recapture of heaven. These circumstances permit of the conclusion that Milton was here thinking of the preparations for the Gunpowder Plot: when he wrote of the "secret conclave", he had before his mind's eye the picture of Lucifer plotting with the Pope, the King of Spain and the General of the Jesuits, which formed the background to representations of Guy Fawkes placing barrels of explosives in the cellar of the Parliament House for the destruction of King and Parliament. The use of the word "conclave" is most significant in this respect:

But far within,
 And in their own dimensions like themselves,
 The great Seraphic Lords and Cherubim
 In close recess and secret conclave sat,
 A thousand demi-gods on golden seats,
 Frequent and full. After short silence then,
 And summons read, the great consult began. (I. 792—8).

Was it by this devious path that Satan got into *Paradise Lost*? Books I and II would thus form another link between Milton's epic plans and the economy of *Paradise Lost*. An examination of Milton's separate treatment of the Gunpowder Plot story will confirm this inference.

His youthful Latin poem, *In Quintum Novembris*, has, in general, not received from Miltonists the attention which it fully deserves, because, perhaps, it fails to exhibit its author in the light in which the neo-Puritans have decreed him to be seen. William Cowper (1731—1800) refused to translate it: "The poems on the subject of the Gunpowder Treason" he says, "I have not translated, both because the matter of them is unpleasant, and because they are written with an asperity, which, however it might be warranted in Milton's day, would be extremely unseasonable now." Masson, however, suffered from no such scruples, for he prints, in his second volume, a spirited rendering of the original Latin into English hexameters.

It was one of the many charming features of the religious controversies arising out of the reformation movement to associate the opponent with the forces of evil. More particularly, the Papacy was represented as the devil's agency on earth. Thus, there was published in London in 1642, on behalf of the Puritan faction, a pamphlet entitled *The Papists' Petition to their Diabolical Centre of Impiety, the Pope* (British Museum Collection of Pamphlets, 1641—2, no. 12), in which the English Catholics are made to address their spiritual head as their "Right Honourable and adored Politician, grand Pluto his ensign-bearer, here upon earth" (p. 3). *In Quintum Novembris* was unquestionably inspired by one of the representations, described above, that adorned the printed accounts of the attempted outrage. Milton represents Satan as approaching the Pope, who is described as "regum domitor, Phlegetontius haeres" (l. 74), in his sleep, himself disguised as a Franciscan friar. He admonishes the Pope to avenge the destruction of the Armada. The plan of the Gunpowder Plot is then suggested as a sure means of regaining control of the British dominions. The English Catholics will not refuse to lend their aid:

Protinus ipse igitur quoscunque habet Anglia fidos
 Propositi factique mone: quisquamne tuorum
 Audebit summi non iussa facessere Papae? (ll. 122—4).

The confusion caused by the destruction of King and Parliament will give the foreign enemies a chance to establish their power in England:

Perculososque metu subito, casuque stupentes,
Invadat vel Gallus atrox, vel saevus Iberus. (ll. 125/6).

Acting upon the Satanic advice, the Pope goes to the cavern where "the two bullies of Rome", Murder and Treason (pugiles Romae, l. 155; Phonos et Prodotes, l. 152) have their abode, the twin-birth of Discord (l. 142). He charges them with bringing about the destruction of the leading men of the British nation:

Finibus occiduis circumfusum incolit aequor
Gens exosa mihi; prudens Natura negavit
Indignam penitus nostro conjungere mundo.
Illuc, sic jubeo, celeri contendite gressu,
Tartareoque leves diffilentur pulvere in auras
Et rex et pariter satrapae, scelerata propago;
Et quotquot fidei caluere cupidine verae
Consilii socios adhibete, operisque ministros. (ll. 157—64).

The news of the plot, however, is spread about by Fame, and the plans of the conspirators are frustrated.

In passing, it might be worth while to draw attention to the "photophobic" character of *In Quintum Novembris*, which it shares with books I and II of *Paradise Lost*. In this respect, the Latin poem more particularly resembles *Comus* (see the present writer's *The Secret of John Milton*, 1925, passim). The real action begins with nightfall:

Reddiderant dubiam jam sera crepuscula lucem,
Cum circumgreditur totam Tricoronifer urbem,
.
.
.
Et mendicantum series longissima fratrum;
Cereaque in manibus gestant funalia caeci,
Cimmeriis nati in tenebris vitamque trahentes. (ll. 54—60).

It continues throughout the night, and ends in the gloom of the monsters' cavern.

Besides the common feature of the plotting of revenge, further correspondences between *In Quintum Novembris* and *Paradise Lost* may easily be pointed out. In the cavern, Murder and Treason, together with other personified horrors — Stratagem,

Strife, Calumny, Fury, and Fear — eagerly greet the visitor. Similarly, Satan meets at “hell-mouth” the awful shapes of Sin and Death, to whom a fantastic descent is attributed (II. 648 ff.). In the beginning of *In Quintum Novembris*, Satan is represented as flying over England; it is with harrassing grief that he views the prosperity and piety of its inhabitants, and he resolves to destroy their happiness and to establish his rule over them. Similar feelings are uttered by him at the sight of the first pair:

O Hell, what do mine eyes with grief behold?
 Into our room of bliss thus high advanced
 Creatures of other mould — Earth-born perhaps,
 Not Spirits, yet to Heavenly Spirits bright
 Little inferior . . .

Hell shall unfold,
 To entertain you two, her widest gates . . . (IV. 358—82).

At the sight of the newly created sun, he expresses his despair “in sighs” (IV. 31), thus paralleling his conduct when surveying the fields and towns of England:

At simul hanc, opibusque et festa pace beatam,
 Aspicit, et pingues donis Cerealibus agros,
 Quodque magis doluit, venerantem numina veri
 Sancta Dei populum, tandem suspiria rupit
 Tartareos ignes et luridum olentia sulphur . . . (II. 31—5).

But God, watching the doings of Satan from above, only “laughs” at his malignant designs:

Interea longo flectens curvamine caelos
 Despicit aetherea Dominus qui fulgurat arce,
 Vanaque perversae ridet conamina turbae,
 Atque sui causam populi volet ipse tueri. (II. 166—9).

With which passage may be compared:

O father, what intends thy hand, she cried,
 Against thy only son? What fury, O son,
 Possesses thee to bend that mortal dart
 Against thy father's head? And know'st for whom?
 For Him who sits above, and laughs the while
 At thee, ordained his drudge to execute
 Whate'er his wrath, which He calls justice, bids . . .
 (II. 727—33).

Conclusion.

Satan — of Gunpowder Plot fame — was, no doubt, to have played an important part in the projected epic, just as he does in the photophobic parts of *Paradise Lost*, because the employment of this figure enabled the poet to provide for an action going on largely in a grateful twilight illumination. After what has been demonstrated in the foregoing chapters, the expectation may be expressed that a comprehensive reference to Milton's efforts towards the composition of a grand National Epic will figure in any future treatise dealing with his literary activities. The present treatise is largely composed of extracts. The author considered himself justified in copying them out for three principal reasons:

- (1) To let the authorities speak for themselves.
- (2) To convey a suggestion of what the grand epic would have been like, both in style and subject matter, if the poet had been able to complete it.
- (3) To draw attention to the supreme importance of Milton's earlier prose works for the study and appreciation of his poetic efforts.

What would have been the reception of a poem executed on the lines as foreshadowed by the poet? As to his contemporaries, it would have appealed to a small minority of his countrymen only, namely, the more turbulent section of the Puritan element. At the Restoration, its existence in cold print might have cost him his head. To the Englishman of to-day, Milton's fanatical anti-Catholicism would be unintelligible; his Messianic message might be more to his liking. To support this view, one more quotation may serve: "In Cromwell's day the idea that the English were in some ways a chosen people — the Messianic business — was white-hot in the faction, but was ridiculous in the eyes of educated men who concerned themselves with foreign politics. The cultivated Englishman of the seventeenth century was a European. To-day the Messianic idea of the English as one of a Chosen Race may not be so fanatical but is certainly more widespread and Europeans are foreigners" (Hilaire Belloc, in a review of John Buchan's *Oliver Cromwell*, *London Mercury*, November 1934, pp. 63 ff.).

VERBATIM REPRINT OF THE ANONYMOUS PAMPHLET

GREAT BRITAIN'S RUIN PLOTTED
BY SEVEN SORTS OF MEN

LONDON 1641

WITH NOTES APPENDED

**GREAT
BRITTANS
RVINE PLOTTED
BY SEVEN SORTS
OF MEN:**

Discovered [sic] and counter-plotted:

In which

Is contained a Probable way
for the happy and peaceable composing
*of all the distempers of the time, with
Articles for the finding out of
Scandalous Ministers.*

Commended in a Letter to a Friend, and now
*recommended to the Honourable PARLIA-
MENTS Consideration.*

By a true-hearted well-wisher to great
BRITTANES happinesse.

LONDON,

Printed for *Thomas Vnderhill*, and are to be
sold at the signe of the Bible in Wood-
street, M.D.C.XLI.

(1)

A Letter to a private Friend.

Sir,

Whiles I looke on the Ladie¹⁾ of Islands, I mean great *Britaine*, and see her clothed with the mourning weed of so many sad, strange, and dishonourable accidents which have fallen out in these latter times, mine eyes run water, and my head is a Fountain of teares. So that one while the unhappie occurrences of State doe (2) make me desire a sequestred and contemplative life, that I may with freedome bewaile the sinne and dishonour of our Nation; another while I seem transported with zeal for God his Church, and glory of our Nation; pressed in spirit with renewed thoughts of indignation against the instruments of this present distraction.

Sir, In my retirednesse, mee thinkes I have discovered the plot of *Britains* ruine (as you may perceive by the insuing discourse) together with the contrivers of it and their principles.

Afterwards I shall propound unto you the way for the Counterplot, which may be wel contrived in these times, suiting that high and honourable Court²⁾ of Parliment, whose wisdome is sufficiently able to discover the ill intentions of enemies to Church and State, and provide meanes of prevention seasonably.

Sir, When I looke on that illustrious Assembly, I consider it as a well constituted bodie, having right symetrie in all parts, the humours well tempred, so that there is no feare of any excessive predominancie of one above an other; their senses internall and externall active, fancie nimble, intellect profound and serious, memory strong and retentive, besides their hearing, seeing, tasting, smelling, and feeling very good and quick; so that it seemes presumption for one that moves in the inferiour orbes to present objects to such accurate and high intelligences; Yet *Sir*, whiles passion, judgement, sense of mine own insufficiencie, together with loyalty to my God, (3) King, and Countrey, struggle thus

in the wombe of my conceptions, I am at a stand, and almost resolving to dash my thoughts in the shel, and crush them in their *embrio*, but at last considering these present Halcyon dayes, wherein the Kings-fisher³) begins to make his nest upon the waters, I cannot but promise my selfe serenitie in bringing forth my conceptions, especially having so fair opportunity to put them to nurse, and education in your bosome, whose wisdome, learning, tendernesse, and particular faithfulness, I value as sufficient obligations of trust and confidence.

Neverthelesse Sir, it is not mine intentions, so to confine my conceit unto your private acquaintance and tuition, but if it find favour in your eyes you may present it to the view of Sr. *Edward Deering*, Sr. *Walter Earle*, Sr. *William Bruerton*, Sr. *Nathaniell Barnardiston*, Mr. *Pim*, Mr. *Hambden*, Mr. *St. John*, Mr. *Purphry*⁴), or others of the Commons house, whose names are precious with mee, and their minds so stored with the grounds of all true nobility, that I doubt not but they will know how to give a favourable acceptance, or else to pardon the errours of well intended fancie.

In the mean time I commit the tuition and administration of my conceptions to your selfe, if you see cause, to strike them *in cunabulis* afore they bee presented to any further view, yet be pleased to give them a burial, beseeming such as are discended of one of your faithful friends, of Christian and true English parentage.

(4) In my discourse I shall describe, first the Plot, secondly the Counterplot; in the Plot I have considered the Plot it selfe, the Contrivers, the Principles.

First for the Plot it is *Mahomets*, the introduction of a new forme of government; wherein *Mahomet* borrowed à *Judais* [sic], à *Gentibus*, à *Christianis*, from the Jew, from the Gentile, from the Christian, so our last yeeres have borrowed in their imaginarie forme from three severall Places, *Sodome*, *Egypt*, *Babylon*: From *Sodome*, pride, idlenesse, fulnesse of bread, inordinate lusts, intemperance, &c. From *Egypt*, cruelty, oppression, tyrannie over Gods Israell, and ruling in Church and State without any rule, but will, like *Pharaoh* in *Egypt*. From *Babylon* the Marchandize of Gold, Silver, precious stones, and Pearles, *Revel.* 18. 12, besides these, Beasts, Sheepe, Horses, Charriotts, slaves, and soules of men, *vers* 13⁵). without question Sir, *Sodome*, *Egypt*,

Babylon, or *Rome*, were the presidents⁶) or coppies of our latter times, according to which they have drawn upon our State, to the life, the Atheisme of *Sodome*, the tyranny of *Egypt*, the idolatry of *Rome* or *Babylon*. A most hellish device to squeeze the Juice of three such vicious governments into this of ours, which before the late times of degeneration was the fame and glory of the whole World. The truth of this will appeare by the voluminous Testimonies of the grieved partie, before the high and honourable court of Parliament⁷).

Secondly, the Contrivers of the plot, whom I (5) shall referre to these seven heads. First the scandalous Minister; Secondly the corrupt Magistrate; Thirdly the innovating Prelate with his officer; Fourthly the professed Papist; Fifthly the Popish Protestant; Sixthly the rigid Arminian; Seventhly the Libertine.

First, the scandalous Minister⁸), I meane such as preach very seldome, and then very coldly, happily farr above the capacite of the hearer, or if hee preach often, his preaching and practice crosse the one the other, hee preacheth against swearing, and yet is a common swearer himselfe, against drunkennesse, and yet is a common drunkard himselfe, at leastwise a common bibber, an intimate friend and ordinary acquaintance of the common Tospots, making the Sackshop the chiefe place of Studie and contemplation; accounting those the finest fancies which are begot over a sparkling cup, and those divine raptures which are occasioned by exhalations drawne from the good Ale and Sack; my meaning is not *Sir*, to wound any moderate man, who upon just occasion of businesse may looke into a Tavern, or sometimes to expresse humanity or courtesie to a friend may sometimes take or give a cup of wine, provided it be inoffensively carried, in regard of time, persons, or companie, place, moderation, and the like. Such only I intend *Sir*, who delight more in chirping companie in the Ale-house or Tavern, then they doe in Communion with the Saints⁹), or their Wives and (6) Families at home; that account their own houses prisons, and taverns paradices, whose defaults in this kind, such Ministers own wives, and Tavern Boyes are best able to discover.

Besides these such also I reckon amongst scandalous Ministers as doe fill their Neighbours eares, and eys, with obscaen & wanton words and carriages, making lascivious ribaldry the fittest musique at a table-meeting, *Tom Trinkilo*¹⁰) was never more acted to the

life, then by many of these, who go under the name of the Angells of the Church of *England*, and by their mimicall, apish, and ridiculous carriages, seek to please the humour of the brave sparks and gallants of our times.

Lastlie such also are scandalous ministers as are carried with bitter and malicious spirits, against the strict and more exact practise of Religion, which can scarcely forbear to disgorge their foule stomacks in the pulpit against them who walke closer with God⁽¹⁾) then themselves, which can finde more Rhetorike to advance ceremonie then substance, which can finde no honestie in a man that practises in all the maine points of Religion, if tender in conscience⁽²⁾) about a ceremony, but copious and full in testimony of a good fellow, a boone companion, a common swearer, if zealous only in matter of ceremony, such as cannot suffer a pious conscientious man to passe without a jeere, nay haply persecute him, out of his parish, if he conform not in folio⁽³⁾) to all indifferent ceremonies, such bitter spirits as these give great offence, whiles they arrogate the (7) names of Christs Ministers, and Ambassadors, and in their lives shew neither humility, nor supernaturall charitie and love of their Master: These and such like are they which pull downe more by their practice then they build up by preaching. These are the watchmen on the wall which meeting with the Spouse of Christ pluck her vaile from her, wound & buffet her, *Cant.* 5. 7.⁽⁴⁾)

Secondly, the corrupt Magistrate, such I meane as buy, and therefore must sell Justice, which makes the face of his prince, not the laws, the rules of Justice, which in a tryall consider more the person then the cause, such as delays or hastens an hearing according to his satisfaction of the sense of feeling, such as wry⁽⁵⁾) Justice upon a great mans letter, or private information that the person before him is a Puritan, as if he that were a Devill should not have his due.

Thirdly, innovating Prelates with their Officers, whether Archbishops, Bishops, Deans, Archdeacons, Commissaries⁽⁶⁾), Officialls⁽⁷⁾), &c. such are they which manage jurisdiction Ecclesiasticall, whether Excommunications, Visitations⁽⁸⁾), Synods⁽⁹⁾), Corrections, and other Courts, *ad collectionem nummorum non ad correctionē morum*. They rather visite mens purses then their persons, spinning their Cannons and Articles⁽²⁰⁾) like the Spider his web, where little flies are caught but great

ones breake through, these are such as have learned in these latter times, the art of commutation, they had rather have a hundred commutations then one publique satisfaction (8) and acknowledgment. They will connive, dispencc, and what not, so that they may have Dr. *Argent*²¹⁾ to make the motion; Lords, Knights, Gentlemen and others, may whore, bee drunk, and what not, so that the fat of their sins may come *ad culinam Episcopi*, to the Bishop and their Officers Kitchin. Such I suppose are our corrupt Prelates as know how only (if they preach at all) to speak *placencia*²²⁾, to sow pillowes under the arme-holes²³⁾ of Prince and People, such as use Rhetorike to screw Prerogative as high as Tyranny, and conclude as much to belong to the King in way of command as to God Almighty.

But, O wonder of ages, I meane our gracious King, whom God hath preserved so, that hee hath no more beene poisoned with Episcopall flatterie.

Examine all ages, was there ever president for so many suspensions²⁴⁾ in these Christian Churches, as by our late²⁵⁾ Bishops? was there ever such a fire kindled as in these our days by Prelates, to the hazard of three Kingdomes at once? were there ever Prelates and their officers so grosse for notorious lusts, for oppression, extortion, rasing fees, picking advantages, preaching seldome or never? Were there ever any Bishops since the time of *Edward* the sixth, and the reformation in those days, that have brought us so far back to a violent necessity of such usages as might more neerely conforme us to the Romish Religion and Ceremonies²⁶⁾, bowings, ducking, cringings, Ima-(9)ges, &c. These *Sir* and such like are they who have improved all opportunities and diligence to discourage and supplant all Schollers in the Universities, and Ministers in their severall Diocesses, who have been orthodox²⁷⁾ and industrious, Queene *Elizabeths* Protestants²⁸⁾, if moderate about the ceremonies, and have planted right men (as they call them) in the roome of Orthodox and Pious men, haply learned, but ambitious, Simonicall, scandalous, and inclining to all Romish corruption, whereunto their Ecclesiasticall Patrons, I mean the Bishops, have invited them, either by their precepts or examples. These *Sir* and the like are those who are the innovating Prelates, and have *quantum in illis* brought ruine upon Church and State, and laid the Plot for an universall alteration of both.

Fourthly, The professed Papist, I mean such whether convict or not convict as acknowledg the Popes supremacie, never come to our Churches, admire their Popish priests, especially their Jesuites (those infernall Locusts which have come out of the bottomelesse pit²⁹) as their holy fathers, such as account Protestant Heretiques, and it a sacred point of devotion to kill Protestant Princes, though in a barbarous, base, and trecherous way, such as serve God by Images, and account ignorance the mother of devotion, costly, unnecessary, and uncommanded ceremonies the glory of the Church. These are they who are fallen into the great conspiracie (10) against great BRITAINES prosperitie.

Fifthly, the Popish Protestants, I mean such as are excessively charitable concerning the professed Papist, they love not to come to Church oftener then the lawes enforce, if the State will give them leave they will conforme to any Popish usage, and are indeed Papists in every point but Supremacie, and priests mariages, and in these likewise in their judgments they are very favourable to the Romish way.

Sixthly, The rigid Arminian³⁰), who accounts no Doctrine sublime but what advances his own opinion about predestination, free-will, falling from grace, and the like.

These account all men unsound, not rightly informed, or very dunces, that are not of their opinion, these finde no musique in a Sermon, where the Minister gives not a touch upon the Arminian string.

These pretend the advancing of good life by their doctrine, while in the meane time if you observe them generally, there are none more dissolute, proud, vaine, and scurrilous, then they that prate most in the Arminian cause.

Seventhly, the Libertine³¹), such I understand to be the swearer, drunkard, whore-master, profaner of the Sabbath, scorner & despiser of others, following no calling but their sinful lusts, harsh and cruell in their dealings, as though God had granted them a charter to doe what they list, for these and the like doth the land morne, many are the (11) Princes thereof, and a fruitfull land doth God make barren, for the sin of the inhabitants that dwell therein.

Sir, I can never looke on these seven sorts of men, but I call to mind that *Septemfluus Amnis* the River *Nilus* which swel'd and overflowed all EGYPT.

Yet if it please his Majestie, and this high and honorable Court of Parliament, that three sorts of the seven, *viz.* the scandalous Minister, the innovating Prelate with his Officer, together with the rigid Arminian be well disciplined, you shall observe the other foure, the corrupt Magistrate, the professed Papist, the popish Protestant, and the Libertine presently brought in by the power of the Gospel, and if it please his Majesty with the Parliament to plant in the rooms of the scādalous Ministers and Arminians, approved ministers for doctrine and life, it would be a true piece of policie beyond the Bishop-craft practised in these later times for the advancing of their Hierarchie.

And if it so please the wisdom of the State to bestow the Lands and Impropriations belonging to the Bishops and great Churches (besides what shall be thought fit to settle on the Crown) upon Ministers conscientious, industrious, able, and learned, where meanes is most wanting, to make some provision for Ministers widowes and children, as they doe in the French Churches, to maintain Schollers in the Universitie, and enlarge Schoole-masters allowance, I dare con- (12) fidently undertake, that learning would not bee discouraged, but the present generation would pray, and posterity for ever would rise up to praise God for such a blessed King and such a happie Parliament.

In the meane time, *Sir*, Three discouragements whisper in my eares, all pretending that this alteration is not safe nor fecible³²).

Ob. 1. First, if Ecclesiastical government be altered, why may not the civil also be desired to be altered upon the same terms? *Ans.* First, there is more general grief, and desire of alteration in the Ecclesiastical government then in the Civil. Secondly, the conscience is more concerned in the one then in the other, the purse is pinched in the one, the conscience in the other; examine this wel you shall find something worth notice. Thirdly, the Scripture seemes to prescribe more for Ecclesiasticall government then Civill, leaving all Nations to libertie for their severall lawes, provided none crosse his³³) own eternall commands.

Ob. Secondly doth not reason require a levell in the Commonwealth as wel as a parity in Ecclesiasticall dignities? *Ans.* I am confident no moderate wise man would desire such a levell as to have all Ecclesiasticall grounds ly in a flat, high Mountaines are fitter for barren *Wales*, then fruitfull *England*, little hills doe not disparage the most fruitfull grounds. If some Minister have one,

some two, some three hundred pounds *per annum*, haply more, such hills will not be com- (13) plained of, only let the Mountains be throwne into the Seas, I meane the greater promotions, then shall the little hills skip like lambs, when the World is more equally divided one graine of faith may remove these Mountaines into the midst of the Sea.

Ob. 2. Secondly the Church may bee called the younger sister of the common-wealth, there was a Common-wealth in *Israel* before the Priesthood of *Levie*, Commonwealths were before Apostles, Pastors, or Teachers, seniority usually gives dignitie, though *Rachell* the younger sister was faire and more admired by *Jacob*, yet *Leah* the elder sister was preferred, for it was the custome of the Countrey (said *Laban*)³⁴.

Thirdly much advantage may come by levelling the Church, but unconceivable mischief by levelling the Common-wealth, sandy Hills may be easily levelled, high stonie Rocks cannot without difficultie. *Verbum sapienti.*

Ob. 3. Thirdly the King will not easily consent? *Ans.* *Sir*, I fear it not, never was better King upon the Throne then our gracious Sovereigne, never any more deeply engaged to maintain Episcopacie, but I am confident that God who hath given him a gracious heart, will give him a discerning spirit, to see the evil consequences of degenerate Episcopacie by the cleere information of his great Counsell.

Sir, excuse me for that my *Remora*³⁵) hath stayed my ship a little longer among the projectors then (14) I did intend, I will now come to the principles by which they have wrought.

First no ceremony no Bishop, no Bishop no King, a principle it is true, which (it may bee) pleased the palate of a wise man, but as it hath beene used and applyed it hath opened a gap to destruction, schisme, ruine, and danger.

It hath beene used as though a King could not rule without the help of a Bishop, whereas Kings swayed their scepters before the Episcopal dignitie was ever knowne in the World, and as like themselves as ever since, and as though a Bishop could not subsist without a ceremonie, whereas the Bishops of the Apostles and primitive times (as they were then called) had few or no ceremonies at all. The further you come from Christ, the Apostles, and primitive times, the more ceremonies you shall finde, in *Augustines* time there were but few in comparison of after times,

yet he complains of a Judaisme, and multitude of ceremonies, above that which is meet, that in a few hundred yeers were crept into the Church.

I conceive the Apostles and primitive Bishops were more pious, more conscientious, more industrious, and did more good, in feeding and governing the Church of God then our late Bishops, and yet they used few or no ceremonies in comparison. *Sir*, these *Septemvirated* conspirators if you observe, have all admired this principle, witness their inordinate zeal for the ceremonies as though there were no Religion but in the (15) practice of these; have not the laws of God, I meane the expresse morall Commandements, beene slighted and neglected, the breaches of it easily dispenced withall? The fundamentall lawes of the Kingdome shaken, while these ungodly projectors have advanced their Ceremonies and Canons? for my part I have ever tooke a King for a beame of the Deity cast into an angle of the Earth, and that Judgment and Justice make the throne stable, ruling according to Law is the greatest honour and safety of a Prince, and therefore God requires by *Moses*, that the King shall read in the book of the Law night and day³⁶); there are two sorts of Lawes, Gods owne Lawes, and the fundamentall lawes of a Kingdome or State, the King is to see the execution of both these, and it is most safe to preserve them with all tendernesse, so that if a King have a care of these, he may bee sufficiently supported without the help either of Bishop or Ceremonie; methinks it is a disparagement to the Crowne to bee supported by Bishops; sure I am *Solomons* throne was supported by Lyons³⁷); and for Ceremonie to support Bishops, It seemes such a sandy foundation, that with a violent storme the foundation may be washed away, and the whole building may easily fall. Goe through all the seven sorts of men whom I have charged for the conspirators of State, you shall hardly finde a man but working a great deale of trouble, by vertue of this principle; I will close all with crossing and thwarting of the proverb, A King may be (16) without a Bishop, and an Apostles Bishop without a Ceremonie.

The second principle, that a papist is much honester then a puritan, and much more to bee favoured; a damnable principle according to the intencion and application of it, and of the effects that have followed in this Kingdome. No question *Machiavil*, *Ignatius*, or the Devill began to apply this old Hereticall name

in such an extended and generall way. For in these latter times every man that subscribed unto the Doctrine of the Church, if he was tender in matter of ceremonie hath beene reputed a Puritan³⁸), nay, every man that will not sweare, be drunk, wanton, scoffe and jeere others, he is a puritan, though conformable to the Doctrine and Discipline of the Church of *England*, so that the late projectours have united together in this principle and by it have much advanced their designes: upon this ground, the Papist hath beene cherished as the honestest man, men of most refined life, and exact godlinesse and have shewed forth eminent vertue in practice, have beene brow-beaten, discountenanced, and persecuted, drunkards have beene the good Sonnes of the Church, temperate men the stubborne children of their mother; *O Tempora, O Mores*, what strange times were we fallen into, when light was called darknesse, and darknesse light, sweet sower, and sowre sweet, good evill, and evill good, when the wicked shall bee justified for a reward, and the righteousnesse of the righteous shall be taken away from them³⁹)? This (17) principle hath beene followed with such hellish zeal that Religion and Vertue are almost bereft of life and sense, for this principle hath put out the eyes, cut off the legges and hands of Religion and Vertue, Help Lord for faith and truth are almost perished, and discouraged for looking amongst the sonnes of men.

Thirdly, libertie is sweet, a principle which is acknowledged most true, provided it be not extended in longitude and latitude above the true naturall dimensions of it; If it had beene stretched no further then Gods service it had beene perfect freedome, but let it be onely understood of the satisfaction of the carnall will and sensuall appetite then liberty is dangerous, and of bad consequence. Now *Sir*, survey seriously the latter times, you shall observe the scandalous Minister, the corrupt Magistrate, the innovating Prelate and his Officers, the professed Papist, the Popish Protestant, the rigid Arminian, and the Libertine, all sayling in one and the same channell of carnal libertie, and crying out, *Te, te, nos poscimus omnes*, all of them with one consent desire libertie, not freedom of conscience in indifferent & undetermined things, for this you shall scarce have one hand amongst them, but libertie to sin, to have their lusts, their heterodox and unsound opinions, libertie to cast off the bonds of truth. This principle doth cement their affections one to an other, and unite

them more strongly against all divine obedience, and hath hetherto made the late conspiracies against Church and State more formid- (18) dable and dreadfull. These and the like diabolicall principles our late projectors have mannaged with what faithfulnessse they can, against the God of order, the law of charitie, the rules of piety, so that the beautie of these glorious Islands by these and the like devises is much defaced and obscured. *Sir*, having thus surveyed these Projectors and their principles, methinks it seemes our dutie, and the dutie of all good Christians and true *English* hearts, to Petition unto the high and honourable Court of Parliament against these, as underminers of State happinesse, either for their reformation, or else punishing or discountenancing of them; for so long as these have publique encouragement in our State, neither can religion be secured, nor the throne and tranquility of the Kingdome well established.

Its true, whiles we looke upon the numbers of these confederates, upon their strength (for they look like the sons of *Anak*) or upon their union, for they seem like the scales of a Whale which a sword cannot pierce and divide easily, they render themselves to our eyes like the *Moabites* and *Amonites* to *Jehosaphat* ⁴⁰) in a very terrible forme, and for our parts wee seeme a little flock of sheepe, and like grassehoppers ⁴¹) in comparison: Yet mee thinks (under correction of your better judgement, unto whom I render my selfe as a learner) there is hope in *Israel* concerning this thing provided the countermine be wel wrought and managed, I shall therefore crave your assistance to make up by your mature thoughts (19) what is wanting in my conceit of a Counterplot.

THE COVNTERPLOT.

Sir, there is no better Counterplot to the workers of iniquity then for the opposite side to worke contrarily, to countermine errors with truth, unrighteousnesse with righteousnesse, uncharitablenessse with charitie, violence with moderation, and all sinne with a sincere practice of pietie. This for a generall will hold as the great mine which the Church of God is to raise against the enemies of it.

But besides this there are three particular mines which I conceive are most fitting at this present, to raise against the aforementioned confederate projectors against great *Britain*.

The first a well managed Commission, the second is a well constituted and ordered Church-assembly, the third is a right frame of Ecclesiasticall government. First a well managed Commission, I understand by that, first Commissio- (20) ners chosen by the house of Commons, approved by the House of Lords, which shall bee no parties nor delinquents as far as can bee discerned, these chosen out of every Shire or Dioces. If the Shire be barren of able and sufficient men, then to appoint strāgers rather then delinquents, and those qualified with integritie, wisdome and resolution.

Secondly when the Commissioners are thus chosen for both the houses, to move his Majesty for sufficient authority for the managing of the said commission. That the Commissioners may bee enabled to give oaths, to call before them any parties offending or others for witnesses as they shall see cause, and to have as large power to punish contempts, non aparences, or abuse of the Commissioners, as the Archbishops Visitors were wont to have, in their Metropolitically visitations.

Thirdly, when the Commissioners are thus chosen and armed with authority, then to have a booke of Articles according to the tenour of what I shall propound in the latter end of the discourse, and the said Commissioners to have power to admonish, to enjoine recantation, and to deprive Ministers, or else to return their names into the House of Commons to bee censured there, and haply it might conduce well to the worke, to have a Register⁴²⁾ allowed to the Commissioners for every Shire or Diocesse, and some small fee to be paid to the said Commissioners (21) towards the charges of the said Commissioners and Register, by every delinquent, as in like cases hath beene allowed in Bishops visitations.

Secondly a well constituted assembly or Synod⁴³⁾, I meane an assembly of godly, orthodox, learned, wise, and well tempered Divines, gathered by the singular prudence and providence especially of the House of Commons, which haply might be done most opportunely, when the commission hath first discovered the innovating Prelates, the scandalous Minister, Arminians, and

Popish Protestants within these Churches, and disabled them from judging, advising, or determining in any Church affaires till their reformation be eminent and well noted in the World.

In an assembly or Synod thus constituted, me thinkes *Sir* it would doe well to have the Doctrine of the Church well determined and explained, so that in matter of Doctrine wee might consent with all Protestant Churches, and (if it were possible) that an agreement might bee laboured for betwixt us and the Southern and Eastern Churches, and al Churches to be accounted Christian, which shall be found to agree in matter of Doctrine; who knowes but the singular industry and wisdome of such a well constituted assembly, may fetch in the *Asian, African, European,* and *American* Churches into greater unitie and brotherly correspondencie, and haply to the incredible strength of the Christian party against (22) all sworne enemies of Christ Jesus, Nay, who can tell but that such a reconciliation wrought in matter of doctrine may be a speciall meanes to undermine the walls of *Babylon*⁴⁴), to bring under the *Mahumetan*, and to render the Lord Christ as a more acceptable *Messias*, to his old and forsaken people the *Jews*. But now, *Sir*, I cannot but pause, being transported with such high thoughts, and designes; but are not wee the tools and instruments to serve divine providence? Doth not Creation, Redemption, & the constant benignitie of Gods providence engage us to serve God in his highest and greatest ends? Is there any part of the World where God hath ground better furnished with men of parts, Learning, Tongues, Arts, Sciences, brave and Noble Resolutions, Ancient, and Renowned Valour, and Honourable Atchievements, then in these *British* Isles? Hath God so honoured and qualified Great *Britain*, with such sufficiencie and eminencie in all things? And shall not Great *Britain* reach out its Vertues to serve her Lord and Master in his greatest and highest Designes? Well, *Sir*, Let us not be discouraged, let us do, *quantum in nobis*, for our God hath often honoured himselfe by the weakest Instruments.

Secondly, I desire the old boundaries and meeres⁴⁵), between actions necessary, and indifferent, may be searched out, well viewed, restored, and determined; the losse of Meere stones often- (23) times occasioneth quarrels betwixt neerest Neighbours, and dearest Friends, for many hundred yeeres by-past, the Meer-stones betwixt necessity and indifferency have beene (for the

most part) lost and buried under ground, so that necessity hath encroached upon indifferencie⁴⁶⁾, or indifferencie upon necessitie.

Heavens help us in this, for in earth wee could never find, for many hundred yeers, men of such moderate and temperate spirits as would allow necessitie and indifferencie their owne, without wrong to the one side.

Sir, I professe, I would not have God to lose one foot of his own ground, nor the Conscience its Christian privilege, neither yet the Magistrate the least due that God allows him; only I could wish it well determined in a competent and impartiall Church Assembly.

First, whether the Conscience be tyed to obedience in any thing, but what God requires in his Word, by way of precept, or naturall and necessary inference, and whether it be fit to strain an inference too far and too curiously?

Secondly, whether all things be not indifferent, wherein the Scripture hath not determined, and the Conscience free to use them or refuse?

Thirdly, whether the libertie of Conscience in indifferent things was not purchased by Christ?

Fourthly, If it bee the Churches priviledge (24) what man, or civill Magistrate hath power to take away my priviledge by Christ, without my own consent, testified by my selfe, or others trusted in my behalfe?

Fifthly, whether a Nationall Synod (after the Church is well purged) be not a fit way to conclude our libertie in indifferent actions, especially there being some to represent the people (haply a Committee of the House of Commons, assisting in the Worke) for the finding out of the bounds of indifferent actions, and the prescribing Laws concerning them?

Sixthly, whether any such assembly may make any Law for indifferent actions, but with a Protestation of Revocation upon inconveniences observed, and generall scandals?

Seventhly, whether charitie be not as necessary together with other generall Rules, *Phil.* 4. 8.⁴⁷⁾ and as order or subjection to Magistracie, and how these can be all managed without crossing, or violence to some side?

But now (mee thinks) whiles I looke into the Arke⁴⁸⁾, I cannot but tremble and cry out with the Apostle, *O the depth*⁴⁹⁾;

these are *arcana Ecclesiæ*, or fitter for a well constituted Synod, then for any particular, or private person to search into them, neither are they fit to be discussed in such a Synod without singular moderation, charitie, humilitie, profound judgement, and integritie.

And now *Sir*, I have done with my second Myne, which being well wrought, will blow (25) up many of the above-named Conspirators. Only *Sir*, Let us encourage the work to the utmost for the reconciliation of all Christians in matter of doctrine, who knows but that God, Great *Britains* Lord, will account the *Indies* too mean a recompence for her faithfulness in erecting the Kingdome of Christ through the World, and making the light of the Gospel more glorious? Sure I am, the opportunitie for the West *Indies*⁵⁰) is fairer then ever, for my part I dare undertake to cleere it, and for neerer Kingdomes⁵¹), who knows but they may say to us, as those in the Prophecie of *Zacharie*, *Wee will goe with you, for God is with you*⁵²).

Thirdly, A good frame of Church-government, which may represent the new *Jerusalem*, comming downe from Heaven, wherein the Lambe may bee the light⁵³), and that unerring Truth of Gods Word the only Rule whereby to work this frame of building.

Sir, I am confident, wee shall never be free from scandalous Ministers, *Arminians*, Innovators, and Popish Protestants, till a new frame of Government be determined, which may more certainly finde out, discover, and suppress the Enemies of God and his Church, then this of ours.

Sir, my meaning is not to assigne any particular forme or way for Church-government, that is fitter for a Nationall Synod, then my self, only into your bosome I dare vent my conceit in (26) some generals⁵⁴); I wish the three severall Governments to be well surveyed, the Episcopall, the Presbyteriall, and the Independent ways in *New England*, to refine them all in a Church Assembly, And wherein all or any of them may conforme us, more neerly to the Word, and sute with the disposition and necessitie of our church, so much, *Sir*, desire we may follow in any one or all of them, but where these severall Governments, or any of them, do crosse the Word, and are inconsistent with the present and distracted condition of our Church, I humbly pray to God Almighty,

they may be reprobate, so that Christ only may rule in his Church, according to his commission from his Father.

Sir, I believe you will find upon the examination of the three severall Governments, some thing worthy of admiration, and imitation, in every one of them; None of the three Governments but may have their severall defects or superfluities, one out of all would doe well, yet so as nothing be taken but what agrees with the Word.

Sir, by this time, I am afraid I have spent your patience, but if you please well to consider the premises, you shall haply finde some Gold, though much drosse; some sparks of Vertue, and such notions as being cast abroad, in the World, may beget some Noble and brave thoughts in the minds of our Nation; though I give but hints, profound heads can make larger (27) commentaries, your judgment I know is able to fan away the chaff, and so keep the pure grain to your self.

Sir, It were damnable presumption in mee to thinke the Parliament should be bound to my directions, *per omnia*, yet if such or the like ways were held, I doubt not, but Great *Britain* would be the wonder of Ages, and a great contributor to the greater light and glory of all *Christian* Churches in the World; who knows, but God hath humbled us in the eyes of the World, to raise us to higher honour, and that the *Northerne* glory, I mean the *Scots*, and wee should be neere a breach, to make way for a stronger, and neerer Union? bones broken and well set are stronger afterwards, so the *Scots* and we with our brethren in *Ireland*, may with more constant, and cordiall Union, advance the glory of our God, our King, and Countrey, to make their names famous amongst *Christians*, *Jewes*, and *Mahumetans*; the bloud of *Richard* the First, and *Edward* the First, is not wholly lost amongst us, neither of our Progenitours, whose names were terrible as far as the *Holy Land*; the neer Union lately made with the brave, ingenious, and warlike *Hollander* ⁵⁵), I look on as the first-fruits of a greater Union, and a Reconciliation in Doctrine and affections amongst *Christians* through the whole World.

Sir, I know you are active, Let us stir and set forward Gods great works in the World; who (28) knows what God would have done? haply in the midst of these great designes, the distressed *Palsgrave*⁵⁶) unto whom our Nation owes much for neernesse in bloud, may be relieved: mistake me not, let all be deliberately surveyed, my end is not *movere quieta, sed quietare motum*.

Sir, wee are all Gods tools to work with all, let him be the end of all, wee may wish and will, but the Kingdome, power, and glory is Gods, let him have the honour unto all Eternitie. *Amen.*

(29)

**Articles concerning the Ministers
of *England.***

First, whether is your Minister a drunkard, a swearer, an unclean person, an obscœne and scurrilous discourser, & cōmon railer against the best men of life and conversation, if tender about Ceremonies; Is he an Intimate, constant, and familiar friend of notorious and common drunkards, swearers, or the like, or a violent and bitter persecutor of men of good life, if hee can pick the least advantage against them in matter of Church Discipline or Ceremonies, or doe you know him habited in any notorious and vile sins expressly against the Laws of God and man? two or three witnesses, upon oath, but men without iust disparagement, will be sufficient in any case.

Secondly, whether is not your Minister ve- (30) hemently suspected or famed for those or the like notorious offences, as are mentioned in the first Articles?

Thirdly, Whether is your Minister notoriously insufficient, and unable for his function?

Fourthly, Whether is your Minister a Pluralist and Non-resident?

Fiftly, Whether doth your Minister preach constantly and painfully with all plainesse and faithfulness for the common use of the hearer, if he doe not, what you conceive is the reason?

Sixtly, Whether is your Minister a professed *Arminian*, or popishly affected, a *Socinian*⁵⁷, &c. or is he one that hath been not only passive but active in the late Innovations in the Church, verie violent in advancing bowings to the Altar, setting up of Images, &c.

Seventhly, Whether is your Minister, a cold, lukewarme, and negligent Preacher?

(31)

Articles concerning Archbishops, Bishops, Chancelors ⁵⁸), Deans, Archdeacons, Commissaries, Officials, Prebends ⁵⁹), Canons, Advocates ⁶⁰), Registers, Proctors ⁶¹), Apparitors ⁶²), &c.

First, whether are these or any of them Drunkards, swearers, unclean persons, wantons, Revellers, Incestuous, or guiltie of any notorious sinne against the Laws of God and this Kingdome, have any of them been Oppressors, Extorters, and raisers of fees, kept people in their Courts, rather to pick their purses, then correct their vices, have they sought advantages against men, and have they punished and persecuted rather men scrupulous about a Ceremonie, then common Drunkards, notorious Swearers, &c.

Lastlie, have they or anie of them abused the Censures of the Church, and not exercised them against notorious Offenders, but rather otherwise.

FINIS.

Notes.

- (1) The word *lady* is here used as the feminine designation corresponding to *lord*; compare *Arcades*, ll. 104/5:

Here ye shall have greater grace,
To serve the *lady* of this place.

- (2) The appellation *Court* was formerly applied to Parliament. The *New English Dictionary* gives quotations ranging from 1450 to 1662.
- (3) *Kingsfisher* is an older form (1440—1797) of modern *kingfisher* (1658—).
- (4) Sir Edward Deering, generally spelt Dering (1598—1644), antiquary and politician, sat in the Long Parliament. On May 27, 1641, he moved the first reading of the Root and Branch Bill for the total extirpation of episcopacy. On October 12, he proposed that a national synod should be called to settle the question of church-government.

Sir Walter Earle could not be identified.

Sir William Bruerton, evidently a misspelling or variant of Breton (1604—61), parliamentary commander, was a member of the Long Parliament, with strong Puritan views.

Sir Nathaniel Barnardiston, or Bernardiston (1588—1653), member of the Long Parliament, a determined supporter of the Puritan faction and opponent of Charles I.

John Pim, generally spelt Pym (1584—1643), the acknowledged leader of the Long Parliament. He is said to have believed that the attempt of Charles I. to set up an arbitrary government was closely connected with a Roman Catholic plot to destroy Protestantism in England. From a moderate reformer he turned into an advocate of the complete abolition of episcopacy.

John Hampden, generally spelt Hampden (1594—1643), was a member of the Long Parliament, and developed into a zealous supporter of the Root and Branch Bill.

Oliver St. John (1598?—1673), chief justice; as a member of the Long Parliament he worked in close cooperation with Pym and Hampden. He is said to have drawn up the Root and Branch Bill. One of the leaders of the Independents.

Purphry, evidently a misspelling for (William) Purefoy (1580?—1649), one of the regicides. As a member of the Long Parliament he consistently opposed the policy of the king.

- (5) *Revelation* 18. 12, 13: "The merchandise of gold, and silver, and precious stones, and of pearls, and fine linen, and purple, and silk, and scarlet, and all thyine wood, and all manner vessels of ivory, and all manner vessels of most precious wood, and of brass, and iron, and marble. — And cinnamon, and odours, and ointments, and frankincense,

and wine, and oil, and fine flour, and wheat, and beasts, and sheep, and horses, and chariots, and slaves, and souls of men."

- (6) Obsolete spelling of *precedent*.
- (7) The reference is to the petitions presented to the Long Parliament in the early months of 1641 against the government of the Church. "Petitions [were] presented by many parishioners against their pastors, with articles of their misdemeanours and behaviours; most whereof consisted, 'in their bowing at the name of Jesus, and obliging the communicants to come up to the altar' (as they enviously called it) that is to the rails which enclosed the communion-table 'to receive the sacrament'. All which petitions were read with great delight, and presently referred to the Committee about Religion... and then both petition and articles were suffered to be printed and published... that the people might be inflamed against the clergy; who were quickly taught, to call all those against whom such petitions and articles were exhibited (which were [sic] frequently done by a few of the rabble, and meanest of the people, against the sense and judgment of the parish) *the Scandalous Clergy*; which appellation was frequently applied to men of great gravity and learning, and the most unblemished lives" (Clarendon, book III).
- (8) The epithet *scandalous* was applied by the Puritan zealots to all clergymen who did not conform to the ideal type of minister as developed in "the best reformed churches" on the continent. Ministers were expected to lay stress on preaching, to discountenance the ceremonies prescribed in the liturgy, and to live according to the strict Puritan code. Writing about the agitations going on in London during the debates on the Bishops' Exclusion Bill (October 1641), Clarendon reports as follows: "But the virulence against them still increased; and no churches frequented, but where they were preached against, as anti-Christian; the presses swelled with most virulent invectives against them; and a sermon was preached at Westminster, and afterwards printed, under the title of 'The Protestation Protested', by the infamous Burton, wherein he declared, 'That all men were obliged by their late protestation, by what means soever, to remove both bishops and the Common Prayer-Book out of the Church of England, as impious and Papistical': whilst all the learned and orthodox divines of England, were looked upon under the notion of Scandalous Ministers; and if the meanest, and most vicious parishioner they had, could be brought to prefer a petition against either of them to the House of Commons (how false soever) he was sure to be prosecuted as such" (book IV).

The "infamous Burton" is Henry B. (1578—1648), who had been condemned to the loss of his ears on a previous occasion, but had been liberated from life-imprisonment by the Long Parliament.

- (9) *Saint* — in biblical usage, one of God's chosen people; one of the elect according to the Calvinistic doctrine.
- (10) *Trinkilo*, no doubt a corrupt form of *Trinculo*, the name of the drunken "jester" in Shakespeare's *Tempest*. This passage will have to be included as a new item among the Shakespeare Allusions. Milton, perhaps in-

spired by *GBRPI*, also uses the same word to describe clergymen as acting the parts of drunkards on the stage. Defending himself against the accusation of being a frequenter of theatres, he writes: "But since there is such necessity to the hearsay of a tire, a periwig, or a vizard, that plays must have been seen, what difficulty was there in that? when in the colleges so many of the young divines... have been seen so often upon the stage, writhing and unboning their clergy limbs to all the antic and dishonest gestures of Trinculoes, buffoons, and bawds; prostituting the shame of that ministry, which either they had, or were nigh having, to the eyes of courtiers and court ladies, their grooms and mademoiselles" (*Apology for Smectymnuus*, Fl 80a).

- (11) Compare *Genesis* 5. 22: "And Enoch walked with God after he begat Methuselah three hundred years, and begat sons and daughters."
- (12) On the grounds of "tenderness of conscience", the Puritans objected to the use of ceremonies and of the Book of Common Prayer in the Church of England.
- (13) *in folio* = in full.
- (14) *The Song of Solomon* 5. 7: "The watchmen that went about the city found me, they smote me, they wounded me; the keepers of the walls took away my veil from me."
- (15) *to wry* = to pervert.
- (16) *commissary* = an officer exercising spiritual or ecclesiastical jurisdiction as the representative of the bishop in parts of his diocese.
- (17) *official* = the presiding officer or judge of an archbishop's, bishop's, or archdeacon's court.
- (18) *visitation* = visit by ecclesiastical person (or body) to examine into the state of a diocese, parish, religious institution, etc., involving payment of a fee.
- (19) *synod* = an episcopal or archidiaconal visitation, involving payment of fees.
- (20) *articles* = indictment drawn up in articles.
- (21) *argent* = a silver coin, hence generally money, cash, etc.; *Dr. Argent* = facetious name of a lawyer, a D.C.L.(?).
- (22) *placencia* = suavity, pleasantness; of post-classical Latin origin; compare obsolete English *placency*.
- (23) *to sew pillows under people's arm-pits, elbows, etc.* = to give a sense of false security; compare *Ezekiel* 13. 18: "... Woe to the women that sew pillows to all armholes..."
- (24) *suspension* = the censure of the eldership, by which one is for a time deprived of the communion of the sacraments.
- (25) *late* = recent in date; in recent times.
- (26) Some of the practices objected to are mentioned in the following resolution adopted by the Long Parliament about the middle of 1641: "That the standing of the communion-table in all churches should be altered"; the rails (which in most places had been set up for the greater decency) 'should be pulled down; that the chancels should be levelled, and made even with all other parts of the church; and that no man should presume to bow at the name of Jesus:..'" (Clarendon, book IV).

- (27) *Orthodox*, in the Puritan sense, i. e., upholding what the Puritans believed to have been the faith and practice of the early Christians in "primitive times".
- (28) In the 17th century, "Protestant" was primarily used in opposition to "Papist"; it is still so used in Ireland.
- (29) Among the numerous and richly varied unflattering epithets with which the Jesuits were branded by their opponents in the 16th and 17th centuries the Plagues of Egypt occupy a prominent place. The Jesuits were particularly frequently compared to locusts and scorpions, as appears, e. g., from the following exhortation: "O jhr schwartzen Bestien / O jhr schwartze Reuter / O jhr Castilianisch schwartzen Bestien / O jhr Mordbrüder / vnd grewliche Hewschrecken / jhr vergiffte Scorpionen / vnnnd Höllische Syndici / O jhr Belials-Gesellen / vnd Lucifers Söhne/..." (*Variorum Discursuum Bohemicorum Nervus . . . Continuatio VII*, 1619, quoted by Richard Krebs, *Die politische Publizistik der Jesuiten und ihrer Gegner in den letzten Jahrzehnten vor Ausbruch des 30jährigen Krieges* (Hallesche Abhandlungen zur Neueren Geschichte, Heft 25) 1890, p. 234).
- (30) *Arminian*, (alleged) follower of Arminius (Jacob van Herman, or Hermanson, 1560—1609), a Dutchman. He modified the strict Calvinistic doctrine of predestination by teaching that the mercy of God was not confined to the chosen few only. Proceeding on the assumption that Calvinism was the true faith, the Puritans used the term "Arminian" as equivalent to "heretic", and consequently accused the Anglican clergy of "Arminianism". Their animosity was directed more particularly against Archbishop Laud, although the latter's views concerning sacramental efficiency would have been denounced as superstitious by Arminius himself. The meaning of the term is best illustrated by a quotation from Clarendon: "Though the nation generally, as was said before, was without any ill talent to the Church, either in the point of the doctrine, or the discipline, yet they were not without a jealousy that popery was not enough discountenanced, and were very averse from admitting any thing they had not been used to, which they called innovations, and were easily persuaded, that any thing of that kind was but to please the Papists. Some doctrinal points in controversy had been, in the late years, agitated in the pulpits with more warmth and reflections, than had used to be; and thence the heat, and animosity increased in books pro and con upon the same arguments: most of the popular preachers, who had not looked into the ancient learning, took Calvin's word for it, and did all they could to propagate his opinions in those points: they who had studied more, and were better versed in the antiquities of the Church, the Fathers, the Councils, and the ecclesiastical histories, with the same heat and passion in Preaching and writing, defended the contrary. But because in the late dispute in the Dutch churches, those opinions were supported by Jacobus Arminius, the divinity professor in the University of Leyden in Holland, the latter men we mentioned, were called Arminians; though many of them had never read a word written by Arminius. Either side defended,

and maintained the different opinions as the doctrine of the Church of England ... And yet that party here, which could least support themselves with reason, were very solicitous, according to the ingenuity they always practise to advance any of their pretences, to have the people believe, that they who held with Arminius did intend to introduce popery; and truly the other side was no less willing to have it thought, that all who adhered to Calvin in those controversies, did in their hearts likewise adhere to him with reference to the discipline, and desired to change the government of the Church, destroy the bishops, and set up the discipline that he had established at Geneva; and so both sides found such reception generally with the people, as they were inclined to the persons; whereas, in truth none of the one side were at all inclined to popery, and very many of the other were most affectionate to the peace and prosperity of the Church, and very pious, and learned men. The archbishop had, all his life, eminently opposed Calvin's doctrine in those controversies, before the name of Arminius was taken notice of, or his opinions heard of, and thereupon for want of another name, they had called him a Papist, which no body believed him to be ..." (book I).

- (31) Compare Milton's description of the "Libertine": "... the second sort of those that may be justly numbered among the hinderers of reformation, are libertines; these suggest that the discipline sought would be intolerable: for one bishop now in a diocese, we should then have a pope in every parish. It will not be requisite to answer these men, but only to discover them, for reason they have none, but lust and licentiousness, and therefore answer can have none. It is not any discipline that they could live under, it is the corruption and remissness of discipline that they seek. Episcopacy duly executed, yea, the Turkish and Jewish rigour against whoring and drinking; the dear and tender discipline of a father, the sociable and loving reproof of a brother, the bosom admonition of a friend, is a presbytery, and a consistory to them" (*Of Reformation*, Fl 10b).
- (32) *fecible*, an obsolete spelling of *feasible*.
- (33) *his*, i. e., God's.
- (34) Compare *Genesis* 29. 26: "And Laban said, it must not be done in our country, to give the younger before the first-born."
- (35) *remora*, the sucking-fish, believed by the ancients to have the power of staying the course of any ship to which it attached itself; hence in a figurative sense = hindrance.
- (36) The command referred to was not given to Moses but to Joshua, Moses' successor; compare *Joshua* 1. 1, 7, 8: "Now after the death of Moses the servant of the Lord it came to pass, that the Lord spake unto Joshua the son of Nun, Moses' minister, saying ... Only be thou strong and very courageous, that thou mayest observe to do according to all the law, which Moses my servant commanded thee: turn not from it to the right hand or to the left, that thou mayest prosper whithersoever thou goest. — This book of the law shall not depart out of thy mouth;

- but thou shalt meditate therein day and night, that thou mayest observe to do according to all that is written therein: for then thou shalt make the way prosperous, and then thou shalt have good success."
- (37) Compare *I. Kings* 10. 18, 19, 20: "Moreover the king [Solomon] made a great throne of ivory, and overlaid it with the best gold. — The throne had six steps, and the top of the throne was round behind: and there were stays on either side on the place of the seat, and two lions stood beside the stays. — And twelve lions stood there on the one side and on the other upon the six steps; there was not the like made in any kingdom."
- (38) The term "Puritan" was originally used in derision or contempt. It seems to have been derived from French *puritain*, a rendering of medieval Latin *puritanus* which translates the self-given name of the *καθαρῶν*. *Puritan*, therefore, originally signified "heretic". In England, the term was originally applied to those within the Church of England who demanded a more complete reformation on Calvinistic lines; afterwards to the Presbyterian Party and all those that were opposed to episcopatism, such as the Independents, Baptists, etc. Compare the following passage which Milton added in 1650 to his text of *The Tenure of Kings and Magistrates* of 1649: "And that they be not what they go for, true ministers of the Protestant doctrine, taught by those abroad, famous and religious men, who first reformed the church, or by those no less zealous, who withstood corruption and the bishops here at home, branded with the name of Puritans and Nonconformists..." (Fl 242b).
- (39) Compare *Isaiah* 5. 20, 23: "Woe unto them that call evil good, and good evil; that put darkness for light, and light for darkness; that put bitter for sweet, and sweet for bitter! ... Which justify the wicked for reward, and take away the righteousness of the righteous from him!"
- (40) Compare *II Chronicle* 20. 1: "It came to pass after this also, that the children of Moab, and the children of Ammon, and with them other beside the Ammonites, came against Jehoshaphat to battle."
- (41) Compare *Numbers* 13. 33: "And there we saw the giants, the sons of Anak, which come of the giants; and we were in our own sight as grasshoppers, and so we were in their sight."
- (42) *register* = registrar.
- (43) This proposal was realized in the setting up of the Assembly of Divines at Westminster, which met for the first time on July 1, 1643. A demand for the calling of such a synod was contained in the Grand Remonstrance (November 1641), and this was granted by the king on December 23. In the Remonstrance, the Commons declared: "That they meant to have a general synod, of the most grave, pious, learned, and judicious divines, of this island... who, assisted by some from foreign parts, professing the same religion, should consider of all things necessary for the peace and good government of the Church; and present the result of their consultations to the Parliament, to be there allowed and confirmed: that they would provide a competent maintenance for conscientious and preaching ministers, throughout the king-

dom: that they intended to reform and purge the fountains of learning, the two universities; that the streams flowing from thence might be clear and pure, and an honour and comfort to the whole land" (Clarendon, book IV).

- (44) *Babylon* stands, of course, for the Church of Rome, which is thus placed outside the Christian community.
- (45) *meer(e)*, *mere*, or *mear* = boundary, landmark.
- (46) The meaning of the word *indifferency* may be gathered from the following passage contained in the king's Reply to the Grand Remonstrance: "As for matters of ceremony... he would, in tenderness to any number of his loving subjects, be willing to comply with the advice of his Parliament, that some law should be made for the exemption of tender consciences from punishment or prosecution for neglecting such ceremonies; and in such cases, which by the judgment of most men are held to be matters indifferent, and of some to be absolutely unlawful" (Clarendon, book IV).
- (47) *Philippians* 4. 8: "Finally, brethren, whatsoever things are true, whatsoever things are honest, whatsoever things are just, whatsoever things are pure, whatsoever things are lovely, whatsoever things are of good report; if there be any virtue, and if there be any praise, think on these things."
- (48) Possibly an allusion to *Revelation* 11. 18, 19: "And the nations were angry, and thy wrath is come, and the time of the dead, that they should be judged, and that thou shouldest give reward unto thy servants the prophets, and to the saints and them that fear thy name, small and great; and shouldest destroy them which destroy the earth. — And the temple of God was opened in heaven, and there was seen in his temple the ark of his testament: and there were lightnings, and voices, and thunderings, and an earthquake, and great hail."
- (49) Compare *Romans* 11. 33: "O the depth of the riches both of the wisdom and knowledge of God! how unsearchable are his judgments, and his ways past finding out!"
- (50) This allusion to the possible acquisition of the West Indian islands, at the expense of Spain, no doubt, and as a reward for piety, clearly brings out the economic aspect of the English Puritanism. That certain members, at least, of the Long Parliament entertained plans tending in this direction, is proved by the fact that, in September 1641, the committee that was to transact the business of the House of Commons during the impending recess was charged, among other matters, with considering the framing and constituting of a West Indian Company (Clarendon, book IV). Spain was no longer in exclusive possession of these then highly valued islands whose fabled wealth attracted the naval adventurers of many European nations. A French West Indian Company had been formed in 1625, and several English settlements had already been established (St. Christopher, 1615; St. Eustatius, 1625; Barbados, Tobago, Ste. Croix, Nevis, 1628; Antigua and Montserrat, 1632).

- (51) The allusion is, no doubt, to a projected alliance with the United Provinces and the Protestant Princes on the continent.
- (52) Compare *Zechariah* 8. 22, 23: "Yea, many people and strong nations shall come and seek the Lord of hosts in Jerusalem, and to pray before the Lord. — Thus saith the Lord of hosts: In those days it shall come to pass, that ten men shall take hold out of all languages of the nations, even shall take hold of the skirt of him that is a Jew, saying, We will go with you: for we have heard that God is with you."
- (53) Compare *Revelation* 21. 1, 2, 23, 24: "And I saw a new heaven and a new earth: for the first heaven and the first earth were passed away; and there was no more sea. — And John saw the holy city, new Jerusalem, coming down from God out of heaven, prepared as a bride adorned for her husband... And the city had no need of the sun, neither of the moon, to shine in it: for the glory of God did lighten it, and the Lamb is the light thereof. — And the nations of them which are saved shall walk in the light of it: and the kings of the earth do bring their glory and honour to it."
- (54) *some generals* = something that is general.
- (55) A reference to the betrothal of Princess Mary, daughter of Charles I., to Prince William of Orange, May 2, 1641.
- (56) In 1613, Friedrich V., Elector Palatine, had married Princess Elizabeth, daughter of James I., and sister of Charles I. After the outbreak of the Thirty Years' War, he was, in 1619, elected king of Bohemia by the Protestant estates of that dominion of the Hapsburgs. In consequence of the disastrous battle of the White Hill, near Prague, he was forced to leave his kingdom. His patrimony, the Palatinate, was also threatened. Both James I. and Charles I. failed to assist the electoral family effectively, although the English Parliament on several occasions voted money for the purpose of raising armies. Friedrich V. died in 1632. His son, Karl Ludwig, after the complete loss of the Palatinate and several attempts at reconquest, retired to England in 1640, where, despairing of his cause, he devoted himself to scientific studies. His defeat was felt as a disgrace to the English Protestants who seem to have still entertained hopes of being able to restore him to his former possessions and dignity. — England was not represented in the negotiations which led to the conclusion of the Peace of Westphalia, in 1648. Karl Ludwig had to rely on the support of Sweden and Brandenburg, and it was owing to their efforts that it was at last agreed that the Upper Palatinate and the fifth electorate should remain in Bavarian hands, while the Lower Palatinate, together with a newly created eighth electorate, was assigned to Karl Ludwig and his descendants.
- (57) *Socinian* = follower of Faustus Socinus (1539—1604), antitrinitarian sectary. Unitarian ideas found acception in England as early as the reign of Henry VIII., and furnished numerous martyrs. Antitrinitarianism became a tendency among certain sections of the Anglican clergy, in spite of violent persecution.

- (58) *chancellor* (of a bishop or diocese) = a law officer who acts as vicar-general for the bishop, and holds courts for him to decide on cases tried by ecclesiastical law.
- (59) *prebend* = prebendary.
- (60) *advocate* = the secular defender or "patron" of a church or religious house.
- (61) *proctor* = agent for the collection of tithes and other church dues.
- (62) *apparitor* = an officer of an ecclesiastical court.

* *
*

A close study of *GBRPl* will reveal a large number of subtle correspondences existing between its text and Milton's early pamphlets beyond those pointed out in the present treatise.

* *
*

The biblical quotations are all taken from the *Authorized Version*, the *Geneva Bible* being, unfortunately, not available — the worst of living at 57 degrees of northern latitude. Comparison with the Geneva text will, no doubt, reveal many further literal parallelisms.

In the Notes to *GBRPl*, fifteen passages are quoted. Of these, the majority, ten in number, are from the Old Testament:

Genesis 5. 22
Genesis 29. 26
Numbers 13. 33
Joshua 1. 1, 7, 8
I. Kings 10. 18, 19, 20
II. Chronicle 20. 1
The Song of Solomon 5. 7
Isaiah 5. 20, 23
Ezekiel 13. 18
Zechariah 8. 22, 23

Of the five passages quoted from the New Testament, three are from *Revelation*, and two from the Epistles of St. Paul:

Revelation 11. 33
Revelation 18. 12, 13
Revelation 21. 1, 2, 23, 24

Romans 11. 33
Philippians 4. 8

The Gospels are not represented.

DAS VERBUM **lē*- IM OSTSEEFINNISCHEN

(EINIGE BEMERKUNGEN ÜBER DAS SUPPLETIVWESEN
DES VERBUM SUBSTANTIVUM)

VON

J. GYÖRKE

TARTU 1936

K. Mattiesens Buchdruckerei, Ant.-Ges., Tartu 1936.

1.¹⁾ Den Formen **lpN** *læ-, le-* usw. ‚sein‘ | **tšer.** *li-* ‚sein, werden, möglich sein‘ | **syrl.** *lo-* ‚werden, sein‘ | **wotj.** M *lu-*, J, MU *lui-, lui-*, U, G *lui-* ‚werden, sein, möglich sein‘ | **ung.** *lev-, le-* ‚fieri, werden, sein, möglich sein‘ entsprechen folgende ostseefinnische Bildungen: **liv.** *li-*; **estn.** *lē-, li-, li-*; **finn.** *lie-* (*liene-*); **wot.** *lē-, lie-*; **kar-Twer, Nowg., Arch., Olon.** *lie-, lie-, lig-* (*liene-, liene-, liene-, lienne-*); **lüd.** *liene-, liene, lienne-* (< *lię-ne-*); **weps-** N, M, S *le-, li-* (*line-, liñne-, liñne-*), vgl. Budenz MUSz 698—9, Szinnyei NyH⁷ 151 usw.

Zwecks näherer Beleuchtung der obigen Formen hinsichtlich ihrer Funktion und ihres Gebrauchs sei hier folgendes angeführt:

2. Aus dem Livischen.

Die aus dem liv. Inf. *liđ* ‚sein werden‘ gebildeten Formen des praesens indicativi: **sing.** 1. *lib*, 2. *liđ*, 3. *lib*, **plur.** 1. *lim* (L *limi*), 2. *lit* (L *liti*), 3. *libod* (L *lib*), oder in der Negation: **sing.** 1. *ab li* (L *ab li*), 2. *ad li* (L *ab li*), 3. *ab li* (L *ab li*), **plur.** 1. *ab lim* (L *ab li*), 2. *ad lit* (L *ab li*), 3. *ab lit* (L *ab li*), vgl. LGr. § 145, 147, finden wir heute in der Mehrzahl der Fälle im Gebrauch als futurum indicativi:

livK (LGr. 323) *Se lib sār* ‚Das wird zu gross‘ | (326) *Ja jelād, sis lib leib* ‚Wenn du arbeitest, so wird Brot sein‘ | **livP** (462) *un se murin lib nei sār, . . .* ‚und der Lärm wird so gross sein, . . .‘ | **livO** (ULSpr. 111) *miš lip se lib* ‚mis saab see saab‘ | **livW** (l. c. 122) *siz lūqmād libāt tieŗŗād un viššid jālgadāks.* ‚Siis loomad saavad olema tervete ja tugevate jalgadega.‘ | (126) *un ežmi kriugā lib riekk aigās, . . .* ‚Ja esimene kõrts saab olema tee ääres‘ | **livO** (107) *ne lapst, . . . ne libāt pōŗād* ‚need lapsed, . . . need saavad [abielu] paariks‘²⁾.

1) Es ist mir eine angenehme Pflicht, an dieser Stelle meinem geschätzten Freunde, Herrn Prof. Julius Mägiste, der mich während der Arbeit stets so liebenswürdig mit Rat und Tat unterstützt hat, und dem Herrn mag. phil. Paul Ariste, der mir in entgegenkommender Weise seine wotische Textsammlung zur Benutzung überlassen hat, meinen aufrichtigen Dank auszusprechen.

2) In einigen Beispielen hat die Form **liv.** *lib* usw. und in anderen Mundarten die Form *liene-* usw. eher die Bedeutung von ‚fieri‘ als die von ‚werden‘. Da diese Bedeutungsnuance ebenfalls nur von futuraler Art ist, habe ich dieselbe nirgends für sich als eine besondere Gruppe behandelt.

Obige Formen können auch noch den Wert des praesens potentialis aufweisen: **livO** (ULSpr. 50) *Se lip tāgiz i'd nēlakimdēviž āigast.* ‚Sest (see) vist on (leeb) tagasi üks nelikümmendviis aastat‘ | (68) *ni āb li riktic*, ‚nūūd ei ole vist õige [asi]‘ | (62) *siz bāron kiltiz ne'i: no, sin pūggad umāttā petrogradās, ne libāt sūrd bolš-šāvikkāp, ne libāt sūrt pu'nnist* ‚Siis parun ütles nii: no, sinu pojad on Petrogradis, nad vist on suured enamlased, nad vist on suured punased‘ | (95) *sōtt ēntš lapst skūqlā, siz lib labākkām, . . .* ‚Saada oma lapsed kooli, siis on vist parem, . . .‘ | (94) *ni tok āb li o'bbā*, ‚nūūd ometi ei ole vist hilja‘ | **livP** (LGr. 425) . . ., *ku sin ne jenn radō kull lib, . . .* ‚dass du wohl so viel Geld haben wirst, . . .‘ | (426) *vañklom, miñgi mēl nanton tānda vastō lib* ‚um zu sehen, welche Gesinnung sie für ihn hätten‘.

Recht häufig werden die obigen Formen auch noch zur Bildung gewisser zusammengesetzter Zeiten angewendet; so dienen sie z. B. zur Bezeichnung des futurum exactum activi, resp. passivi in Verbindung mit den Formen des part. perf. act., resp. pass.: (LGr. 158) *lib vōnd* (*vond, vuond, L ollen*) ‚ich werde gewesen sein‘ | (l. c.) *lib tappōn* (*L tappen*) ‚ich werde erschlagen haben‘ | (l. c.) *lib nūolōn* (*L nuolen*) ‚ich werde gelect haben‘ | **livS** (l. c. 297) *ku ma ama lib jara kiriten* ‚bis ich Alles geschrieben habe‘ | **livO** (ULSpr. 59) *mōmi'et kiltist: vō'dlā-gāt ku lib uška'zzān*, ‚maamehed (= lätlased) ütlesid: oodake, kuni saab välja kasvanud‘ || (LGr. 158) *lib taptōd* (*L tapteds*) ‚ich werde erschlagen worden sein‘ || In vereinzeltten Fällen kommt diese Konstruktion auch mit einer potentialen Nuancierung vor: **livS** (l. c. 332) *Nūd tē liti maggen?* ‚Nun werdet ihr wohl geschlafen haben?‘ | **livO** (ULSpr. 26) *kiñdi sudūd libād mō'zā mārdañāp* ‚keda hundid . . . vist on (vgl. *sm. lie*) maha murdnud‘.

In der salischen Mundart [bei Wied. L (= Livland)] erscheinen die Formen *lib, lid* usw. in Verbindung mit dem sogen. ersten Infinitiv (nach Sjögren) in dem Gebrauch als Futurum (vgl. LGr. 150): *lib šuod* ‚ich werde essen‘ | (l. c.) *lib tapild* ‚ich werde streiten‘ | (l. c. 314) *Tāma āb tieda, mis ta lib tied* ‚Er weiss nicht, was er tun wird‘ || Für die übrigen Mundarten aber gilt: „Mit dem Hilfszeitwort *lid* (sein werden) verbunden, drückt der Infinitiv ein Müssen, eine Obliegenheit aus, z. B. *kiñgan sie rek sin jeds lib valmōks tiedō* (welchem sein wird, oder obliegen wird, den Weg vor dir zu bereiten), *sedā*

lib moz (ma) tappo (den muss man tödten)“, vgl. LGr. § 138/1, ferner: *livP* (l. c. 411) *Kis ab ta jello, sien ka ab li soodo* ‚Wer nicht arbeiten will, der soll auch nicht essen‘ | (412) *Sogdon ab li nagr ul' kliba* ‚Der Blinde darf nicht lachen über den Lahmen‘ | (425) *ab sin li tammon apto* ‚nicht du sollst ihm helfen‘ | (427) *Ni lib sinnon tiedo, . . .* ‚Nun sollst du wissen, . . .‘ | (441) *mis lib mulkizoks urgo!* ‚was soll man mit dem Tropf anfangen!‘ | (451) *. . . ku ni lib ailo* ‚. . . dass man nun laufen solle‘ | (480) *Sin sudamon lib virgos lid* ‚Dein Herz muss wachsam sein‘ || Ich glaube auf dem rechten Wege zu sein, wenn ich bei der Deutung dieser Gebrauchsvariante auch die lettische Sprache in Betracht ziehe. Im Lettischen bezeichnet nämlich „Die 3. P. *būs* ‚wird sein‘ mit dem Infinitiv . . . das Sollen, wobei der Agens im Dativ steht; z. B. *tev nebūs zag* ‚du sollst nicht stehlen“ (vgl. J. Endzelin, Lettische Grammatik, Heidelberg 1923, § 752 und § 690).

Eine ähnliche Gebrauchsvariante finden wir auch noch in Verbindung mit den partitiven Formen der Infinitive auf *-mi* (Sjögren), *-mā* (Kettunen) [vgl. LGr. § 139]: *livP* (l. c. 454) *Sis mad ummon ka lib nalgo küolimist* ‚Dann müssen wir selbst Hungers sterben‘ | *livS* (338) *Sinnel lib om vedikši jara mūmist* ‚Du wirst dein Vieh verkaufen müssen‘ | *livO* (ULSpr. 74) *sis s'nnān lip tu'lmāst m'nnān iūā* ‚siis sa pead tulema minuga ühes‘ | (aus meinen eigenen Aufzeichnungen nach K. Stalte) *mā'ddān lib brā'ušmāst* ‚wir werden fahren müssen‘ | *m'nnān lib jārā brā'ušmāst* ‚ich werde wegfahren müssen‘.

Gleichzeitig jedoch ist bei den inessiven Formen der Infinitive auf *-mā*, *-mi* der Gebrauch als Futurum allgemein (vgl. LGr. § 139): *livS* (l. c.) *ta lib pidāmos* ‚er wird halten (wörtlich: er wird sein zum halten)‘ | *livP* (424) *jo sa qd li se ukšlimi, kis sellist abbo lib palamis*; ‚denn du wirst nicht der Einzige sein, welcher solche Hülfe erbittet; (eig.: erbitten wird)‘ | *livO* (aus meinen eigenen Aufzeichnungen) *ma lib müppā tabakt voštāmās* ‚ich werde morgen Tabak kaufen (wörtl.: ich werde morgen sein zum Tabakkaufen)‘ | *müppā ta lip kaldi akkamās* ‚morgen wird er fischen (wörtl.: morgen wird er sein zum Fischfangen)‘ | *pāp lip pūvān pāvan lapstā rištīmās* ‚Der Pastor wird am Sonntag das Kind taufen (wörtl.: der Pastor wird sein am Sonntag das Kind zu taufen)‘. | Eine Erklärung dafür siehe bei den ähnlichen Konstruktionen des Estnischen.

Endlich können neben den Imperativformen von *volda*, *volda*, *vuolda* (L *oll*, *old*, *olla*, *olda*) ‚sein‘, z. B. **sing.** 1. *las ma vōlg*, 2. *vōl* usw. (L 1. *las mina olg*, 2. *ol* usw.), auch solche von *lid* ‚sein werden‘ gebildet werden: **sing.** 1. *las ma lig*, 2. *li*, 3. *lig*, **plur.** 1. *limō* oder *las mēg ligōd*, 2. *ligid*, 3. *ligōd* (vgl. LGr. § 145).

Es kommt neben dem sogen. ersten Infinitiv: *lid* auch noch die Form des zweiten Inf.: *limi* wie auch die des part. praes. act. *lji* vor (vgl. l. c.).

3. Aus dem Estnischen.

Von den ostseefinnischen Sprachen ist die estnische die einzige, in der das Verbum *lēma* bereits fast gänzlich verloren gegangen ist. Es wird lediglich auf einem recht kleinen Gebiet — auf Saaremaa — gebraucht, sonst angeblich nur in Volksliedern. Vom Standpunkte der lebenden Sprache aus handelt es sich im letzteren Falle allerdings um längst erstarrte Formen. Wir verfügen hingegen über zuverlässige Angaben darüber, dass dieses Verbum auch in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts ebenfalls nur auf dem genannten kleinen Gebiet gebraucht wurde. Es ist ein „wie es scheint, nur auf den Inseldialekt beschränktes Zeitwort“, schreibt Wiedemann (vgl. EGr. 488). Einst werden diese Formen unzweifelhaft weiter verbreitet gewesen sein. Bei Hornung (*Grammatica* 109) finden wir z. B. noch das vollständige Paradigma des Potentialis: **sing.** 1. *lēnen*, 2. *lēned*, 3. *lēneb* od. *lēb*, **plur.** 1. *lēneme*, 2. *lēnete*, 3. *lēnevad* od. *lēvad*. Unsererseits sind wir der Ansicht, dass diese Formen neben dem potentialen Werte — auch zur Zeit Hornungs — wahrscheinlich auch noch das Futurum haben ausdrücken können. In dem von Hornung mitgeteilten Satze: *ehk meie leneme sawa* ‚vielleicht werden wir bekommen‘ verbleibt ja beim Fortlassen des Wortes *ehk* ‚vielleicht‘ das reine Futurum.

Neben der längeren Form *lēnen* usw. gibt Wiedemann andererseits das vollständige Paradigma der kürzeren Formen ohne das Potentialsuffix *-ne-*: **sing.** 1. *lēn*, 2. *lēd*, 3. *lēb*, **plur.** 1. *lēme*, 2. *lēte*, 3. *lēvad* (vgl. EGr. 488).

Diese kürzeren Formen kommen überwiegend in Konstruktionen wie *lēn tundmas* ‚ich werde erkennen‘ vor. Wollen wir diese näher betrachten.

Zum erstenmal wird diese Konstruktion in H. Gösekens Grammatik behandelt. „Das Verbum *lien* | welches auff den Infulen gebraucht wird an statt des *sahn*. Matth. 24. *ſel ajal lieb üx juhr willijus ollemas | kudt ep olle olmut tennani | ep kaks ollemas lie*; Es wird als denn eine grosse Trübsahl seyn, als nicht gewesen ist bißher | und auch nicht werden wird“ (vgl. Göseken, Manuductio 66).

Die Feststellungen Gösekens werden durch die im Jahre 1647 verfassten, das Gepräge der Inselmundart tragenden, handschriftlichen Predigten von J. Koh ten und auch durch die im Jahre 1923 aufgefundene sog. „Saaremaa käsikiri“ (Handschrift von Saaremaa) — die ungefähr aus derselben Zeit stammt wie die obenerwähnte Arbeit von Göseken — in allem bestätigt: (EKVM 128) . . . , oõifet ſies liete teye leudamas, . . . , suchet so werdet ihr finden‘ | (l. c. 134) *Se jündis kut Elisa üttilis omma | jungriit wästo, nemmat liewat sõhmas, ninc lieb jelle üles jehmas, ſien agtas lieb jelle üx üttemas se on ſehl ajal jündinut, ſieß | õppe, et junmal nüd rikas on, kut temma on olmut ilme alkmießt*, Es geschah, wie Elisa seinen Jüngern sagte: Sie werden essen und es wird etwas übrig bleiben. Hier aber könnte einer wieder sagen: ‚Das ist damals geschehen!‘, dann: Lerne, dass Gott nun reich ist, wie er gewesen ist von Anfang der Welt an. Wenngleich das Verbum *lẽma* fast ausnahmslos von allen späteren Grammatikern behandelt wurde, liess man doch diese eigenartige Konstruktionsweise ausser acht. Wiedemann lenkte als erster die Aufmerksamkeit wieder auf sie: „. . . der Inseldialekt aber mit dem Inessiv des zweiten Verbalnomens, und zwar meistens im Präsens, welche Verbindung dann, wie *sāma* mit dem Illativ desselben Nomens . . . ein Futurum ausdrückt“ (vgl. EGr. 488). In Wiedemanns Wörterbuch wie in seiner Grammatik finden wir auch zahlreiche diesbezügliche Angaben: (EGr. 488) *seda enam lēn ma tundmas* ‚desto mehr werde ich erkennen‘ | *sa lēd kurb olemas* ‚du wirst traurig sein‘ | (EWb. 542) *su südame tuñnistus lēb sulle mēle tuletamas* ‚dein Gewissen wird dich darin erinnern‘ | *teize mā-ilmas lēme seda selgeste nāgemas* ‚in der anderen Welt werden wir das deutlich sehen‘ | (EGr. 488) *sis teie lēte leidmas* ‚dann werdet ihr finden‘ | *nemad lēwad ennast üles nāitamas* ‚sie werden sich erweisen‘.

Diese Konstruktionen muten, glaube ich, heutzutage die meisten Esten schon fremd an. Der Grund dafür ist allerdings

nicht in der Ungewöhnlichkeit des Verbum *lēma* zu suchen. Es ist ja nichts klarer als die Entstehung dieser Gebilde. Konstruktionen solcher Art sind in der Umgangssprache gang und gäbe, wie z. B.: (EGr. § 143) *käizin neid wātamas* ‚ich besuchte sie‘ | (aus der Dichtersprache) *lōtsik seizis lūrimajes* ‚das Boot stand auf der Lauer, lauernd‘ || Desgleichen in Verbindung mit dem Verbum substantivum: *sa oled rikas õññistamas* ‚du bist reich im Segnen‘ | *on juba tulemas* ‚er kommt schon, ist eben schon unter Weges‘ | *seda ej ole olemas* ‚das ist nicht vorhanden‘ | *küll olin rumal andmas* ‚ich war wohl töricht beim Geben, als ich gab‘ | *oli vël tulemas* ‚er kam noch, war noch nicht angekommen‘ | *ma olen neid näinud teine teizega rākimas* ‚ich habe gesehen, wie sie mit einander sprachen‘ | *ta on seal olnud puid rajumas* ‚er hat dort Holz gehauen‘ | usw.

Es ist nur zu natürlich, dass nun neben den Formen *olen* usw. (praesens) und *olin*, bzw. *olen olnud* (perfectum) des Verbum substantivum auch die Form *lēn* usw. (futurum) in die obigen Konstruktionen eingedrungen ist: *sa lēd olemas* ‚du wirst sein‘ usw. Es muss jedoch bemerkt werden, dass schon die obigen Konstruktionen ziemlich alte Formen darstellen können. Zur Bestätigung dessen mögen Hinweise auf die ganz ähnlichen Konstruktionen im Livischen dienen, z. B. (aus meinen eigenen Aufzeichnungen nach K. Stalte) livO *ma lib mūppā tabākt voštāmāš* ‚ich werde morgen sein zum Tabakkaufen‘ | *mūppā ta lip kaldi akkamāš* ‚morgen wird er sein zum Fische fangen‘ (eingehender siehe beim Livischen), bzw. auf die beinahe ganz ähnlichen Konstruktionen im karArchangel: (TAK 43) *Užmana i ijākšeh lienõv silma kuundelomah* ‚und er wird dich immer hören‘ usw. und im karOlon. (KKN II, 35) *Tulemajärvi liennemmõ sinū sättamah ennen heidü kodih* ‚wir werden dich vor ihnen nach Hause begleiten‘ usw. Die estnischen und livischen bzw. die karArch. und karOlon. Konstruktionen unterscheiden sich nur insoweit, als bei den ersteren der Infinitiv im Inessivus erscheint, bei den letzteren im Illativus.

Wir verfügen im ganzen bloss über zwei Beispiele, wo in Verbindung mit dem Verbum *lēma* eine andersartige Konstruktion erscheint: *lēp olewa* ‚er wird sein‘ | (Hornung, Grammatica 109) *ehk meie lēneme sāwa* ‚vielleicht werden wir bekommen‘ (vgl. noch EGr. 488). Eine genaue Übereinstimmung mit diesen Konstruktionen finden wir in der wohlbekanntesten finni-

schen Konstruktion des Futurums: *olen oleva* ‚ich werde sein‘; *on tuleva* ‚wird kommen‘ usw.

In den obigen Konstruktionen war der Wert der Formen *len*, *lēd* usw. meistens ein futuraler. Dieselbe Formen in anderen Konstruktionen können aber auch den Wert des Potentialis ausdrücken: (Göseken, *Manuductio* 298) *leen* ‚mögen‘ | (Hupel, *Sprachlehre* 35) *leeb* ‚es mag wohl sein‘ | (Hupel, l. c. 202) in der Mundart von Pärnumaa *leeb küll olla* ‚das mag wohl so sein‘ | Läänemaa und Harjumaa *temma leeb sääl käinud* ‚er mag wohl dort gewesen sein‘ (die beiden letzten Beispiele sind auch im Wörterbuch von Wiedemann zu finden) | (Piibel¹ 49) *Ja mõtte kahhewõrra rahha emeste kätte, ja se rahha mis teie kottide suus on taggafi janud, mõtte jälle omma kätte; ehk se leeb foggematta jündinud* ‚und nehmt doppeltes Geld in eure Hände und auch das Geld, welches in eure Säcke zurückgekehrt ist, nehmt wieder in eure Hände, vielleicht ist das unversehens geschehen‘ | (l. c. 526) *Jõb mõtles: ehk mo pojad lewad patto teinud* ‚Hiob dachte: Vielleicht haben meine Söhne gesündigt‘ | (EKVM 134) Saaremaa *fien aqfas lieb jelle üx üttlemas . . . , . . . hier aber könnte einer wieder sagen . . .*

Hierher gehören noch die folgenden Beispiele, welche erst vor kurzem aus der lebenden Sprache in Saaremaa aufgezeichnet worden sind (nach freundlicher Mitteilung von A. Saarest): Anseküla *tā lēB seDā sând* ‚er mag das bekommen haben‘ (noch 1920 von alten Leuten gebraucht) | Kihnu *eì tāmà lî mitte keDägi suqma* ‚er mag gar nichts (beim Fischfang)‘ | (*eì*) *lîgi suqma* ‚(man) mag nichts bekommen, (man) fängt überhaupt nichts‘.

In Wiedemann Wörterbuch findet sich auch ein Beispiel für den Gebrauch als Konditionalis: *inimeze jüre eì lēks tulemas* ‚er würde nicht zu dem Menschen kommen‘.

4. Aus dem Wotischen.

Da zwischen den einzelnen wotischen Dialekten hinsichtlich des Gebrauchs des Verbuns *lēb* usw. weder in gestaltlicher noch in funktionaler Hinsicht sich irgendwelche wesentliche Abweichungen feststellen lassen, so möchte ich das ganze wotische Material nicht dialektweise, sondern zusammenfassend behandeln.

Ahlqvist gibt in seiner ‚Wotisk Grammatik‘ bezüglich der Indefinitivform des Verbuns *õlla* folgendes Paradigma: **sing.** 1. *lien*, 2. *liet*, 3. *lieb*, **plur.** 1. *lienemmä*, 2. *lienettä*, 3. *lienewät* (WGr. 66). Dass jedoch der Gebrauch eher ein futuraler gewesen ist, geht klar aus dem folgenden Satze hervor: „Indefinitiv af verbum õlen nyttjas äfven och mest såsom futurum; t. ex. õmen liewät oposet kassena, i morgon skola hästarna vara här. För öfrigt bör om detta lien märkas, att det är sammandraget af lōnen, motsvarande det finska lienen“ (vgl. Ahlqv. l. c.). Das obige Paradigma ist auch aus einem anderen Grunde bemerkenswert: nämlich in der Hinsicht, dass, während das Potentialsuffix *-ne-* in der Einzahl niemals vorkommt, es in der Mehrzahl immer gebraucht wird. Leider lässt sich dieses Paradigma — in dieser nämlichen Form — an Hand der seitdem erschienenen wotischen Texte schon nicht mehr bestätigen. Im Werke von Lensu finden wir z. B. folgendes Paradigma, und zwar ausschliesslich mit einem futuralen Wert: **sing.** 1. *lēn* ‚я буду (существовать)‘ и т. д., 2. *lēt*, 3. *lēb*, **plur.** 1. *lēmā*, *lēm* ‚будем‘ и т. д., 2. *lēte*, 3. *lēvāt*, oder in der Negationsform: **sing.** 1. *en lē* ‚я не буду (меня не будет)‘ и т. д., 2. *et lē*, 3. *eb lē*, **plur.** 1. *ēmē*, *ēm lē* ‚не будем‘ и т. д., 2. *ēte lē*, 3. *evāt lē* (vgl. Lensu, Materialy 211 f.).

In der Sammlung des EKA (334:13) fand ich hingegen folgendes Paradigma, ebenfalls mit einem futuralen Gebrauch: **sing.** 1. *lien*, 2. *liet*, 3. *lieb*, **plur.** 1. *liemmä*, 2. *liettä*, 3. *lievāt*. Vollständigkeitshalber sei gleich bemerkt, dass die nämlichen Formen zuweilen auch in der Funktion des Potentialis auftreten können (siehe die Beispielsammlung).

Es kommen aber äusserst selten neben den kürzeren Formen *leb* usw. auch längere, mit dem sog. Potentialsuffix *-ne-* versehene Formen vor. In der Sammlung des EKA (334:13) finden sich z. B. Formen mit einer futuralen Funktion: **sing.** 1. *lienen*, 2. *lienet*, 3. *lieneb*, **plur.** 1. *lienemmä*, 2. *lienettä*, 3. *lienewät* (siehe ausserdem die Beispielsammlung).

Nach dem vorher Gesagten betrachten wir nun einige Sätze für den futuralen Gebrauch der sog. kürzeren Formen *lēb* usw., *lieb* usw.: **wotK** (NVK 185) *kaj tahot fšitā, ni kirjē vana lēb* ‚Kaikki tahdot tietää, niin pian tulet vanhaksi‘ | **wotO** (134) *i si:z juttēb lēd mo:rottssa* ‚niin sitten, sanoo, olet mainio‘ | (120) *tšen sähā, tällē sūta antā, se lēp tām̄mā mez* ‚Ken voi hänelle suuta

antaa, siitä tulee hänen miehensä' | **wofW** (8) *no, siz lep kangaz* ‚No, sitten tulee kangas‘ | (84) *se liep seniē nain* ‚se tulee olemaan hänen vaimonsa‘ | (76) *ko lieb vajā ni kül tämä tušev . . .* ‚Jos on tarvis, niin kyllä hän tulee‘ | (WSpr. 19) *nūt sie liet peremmiez* — ‚Jetzt wirst du der Eigentümer --‘ | (36) *tuož lied mama i miez liep fatq* ‚wirst auch Mama, und der Mann wird Papa‘ | (60) *siz liep tsülmä suvi* ‚so wird es (ein) kalter Sommer sein‘ | (61) *vähā lieb leipā* ‚es wird wenig Brot sein‘ | (66) *eb lie ennekaz vuosi* ‚es wird kein glückliches Jahr sein‘ | (Lensu, Materialy 225) *töt siäs eneles parapa, kaupotus lep kašep*. ‚Приведешь себе ты лучшее, товар будет дорогой.‘ | (255) *mät püt lēvāt, meit eb lē*. ‚Земли и деревья будут, а нас не будет.‘ | (267) *sīs lēvāt vetšerinat*. ‚Потом будут вечеринки.‘ | (272) *hōmei lep troitsa* ‚Завтра будет троица.‘

In den Konstruktionen der folgenden Sätze müssen wir wahrscheinlich mit einem gewissen russischen Einfluss rechnen: **wofO** (NVK 126) *mi.mē jo lēb migällä sārussac* ‚minulla jo on mitä syödä aamiaiseksi‘ | **wofW** (46) *meile lieb vešolapi* ‚Meille tulee hauskempi‘ | (WSpr. 25) *i meile liep parap elā* ‚und wir werden besser leben‘ (vgl. im Russischen: нам будет лучше жить).

Wie bereits erwähnt, können dieselben Formen zuweilen eine potentiale Funktion aufweisen: **wofW** (NVK 62) *ku'i li-ēvād ne j'ēgariv, ta'mppu näit täp ku'i nämä lievāt ko'pissunnu tši-viēse*. ‚Mitenkä lienevät ne metsästäjät, piru heitä tietää, kuinka he lienevät kompastuneet kiveen.‘ | (SKVR IV₃ 709) *Kattila Vai leep laulua laottu, Vai lee virttä veeretelty Virrehtä valottaessa*. ‚Oder ob man ein Lied gereimt hat, ob einen Gesang gesungen beim Giessen der Maische‘ | (727) *Laka vātan löekkuani, Missä pūssa löekku tehtü, Ebko lie lepässä tehtü, Pajupūssa painuteltu?* ‚Lass mich die Schaukel anschauen, aus welchem Holz (Baum) sie gemacht, ist sie wohl nicht aus Erle gemacht, aus dem Weidenbaum gebogen?‘ | (728) *Ebko lie Wēnāi wēnū* ‚Hat vielleicht nicht Russland ihn geholt‘.

Mit dem Potentialsuffix *-ne-* weitergebildete Formen lassen sich — wie oben gesagt — bereits viel spärlicher, meist im Volksliede, antreffen. Die hier aufgezählten Beispiele sind zweifellos reine Futura: (680) *Kui se liene maaina matka* ‚Wenn das eine Landreise sein wird‘ | (696) *Sit lēneb isäni minjä, Enne minjä esimene, sit leneb kyläle kuuma*,

leneb vallale vateri. ‚Aus ihr wird die Schwiegertochter meines Vaters, die erste Schwiegertochter der Mutter, aus ihr wird eine Patin dem Dorfe, der Gemeinde eine Taufmutter.‘ | (l. c.) *Kui saab enneni iäle, Arm[ieisen] aig[suole], Leneb ennee alebi* ‚Wenn sie in den Jahren meiner Mutter sein wird, in den Zeiten der Besorgerin, wird sie niedriger als die Mutter sein‘ | (697) *Kui lened yvä tapane* ‚Wenn du von guten Sitten sein wirst‘ | **wotO** (NVK 126) *mustalainē juttēB: kase siä lened jo varma* ‚Mustalainen sanoo: Sinähän olet jo vahva‘.

Sowohl die Formen *lien* usw. und *len* usw. als auch *lienen* werden auch noch zur Bezeichnung der zusammengesetzten Zeiten, namentlich des fut. perf. activi und passivi, gebraucht: **wotW** (WSpr. 34) *siä ko kuoleB, sis tämä lieB jo tšihunnu* ‚wenn du stirbst, dann ist er schon gekocht‘ | (52) *raskaz lieB sünnüttä* ‚es wird schwer zu gebären sein‘ | (EKA 334: 52) *tämä lieB ajettu karjä* ‚er wird auf die Weide getrieben sein‘.

Die in den folgenden Sätzen vorkommenden Konstruktionen: ‚*mitä lieB*‘, etwas‘; ‚*tšellieB*‘, irgendwelcher‘ usw. tragen den Stempel eines russischen Einflusses, vgl. russ. *что-либо, кто-либо*. Hierher können auch Formen nach der Art ‚*kui lie*‘, vielleicht (russ. *может быть*)‘ gezählt werden, deren genaue Entsprechungen auch im estn. Ingeri- (Rosona-) Dialekte anzutreffen sind: *ko(i)le ~ kule* ‚id.‘ < **ko(i)liē* < **ko(i)liēp*, vgl. Mägiste RMP 5: **wotW** (WSpr. 17) *mitä lieB ain lučši* ‚Irgendetwas [las er immer =] besprach er immer‘ | (64) *ize ain popotti mitä lieB da sülčši* ‚Selbst flüsterte sie immer etwas und spuckte‘ | (Lensu, Materialy 270) *tšüzümā metsäheranta lisca, no mid lep kos jos sä eb antā metsā kumpā on meäie metsā kariatō*. ‚Просили у лесничего добавки, но почему-то до сих пор не дают леса, который с нашим лесом рядом.‘ || (nach freundlicher Mitteilung von P. Ariste): *tšellieB* (< **tšen lieB*) ‚кто-либо‘ | (l. c.) *millillieB* (< **millin lieB*) ‚какой-то‘ | (l. c.) *kuheleb* ‚куда-то‘ || (WSpr. 35) *siä kui lie meni nenäsšē pırko* ‚vielleicht ging dir (ein) Splitter in die Nase‘ | (l. c.) *mie vet kui lie vajectin lahzed* ‚vielleicht habe ich die Kinder vertauscht‘ | (Lensu, Materialy 287) *meile kui lē kehnoši apiup* ‚У нас как то плохо удается‘ | (299) *i iuēB: siä kui lē ed feda veit?* ‚И говорит: „ты, кажется, брат Феди?“‘ | Ähnliche Bildungen sind noch im karOlon. und im Lüdischen vorhanden (siehe S. 19, 21).

5. Aus dem Finnischen.

In der heutigen finnischen Literatursprache werden als potentiale Formen des Verbum substantivum **sing.** 1. *lienen*, 2. *lienet*, 3. *lienee*, **plur.** 1. *lienemme*, 2. *lienette*, 3. *lienevät* gebraucht. In der alten Sprache und in den Mundarten kommen auch die kürzeren Formen **sing.** 1. *lien*, 2. *liet*, 3. *lie*, **plur.** 1. *liemme*, 2. *liette*, 3. *lievät* vor, und zwar in der Mehrzahl der Fälle in der potentialen und nur spärlich in der futuralen Funktion (vgl. Renvall, Finsk Språklära 110; Setälä, Suomen kielioppi⁹ 105 usw.).

Beispiele für den potentialen Gebrauch von 1. *lien*, 2. *liet* usw.: (Kal.² 19) *Kun ei lie minulla mieltä*, ... ,Soll ich selbst Verstand nicht haben, ...' | (Kant. II 46) *Kussa lie mun kultueni* ... ,Wo mag mein Gold (Schatz) stecken' | (P a a s. Laus. 12) *Mikkeli Missä ne näi(n) kesällä lie?* ,Wo können diese so im Sommer sein?' | (Sir. Laus. 117) *Mite pitkält lie täst tuonne Salohaukale?* ,Wie weit kann es von hier bis dorthin nach Salohaukka sein?' | (l. c.) *Miss häness lie vika?* ,Was kann ihm fehlen?' | (118) *Kui kauvva hää lie näi kylmä ilma?* ,Wie lange kann solch ein kaltes Wetter (dauern)?' | (L a t v. Laus. 55) *Kukahon lie?* ,Wer kann er doch sein?' | (l. c.) *Mikä hänessä lie* ,Was kann in ihm sein' | (54) *Mitenkä sitä lie pitkältä?* ,Wie lange kann es dauern?'

In derselben Weise wird die Form *lien* usw. auch für die Bezeichnung des zusammengesetzten Potentialis gebraucht: (Kal.² 181) *Mitä lie ikänsä tehnyt*, ... ,Was hat sie bisher geleistet, ...' | (Kant. I 47) *Mikä lie minua luonut*, ... ,Wer kann (mag) mich geschaffen haben, ...' | (49) *Liekö minua luoja luonut, vai lie synti synnyttänyt*, ... ,Mag mich der Schöpfer geschaffen oder die Sünde geboren haben, ...' | (P a a s. Laus. 13) *Hirvensalmi Joha(n) siitä lie tapattuna (vertä) kuin monta kertoo* ,Schon hier hätte er so manches mal raten können.' | (Sir. Laus. 118) *Jos hää lie nii hullustkii käynt* ,Wenn er so rasend hätte gehen können' | (l. c.) *Mite hää lie tullt puhheiks?* ,Wie hat das zur Sprache kommen können?' | (L a t v. Laus. 55) *Miten se lie erehtynyt* ,Wie kann sich dieser geirrt haben.'

Beispiele für *lienen* usw. mit einer potentialen Funktion: (Kal.² 61) *Mi sinä lienet miehiäsi*, ... ,Wer denn bist du von den Männern, ...' | (P a a s. Laus. 12) *Mikkeli Eiks sillä liene?* ,Kann

es auf diese Weise sein?' | (Sir. Laus. 117) *Lehmät miss lie-nööt?* ‚Wo können die Kühe sein?' | (l. c.) *Ja mikä kumma siinä lienöö?* ‚Und was Sonderbares kann es hier geben?' | (Latv. Laus. 55) *En minä tiijä, eekö tuossa vielä liene* ‚Ich weiss nicht, ob (es) dort nicht noch (etwas) geben kann' | (l. c.) *Tuo lienöö mukava, jos lienöö* ‚Das wäre bequem (angenehm), wenn (es so) wäre‘.

Dieselben Formen sind auch als Ausdruck für den zusammengesetzten Potentialis recht gebräuchlich: (Kal.² 62) *Lienen tullut tuntemahan Tuon on seppo Ilmarisen* ‚Bin gewiss bekannt geworden mit dem Schmieder Ilmarinen‘.

Im Volksliede treffen wir recht selten auch auf eine futurumartige Variante: (Suomen kansan muinaisia loitsurunoja, SKST LXII 205) *Ku lie virkku juoksemahan, sitä ohjilla ohita, . . .* ‚Wenn das Feuerige laufen wird, leite es mit den Zügeln, . . .‘ | (Kal.² 163) *Itse lienen löylyn lyöjä, . . .* ‚Ich werde selbst die Hitze mehren, . . .‘

Zahlreiche Beispiele aus dem kar-Twer, Olon., lüd. u. weps. zeigen, dass der Suffix *-ne-* seine potentiale Funktion oft verlieren und mit dem Stamm *lie-* verschmelzen kann. Im Finnischen ist dies allerdings eine ziemlich seltene Erscheinung: ‚Konjunktiivin preesens on *-ne-* päätteellä johdetun verbin preesens. Tämmöisistä johdannaisista ovat kumminkin muut taivutusmuodot kadonneet, paitsi juuri preesens. Mutta lienen verbistä tavataan täällä joskus konjunktiivin imperfektin *-isi-* päätteellä syntynyt johdannainen . . . esim. *Mitäpä sillä lieneis semmosta puhumista* (Ke.) . . . Tavataanpa vielä samaisesta lienen verbistä infinitiiviäkin; esim. *Missä se mahtanee liennä* (P.) . . .“ (vgl. Setälä, Suomi II 16: 116).

6. Aus dem Karelischen.

a.

Im karArch. ist die längere Form *liene-* usw. — ebenso wie im karNowg. und wepsM. — die gebräuchlichste. Betrachtet man die einzelnen Beispiele in Bezug auf ihren Gebrauch, so lassen sich futurale und potentiale Konstruktionen gleich zahlreich anführen.

Besonders interessant sind die zusammengesetzten futuralen Konstruktionen, welche stark an die estnischen und livischen Konstruktionen nach der art von estn. *lən sōmas* ‚ich

werde essen'; liv. *lib pidāmoš* ‚er wird halten‘ erinnern (vgl. oben S. 5, 7 f.). Der Unterschied besteht bloss darin, dass dort der *-ma-*, *-mā-* Infinitiv im Inessiv, hier im Illativ steht. [Vollkommen ähnliche Konstruktionen finden sich auch im Olonezischen (siehe S. 18): (TVKK 4) Poaden . . ., *lienet ni šovišša*, . . . *lienet pertissä*, . . . ‚. . . wirst sowohl in Kleidern (Gewändern) (sein), . . . wirst im Zimmer (sein), . . .‘ | (7) *Em müö, šanov, miula iäksi ilmažeksi lienöv kattiloa süüä*. ‚Ich verkaufe (es) nicht, sagt (er), ich werde für alle Zeiten einen Topf haben zum Essen.‘ || (43) *Užmana Vot, mie hepožeñ siulaš annaň, i ijäkšeh lienöv silma kuundelomah*. ‚Siehe, ich gebe dir das Pferd, und (es) wird immer auf dich hören.‘ | (6) Poaden . . . *lienet naizen peržien alla istumah*, . . . ‚du wirst unter dem Steiss der Frau sitzen.‘ | (220) *ikkunat lien näh avaudumah, ei še liene hüvä olomah* ‚die Fenster werden sich öffnen, dies wird nicht gut sein‘ | (l. c.) *lienet istumah*, ‚olet istuva.‘]

Im Volksliede ist auch die potentiale Bedeutung eine recht häufige. Diesen Gebrauch der Form *liene-* in Verbindung mit den potentialen Konstruktionen der Vergangenheit erwähnt schon Genetz: „koncess. preteritissä on apuverbillä kaksi muotoa: *ollen, ollet, ollov, ollema, olletta* ja *lienen, lienet, lienöv l. lienov, lienemmä, lienettä*, joista edellistä enemmin käytettään EK:ssa, jälkimmäistä PK:ssa“ (vgl. TVKK 220). Ferner noch: (26) *Himol'a lienöv küllitti ken käinüt* ‚es kann jemand vorbeigegangen sein‘ | (29) *Kompakka . . . ana lienöv prorokan šanalla*: ‚. . . dass es nach dem Worte des Propheten werde:‘ | (SKVR I₂ 625) *Luusalmi Miksi lienet minun luonu?* ‚Warum hast du mich geschaffen?‘ | (l. c. I₃ 371) *Jyskyjärvi Jos sä lienet veen herja, mene vienoon vetehen* . . . ‚Wenn du ein »herjak des Wassers wärest, gehe ins ruhige Wasser. . .‘ | (l. c. I₄ 258) *Usmana Ootko tuska tuulen tuoma, . . . vai liet raukka rahvahasta*, . . . ‚Bist du ein Missmut, vom Winde gebracht, . . . oder bist du vielleicht ein armer Tropf aus dem Volke, . . .‘ | (532) *Häme Vein kultanen kuninkas, . . . millä lienen suututtanut*, . . . ‚Goldner König des Wassers, . . . womit mag ich dich gereizt haben, . . .‘ | (l. c. II 540) *Midä lienō dūmainu, midä lienō ajatellu!* ‚Was konnte er denken, was konnte er sinnen!‘ | (542) *midä lienen roadant, kaikk prostikka!* ‚Was ich getan haben möge, vergebt (mir) alles!‘

Die gänzliche Verblässung des Potentialsuffixes *-ne*, bzw. seine Verschmelzung mit dem Stamm *lie-*, zeigen folgende For-

men: (TVKK 31) Šuigarvi ... *i liehi ülen tüühi*, ... und es wurde ganz still.' | (105) *tästä hää liehis*, hüvä tulisi' | (Vgl. noch S. 14, 17, 21, 25, 30.)

b.

Im karTwer finden wir sowohl für die Form *lie-* als auch für *liene-* ein reichliches Beispielmateriale. Die Funktion ist in der überwiegenden Zahl der Fälle eine futurale, und es lässt sich eine andere Gebrauchsnuance nur sehr selten nachweisen.

Betrachten wir zunächst einige Beispiele des futuralen Gebrauchs der kürzeren Form *lie-* usw.: [KKN I 19 (Karjalainen)] Basmanova *šigañe šanou*: »*mie roičen peñgeret, šiuua lieu ói. . .*«, das Schweinchen sagt: »Ich grabe das Beet, dir wird es kalt.« | [38 (Alava)] Tolmaču »*ni mid ei lie*«, »Es wird nichts werden.« | (39) ... *nī liev šilda*, ... , dann wird es eine Brücke (werden), ... | (40) *maša i šanov*: »*kuinba lieu?*«, Maša sagt auch: »Wie wird es sein?« | (77) *magavošta keguo ei lie*, »Vom Schlafen wird kein Getreideschober.« | (78) *ristkanža kun ei šéännü, on kuin jumala, a šéändüv, nñn liev kuin koira*, »Der Mensch ist, wenn er nicht zürnt, wie ein Gott, wenn er aber zürnt, dann wird er wie ein Hund.« | [101 (Kujola)] Pokriškina ... *nñ heññiä lieñ št uberig ei lie*, ... , dann wird es (so viel) Heu (geben), dass (man) nicht wird abernten können.« | (l. c.) *tāmā miññ oma lieñ*, »Das wird zum Meinigen.«

Beispiele für den futuralen Gebrauch der Form *liene-* usw.: [13 (Karjalainen)] Sel'ča ... *kun mie šiännññ, oigie lienet a kun en šiännñ, óiärä*, ... , wenn ich zürne, wirst du recht (haben), wenn ich aber nicht zürne, (dann) unrecht.« | [48 (Alava)] Tolmaču *ana šéan-ala, šüöv, terveh lienöv*, »Gib (das) unterm Herzen (?), isst (er), (so) wird (er) gesund.« | (55) *i šanov nuoremmalla tütöllä*: »*lienet miun moržien*« ... , und sagt dem jüngeren Mädchen: »Du wirst meine Braut (werden)« ... | (67) *Tresna šanov*: »*kašša vedeh käzi da-i lienöv!*«, ... sagt: »Tauche die Hand ins Wasser und (dann) wird es!« | (69) *rahvaš šanotah*: »*ka kellä lieñöv kupčantütär miehellä*«. »Das Volk sagt: »Sieh (mal), wen wird die Kaufmannstochter (heiraten)«.

Unter dem von uns bearbeiteten Materiale befinden sich auch zwei Beispiele, wo wir wahrscheinlich eine konditionalartige Funktion annehmen müssen, die aber — wie wir wissen — dem potentialen Wert nahe steht [vgl. finn. *-ne-* (pot.) ~ ung. *-ná-*,

-né- (cond.): [24 (Karjalainen) Čistoje Dubrovo . . ., *anna lieñöu lämb'ürnem'b'i* . . ., dass es wärmer werde' | [102 (Kujola)] Pokriškina *otti kaiuvo loukko, kušša sundukka liey* ,nahm, grub ein Loch, wo die Truhe sein könnte'.

In einigen Beispielen drückt die Form *liev* eine Notwendigkeit aus: [41 (Alava)] Tolmačču *ivana šanov*: »*liev lähtie*« ,Ivan sagt: »Man muss gehen« | (64) Tresna *šanov*, »*ei voija; icelläs liev männä*« ,sagt, »(sie) können nicht; du musst selbst gehen« | (40) Tolmačču *vaña i šanov*: »*liev žen männä*«, . . . ,Vanja (Ivan) sagt auch: »Er muss gehen«, . . . | Man könnte auch annehmen, dass diese Gebrauchsnuance die Folge eines russischen Einflusses darstellt, z. B. *liev lähtie* ,man muss gehen (= придется идти)'. Diese Annahme gewinnt an Wahrscheinlichkeit durch die folgenden Sätze, wo die Form *lieñe-*, gleich dem russischen ,придется', eine ,kommen'-artige Bedeutung hat: [103 (Kujola)] Pokriškina *päivöä lieñi, h'änee naškięttih siñne* ,Es kam der Tag, dass man ihn dorthin liess' | (104) *lieñi se aiga, što h'iän i šai* ,Es kam die Zeit, dass ihr auch (ein Kind) ward' | usw.

Der Vollständigkeit halber seien hier noch die folgenden — auch aus den anderen nahe verwandten Sprachen wohlbekanntenen — Beispiele angeführt: [103 (Kujola)] Pokriškina *piästih kaikki volhoiksi, i eluo lieñi i dengia lieñi külläldi* ,Es wurden alle freigelassen, sowohl Gut wie Geld wurde genug.' | (l. c.) *päivöä lieñi, h'änee naškięttih siñne* ,Es kam der Tag, dass man ihn dorthin liess' | (l. c.) . . . *i lieñi h'ähellä vouše h'üvöä a toizilma maniaxolma lieñ abie*, . . . , . . . und es wurde ihm sehr gut, aber den anderen Mönchen wurde es schlecht (zu Mute), . . . | (104) *lieñi se aiga, što h'iän i šai* ,Es kam die Zeit, dass ihr auch (ein Kind) ward.' || [29 (Karjalainen)] Sel'ča . . . *nün i mie lieñizän kaikkih randoih kūlovañe*; . . . , (dass) ich auch für alle Strände hörbar werde;' | [102 (Kujola)] Pokriškina »*nū i vieļā što müö lieñizimmā volhoit*, . . . »Und noch, dass wir alle frei werden mögen, . . . | (Siehe weiter S. 14, 16, 21, 25, 30.)

c.

Im karNowg. kommt im allgemeinen der Stamm *liene-* vor, der kürzere Stamm *lie-* hingegen nur sehr selten. Der Gebrauch ist im allgemeinen ein futuraler: [KKN I 141 (Petrelius)] Nebeličča *briha šanov*: »*pidäv ottoa štun naista, miula lie koišša bal*« ,Der junge Mann sagt: »Man muss deine Frau mit-

nehmen, bei mir wird es zu Hause ein Fest geben« | (134) *kala tuas sanov*: »mäne, lie jo čuariččan« ,Der Fisch sagt hinwieder: »Gehe, werde schon Zarin« || [106 (Kujola)] Birčova . . . , *šanō*, »ka tämä liēnō šiūla izändä« , . . . , sagt, »siehe, dieser wird dir zum Herrn« | (l. c.) . . . *i šiūla deŋgat liēnnäh šinā* , . . . und du wirst deine Gelder hier haben« | (110) . . . *i šanōgi tūtöllä*: »nūd mig šiūn urož liēnee« , . . . und sagt auch dem Mädchen: »Nun werde ich dein Mann.« | (l. c.) . . . , *šanō*, »mie luajii, što šiūla kakš lašta liēnō, tūtō i poiga. . . . , sagt er, »Ich mache, dass dir zwei Kinder werden, eine Tochter und ein Sohn.« | (116) *nu tšuqri šanō*: »ku tapoit, ni dēlat nētševo, liēnet vāvū« ,Nun sagt der Zar: »Wenn du gemordet hast, so ist nichts zu tun, du wirst zum Schwiegersohn« | (l. c.) . . . *šanogi hānellä*: »ku liēnō šiūla svaqrba, ni . . .« , . . . sagte auch zu ihr: »Wenn deine Hochzeit kommen wird, dann . . .« | [137 (Petrelius)] N'ebeličča . . . , *šitā liēnōv šalkussa* , . . . , davon wird es im Sacke geben« | (143) »mäne šie i šiūla liēnōv külläldi deŋgoa« , »Geh und du wirst genug Geld haben«.

d.

Im Olonezischen treffen wir im allgemeinen nur die längere Form *liennov* usw. (über *-nn-* siehe näher bei der Behandlung der lüdischen Beispiele), und zwar in der Mehrzahl der Fälle mit einer futuralen Funktion. Z. B.: [KKN II 35 (Genetz)] Tulemajärvi »roitahenze (*liennō*) huomeñizel päiväl kai kois« , »Sie werden am morgigen Tage zu Hause sein.« | (TAK 68) *liennen hüvā* ,olen oleva hyvä« || In einigen Sätzen kommen auch die aus dem karArch. bereits bekannten zusammengesetzten futuralen Konstruktionen vor: [KKN II 35 (Genetz)] Tulemajärvi »elä« , *sanoi*, »ivan, itke; liennemmō sinū sätimah ennen heidü kodih!« ,Sagte: »Weine nicht, Iwan, wir werden dich vor ihnen nach Hause begleiten!« | (36) Vieljärvi *mučoi laskettau*: »hot juota hattarviet, liennen kündelemah, älä vai leikkoa!« ,Die Frau sagt: »Magst du (mir) auch Fusslappenwasser zum Trinken geben, ich werde gehorchen, schneide bloss nicht!« | [62 (Ojansuu)] Säämäjärvi . . . *sanōy*: »g_{ed} nostA minū, hos saväkkö kädēh anna, liēnnēm minä sinū. hüvüttü loqdimäh« , . . . sagt: »Wenn du mich nicht aufhebst, mögest du den Stock in (die) Hand geben, ich werde dir Gutes tun« | [69 (Genetz)] »nügöi« , *sanou*, »peästä, en lienne enämbi tulemah melliččäh« , »Jetzt« , sagt er, »Lass mich

frei, ich werde nicht mehr in die Mühle kommen‘ | (TAK, 178) *liennet toitti tulemah ,olet toiste tuleva‘*.

Zuweilen kommt auch die potentiale Funktion zum Vorschein: [KKN II 59 (Ojansuu)] *Säämäjärvi tiezi joga sign, vai ku midä liennou küzüttü; ,er wusste ein jedes Ding, mochte man bloss etwas fragen;‘* | (141) *Tolvajärvi mię sail lapsen_üöllä da ukko hadluaggina minne lienō männü. ,Ich bekam ein Kind in der Nacht, aber der Alte ,hadluaggina‘ (Schimpfwort) mochte irgendwohin gehen.‘*

Im folgenden Beispiele finden wir auch aus anderen verwandten Sprachen wohlbekannt Russizismen: (KKO² 50) *Vieljärvi kařšo ken liennouß oli möine, . . . ,Siehe, jemand war solch einer, . . . ‘* | [KKN II 83 (Genetz)] *Salmi hos kui liene lüönnüh, aķku hüviä sanuā ei andañnuh ukolleh. ,Wie er sie auch schlagen mochte, gab die alte Frau ihrem Manne kein gutes Wort.‘*

e.

Beide Formen, sowohl *lie-* als *liene-*, sind im karIng. noch recht häufig. Die folgenden Beispiele aus dem Volksliede sind ausgesprochene Futura: (SKVR III, 562) *Sutela Mitä tuost miulla lie? ,Was wird mir daraus werden?’* | (l. c. III, 239) *Soikkola, Säätinä Vielä lienö mokkooma aika, Moen aika arma-hain, Lienö vuoroin leinäkkin, Vielä lienö mokkooma k[ertä]. ,Es wird noch eine solche Zeit kommen, eine solche liebste Zeit, es wird gelegentlich Trauerlied sein, es wird noch eine solche Zeit kommen.‘* | (372) *Sutela Siiz liet muista onnekaamp; . . . Siiz liet miestä lahevemp! ,Dann wirst du glücklicher als die anderen sein; . . . dann wirst du lahevemp’ als die Männer sein!’* || (l. c. V₁ 135) *Sohvola Koska lienet miun vävvyine, Lienet lempivierahaine! ,Wenn du mein Schwiegersohn wirst, wirst (du mein) lieber Gast (sein)!‘*.

7. Aus dem Lüdischen.

Im Lüdischen kommen — wenigstens in den von uns durchgesehenen Texten — immer nur die von dem sekundären Stamm (*liene-* usw.) gebildeten Formen vor. Ihr Wert ist — fast ohne Ausnahme — derjenige des Futurums: [LKN 6 (Ojansuu)] *Tiudia šl kegōs piäi, kui liēnōv nālġ, . . . ,Sitten aumasta, kun tulee nälkä, . . . ‘* | (21) *Kändjärvi a ku pilvėd liennov, . . . ,Mutta kun pilvet tulevat, . . . ‘* | (39) *Šuoju >liēnōu buqbaā (siēs) i emää*

siēs ‚Tulee olemaan mummon ja äidin asemassa‘ | (40) . . . *i liēnem müö ozattomàd igäks*. ‚. . . ja me tulemme iäksi onnettomiksi.‘ | (71) *›mida nügöi liēnou?‹* ‚Mitä nyt tulee?‘ | (l. c.) . . . ,*tuloū üö, liēnou eht*, . . . ‚tulee yö, tulee ilta, . . .‘ | (72) . . . ,*mäntä kui feiē sīga liēnou kävüüdä!*, . . . , mene tiedä kuinka teille siellä tulee käymään!‘ | (l. c.) . . . ,*ka hebod e-i-liēne* . . . , niin hevosta ei tule olemaan‘ | (125) . . . *i liēnou hüvä rok*. ‚. . . ja tulee hyvä keitto.‘ | (134) *›i mis‹*, *sanuu*, *›sina tiedäd i mišs i liēnou?‹* ‚Ja mistä, sanoo, sinä tiedät, ja mistä tulee?‘ | (155) . . . *i meiē liēnou hüvä eläda sinūnke*. ‚. . . ja meidän tulee hyvä elää sinun kanssasi.‘ | (166) . . . *i sanuu pappi: ›silaēh liēnou naine‹*, *naižē liēnou: ›liēnou mieze‹*. ‚. . . ja sanoo pappi: ‚Sinulle tulee vaimo. Naiselle sanoo: ‚Tulee mies.‘ | (171) *sid liēnou südäm puhtäs* ‚Sitten tulee puhdas ydin [aivina?].‘ | (l. c.) *sid hälē liēnou pauñin*. ‚Sitten hänelle tulee palttina.‘

In vereinzeltten Fällen treffen wir in den Texten von Ojansuu auch eine Übersetzung nach der Art des Potentialis. Diese Funktion erscheint aber, wenn wir auch die übrigen Teile der Texte in Betracht ziehen, überaus fraglich: (l. c. 35) *sanou: ›nügöi miēlē hüväd ei liēne‹*. ‚Sanoo: ‚Nyt ei minulle liene hyvää.‘ | (36) *kattšuu Ivan: ›täs miēlē ei liēne eländad, pidäu miēlē lähtä kodispei ierä‹*. ‚Iivana katsoo: ‚Tässä minulle ei liene olinpaikkaa, minun on lähdettävä kotoa pois.‘ | (151) *›läkkäm (sina) kodī i liēnem müö küllajēd!‹* ‚Lähtekäämme (sinä) kotiisi ja me lienemme kylläiset!‘ | (168) *ku hüvin liēnou puidūd, ottau muzik kämmenēlē*, . . . ‚Kun lienevät hyvin puidut, talonpoika ottaa kämmenelle, . . .‘

Wir finden im Lüdischen ebenso wie im Olonezischen und im Mittelwepsischen neben der Form *liēnov* auch noch ziemlich oft die Form *liēnnov*. Z. B.: (l. c. 21) Kendjärvi *a kui pilvəd liēnnov*, . . . ‚Mutta kun pilvet tulevat, . . .‘ | (73) Šuoju *toižei dorogai ajoin, ei liēnnenu hebod*. ‚Toiselle tielle ajoin, hevonen tuhoutui.‘ | (l. c.) *ūhtei dorogai aianuzii, e-i-liēnnuiž ittšedai*. ‚Toiselle tielle olisin ajanut, olisin itse tuhoutunut.‘ | (94) *i mida liēnnenou sille pahūt*, . . . ‚Ja mitä attunee sinulle pahaa, . . .‘ | (219) *tule huomem minuēuste, liēnnēt*. ‚Tule huomenna minun luokseni, tulet olemaan.‘ | Die Form *liēnnov* usw. ist zweifelsohne das Ergebnis einer morphologischen Analogie. Es handelt sich hier um die Wirkung der regelmässigen Typen: **karArchang.** *kironnet* (pot.) < **kirot-ne-t*, **karOlon.** *uinonnet* (pot.) < **uinot-ne-t* usw. Die

Form *liennov* entspricht also ganz den Typen: **karOlon.** *lähten-
nõu*, **karNowg.** *ei šüödänne, kun andannet* usw., bei welchen wir laut der Regel nur die folgenden Formen erwarten könnten: **lähtenõu*, **ei šüödäne*, **kun andanet* usw. Da die Bildung *liennov* recht weit verbreitet ist (siehe oben) und die Assimilierung *-nn-* < **-t-* + *-n-* in den primären Formen, wie **karArchang.** *kironnet* usw., sich noch im Gemeinfinnischen vollzogen hatte, können wir vielleicht auch den Typus ‚*liennov*‘ für eine ziemlich alte Form halten.

Zuweilen finden die Formen *lienov* usw. auch bei der Bildung der zusammengesetzten Zeiten Anwendung. Z. B.: (l. c. 19) Mundjärvi . . . , *sit se lienõu valmišt(ē)ttu.* ‚. . . , sitten se on valmis.‘ | (16) *tuliän vuoden en liene muñitettu.* ‚Tulevana vuonna ei minua petetä.‘

Wieweit der Lüde das Potentialsuffix *-ne-* als verblasst und zum Stamme gehörig empfindet, ist deutlich aus Beispielen zu ersehen, wo an die Form *liene-* usw. noch ein weiteres Tempus- (*-i-*) und Moduszeichen (*-ne-*), bzw. Verbalsuffix (*-škande-*) gefügt wird (vgl. unten S. 14, 16, 17, 25, 30). Z. B.: (l. c. 30) Šuoju *liēñ! starikǎ.ǎ händäi žiēl* ‚Vanhuksen tuli häntä sääli‘ | (32) *liēñ hǎ.ǎ.ǎ tuskay* ‚Hänen tuli ikävä‘ | (58) *mužikǎ.ǎ liēñ žiēl*, . . . ‚Miehen tuli sääli, . . .‘ | (70) . . . *i liēñ semmoine vauget*, . . . ‚. . . ja tuli niin valoisa, . . .‘ | (77) *šid liēñit sina kuoli. brižnin mina elāvau vedey, i liēñid elāy.* ‚Niin sinä tulit kuolleeksi. Roiskautin elämänvettä, tulit eläväksi.‘ | (86) . . . , *liēñ, mi liēñ!* ‚. . . , tuli mikä tuli!‘ | (110) . . . , *liēñi kuoli, šid elāvay, liēñ(i) elāy*, . . . ‚. . . , tuli kuollut, sittenkun elämänvedellä, tuli elävä, . . .‘ | (141) *tsari.ǎ liēñi žiēl bala.škirovad*, . . . ‚Tsaarin tuli sääli Balakirovia, . . .‘ | [l. c. 218 (K u j o l a)] Mundjärvi *iž.ǎ.ǎ liēñ žiēl* ‚Isän tuli sääli‘ || [l. c. 94 (O j a n s u u)] Šuoju *i mida liennenoy sille pahūt*, . . . ‚ja mitä attunee sinulle paha, . . .‘ || (l. c. 171) *šid liēniškandoy ruhtim* ‚sitten tulee rohdin‘ | (l. c.) *šid liēniškandoy südämēd* ‚Sitten tulevat ytimet [luontirohtimet?]‘ | (175) *se liēniškandoy išetut kaiķenai die.ǎo siētūd.* ‚Niin tulee teurastetuksi, koko toimi on suoritettu.‘

Die aus dem Wot. bzw. karOlon. bereits bekannten Russizismen *mida lienoy* = ‚кто-нибудь‘, *ken lienoy* = ‚кто-нибудь‘ sind auch im Lüdischen sehr verbreitet: z. B. (Genetz, Kieletär 5: 14) *siid ken liennou suoi heiden peldoh kävümäh* ‚sitte joku rupesi (oik. sai) heidän peltoonsa käymään‘ | (l. c. 25) *Ken*

lienou tuli perttii, ... ‚Joku tuli tupaan,...‘ | [LKN 227 (Kalima)] Mundjärvi ..., *meššas ratškakŕihe ken lienoŭ*, ..., metsässä risahti joku, mikä lie risahtanut‘ | (237) ... *dälġē ken lienoŭ matkadaŭ tobđ*, ... jäljessä mikä kulkenee suurikokoinen‘ | (248) ... *hebo.a ken lienoŭ tuli pordahiden edē*, ..., hevosella joku tuli portaiden eteen‘ | (263) *nägen, kylän randas lähteges koveružis ken lienoŭ on, ruskottaŭ*. ‚Näen, kylän rannassa avannossa on joku kyyrysissäin, punottaa (kuin tuli).‘ || [l. c. 155 (Ojansuu)] Šuoja *i läh stonäs-piġiē, i mida-lieno sanūi hilläštši*, ... ‚Ja lähti pöydästä ja jotain sanoi hiljaa,...‘ | [179 (Kujola)] Tiudia *šid mite lienoŭ lašk*. ‚Sitten, miten lie, laski.‘ | [248 (Kalima)] Mundjärvi ... *i sanū arhereiġē: »vet mieš kiändūi minun mida lienoŭ tagaze«*, ... ja sanoo piispalle: »Se minun mieheni mitä lienee kääntynyt takaisin«.

8. Aus dem Wepsischen.

a.

Wir können auf Grund der spärlichen nord-(Äänis-)wepsischen Texte im allgemeinen zwei Feststellungen machen: 1) es wird der längere Stamm *line-*, *line-* gebraucht, 2) die Funktion ist immer eine futurale. Z. B.: *vepsN* (Kett.-Siro NVM 162) Äänis ... *i linop_päufin*, ... ‚... ja tulee palttina,...‘ | (166) *hätkeniġ minun tüttē.a mužiġ eläskandob, liġob iġ pitk_igaiġe?* ‚Kauanko minun tyttäreni mies tulee elämään, tuleeko pitkäikäiseksi?‘ | (Ahlqv. Anteckn. 52) Šoltjärvi ... *eika ei line teile nagrabad tātas teid'e taiwahlts'es*, ... (muuten) ei tule teille palkkaa tai vaalliselta isältänne‘ | (54) *ibo üht linob vihadamaha*, ... ‚sillä yhtä tulee hän vihaamaan, ...‘ | (55) *Ibo homneline its'e linob holitamaha its'eze nūs'is'*. ‚Sillä huomeinen tulee itse huolimaan tarpeistansa.‘

b.

In den Texten von Kettunen-Siro bzw. Andrejev kommen die Formen *linheb* usw., bzw. *lineb* und in denen von Ahlqvist (aus der Mundart von Ladv.) nur die sekundären Formen *linnob* usw. vor. In Lönnrots Texten aus der Ojattimundart wird neben der Form *linob* auch die kürzere *le* gebraucht. Die Funktion der längeren Form ist ein reines Futurum, wogegen die der kürzeren ein deutliches Präsens ist.

Beispiele für den futuralen Gebrauch: **wepsM** (Kett.-Siro NVM 24) *ni ühtet sostkašt i linnē*. ‚Yhtään takkukohtaa ei tule.‘ | (25) *sid vate vaumiž linnēb*. ‚Sitten tulee villakangas valmiiksi.‘ | (45) *henģiš i linnē*. ‚Hengissä ei tule olemaan.‘ | (51) ... , *mi sihi linnēb* ,... , mitä sinulle tulee‘ | (l. c.) *nu, ka itšē tedištad, mi linnēb*. ‚No, niin itse saat tietää, mitä tulee.‘ | (75) *neḡsiš poigas linnēb heršja'nin*. ‚Tästä pojasta tulee talonpoika.‘ | (106) *sid bajār hāneḡe sanui: nūgud linnēp tanhou nel' hebod i linnēp kume karavunad*. ‚Sitten herra hänelle sanoi: Nyt tulee läävasuojuksessa olemaan neljä hevosta ja tulee olemaan kolme vahtia.‘ | (Andrejev Lit. Hrest. 18) *Jumalanke māne, ... pert' tiile lineb!* ‚Geh in Gottes Namen, ...ihr werdet ein Haus haben (bekommen?)!‘ | (20) *Hyvā! Mamš sinun lineb čaričan!* ‚Gut! Deine Mutter wird Kaiserin!‘ | (22) *Minā voim hoḡ sormidme hiid lugeda ku lineb nuz*. ‚Ich kann sie sogar an meinen Fingern herzhählen, wenn es nötig sein wird.‘ | (32) ... , *kut tariz miše pidaiz yhtes — veslemb miile lineb* ,... , wenn es nötig, dass wir beisammen bleiben, wird es uns lustiger sein‘ | (l. c.) *Minā — sanub, — kut sanuin, muga i lineb*. ‚Ich — sagt (er) — wie ich gesagt habe, so wird es sein.‘ | (33) *Jāti hān kuklan, māni sareile i kačub, mi lineb*. ‚Sie liess ihre Puppe, ging zur Scheuer und sieht, was kommen wird‘ | (36) *Da sinā hiita. kebjemb lineb*. ‚Und du wirf (deine Schuhe vom Fusse). Es wird leichter (sein).‘ | (43) *Jumalan ted oma tedmatomad ... Sigā hānele lineb hyvä ... Toizel svetal ...* ‚Gottes Wege sind unbekannt... dort wird es ihm gut (gehn)... In der anderen Welt ...‘ || (Ahlqv. Anteckn. 55) *Ladv. eika ei linne teile palkad tātas teiden taiḡhalis'es* ‚ei ole oleva teille palkkaa taivaalliselta isältänne‘ | (57) *Linnob silm sinun huba, se kaik hibj sinun pimed linnob* ‚(Jos) silmäsi on paha, niin koko ruumisi on pimeä‘ | (Lönnrot N.-Tschud. 4) *Ojatti i sile linob siit dovol'no sōmist, ...* ‚ja sinulle tulee sitte kyllin syömistä, ...‘ | (27) *Ibo kus elo teiden, sigäl linob i sydaim teiden*. ‚Sillä missä teidän hyvyttenne, siellä on henkennekin oleva.‘

Beispiele für der Gebrauch als Präsens: (l. c. 3) *Tyhjais'el veljel eräis't raadot ei le* ‚Köyhällä veljellä muuta työtä ei ole‘ | (4) *ei le milai ni-mitä sōmist* ‚ei ole minulla mitään syömistä‘ | (5) *sanob hānele: »milai mööst ei le kus ni mitä«* ‚sanoo hänelle: »minulla taas ei ole mitään«‘ | (12) *Reboi hānel kysui: »hāndan kuna sinā jätit, komaine, kun silai hāndat ei le?«* ‚Repo kysyi

häneltä: »kunne sinä, kummiseni, hännän jätit, kun sinulla häntää ei ole?» | (14) *Hämehäuk sanui: »paimen ei le väär, hänel ei le mugoist sijat, kus söda, . . .*, Hämähäkki sanoi: »paimen ei ole syypää, hänellä ei ole mokomaa sijaa, kussa syöda, . . .» || (10) . . ., *lat'sus ei leent ni reboit ni kalat* . . ., puolikossa ei ollut ei repoa ei kalaa' | (3) . . ., *no tyhjais'el veljel enambat ei leent, kut yhten aidan sydaines vähäine rugist semetud. . . .*, mutta köyhällä veljellä enempiä ei ollut, kuin yhden aidan sisässä vähäinen ruista kylvetty.'

c.

Im Südwepischen wechseln die kürzeren *lib-* und die längeren *linob-*Formen miteinander ab. Die Funktion ist eine rein futurale.

Beispiele für die Form *lib'*: **wepsS** (NEV I:78) *tarbiž lib milēn rata*. 'Minun on tehtävä.' | (l. c. II:6) »*ala sä ni mida houdu, mäņē sä priha kodhe, silēs kaiked lib, leipad lib i kaiked lib.*« — »*no hivä, velak se lib.*« — »*lib.*« , »Älä sinä mitään huolehdi, mene sinä poika kotiin, sinulle kaikkea riittää, leipää riittää ja kaikkea riittää.« — »No hyvä, tokkohan riittää.« — »Riittää.« | (8) *sit kaiked lib* ,sitte kaikkea on' | (20) »*homen bašib iva'n tsařo-vištšā lip pir i ba, valištšeskandob nevestad, . . .* , »Huomenna I. Ts:n luona on pidot, rupeaa valitsemaan morsianta, . . .» | (66) *hän i bašib: »ivō pästtä, drug lib* — ,Hän sanoo: »ei voi päästää, ystävä tulee —' | (81) *bačar »en teda min i lib, bašib, . . .* ,Herra »en tiedä mitä tuleekaan«, sanoo, . . .» | (91) *tarbiž edō küzüdä hejmōl, eika meile bašib iälges huiged lib*. »On ensin kysyttävä sukulaisilta, taikka meille, sanoo, perästä tulee häpeää.» || In Anbetracht des zweifellos starken russischen Einflusses kann ich nicht mit Sicherheit entscheiden, ob die in den untenstehenden Sätzen vorkommenden Konstruktionen: . . . *meil lib . . .*, . . . *heil lib . . .* usw. finnisch-ugrischen Ursprunges (vgl. **ung.** . . . *nekem lesz . . .*, . . . *neked lesz . . .* usw.) oder unter russischem Einfluss entstanden sind: (l. c. 10) *pap i bašib: »nu nigid mibak meil lib?»* ,Pappi sanookin: »no nyt mitä meille tulee?» | (83) *a neštšē ak küzūb: »mife hän oza lib, napseņē*« ,Mutta se eukko kysyy: »millainenhan lienee kohtalo, lapsen?» | (l. c. I:15) . . . *i bašib: »ah mife tšoma vorofnik lib mamšiņē.* . . . ja sanoo: »ah, miten hyvä turkinkaulus tulee eukolle.» | (83) . . . *da nāgob: »mit heil lib, godi vād, . . .* ja näkee: »mitä tästä (heillä) tulee, odotahan«.

Beispiele für die längere Form *linob*: (106) *maksim bašib*: »*tšoma linop ka mägi a.ian*«. ‚Maksim sanoo: »jos hyvä on, niin minäkin tulen.« || (l. c. II:46) »*o'i šä bašib | razbajnik vanh | sa'umempä | whitiä | a'igam mänetid | i' line | varzad*«. »oi sinä rosvo, vånha salvamenpää, hukkaan aikaa tuhlaat, ei tule varsaa.« || (77) »*deŋgōš emā baši, deŋgōš i line tuggedust, ...*«. »Rahoista emme puhu, rahoista ei tule estettä, ...« | (84) ... »*da i moržä line minu.ä.*«, ... »ja ei tulle minulle vaimoa.« | (l. c.) ... »*se hänen linob mužik*«, ... »se tulee olemaan hänen miehensä« | (97) ... »*i bašin »ne'tšis ko'irähes li'nep touk, ...*«, ... sanonkin: »siitä koirasta tulee hyvä (tolkku), ...«¹⁾.

Zum Schluss möchten wir noch darauf hinweisen, dass eine der karTwer (kond.) *liñizín* ‚ich könnte sein‘ genau entsprechende Form sich auch im Südwepsischen nachweisen lässt: *linž* ‚er könnte sein‘ (vgl. LVHA § 275). Ebenso haben die lüd. Šuoju *liñiškandoy* ‚wird sein‘ usw. Formen ihre genauen Gegenbilder im Südwepsischen: (*ahvatnikōd*) *lineškandob* ‚es fangen an Bewerber zu erscheinen‘. Wie wir wissen, ist *-škandē-* ein Suffix des verb. deverb., „... mis esineb inkoatiivise ja futuurse tähendusega verbides: *saškandēn* ‚hakkan saama, saan tulevikus‘, *andaškata* ‚hakata andma, tulevikus anda‘, *ripuškandob* ‚hakkab ripnema‘...“ (vgl. LVHA § 377; ferner Lönnrot N.-Tschud. 44; Genetz, Kioletär 5, 22; Sziny-nyei NyK XVI:424). Sowohl die Formen finn. *lieneis* usw., karTwer *liñizín* usw., karArch., bzw. lüd. *liñi* usw. als auch die Formen wepsS *lineškandob* usw. beweisen also ohne jeglichen Zweifel — wie wir es bereits festgestellt haben (siehe S. 14, 16, 17, 21, 30) —, dass im Karelischen, Lüdischen, Wepsischen und teilweise im Finnischen neben der Form *lie-* auch die Form *liene-* bereits als eine echte Stammform betrachtet werden kann.

9. In den ostseefinnischen Sprachen vertritt die kürzere Form (estn. *lē-*, finn. *lie-* usw.) im allgemeinen drei Hauptfunktionen, resp. Hauptbedeutungen: 1. Futurum (ich werde usw.), 2. seltener — mit Ausnahme des Finnischen — Potential

1) Es kommt öfters vor, dass die einzelnen Textsammler gewisse Wörter verschieden übersetzen, obzwar es sich an Hand des zusammenhängenden Textes deutlich feststellen lässt, dass wir es in allen Fällen eigentlich mit einer und derselben Bedeutung zu tun haben. So z. B. die obige Form *linob* = ‚on, tulee, ei tule‘ usw. Wir führen in allen Fällen die ursprüngliche Übersetzung der einzelnen Textsammler an.

(ich mag sein usw.), und 3. vereinzelt — Präsens (ich bin usw.). Alle drei Gebrauchsvarianten lassen sich auch in anderen verwandten Sprachen nachweisen. Z. B. 1. Futurum: **tšer.** [SUS Toim. LIX 7 (Wichmann)] KB ... *tš'r γaü, ko'rmä šu'lödä, perke li'eš* ... wenn es [an dem genannten tag] windstill ist, wird das viehfutter billig, ausgiebig' | [l. c. XVII 171 (Ramstedt)] *ir'rot li'eš* 'Es wird morgen' | [l. c. 177] ... *i oksa lieš* ... es wird Geld' || **syrij.** (Wied. Syrj. Gr. 201) *mu vylyn ma te ražan, vylys-vyljas vylyn ražema loö* 'was du auf Erden lösest, wird auch im Himmel gelöst sein' || **wotj.** [VNpk. 55 (Munkácsi)] *mīnam kišnoä luod-a? luo-kä luo-no ton, moneštīm kilmä këlzi!* 'leszel-e az én feleségem? lenni bizony lesznek, csak a szómra hallgass!' | **ung.** *leszek, lesz* 'ich werde, du wirst usw.' || 2. Potentialis: **tšer.** [SUS Toim. XVII 68 (Ramstedt)] *äštäš mazar li'eš* 'was möglich getan werden kann' | [l. c.] *li'eš li tidəm* 'ist das möglich' | [NyK XXXVIII 218 (Wichmann)] *U šöβäräm laštälän fšialaš og li* 'vászonkabátot csinálni [és] [azt] felölteni nem lehet' | **wotj.** [VNpk. 169 (Munkácsi)] *šizām čüzüz so arēn kot-ku luä vandēnē* 'a megfogadott kacsát bármikor le lehet vágni abban az évben' | [l. c. 72] *luoz, luoz!* 'lehet, lehet!' | **ung.** (Krizsa 555) *Hol van apád? otthon lesz!* 'Wo ist dein Vater? er wird (wohl) zu Hause sein!' | (Petőfi) *Csók-e ez vagy bor? Biz én már nem is tudom igazán. Bor lesz ez, bor!* 'Ist das ein Kuss oder Wein? Wahrlich, ich weiss es schon nicht mehr recht. Es wird (wohl) Wein sein, Wein!' | (Arany) *Udvaromnál van egy apród, csak parányi: az magyar lesz.* 'An meinem Hofe ist (dient) ein Knappe, ein geringer: der wird ein Ungar sein.' || 3. Präsens: **IpN** 1. *læm* (ich bin), 2. *læk* (du bist) usw. | **tšer.** [SUS Toim. LIX 37 (Wichm.)] *U tü-ŋ-kart lieš kà fšān kres-a fšāžē.* 'Hauptführer ist der taufvater des bräutigams.' | (NyK XXXVIII 206) *télām peš dūštā lieš kān, keñezām peš šokššē lieš.* 'Ha télen nagy hidegek vannak, nyáron nagyon meleg lesz.' | ?**syrij.** [Fgr. Füz. 19: 48 (Fokos)] *V ... i stav šonid mijan šondiš loge.* '... és minden melegünk a naptól van.' | **wotj.** [WSpr. II 3 (Wichm.)] *MU duntem gontem lue* 'das Billige ist haarlos (d. h. schlecht)' | (4) *gondir guaz bätir lue* 'der Bär ist mächtig in seiner Höhle.'

Nach Budenz war die ursprünglichste Bedeutung des fraglichen Zeitwortes *menés* (= gehen, sich fortbewegen)'. Dementsprechend können die oben angeführten Gebrauchs-

nuancen bloss sekundären Charakters sein. „Noha a *lèv-* (*lènni*) ige egyenesen „esse“-t is jelent s mint ilyen a *val-*, *vol-* alakjainak pótlására szolgál (*lészén erit, lenni* esse), sőt a lapp nyelvben egyedül a megfelelő *lē-*, *lā-* jelent „esse“-t (s nem egyszersmind „fieri“-t), mégis ezen nyugvás-féle „esse“ jelentés ellenében eredetibbnek kell tartanunk a „fieri, werden“ mozgás-féle jelentést“ (vgl. Budenz MUSz 698). Budenz gründete diese seine Anschauung auf ungarische Beispiele. Im Ungarischen kann nämlich das Verbum ‚*lenni*‘ auch mit einem Lativus (*lenni valamivé* ‚werden zu etwas‘) stehen und die Bedeutung ‚*fieri*‘ haben. Dass sich dann aus der ‚*fieri, werden*‘-artigen Bedeutung eine ‚*esse, sein*‘-Bedeutung hat entwickeln können, beweist er an Hand einer indogermanischen Analogie, indem er sich auf die Beispiele lat. *fu-* (*fui, futurus*); griech. *φν-* ‚entstehen, wachsen, werden‘ (*φῶμα* ‚gewächs‘, *φυτός* ‚gewachsen‘); sanskrit *bhū-* ‚werden, sein, gedeihen‘ (*bhūta* ‚geworden‘) usw. beruft: „De a „fieri, werden“ értelmet megint az ugor nyelvekben közönségesen „haladó mozgás“-t tevő ige fejezi ki: oszt. *jiν-*, *ji-* (= m. *jöv-*) „kommen“ és „werden“ ... azt véljük, hogy a *lèv-* (f. *lie-* stb.) is eredetileg csak „menést“ jelentett“ (l. c. 699). Wenn die Erklärung von Budenz richtig ist, dann ist auch die Ausbildung der Futurum-, bzw. Präsensfunktion der ostseefinnischen Form *lē- mehr oder weniger klar (*kommen, gehen* > ‚*fieri, werden*‘ > ‚*esse, sein*‘). Es gelingt weiterhin sogar die potentiale Funktion ohne grössere Schwierigkeit zu erklären. In Verbindung mit der Erklärung des potentialen Wertes der oben S. 26 angeführten ung. Formen [*Hol van apád? otthon lesz!* ‚Wo ist dein Vater? er wird (wohl) zu Hause sein usw.‘] hat nämlich in Anlehnung an G. Szarvas schon I. Veres auf die Möglichkeit einer Entwicklung nach der Art ‚*Zukunft*‘ > ‚*Wahrscheinlichkeit*‘ hingewiesen (vgl. Nyr. XXII 163 und noch Klemm MTM 107).

Es wird jedoch angebracht sein, gegenüber dieser allgemein angenommenen Erklärung auch einen gewissen Zweifel zu Worte kommen zu lassen. Wie wir gesehen haben, hat Budenz die ursprüngliche ‚*bewegung*‘-artige Bedeutung des fraglichen Verbums dadurch bewiesen, dass das Verbum *lev-*, *le-* im Ungarischen mit einem Lativus stehen kann und dass sich eine ‚*bewegung*‘-, ‚*fieri*‘-artige Bedeutung immer deutlich herausfühlen lässt (vgl. Budenz MUSz 698). Dieser Umstand

allein ist hingegen noch keineswegs vollkommen überzeugend. Denn — erstens — können wir an der Hand einiger ostseefinnischer Beispiele auch annehmen, dass möglicherweise gerade die Bedeutung ‚*fieri*‘ sich aus der Bedeutung ‚*sein werden*‘ entwickelt hat. In diesen Beispielen ist nämlich der Verbalstamm nicht *le-*, sondern unzweifelhaft *liene-* usw., z. B. **karTwer** [KKN I 48 (Alava)] *Tolmačču ana šėän-ala, šüöv, terveh lienöv* ‚Gib (das) unterm Herzen (?), isst (er, so) wird (er) gesund.‘ | **lüd.** [LKM 40 (Ojansuu)] *Šuoju ... i lienem müö ozattomäd igäkš. ... ja me tulemme iäksi onnettomiksi.‘* | (125) *... i lienou hüvä rok ... ja tulee hyvä keitto‘* | **wepsN** (NVM 166) *hätkenik minun tütre. mužik eläškandob, lihobik pitk_igäine?* ‚Kauanko minun tyttäreni mies tulee elämään, tuleeko pitkäikäiseksi?‘ | usw. Dieser sekundäre Stamm (*liene-* usw.) hat aber unbedingt eine Entwicklung *liene-* ‚mag sein‘ > *liene-* ‚sein werden‘ durchmachen müssen, bevor er zum sekundären Stamm geworden ist (siehe unten). Das besagt mit anderen Worten, dass die ‚*fieri*‘-Bedeutung von *liene-* sich nur aus der Bedeutung ‚*sein werden*‘ hat entwickeln können. Gegen diese Annahme lässt sich der Umstand beibringen, dass z. B. im **karTwer** — wo neben dem Stamm *liene-* usw. zuweilen auch der Stamm *liē-* usw. zum Vorschein kommt — der Stamm *liē-* usw. ausser der Bedeutung ‚*sein werden*‘ — wenigstens in den von uns durchgesehenen Texten — in einem einzigen Falle auch die Bedeutung von ‚*fieri*‘ hat: **karTwer** [KKN I 78 (Alava)] *... a šėändüv, nīn liev kuin koira ...*, wenn er aber zürnt, so wird er wie ein Hund‘. Deshalb könnte man auch daran denken, dass die Bedeutung ‚*fieri*‘ sich an die längere Form *liene-* usw. unter dem Einfluss des Stammes *liē-* usw. geheftet hat. Zweitens haben die Formen **estn.** *ole-* ‚sein‘ ~ **ung.** *vol-, val-* (in perf. *volt*, praet. *vala* usw.) *id’* usw. auch eine lative Funktion und die Bedeutung ‚*fieri*‘, z. B. **ostj.** [Fgr. Füz. 15:105 (Pápay)] *»mola gōrek andāma olljil? ... »Hogyan lehet a búnt jóvá tenni (tk. a búnt semmivé lesz-e)? ...‘* | (115) *mā nŋ ŋoža ollam* ‚Én nálád (tk. hozzád) leszek‘ | (180) *... loŋ mur ŋoža kōžāi ol ... ő, a nép gazdájává lesz‘* || **wog.** [VNGy I 32 (Munkácsi)] *... joli tārēmt naŋ Mir-susnē-ŋummi’ ālēn, āsēn numi tārēmt Numi-Tārmi’ voss āli, am Kaltēsi’ āle’im. ... az alsó égen légy te Világ ügyelő-férfitvé, atyád a felső égen Felső-Isten (Numi-Tārēm) lesz, én Kaltés leszek.‘* | **ung.** (NySz) *Már két*

rendbeli portásim oda vannak ‚Es sind bereits meine beiden Torwächter abwesend‘ | (l. c.) *Oda vagyok én* ‚nullus sum‘.

Man pflegte letztere Konstruktionen auch als sekundäre Erscheinungen aufzufassen. Doch warum kann nicht ebenso die lative Funktion bzw. die Bedeutung ‚fieri‘ des Verbums *estn. lē-* ~ ung. *lev-, le-* usw. sekundär und die Bedeutung ‚esse‘ primär sein? Ist ja doch auch diese Bedeutung — wie wir gesehen haben — verbreitet genug. Diese zweite Annahme könnte auch den Grund der Verdrängung der Form **ole-* durch die Form **lē-* im Lappischen klarer beleuchten. Die Erklärung der futuralen und der potentialen Funktionsnuance würde natürlich auch in diesem Falle auf keine grösseren Schwierigkeiten stossen. Der futurale Gebrauch (‚ich werde‘ usw.) konnte sich nämlich leicht auch aus dem Präsensgebrauch (‚ich bin‘ usw.) entwickeln. Der Kürze halber verweise ich bloss auf die oben angeführten Beispiele aus dem *ostj.* und *wog.* [z. B. *ostj.* (Fgr. Füz. 15:41) *i mã kòza ollam!* ‚én is gazda leszék!‘ usw. | *wog.* (VNGy I 32) *am Kaltési? ále'im* ‚én Kaltés leszék‘ usw., vgl. oben]. Die Möglichkeit eines Übergangs von dem futuralen Gebrauch zu einem potentialen haben wir schon erörtert.

Es bliebe noch übrig, die längeren Formen, richtiger die Formen mit dem Potentialsuffix *-ne-* zu behandeln.

Hinsichtlich des Gebrauchs lassen sich diese Beispiele in zwei Hauptgruppen scheiden: 1. in solche, die im allgemeinen einen *Potentialis* ausdrücken, und 2. in solche, die eine *futurale* (‚ich werde‘ usw.) Funktion haben.

Unzweifelhaft müssen wir hierbei die *potentiale* Funktion für ursprünglicher und die *futurale* für sekundär halten. Die Wandlung *Potentialis* > *Futurum* lässt sich durch zahlreiche Beispiele belegen, z. B. *finn.* (Kal.) *itkenet* ‚du wirst weinen‘; *IpL. linčem* ‚ich werde sein‘ usw. (siehe hierzu Setälä Suomi II 16: 118, TuM. 181; Halász NyK XVII 33 usw.).

Die Entwicklungsmöglichkeit *Potentialis* > *Futurum* ist auch anderweitig hinsichtlich der Form **lēne-* ein wichtiges Moment; denn sie war es, die auf dem kar., lüd., weps. und teilweise auf dem *finn.* Sprachgebiet den längeren Stamm *liene-* hervorbrachte. In der Zeit nämlich, als die Form *liene-* auch die Funktion des *Futurums* hat annehmen können, fiel sie der Funktion nach mit der kürzeren Form *lię-* vollkommen zusammen, die auf dem genannten Sprachgebiet im allgemeinen sowohl eine *futurale* als

auch eine potentiale Bedeutung aufweist. Die Übereinstimmung in der Funktion zog dann naturgemäss auch eine Übereinstimmung in der Morphologie nach sich. Da *lig-* eine echte Stammform darstellte, fing man an, Modus- und Tempuszeichen auch an die sekundäre Form *liene-* zu fügen, d. h. letzteres erhielt den Charakter einer echten Stammform (siehe S. 14, 16, 17, 21, 25).

Das wepsische verneinende praes. ind. *ei le*, der finnische Potentialis *lienen* und der estn. Konditionalis *lëks*, der livische Imp. *lig, li* usw. weisen alle darauf hin, dass das Verbum **le-* einst auch in den ostseefinnischen Sprachen ein vollständiges Paradigma ergeben hat. Der heutige Zustand, also die Vereinigung mit dem Verbum *ole-* in einem gemeinsamen Paradigma, ist folglich bloss ein sekundärer. Worauf ist dieser Suppletivismus zurückzuführen?

G. Petz (A nyelvbeli kiegészülésről, NyK XXXII 219—29) meint im Zusammenhang mit dem Suppletivismus im Paradigma des ungarischen verbum substantivum *lenni* ‚sein‘ [dessen Gebrauch im wesentlichen mit dem obigen Suppletivismus in den ostseefinnischen Sprachen übereinstimmt, zumal es sich auch dort hauptsächlich um die gegenseitige Ergänzung der Stämme *val-*, *vol-* (~ finn. *ole-*) und *lev-*, *le-* (~ f. *lie-*) handelt]: „Kétségteljesül itt is az az eset forog fönn, hogy bizonyos jelentésbeli mellékárnyéklatok jobban hozzáfűződhettek a *lenni*-hez, mint a *vagyok* illető alakjaihoz. Budenz szerint a *lenni* mozgást, eredetileg menést jelentett ... s ma is érezzük ‚fieri‘-féle jelentését. Mint-hogy már most a jövő időalakkal inkább a valami felé mozgás, mint a nyugvás képzele asszociálódik, azért érthető, hogy a *leendek, fogok lenni* kiszorította a **valandok* alakot.“ (Vgl. Petz l. c. 228.) Diese Anschauung wurde kürzlich auch von Z. Jókay unterstützt (vgl. A kiegészülés a magyarban, MNy. XXV 276—77).

Wir möchten diese Ansicht jedoch nicht ohne Einwand gelten lassen. Denn es handelt sich ja in erster Linie bloss um die Vermischung zweier selbständiger Paradigmen, und erst dann in zweiter Linie um ein Vordringen bzw. Verlorengelassen einzelner Formen der betreffenden Paradigmen. Die Tatsache, dass man z. B. anstatt der finnischen potentialen Form 1. *ollen*, 2. *ollet* usw. die in ein ganz anderes Paradigma gehörende Form 1. *lienen*, 2. *lienet* usw. zu gebrauchen anfangt, zwingt gerade zu der Annahme, dass an die Form 1. *lienen*, 2. *lienet* usw. dieselbe

Bedeutungsnuance geknüpft worden war wie an die Form 1. *ollen*, 2. *ollet* usw. Dieses Moment ergab nun den Zustand, dass zum Ausdrücken einer Funktion (z. B. im gegenwärtigen Falle des Potentialis) zwei gleichbedeutende Formen zur Verfügung standen. Diese Phase lässt sich z. B. im Ungarischen gut verfolgen, wo die potentialen Formen 1. *lennék* usw., 1. *volnék* usw. als vollkommen gleichwertig parallel gebraucht werden (vgl. MNyV. XXV 277 usw.). „Mindenféle nyelv történetének számtalan példája azt bizonyítja, hogy a kifejező eszközök fölösleges bősége nem maradandó állapot. Ha ugyanarra a célra bármely okból két sőt esetleg több nyelvi elem (szó, alakváltozat, szóalak, suffixum, mondatszerkezet stb.) jön létre: csak az egyik marad meg, a másik, esetleg a többiek csakhamar elavulnak, hacsak nincsen alkalom funkció-megoszlásra“ (vgl. Horger, A magyar igeragozás története 33). Welche von solchen gleichwertigen Formen sich zu behaupten vermag, lässt sich im voraus nicht entscheiden. Der Kürze halber möchte ich hier nur auf die Feststellung von Genetz hinweisen, welcher in betreff des Karelischen sagt: „koncess. preteritissä on apuverbillä kaksi muotoa: *ollen*, *ollet*, *ollov*, *ollemma*, *olletta* ja *lienen*, *lienet*, *lienöv* l. *lienov*, *lienemmä*, *lienettä*, joista edellistä enemmin käytetään EK:ssa, jälkimmäistä PK:ssa“ (vgl. Genetz TVKK 220).

Öfters angeführte Quellen und ihre Abkürzungen.

- Ahlqv. Anteckn. = Ahlqvist, A.: Anteckningar i Nord-Tschudiskan. Helsingfors 1859.
- Andrejev, Lit. Hrest. = Andrejev, F. A.: Literaturnij Hrestomatij vepskijale nacal'nijale školale. Leningrad 1934.
- Budenz, MUSz = Budenz József: Magyar-Ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873—1881.
- EGr. = Wiedemann, F. J.: Grammatik der Ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg 1875.
- EKA = Eesti Keele Arhiiv.
- EKVM = Saareste, Cederberg: Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. A. 1524—1739. Tartu 1925—31.
- EWb. = Wiedemann, F. J.: Ehstnisch-deutsches Wörterbuch². St.-Petersbourg 1896.
- Fgr. Füz. = Finnugor Füzetek.
- Genetz, Kieletär, 4—5 = Genetz, A.: Wepsän pohjoiset etujoukot I, II. Kieletär 4—5.
- Gösccken, Manuctio = Gösccken, Henr.: Manuctio ad Linguam Oesthonicam. 1660.
- Hornung, Grammatica = Hornung, Joh.: Grammatica Esthonica. Riga 1693.
- Hupel, Sprachlehre¹ = Hupel, Wilhelm: Ehstnische Sprachlehre. Riga u. Leipzig 1780.
- Kal.² = Kalevala. (Toinen painos.) Helsingissä 1849.
- Kant. = Lönnrot, E.: Kanteletar.
- KKN I, II = Leskinen, E.: Karjalan kielen näytteitä I, II. Helsinki 1932—34.
- KKO² = Kujola, J.: Karjalan kielen opas. Helsinki 1922.
- Klemm MTM = Klemm, Antal: Magyar történeti mondattan. Budapest 1928.
- Latv. Laus. = Latvala, S.: Lauseopillisiä muistiinpanoja Pohjois-Savon murteesta. Helsingissä 1899.
- Lensu, Materialy = Lensu: Materialy po govoram vodi. Leningrad 1930.
- LGr. = Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. (Von F. J. Wiedemann.) St.-Petersbourg 1861.
- LKN = Ojansuu, H. — Kujola, J. — Kalima, J. — Kettunen, L.: Lüüdiläisiä kielennäytteitä. Helsinki 1934.
- Lönnrot, N-Tschud. = Lönnrot, E.: Om det Nord-Tschudiska Språket. Helsingfors 1853.
- LVHA I, II = Kettunen, Lauri: Lõunavepsa häälik-ajalugu I, II. (E. V. Tartu Ülikooli Toimetused B II—III.) Tartu 1922.
- MNyv. = Magyar Nyelv. Budapest 1903.
- NEV I, II = Kettunen, L.: Näytteitä etelävepsästä I, II. Helsinki 1920, 1925.
- NVK = Kettunen-Posti: Näytteitä vatjan kielestä. Helsinki 1932.

- NVM = Kettunen, L. ja Siro, P.: Näytteitä vepsän murteistä. (SUS Toim. LXX.) Helsinki 1935.
- NyH⁷ = Szinnyei, József: Magyar nyelvhasznítás. Hetedik javított és bővített kiadás. Budapest 1927.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest 1862 —.
- Nyr. = Magyar Nyelvőr. Budapest 1885.
- NySz = Magyar Nyelvtörténeti Szótár I, II, III. Budapest 1890—93.
- Paas. Laus. = Paasonen, H.: Lauseopillisia havaintoja verbin ja konjunktionien alalta. [Vähäisiä kirjelmiä VII.] Helsingissä 1889.
- Piibl.¹ = Piibli Raamat. Tallinnas 1739.
- Porkk. ID = Porkka, V.: Über den ingrischen Dialekt. Helsingfors 1885.
- RMP = Mägiste, J.: Rosona murde pääjooned. (E. V. Tartu Ülikooli Toimetused B VII.) Tartu 1925.
- Sir. Laus. = Sirelius, U. T.: Lauseopillinen tutkimus Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. Helsingissä 1894.
- SKVR = Suomen Kansan Vanhan Runot.
- Sprw.² = Szinnyei, József: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. Berlin u. Leipzig 1922.
- SUS Aik. = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Helsingfors 1886.
- SUS Toim. = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. Helsingfors 1890.
- Szinnyei, NyK. = Szinnyei: A vepsä nyelv. NyK XVI.
- TAK = Genetz, A.: Tutkimus Aunuksen kielestä. (Suomi II: 17.) Helsingissä 1885.
- TVKK = Genetz, A.: Tutkimus Venäjän karjalan kielestä. (Suomi II: 14.) Helsingissä 1880.
- ULSpr. I = Kettunen, L.: Untersuchungen über die livische Sprache I. Tartu 1925.
- VNGy = Vogul Népköltési Gyűjtemény I—IV. Budapest 1897.
- VNpk. = Munkácsi, Bernát: Votják Népköltészeti Hagyományok. Budapest 1887.
- WGr. = Ahlqvist, A.: Wotisk Grammatik jemte Språkprof och Ordförteckning. (Acta Societ. Scient. Fenn. V.)
- WSpr. = Ariste, P.: Wotische Sprachproben. Tartu 1935.

Öfters vorkommende sonstige Abkürzungen.

estn. = estnisch.

finn. = finnisch.

karArch. = karelischer Dialekt in dem Gouvernement Archangel.

karIng. = karelischer Dialekt in Ingermanland.

karNowg. = karelischer Dialekt in dem Gouvernement Nowgorod.

karOlon. = karelischer Dialekt in dem Gouvernement Olonez.

karTwer = karelischer Dialekt in dem Gouvernement Twer.

livK = kolkenscher Dialekt des Livischen.

livO = ostlivisch.

livP = pisenscher Dialekt des Livischen.

livS = salisscher Dialekt des Livischen.

livW = westlivisch.
lüd. = lüdisch.
ostj. = ostjakisch.
ung. = ungarisch.
wepsM = mittelwepsisch.
wepsN = nordwepsisch.
wepsS = südwepsisch.
wog = wogulisch.
wotK = wotischer Dialekt von Kukkosi.
wotO = ostwotisch.
wotW = westwotisch.

**JOHANN HEINRICH WILHELM WITSCHEL'I
„HOMMIKU- JA ÕHTUOHVRITE“ EESTINDISED**

GUSTAV SAAR

MIT EINEM REFERAT :

DIE ESTNISCHEN ÜBERSETZUNGEN DER „MORGEN- UND
ABENDOPFER“ VON J. H. W. WITSCHEL

TARTU 1936

Autori mälestuseks.

Viimaks jõuab siin avalikkusse noore varasurnud kirjandusteadlase Gustav Saare magistritöö. Et see on ainus suurem teos, mis kadunud jõudis trüki jaoks valmida enne lõplikku allajäämist hävitavale haigusele, tohiks olla omal kohal siia lisada ka lühike ülevaade tema ruttukatkend eluloost. Tarvitame selleks peamiselt G. Saare enda poolt E. Ü. S. „Veljesto“ liikmete elulugude raamatule antud vestetoonilist visandit a-st 1923.

„Mina, Jakopi ja Elisabeti poeg Gustav Saar olen sündinud Põltsamaa kihelkonnas, Lustivere valla Pudivere küla Saare talu tagakambris 13. juulil 1901, nagu kõneldakse. — — — Olin lapsena terviselt nõrk, nii et paljud ei uskunud mu ellujäämist. Mu mälestuskangas algab 1905. a. punaste päevadega, mis oma suursugususest olid nagu suur algtäht halli igapäevasuse reas. — — Paremini kui isa ja emaga sobisin poisiga, kes üheksa aastat ühtejärke meil teenis, ehk küll säältki piitsaga tihti tutvustati.

Nii möödusid päevad kümnenda eluaastani, millega algas koolipõlv. Varem kodus selgeks õppinud Kampmanni lugemiku esimese osa, ei olnud mul esimesel talvel pääle rehkenduse palju midagi juure omandada.

Pääle vallakooli olin kolm aastat Põltsamaa kihelkonnakoolis. Siin elati kooli juures kindla valvuse all, kus valitses teatud määral vene vaim. saavutades haripunkti just tol ajal. Sest tõukeks oli kohalik Александровское Карельское Выше-Начальное Училище, millel polnud midagi ühist endise Aleksandri-kooliga, pääle nime ja viimaselt päritud varanduse.

Siit algab mu elu teadlikum järk, siia kuulub mu esimene „ärkamisaeg“. Tutvunesin peagu kõigi „Noor-Eesti“ ja „Siuru“ romantiliste teostega. — — Kihelkonnakoolis tegin ka esimesi katseid värssi alal.

Vahepeal asusid vanemad rentnikuna kodu lähedale Kaavere mõisa Arusaare. Külast metsanurka. See oli suur karjamõisa taoline koht, laialiste heina- ja karjamaadega. — —

Lõpetanud kihelkonnakooli, olin paar talve eelmainitud kõrgemas algkoolis ja selle evakueerimisel astusin Põltsamaale asutatud reaalgümnaasiumi. Siin andusin suurema hoolega lugemisele ja õpingule, lõpetades kahel korral kaks klassi ühe talvega.

Vaheldumisi tundsin huvi loodusteaduse, ajaloo ja kirjanduse vastu, kuni viimaseil gümnaasiumi aastail päris esimese koha kirjandus, mille tundmises olin teatud määral „autoriteet“ õpetaja ning kaasõpilaste silmis.

1919. a. suvel teenisin Viljandi Õpilaste Pataljonis. Olukorra väljakannatamatus ja vaimusööv ühetaolisus muutsid selle aja kõige mustemaks leheküljeks mu elus; seda täiendasid veel kodused muudatused ja isa surm.

Gümnaasiumi viimases klassis olin õpilaste kunstiharrastajate ühingu „Ilmarise“ ajakirja toimetaja. Õpetajaist on jätnud mulle kõige sümpaatsema mulje ning vaimustand mind kirjanduse nautimisele — kuuekümnepäevase-aastane hääsüdameline vene kindral N. Okulj-Kasarin!

Keskooli gümnaasialharu 1922. a. kevadel lõpetajal oli tee enam-vähem kindel — ülikooli filosoofiateaduskond. Kuigi keelte vastu ma ei ole kunagi huvi tundnud. — —“

Juba selle oma curriculum vitae motoks tahaks 21-aastane G. Saar panna Keats'i fraasi: „Here is one whose name is written in the water.“ Ometi oli ta üks neist, kelle nimi pikema eluea puhul kindlasti poleks jäänd ainult vette kirjutatuks. Tema tagasihoidliku, esmalt ehk isegi talupoisilikult kohmakana paistva välisilme ja heasüdamelise loomuse taga peitus ometi küllalt innukas ja idealistlik vaim, enne kõike otse liigutav armastus kirjanduse vastu. Juba varakult peale ülikooli astumist on ta tihedas kontaktis tolaeagse kirjandushuvilise Tartu noorusega, juba varsti ilmub temaltki „Uudismaa“ 1924. a. kirjandusnumbris unistuslik novellit „Luhas“. Peahuviuks osutub siiski kirjanduslooline süvenemine, peaoõppeaineiks inglise filoloogia, eesti ning üldine kirjandus, kunstiajalugu. Jätkub aega ka organisatsiooniliseks tegevuseks E. Ü. S. „Veljesto“ ja Akadeemilise Kirjandusühingu juhatuses (1926), Üliõpilaskonna Edustuses (1924), „Üliõpilastele“ toimetuses sekretärina (1924) jm.

Avaldatud väiksemaid uurimusi on mainitavad: Ülevaade Põltsamaa lossi kunstiesemest (Odamees 1924); põhjalik analüüs „Kuningas Lear'i“ eestindusest (Looming 1927); samuti tihe „Kunstipärasest tõlkest“ (ibid. 1927). Doktoriväitekirjagi aine oli juba valitud: eesti draama areng. Ja ühe semestri (1928. a. sügisel) sai Saar ära olla ka õpetaja: Tapa ühisgümnaasiumis.

Kuid nähtavasti juba pärilikult nõrk terveis ei pea vastu sellele intensiivsele vaimupõlemisele. Juba 1925 rinda saadud tuberkuloosi rünnakud muutuvad järk-järgult ägedamaks, ei aita enam ka hilinevad sanatooriumiravi Selis. 5. VI. 1930 vaikib jäädavalt see meie noore kirjandusteaduse üks lootus.

Lühike nekroloog Saarele ilmus „Üliõpilastele“ nr. 10, 1930. Organisatsioonikaaslaste asetatud mälestustahvel märgib ta hauda Põltsamaa surnuaial.

Olgu kirjanduslooliste huviosaliste hulgas püsivamaks mälestusmärgiks kadunute ka käesolev väikese silumistega avaldatud akadeemiline küpsustöö! Selle aine on ju küll võrdlemisi vähekuulus, selle metoodiline käsitus aga tagab talle ometi küllalt tähelepanava koha meie kirjanduslooliste üksikuuri-
muste väikesearvulises peres.

A. Annist.

Valgustusajastu Lääne-Euroopas.

Olevik võrsub minevikust, kuid ta on ühtlasi paik, kus kohtuvad minevik, olevik ja tulevik. Me näeme asju või sündmusi tavaliselt läbi tänapäeva vaateklaasi — elustades ja üle kandes neid minevikust. Selle kaudu saab meile selgeks ajajärgu erinev ilme. „Kõik on moonduv ja kõik lähleb mööda“ — paljukorratud, mitmevarjundiline mõttekaja seekordselt Kreutzwaldi teisenduses („Rahunurme lilled“ II, lk. 5). Ainult üldinimlik jääb puutumata aegade voolust. Luuletaja trotsi ja armastuse väljendised kostavad läbi sadade põlvede niisama võimsalt ja värskest kui ta sünnipäevil — nad on südamehääled.

On käesolevaski töös püüd leida kõne all oleva aja ja inimeste alateadvuslikke, kuid olemuslikke suhteid ja ühendeid. Algaksime seepärast ajajärgu üldkarakteristikaga, milles nagu uvertüüris peegelduksid ta päämotiivid.

Bergson'i ajaloolise arengu filosoofia seisukohalt on ratsionalistlik mõttesuund iidne. Ta on inimesloomu algomadusi, mis nõuab rahuldust, nii tundeile kui mõistusele. Sõnaseletuslikult tähendab see ürgsemalt religiooni toetamist mõistusele, tendentsi usutõdesid mõistusega harmoniseerida. Hiljemini tehtud laiendus usaldab mõistusele elukäsitluse ja maailmavaate kujundluse kui ka sotsiaalsete suhete korraldamise ning arendamise. Kord on see mõttesuund olnud tugevam, kord nõrgem. Piirdudes ainult Euroopa mõttemaailmaga näeme mõistuse austust väga kontrastselt kreeka sofistikas. Oma õitsengu pälvib aga ratsionalism 18. sajandi vägevas vaimses protsessis, mida tunneme tavaliselt valgustusajastu all. Valgustusajastu — see on suuresti *raison'*ile põhjenev individuaalne ja subjektiivne elukäsitusaeg. Vaimuelu arengus osutab see otsemat võrsumisjoont renessansist — olles selle liikumise areng ja laiendus. Nii on renessansiajal neid mõtteid viljelnud Itaalia rahutu ja tormitsev filosoof Giordano Bruno ja Madalmaadel Erasmus, kellede mõttesuunad juurduvad humanistlikust vabamõtlemi-

sest (vt. W. Dilthey — „Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation“: Gesammelte Schriften II, 1914, lk. 74 jj.).

Prantslasele omase nobedusega arendab neid mõtteid René Descartes (1596—1650), kellele midagi pole kindlat pääle kahtluse. Ta mõistuskultus ja epikuurlik elufilosoofia, iroonilise *esprit gaulois* prisma lõhestatud, kutsusid esile materialismi ja uskumatuse. Descartes'i „Traité des Passions“ on ratsionalismi ülemlaul. Tõelise moodsa ratsionalismi teaduslik põhjendaja on John Locke. Kui Descartes'i ratsionalism on empiiriline, on inglise ratsionalismifilosoofia, Bacon'i ja Locke'i mõjustatud, puhtamalt sensualistlik. Praktiline huvi käib ingllastel ikka teoreetilise eel. Taip loomuliku, lihtsa ja ligidase vastu — see karakteriseerib inglise valgustusajastut. Neid huvitavad enam igapäevased elunähtused kui sügavaletungiv teoreetiline spekulatsioon. Enam kui Locke ise, on mõjustand mandri, eriti Saksamaa ratsionalistlikku mõtlemist ta õpilased ja kaaslased — deistid Shaftesbury, Toland, Collins ja Tindal.

Descartes'i harituna ja Locke'i ning Newton'i seemendatuna võrsus valgustusajastu filosoofia Prantsusmaal kõige ägedaloomulisemaks omal alal. Selle liikumise suurmees on Voltaire oma deistliku *religion naturelle*'iga. Ta on palju kaasa aidand kartesiaanliku empiirilise õpetuse langusele ja Newton'i sensualistliku ratsionalismi esildumisele Prantsusmaal, kus seda äega üldiselt nimetatakse *siècle anglais*. V. Klemperer püüab siiski näidata, et inglise mõju prantsuse klassikalisse kirjandusse on jäänd väga pinnaliseks ja et selle aja kirjandus on eminentselt prantsuspärane (vt. „Zur französischen Klassik“, koguteoses „Vom Geiste neuer Literaturforschung“, von J. Wable und V. Klemperer, 1924).

Nagu prantsuse valgustusajastu hilisem mõttesuund on sündind prantsus- ja inglispäraste ideede paaritelust, nii on Saksa valgustusajastu filosoofia arenend nende kahe maa üksikute ratsionalistlikkude voolude otsesel kaasabil. Esimesed ratsionalistlikud voolud tungivad Saksamaale Hollandist ja Prantsusmaalt. Kartesianism leiab pinna Lääne-Saksa ülikoolides — seda edustavate õpetlaste hulgast on tähtsamad Johann Claudberg ja Johann Christoph Sturm. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716) püüab oma monaadiõpetuses esmakordselt siseemiselt lepitada Descartes'i ja Spinoza filosoofiat. Tema õpe-

tas, et inimene ei pea mitte maailmast põgenema, vaid ta täidab Jumala tahet, kui ta sääl oma mõistuse järgi elab. Leibnizi moraalimõiste on eudemonistlik ja kogu ta eluvaade ülevalt optimistlik. Leibnizi ideid laiendas ja süstematiseeris ta õpilane Christian Wolff. Ta uskus, et inimene oma terve mõistusega võib tõe saavutada, sellepärast nimetabki ta oma filosoofiat „utilis et certa — nützlich und gewiß“. Kuigi Wolffi filosoofias (oma õitsengu saavutas see 18. sajandi 20.—40. aastail) on suuresti veel dogmaatiline ratsionalism esikohal, pole ta täiesti puutumatu Locke'i mõjust. Sajandi keskaigu annab end Locke'i sensualism ja Shaftesbury esteetiline humanism Saksamaal teravalt tunda. Päämiselt neile mõjudele põhjeneb saksa populaarfilosoofia. Kuid üldiselt on need aastad siiski otsingu ning ülemineku-aja tunnustega saksa mõttemaailmas. — Kuuendal ja seitsmendal aastakümnel tõusevad esikohale mehed, kes juhatavad saksa rahvuskultuurile uued teed ja sihid — need on Lessing, Winckelmann, Hamann ja Kant.

Kanti õpetus on kõigi maade filosoofilise rationalismi õis ja ühtlasi selle ületus. Tugevamad vaimud ei leppind religioonis ainuüksi mõistusele apelleerimisega, vaid nõudsid selle kõrval voli ka tunnete. Saksa filosoofias saavutas see uus tunde-pärane idealism Hegel'i, Schelling'i, Humboldt'i, Schleiermacher'i ja teiste abil oma õitsengu (vt. W. Dilthey, Schriften, Bd. IV, lk. 52 jj.).

Valgustusajastut iseloomustab igal maal eri-ilme: Inglismaal on esikohal psühholoogilis-sotsioloogilised, Prantsusmaal loodusteaduslikud ja Saksamaal moralistlik-teoloogilised motiivid. Üldiselt on aga valgustusajastu filosoofia ligidalt seotud selle ajastu kultuurliikumisega. Väga tugev on teaduse populariseerimise tendents. 18. sajandit on ju nimetatudki „moraalsete nädalalehtede, salooni, auhinnatööde ja üldkasulikkude biblioteekide aastasajaks“. Isegi väljendusvorm on kohandund sellele: teaduse levitamiseks on endiste valjult teaduslike asemel tarvitatud kõiki kirjanduslikke vahendeid. Loodusteaduse rahvalikustamisel oli kaugeleulatav mõju. Keemia, füüsika, geoloogia, botaanika, zooloogia ja astronoomia jõudsa levimisega tõugati troonilt geo- ja antropotsentrism. Kogu võitlus kristliku spiritualismiga lõppes sensualismi ja materialismi võiduga.

Kõikjal on jäänd valgustusajastu suurimaks ideaaliks ini-

mene ise — “the proper study of mankind is man” (Pope) on selle suur eesmärk, mis kaasa toob murrangu, mida on peetud vähemalt niisama tähtsaks kui üleminekut keskajast uude aega (vt. Fr. Brüggemann'i artikkel „Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte“ I, 1925). See on loond pinna uueaegse intelligentsi tekkimisele. Loomulikult on aga säärane laialdane kodanikuseisusest hulkade kirjan-
dusse tung kaasa toond ka selle esteetilise tasapinna languse. Wilhelm Dilthey'l on õigus öelda, et varasemale ratsionalistliku liikumisele annab erilise tugevuse selle ligidane suhe kõrgema seltskonna elu avaldusvormega (vt. Wilh. Dilthey — „Erlebnis und Dichtung“: Gang der neueren europ. Lit.). Neis ringkonnis valitses vaimu peenenduse, vaimukuse, kõnekuse, intrigeerimise lust ja kalduvus — need kõik aga nõudsid äärmiselt peenendatud intellekti.

Saksa kirjanduses sai valgustusajastu ideede kandjaks religioos-eetiline tüüp, inglise puritaanliku ringkonna mõjustatuna. Huvitav, et need kodanlikud ringkonnad, ise valgustusajastu ideede kaudu iseteadvusele äratatud, sellesse tüübisse tihti ometi vaenlikult on suhtund.

Saksamaal on ilmliku kirjanduse esildumise probleemi arvuliseit püüdnud selgitada Rudolf Jentzsch oma töös „Der deutsch-lateinische Büchermarkt nach den Leipziger Ostermeßkatalogen von 1740, 1770 und 1800 in seiner Gliederung und Wandlung“, Leipzig 1912. Ta näitab, et Saksamaal ilmus raamatuid:

vaimulikke (õpetus-, jutlus- ja palvusraamatuid)	ilukirjanduslikke (neist luuletisi)	
1740. a. 144	41	32
1770. a. 124	188	153
1800. a. 149	548	424

ehk protsentuaalselt:

	1740	1770	1800
vaimulikke	76,60 %	39,75 %	21,28 %
ilmlikke	23,40 %	60,25 %	78,72 %

Ilma kirjandusliku publikuta on säärane tõus võimatu. See publik on vaid valgustusajastu kaudu haridusele jõudnud kodanikuseisus, kes haaras kirjanduse järgi, mis vastas tema vaimule. Loomulikult ei sündind see murrang järsku, vaid üleminek

vaimulikult kirjanduselt ilukirjandusele sündis astmeti: esmalt konfessionaalselt moraalsele õpetuskirjandusele 1740. aastate ümber ja edasi alles moralistliku ilukirjanduse kaudu puht-ilukirjandusele.

Oleme seni vaadelnud valgustusajastut, ta ideid ja nende mõju, päämiselt Saksamaal; puudutame nüüd mõne joonega ka vastavat ilukirjanduse arengut.

Opitz'iga juba näib algavat ratsionalismiprintsiip saksa luules (vt. Fr. Gundolf — „Shakespeare und der deutsche Geist“, lk. 59 jj.); ta sai valitsevaks mitmesuguste varjundite all „Tormi ja tungi“ ajastuni. See algab renessansipoeetika mõjul; hiljemini saab tunduvamaks prantsuse klassitsismi teooria. Luuletada tähendas seesuguse ratsionalismi eeskujusid ja reegleid tunda. Iseseisev mõtlemine ei tunnistan mingisugust luulet elamuste väljendisena, sest et ta elamusi üldse ei tunnustand. Hingeline olemus oli ainult mõtte funktsioon. Ei tohtind olla midagi ootamatut, uut, — selleks olid eeskujud, ei tohtind olla mitte midagi mõõtmatu, — selleks olid reeglid. „Süütuse puudumine hääs mõttes on ratsionalistliku kirjanduse päätunnus. Luuletamine oli kas vaimu õppe- või tantsutund,“ ütleb Gundolf eeltsiteeritud raamatus. Baroki ülipaisutatud paatos ja väljendusvahendid on veel esikohal Christian Weise koolidraamades, Christian Reuter'i satiirilistes naljades ja Johann Christian Günther'i lauludes. Barokkajastu luuletajale ei ole loodus väärtus omaette, vaid tähtis ainult jumalariigi seisukohalt. Nii ilus kui ongi loodus, on ta vaid eelmäng paradiisi suurematele iludele. Hiljemini hakati barokk-väljendisi hülgama. Vormipaisutus oli vaid „Schwulst“. Stiili ideaaliks saab selge ja arukas lihtsus, nagu seda nõudis enne muid Boileau, prantsuse klassika-ajastu kirjanduse seadusteandja, oma töös „Art poétique“ (1674. a.). Boileau on vastuolus renessansi ja baroki kunstinouetega (marinismi, gongorismi ja Hôtel Rambouillet' stiiliga). Kõige luule mõõduks asetatakse siin „hää maitse“. Ülipaisutatud hilisbarokk annab koha valgustusajastu mõistuspäraselt puhastatud rokokooale. Võrdlusterikkuse asemele tuleb enese läbielatud argipäevatõelisus.

Prantsuse kõrged õukondlikud rokokoo-allüürid muutuvad Saksamaal kitsapiirdeliseks ja madalaks väikekodaniku kultuuriks. Gottsched'i, tolle aja esindusliku kirjandusteoreetiku tõis ei kajastu Boileau'le omane kriitiline ja hiilgav kartesianismi-

vaim, vaid pedantlik-koolmeisterlik Wolff'i skolastika. Gottsched on kirjanduses Wolff'i kooli dogmatismi viimane esindaja.

Wolffi ja Gottschedi dogmaatikat nõrgendavad enne kõike inglise ja prantsuse reaalne kogemusmaailm ja elu. Juba 18. sajandi algul tekib uus, enam psühholoogiale põhjenev esteetika. Ka pietism, mis ilmneb samuti inglaste mõjul paljude kirjanikkude töödes (Geßner, Moser, Zachariae jt.), ja kodanlik kultuur sidusid kirjanduse enam ajavaimuga, religioos-filosoofilise ja isegi poliitilise eluga. Üldiselt oli see vastuolus akadeemilise formalismiga. Esikohale tõusevad poetikas inglased oma psühholoogilise ja esteetilise käsiteluga: Shaftesbury, Addison, hiljemini Hume, Burke jt.; nendega seltsivad prantslased Diderot, Rousseau ja Helvetius. Psühholoogia saab huviesemeks. Empiiriline, sensualistlik ja loodusteaduslik käsitlusviis tungib mitmelt küljelt esile ja nõuab Wolff'i filosoofia ümberkujundamist. Fantaasia- ja kujundlusvõime tõstavad esi kohale Bodmer ja Breitinger. Inglaste mõju kirjanduses osutub suureks. Umbes sajandi keskelt hakkab kirjanduse mõju laienema, püüdes elu ligemalt haarata. Ühe sõnaga: saksa kirjandus püüab kunstlikust virtuooslikkusest välja rahva vaimu elu väljendusele. Seda uut vaimu kajastab 1759. aastal ilmuma hakkav Lessing'i kriitiline organ „Briefe die neuesten Literatur betreffend“. Kui Klopstock'is on palju nooruslikku, Wieland'is aga vanamehelikku maailmatarkust, siis on Lessing igal sammul täismehelik. „Valgustusajastu on temas saavutand oma sisemise rahu“, väidab Emil Ermatinger („Aufriß der deutschen Literaturgeschichte“ — „Zeitschrift für Deutschkunde“ 1928, Heft 7/8).

Sellelt suurte meeste ja suurte ideede taustalt omandab oma tähtsuse ka üks vähem nimi, kes aitas selle aja vaimu-avarust levitada Eestissegi.

Witschel.

18. sajandi saksa kirjanduslikus elus omasid vaimulikud suure tähtsuse. Sotsiaalselt kui ka maailmavaateliselt on see enam-vähem homogeenne kiht: antiikkirjandusega tuttav haritlaskond keset talupoeglikku maad. See elu oli sootuks erinev aadli- ja kodanikuelust. 18. sajandi kirjanduslikus elus vääramatu tähtsusega looduse-, haura- ja õõluule saab oma alguse pooltalupoeglikust idüllirikkast vaimulikumajast. Kirikumõis

oli ainuke koht, kus kohtusid inimlikkus ja loodusetunne — modernne idüll.

17. sajandi kleeuse kirjanduslikud huvid piirdusid peamiselt kirikulauluga. Kuivõrt see suhe valgustusajastul on muutunud, võime järeldada juba tolle aja kirjanduslike tege- laste päritolust: enamik neist on kas vaimulikud või nende pojad (vt. Schöffler — „Protestantismus und Literatur. Neue Wege zur englischen Literatur des 18. Jahrhunderts“, Leipzig 1922). Päämiselt on see nähtus omane protestantlikule Saksa- ja Inglismaale, mitte aga Prantsusmaale. Teoloogid uurisid ilmlikku kirjandust ja deismifilosoofiat ning loobusid selle mõjul tihti vaimulikust seisusest. Väga huvitava näite jutustab üks pastor, valgustusajastu vanema põlve esindajaid, kuidas Lafontaine'i lugemine tal Piibli mitmeks nädalaks kõrvale tõrjund („Dinters Leben“, 1829, lk. 217). 1740. aastaist päale on Saksa- maal vaimulikkude kirjandusse kaldumine otse massiline.

Üks sääraseid vaimuliku poegi ja ise ka vaimulik on Johann Heinrich Wilhelm Witschel.

Pole mingisuguseid andmeid ta isa Gustav Johann Jakob Witscheli meelsuse ja maailmavaate kohta, kuid vist ei eksi me palju, ristides teda ratsionalistiks. Vaevalt võis ta noores arenemiseas (sünd. 1730, surnud 1815), üle elades valgustus- ajastu teravaima ajajärgu, püsida vabana selle mõjust. Ta pojast, omal ajal laialt tuntud rahvakirjanikust, vaikivad ena- mikus ka ta kaas- ja järelaja suuremad kirjanduslood. Näiteks teab K. Goedeke ainult üheksal poolreal loendada ta tööde nimed (K. Goedeke, „Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung“, II. Bd., Dresden 1862, lk. 1110). Praegune aeg võib ta elulooga tutvuda päämiselt „Allgemeine Deutsche Biographie“ mitte just rohkete andmete kaudu, kuna ta loomingut on püüdnud päälis- kaudselt hinnata professor O. Wetzstein oma vähelevind spe- tsiaaluurimuses „Die religiöse Lyrik der Deutschen im 19. Jahr- hundert“ (Neustrelitz 1891, lk. 145, 155 j.).

Siit näeme, et Johann Heinrich Wilhelm Witschel on sün- dind endise Nürnbergi maakonna Hersbruck'i ligidas Heufen- feld'i kirikumõisas 9. mail 1769. Heufenfeldis on möödud poisi esimesed viis eluaastat. Isa asus siit 1774. a. Gräfenbergi (Forchheimi lähedusse), kuhu jäigi oma elu lõpuni.

1783. aastal, päale kodust ettevalmistust, pandi poeg Nürnbergi Lorenzi-kooli. Nürnbergis õiendas Witschel ka oma

abituuriumi. Õpinguil mõjund tasse elavalt Ossiani laulud. 1788.—93. aastani oli Johann Heinrich Wilhelm Altdorfis teoloogia üliõpilane ning pääle ülikooli lõpetamist ametis Nürnbergi toomkirikus vaestele jutlustaja abiõpetajana. Kaheksa aastat hiljemini (1801) abiellus Witschel ja valiti isa lähedusse Igensdorfi õpetajaks. Pääle isa surma (1815. a.) sai ta selle asemele Gräfenbergi linnakese õpetajaks ja ümbruskonna praostiks ja 1818 Weißenbergi (Sandi ääres) õpetajaks ning Kattenhochstatt'i praostiks. Siin ta surigi 24. aprillil 1847. Oma ametis olnud Witschel lugupeetud pastor, kolleegide poolt valitud usaldusameteisse ja kaasa töötand mitmesugustel usulistel nõupidamistel. Kui oma aja inimene olnud ta äge konfessionalismivastane.

Kui ratsionalisti karakteriseerib teda juba hiline kirjanduspöllule pöördumine: täies meheas, mil noorusekired kustuma löövad, sellevastu mõistus arengu tipule jõuab. Nii on ilmud 1796. a. ta esimesed moraliseeriva sisuga luuletised — luuletajainstinkti ning inspiratsioonita loodud vaimusünnitised, mis ei kõida suuremat tähelepanu. Asjata võitleb ta pikas, Karl Suurele pühendatud luuletises „Die Wacht am Rhein“ (1797) värsijalgade ja riimidega: ta ei jõua ületada neid ega suuda tõusta üle keskpärasuse. Vähemalt elavama vastuvõtte on leidnud ta „Pantheon für Damen“ ja „Balsora, ein morgenländisches Schauspiel“ (mõlemad ilmusid 1799. a. Nürnbergis). Esimene neist kujutab dialooge mütolooigiast husarivormis õpetlase Narcisuse ja preili Amalie vahel. Kaasaeglased kiitnud selle töö joviaalsust ja vaimukust.

Sajandi vahetusel pöördus Witschel moraali-pedagoogilisele alale. Sellesisulise tulemusena võime märkida teose: „Moralische Blätter, Ein Andachtsbuch für Gebildete“ (1801. a.), mis erinevate päälkirjadega ilmus mitmes trükis. Raamatu saatesõnas tähendab autor, et siin võib haritlasile tõde usu üle otsekoheselt, ilma kartuseta avaldada. Ta väljub usu ja looduse ligindamise püüst, nagu seda viljelesid ta eelkäijadki kirjanikud. Witscheli loosung on: loodus on Jumala tempel, ehk värsivormiliselt väljendatult:

„Meine Wünsche sind bescheiden,
Ruhe, Liebe und Natur,
Und ein Hingang ohne Leiden
Auf der Hoffnung Rosenspur“.

(Luuletisest „Mein Jahrhundert“, 1798.)

Viimaseid ridu võiks õigusega asetada hilisema töö „Morgen- und Abendopfer in Gesängen“ motoks, sest et ta selle teise trüki eessõnas kordab sama mõtet: „Kogu meie usukultus peaks enam loodusele lähendatama, sest loodus ja religioon on kaks raamatut, milledest ikka teine teist seletab.“ Sellisena on see puhtaimalt kristlik-valgustusaegne usutunnistus, mis lausub: tee õnnele on iga inimese südames, igaüks võib seda suurest looduseraamatust lugeda, tarvis ainult mõistus ja silm sellele juhtida. Palvus- ehk religioosete laulude kogud: „Morgen- und Abendopfer in Gesängen“ ilmusid esimene osa 1803. a. ja teine 1807. a. Pole vahest huvituset ja tähtsuset Witscheli enda kohta iseseisva päätükina raamatu ette asetatud väljavõtted oma aja liikuva ning vabameelse luuletaja Jacob Mnioch'i tööst „Ideen über Gebetsformeln“ (1794. a.), kus Rousseau ja Kanti mõtteosalisena püütakse lahendada mõistus-religiooni ja välise jumalateenistuse suhet. Ka Witschel ise on seda küsimust samuti püüdnud lahendada. „Homniku- ja õhtuohvrites“ avalduvale teoloogilisele ratsionalismile on mõningad panteismilõimed sekka kootud.

Witscheli religioossed laulud, nagu tänapäeva usulise luule enamik, on mõistuse ja tahte vili. Nad ei ole sündind religioosest elamusest, ekstaasist, müstilisest joobumusest, vaid ainult institutsionaalsest ja kanoniseeritud usust, jäädes seega ka luuleliselt pinnalisteks. Witschel on näindki oma ülesande ja eesmärgi hoopis teisel, nimelt peamiselt eetiliste usutõdede kuulutuses, mille kaudu ta püüdis lugejaid eetilis-moraalselt mõjustada; siin ühtivadki ta vaated Kanti omadega. Witscheli õpetliku laulu tagapõhja kujundavad ideed transtsendentaalsest paremast maailmast, teleoloogilisest maailmakorrast, seda väljendavast looduse ilust, inimese moraalsest teest oma lihtsale õnnele lihtsas elus. Värsikunstiliselt jagavad Witscheli „Homniku- ja õhtuohvrid“ Gottschedi pärandit: silpelugevat, riimuvat värsiehitust ühetoonilise jambide ja trohheuste tiktak'iga. Uusi ideid näikse olevat palju kergem omandada kui uut vormi: sisu mõttes on Witschel rohkem oma-aegne, kuna vorm on tal veel täiesti vana. Uus vool algab aga ka uue vormi ja mitte ainult uue sisu valdamisega. Stilistiliselt on neis tuntav Rousseau ja Pope'i pompoosete usuliste hümnide eeskuju, täis ülepingutatud paatost ja retoorikat. Ja sellele vastab ka ta laulumotiivide ahtrus ning ühetaolisus.

Kuid ehkki ta laulud käivad lausikmaa teed, ilma mägede ja orgude ohtude ning veetlusteta, on nad lihtrahva keskel siiski leidnud hääd vastuvõttu, nähtavasti nende vagadusele manitseva vaimu, enne kõike aga eluraskustes selge ning rõõmsa ellusuhtumise tõttu. Nii on „Morgen- und Abendopfer“ Zschokke „Stunden der Andacht'i“ kõrval Saksamaal laialdaselt tuntud rahvaraamat. 1848. aastani elasid „Hommiku- ja õhtuohvrid“ üle üksteistkümmend trükki! Kaks laulu sest kogust: „Du bist mein Gott, Herr, wenn ich dich nur habe“ ja ülestõusmispüha-laul „Wir glauben an den heiligen Geist“ on võetud isegi Gotha lauluraamatusse (1827. a.). Alles Heinrich Puchta'l (1808—58) on õnnestunud oma „Morgen- und Abendandachten“ (1842. a.) kaudu välja tõrjuda Witscheli ratsionalistliku käsitöö. Praegu esineb „Morgen- und Abendopfer“ siiski veel Reclam'i universaalbiblioteegi seerias.

Suilam on Witschel oma pääliskaudse elukäsitusega lihtsas, ava- ja rõõmsameelses vähenõudlikkuse ülistuses, nagu see ilmneb näit. viiesalmilises laulus:

„Freund, ich bin zufrieden, geh es wie es will!
 Unter meinem Dache leb' ich froh und still.
 Mancher Mensch hat Alles, was sein Herz begehrt.
 Doch ich kann entbehren, das ist Goldes werth.“

Seda laulu on lauldud Reinimail veel 1880.—90. aastateni (vt. Fr. Magnus Böhme — „Volkstümliche Lieder der Deutschen im 18. und 19. Jh.“, Lpz. 1895). Sellisena seab ta end vastandiks Schilleri resignatsiooniluulele, millisest tagamõttest aetuna ongi mõistetav ta viimane luuletistekogu: „Etwas zur Aufheiterung in Versen“ (1809. a.).

Teeme kokkuvõtteid: Witschel on valgustusajastu kaas- ja järelkäijana ratsionalismi ning romantilise idealismi vahelise aja, seega päämiselt Kanti ideede levitaja tüüp. Ta pole suutnud küll peagu millegagi täiendada oma aja kirjanduse ja vaimu-elu tundetooni. Luules jäädava väärtuse loomiseks on pundund tal mõistuse kõrval hingehaarav sügavus ja laius. Oma pinnalisuses ja ahtuses on ta kantud vähem sisemisest vastutus-tundest kui välisest tarviduse- ja moraalinõudest, neist väikekoodanlikest ja merkantilistist juhtmõttest. Kuid oma rõõmsa, elujaatava maailmavaatega aitas ta suuril heitluse aastakümneil vabaduse ning uute ideede pettekujude tulvas laias hul-

gas kõrgel hoida enesetunnet ja tuleviku-usku, ja — sellisena on tal teatav ajalooline tähtsus ka Saksas.

Peale selle aga on ta olnud tähtsaim valgustusvaimulise usundireformi luulevahendaja ka Eestis.

Valgustusajastu Läänemeremail.

Umbes 18. sajandi keskelt võime leida esimesi valgustusajastu ideede edustajaid ka Baltikumis. Enamikus on nende kandjad Saksamaalt või säääl hariduse omandand. Aga üksikud aadlimehed on oma valgustusajastu ideed pärand ka Vene hooviringkondadest, kus esikohal olid prantsuse ratsionalistid. Eriti tähelepandavat laiust ja sügavust omasid valgustusajastu ideed Riias — igatahes enam kui Tartus ja Tallinnas. Riias oli laialt tuntud eriti Berens'ite ring, kuhu kuulusid pääle Johann Christoph Berens'i, kes oli ülikoolihariduse saand Saksamaal ja pääle selle pikemat aega Pariisis veetnud, Montesquieu'ga isiklikult tuttav olles, ja keda on nimetatud „Wecker aller Talente in Ostpreußen“, tähtsamatena rektor Lindner, mõni aeg ka Herder, Hamann ja raamatukaupmees Hartknoch. Riia on jäändki valgustusajastu keskkohaks ning juhiks Baltikumis.

Maavaimulikkude hulgas esimeseks valgustusajastu tegelaseks on kahtlematult voltäärlane Daniel Merkel, kes 1741. aastal sai Lehdurgas'e (Loddiger'i) õpetajaks Liivimaal. Ta oli vähemalt teoorias ratsionalist, kuigi tegelikus elus ta vist ei eraldund paljut kaaslasist: talupojad põgenevad ta juurest. See joon on omane veel teistelegi valgustusajastu vaimulikkudele, näiteks Jannau'le Laiusel, kes on pääle valgustusvaimulise tegevuse tuttav ka orjade-müüjana.

Valgustusliikumine arenes aadlikkude ja vaimulikkude ringes laiemalt 70. aastaist pääle, kuid alles pääle üheksakümnendaid aastaid saab ta suurema hoo. Julius Eckardt väidab „Livland im achtzehnten Jahrhundert“, et juba 18. sajandi keskel olid paljud aadlikud teadlikud talupoegade viletsusest. Suurem osa pole siiski suutnud oma kodust, perekonnast ja lähemaist sugulasist väljapoole midagi näha. Kuigi valgustusajastu liikumine jätab peagu täiesti puutumata talupojaseisuse, on ta siiski selle majandusliku olukorra paranduse suhtes paljugi saavutand. Üldiselt oli talupoegade olukord Vene valit-

suse all mitmeti halvenend — isegi veel valgustusajastu ideedest kantud Katariina II ajal. Mõned Saksamaalt tulnud ja paremate oludega tuttavad pastorid leidsid siia asudes siinsed olud olevat võimatud. Kuigi need üksikud pole suutnud saavutada midagi suuremat, on nad siiski kriitiliselt suhtunud ümbrusse. Jõuti otsusele, et enne kõike tuleb talupoegadele abiks astuda just materiaalsest küljest. Toonitati, et antud tingimusil ja olukorris on kombeline ja intellektuaalne edu võimatu ilma majanduslikuta. Nii pöördusid need vaimulikud enne aadli poole ja kui see palju tagajärgi ei andnud, siis avalikkusele. Nende tegelaste hulgas puuduvad küll väljapaistvad individid, kuid nad töötavad siiski suure energiaga.

Torma-Lohusuu pastor Georg Eisen v. Schwarzenberg on esimesi, kes valgustusajastu ideede seisukohalt nõuab avalikult pärisorjuse kaotamist (a. 1764 Mülleri „Sammlung Russischer Geschichte“ IX andes, p. 481—527). Eisen näitab, et just majanduslikult on pärisorjus sel kujul, nagu ta esineb Liivimaal, kahjulik nii aadlile kui riigile. Ka oma teoloogilisis töis („Das Christenthum nach der gesunden Vernunft und der Bibel“, Riga 1777, ja „Das thätige Christenthum in Betrachtungen für Jedermann“, Mitau 1777) on Eisen täieline valgustusajastulane.

Järgmisteks valgustusajastu ideede kirjanduslikeks arendajaiks on Liivimaal Aug. Wilh. Hupel (1737—1819), väga mitmekülgse tegevusega, ja H. Joh. v. Jannau (1753—1821), kelle töödest on tuttavam talupoegade iseloomu kirjeldus ja pärisorjuse ajalugu („Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland“ — 1786). Kuigi ta sihib talupoegade olukordade parandamise poole, õigustab ta pärisorjust ja kasustab ise pärisorjade ostmist.

Kõigist eelmistest mõjukamalt on talurahva õiguste kaitsjana esinend teatavasti Rousseau ja Voltaire'i õpilane Garlieb Merkel („Die Letten“, 1796). Kuigi taga kiusatud, on tema mõju Liivimaal olnud suur, eriti noorsoos on ta teoseid hoolega loetud.

Haridus- ja kultuuritöös on valgustusajastu Läänemere mail mõndagi suutnud saavutada. Nende ideede mõjul on üksikud vaimulikud, nagu praost J. P. von Roth Kanepis, asutanud rahvale koole, on muretsend kirjandust jne. Vähemalt seaduse järgi pandi sel ajal rahvakoolile alus. Teine küsimus on nende elluviimine, mis on mitmel pool ägedat vastuseismist leidnud. Kui vaimulikkude õhutamajad ning juhatajad talupoegade vabas-

tamises ja hariduse nõudmises tuleb nimetada Liivimaa kindral-
superintendenti, ratsionalistlikku dr. Karl Gottlob Sonntag'i
(1765—1827). Oma kaugeleulatuvate püüete, väsimatu ja hoolsa
kirikliku korraldustöö ja inimesarmastusliku mõtteviisi poolest
on ta silmapaistev. Oma maapäeva-jutluses ja kirjutuses virgu-
tab ta tukkujaid ja jagab erksamatele vaimustatud kiitust („Die
Kannapähischen Schulen“ — Albanus, „Livl. Schulblätter“, 1813).

Ei tarvitse muidugi kõnelda teistest valgustusajastulastest
Eestis, nagu J. H. Rosenplänter'ist ning ta „Beiträge“ ringist.
Viimases on Frey ja Masing kuulsa saksa ratsionalisti Salomon
Semler'i õpilased, kuna Rosenplänter ja K. J. Peterson on oma
hariduse ammutand veel ratsionalistlikust Tartu ülikoolist. On
üldtuntud nende ja teiste valgustusajastulaste (nagu Luce, Winck-
ler'i ja Holtz'i) osa eesti ilmliku kirjanduse ja ajakirjanduse
rajamisel.

Ainult ratsionalistlikule vaimule võlgneb tänu ka 1802. a.
uuesti avatud Tartu ülikooli esialgne vabameelsus. Vähemalt
selle esimeses rektoris Georg Friedrich Parrot'is, kes Aleksan-
der I hää sõber ja ergutaja, leiame ka agara haridus- ja sotsiaal-
olude korraldaja ning edendaja. Tema teene on, et ülikool jäi
vabaks aadliseisuse keskel valitsevast tagurlusest ning reakt-
sioonist ja et aadlikud ülikooli valitsusest eemale suruti. Tema
kõrval töötasid Tartu ülikoolis mitmed silmapaistvad ratsiona-
listlikud õpetajad, nagu filosoofia professor G. B. Jäsche, kes
oli jagusasti kantiaanlane, jt. Isegi teoloogiafakulteedis valitses
ratsionalistlik vaim kuni Lieven-Ewers'ini (19. sajandi kahe-
kümnendate aastateni).

Kuigi valgustusajastu karakter siin on üldiselt teiseloo-
muline kui Lääne-Euroopas, kus ta kandjaks oli päämiselt
kodanikuseisus, ja ta haripunkt siin palju hiljemalt esildub, on
ta siis meilegi kultuurilooliselt võrratu tähtsusega. Kui hili-
semal ajal pastoreid ja aadlikke ei olnud enam virgutamas
valgustusajastuline inimesearmastus ja nad avalikust kultuur-
tööst tagasi tõmbusid, siis astusid meie kultuuri- ja kirjandus-
loos esikohale nende ratsionalistide õpetatud arstid, kõstrid ja
koolmeistrid ja nii on need pastoriteimporditud õpetused ometi
tasapisi levind ka rahva laiaadesse hulkadesse.

Sellel pastorlik-valgustuslikul taustal tuleb vaadelda ja —
hinnata ka Witscheli eestindisi.

„Homniku- ja õhtuohvrite“ varasemad eestindised.

Õpetlik-moralistlikkude raamatute hulgas on Witscheli „Morgen- und Abendopfer in Gesängen“ meie valgustusaegsele pastorkonnale kaunis laialdaselt tuttav. Kahekümnendail aastail on seda tervelt neli korda tõlgitud. P. v. Frey on 1816. a. eestindand „Neäri Pühha hommikul ja õhtul, Jesuse palve, Pühhapäva hommikul ja õhtul“ Rosenplänter'i „Beiträge'des“ pealkirja all „Übersetzungen aus Witschel's Morgen- und Abendopfern in Gesängen“ (Beiträge V, lk. 144—152). Samal aastal on kellegi poolt anonüümselt tõlgitud „Ue aasta essimenne hommiko“ ja „Vanna aasta viimne Öhto“; 1819. aastal samuti anonüümselt „Lihhavette hommikul“ ja 1820. a. „Lihhavette Öhtul“ — kõik Minuth'i „Eesti-Ma-Rahva Kalendris ehk Täht-Ramatus“.

Kui eelmistele lisaks arvata Kreutzwaldi mitmekordsed ja mitmeaegsed „Homniku- ja õhtuohvrite“ tõlked, siis leidub siin hää juhus luulekeele arengu jälgimiseks selle algusaegadel: peagu ühed ja samad tööd nii mitu korda erinevail ajal ja mitmeilt autoreilt. Nende kaudu oleks meil võimalik, kuigi piiratud alal, jälgida, missugusel määral on toleaeagne eesti keel suutnud võimaldada mõistuspäraseid, ratsionalistlikke väljendisi. Küll ei saa me neis tõlkeis päämiselt vaadelda keelt kui loova isiku omapära või ajavaimu väljendit, vaid peame enamikus leppima praktiliste järjestuste ja konkreetse sõna uurin-guga, et siis ainult üksikjuhtudel vihjata keelele kui isiklikule loomingle.

Missugused olid alused, milledele tuginesid vanemad „Homniku- ja õhtuohvrite“ tõlked? Meie kirjanduslikud eeskujud ja traditsioonid olid õige kehvad. Suurimad saavutised olid vaid piiblitõlked — kohmaka, kareda, kuid rahvalikult otsekohese sõnastusega; ja neile vastavad olid ka laulu- ja mõnede õpetlikkude raamatute väljendusvahendid. Puudusid igasugused võimalused anda kuju vähegi abstraktsemale mõttekangale. Nii ongi Witscheli „Homniku- ja õhtuohvrite“ tõlkeis näiteks riim ja meetrum enam-vähem ühevõrdselt originaali jälgivad, kuid sõnade vastavuses esineb palju konarusi. Loomulikult ei saa siin kõnelda eelmiste kõlarikkusest, ainega ühtekasvusest — seda pole originaalilgi —, vaid see on pigemini sisu päälisnähtus. Vorm ja sisu on neile kaks vastamisi seisvat eri

Deine Sonne meine Nacht zer- Et mo ö so päevast selgeks
streut. lääb.
(Morgen- u. Abendopfer, lk. 169.) (Beiträge V, lk. 144.)

Ehk siis umbes samalaadne väga vabalt tõlgitud koht pühapäeva-õhtu palvusest:

Ach! das Leben eilt so schnell Oh kui nobbest lennabello ärra,
von hinnen,
Schnell und täuschend, wie ein Vägga nobbest! ni kui lin-
Mondenblick, noke!
Und die Jahre, die entschlaf- Aastad, terved ärrakaddund
nen Jahre, aastad
Bringt kein Wunsch aus ihrer Ei need ennam põra meitele.
Gruft zurück.
(Morgen- u. Abendopfer, lk. 7.) (Beiträge V, lk. 152.)

Kõikjal pole suutnud Frey säärasesest piibelliku sõnastusviisiga läbiimbund stiilist kinni hoida ning selle tõttu läheb värss astmekaupa edasi: puudub ühtlaselt kandev vool, ja nii võib niisama hästi päri kui vastu vett liikuda. Witscheliil on ses suhtes ühtlasemalt arendatud pompoosne ning paatoslik mõttekangas.

Ehkki Frey on tuntud luulereeglite asetaja, ei pea ta ise küllaldase täpsusega neist kinni, vaid riimib „ussoga“ ja „labuta“ (Jesuse palve) või lubab mõttesegasusi ja viljeleb liigselt partikleid ning interpunktsiooni.

Samal aastal (1816) ilmusid tundmatult tõlkijalt „Homniku- ja õhtuohvritest“ Minuth'i „Eesti-Ma-Rahva Kalendris“, „Ue aasta esimenne Hommiko“ ja „Vana aasta viimne Öhto“, mis on tehtud Witscheli „Morgen- und Abendopfer'i“ 1809. aasta väljaande järgi. Arvestades nende sõnastuse ja stiili ladusust, mis eelistavad hääd kirjanduslikku maitset, võib neid omistada kas Tallinna toomkooli ülemõpetaja R. Joh. Winckler'ile või Keila õp. O. R. v. Holtz'ile. Anonüümne tõlkija tarvitab Frey'ga ühistel põhjustel konkreetset väljendist, kuigi ta sõnavara on mõneski asjas avaram. Nii tunneb ta sõnu, milliseid Frey tõlkes ei esine, nagu: ollemine (Wesen); kadduvus (Vergänglichkeit); valvatab (schützt); ärrakummisend (ausgetönt), samuti mõningaid õnnestund sõnaühendeid: „Vode-täie aja jooksus“ (In dem fluthenvollen Strom der Zeit); unter Freudenthränen —

Või:

Wie einst Moses von dem To-	Mosest pandi omma surno mä
desberge	peält
In das Land der goldnen Frey-	Iisraeli raiad näggema (5. Mos.
heit sah,	14, 1—4)
So ersteigt der Mensch den	Nenda vaggad igga haua kün-
Grabeshügel,	kast
Und die Zukunft liegt ihm	Rahho sisse voivat vadata
freundlich nah.	(1. Kor. 15, 42—44).

Tõlkija on oma pastorlikus vagaduses täiendand tõlget märkustega vastava mõtte esinemisest Piiblis. Säärase kirikliku sõnastise, segava koormatise kõrvaleheite ja võrdlemisi korraliku keeletunde kaudu on saavutatud teatud mõtteselgus. Luuleväärtuselt on need tõlked aga alamad Frey omadest.

Üldiselt võime jälgida kõigi nende kolme autori poolt esitatud tõlkeis mõningaid ühiseid jooni. Kõigil on ühesugune kalduvus konkreetsemale sõnastusele, abstraktsemate väljendite puudusel, kuigi, paelutud sõnalisest kitsikusest, üks suuremal, teine vähemal määral on läbi viinud grammatilise järjekindluse; samuti on järjekindlalt jälgitud originaali värsimõõtu ja enamasti ka riimi. Enam-vähem üldine on kirikliku mõtte ja sõnastuse harrastus; kõige vabam sellest on 1816. aasta tõlke anonüümus, kelle keel on ladus, selge ja sõnarikas, — tarvitab sõnu isegi arstiteaduslikust leksikonist: „sinno aastad üllesleikamatta“ (Uue aasta hommikul); ühetasase sõnade vooluga omab ta lause kindla meheliku karakteri, kuna Frey partiklite-rohke lause annab vedela, painduva mulje. Sõna häälikukõlade isikupärasuse areng on kõigil algastmel.

Oma loomult on tõlge praktilise väärtusega, väljub ma-janduslikust jõu kokkuhoiu motiivist ning ta põhjuseks asetab Karl Vossler keele-ühiskonna enesehoiu tunde (vt. K. Vossler, „Geist und Kultur in der Sprache“, München 1925. Sprach-gemeinschaft als Gesinnungsgemeinschaft). Häa kirjanduslik tõlge pole mitte absoluutne mõiste. Igal ajajärgul on tal oma ideaal, milles kajastub ta esteetika ja maailmavaade. Asja suu-res kaares jälgides võime igal pool eristada kahesugust tõlget. Kui jälgitakse tõlkes esijoonel originaali ilma igasuguse kavat-suseta enese loovat vaimu lisada, siis on täiesti ükskõik, mida tõlkida. Alles siis, kui tõlkijas ärkab kaastöö-tahe ning jõu-

takse tundmisele, et muutmata pole üldse võimalik edasi anda originaali kõiki väärtusi, vaid tuntakse, et iga kunstipärane väljendis on muljete esteetiline süntees ja nagu intuitsioongi puhtamalt isikupärane ning kordumatu. Alles siis, kui tõlkija, veendund tõlke võimatuses absoluutses mõttes, näeb tõlkes samuti kunsti ja sellest juhitud asetab esikohale püüde eneseväljendusele kuhu anda, töö välisvorm täieliselt seostada sisemisega, teiste sõnadega — kui ta tõlgib kriitilis-lüüriliselt, — alles siis on saavutatud tõlkekunsti ideaal. Säärasel juhul ei astu üks töö teise asemele, vaid kõrvale. Kas see on praktiliselt teostatav või mitte, teoreetiliselt on ta seda siiski.

Kõik eelkäsiteldud tõlkijad on väljund esimesest printsiibist: nad on võtnud tõlget käsitööna, nagu seda soovitab Opitz („Deutsche Poeterey“ I, 4^b).

Kreutzwaldi „Rahunurme lillede“ saamiskäik.

Eelmised autorid on ainult mööda minnes peatund Witscheli juures. Kes sinna ikka jälle tagasi pöördub, on Friedrich Reinhold Kreutzwald. Ta katsetab Witscheli „Morgen- und Abendopfer'iga“ juba „Sippelga“ esimese ande päevil 1841, see katse kordub kakskümmend aastat hiljemini (1861. a.) „Sippelga“ II andes ja puhkeb täielikult „Rahunurme lillede“ kaudu 1870./74. a. Viimaste kaasnähtustena tuleb märkida „Kasulise kalendri“ kuusalmikuid 1870., 71., 73. ja 74. aastal.

Imestame esmalt, kuidas Kreutzwald, individualistlik-vabameelse vaate, isikulise suursugususe ja valgustusajastu läbi teritatud romantik, kellesse juba noorena juurdund vimm ning isekus oli teritand sarkasmi ja trotsi dogmade ja eelarvamuste vastu, nii kaua on suutnud kiinduda ühte pastorisse — Witschelis, kes oma optimismiga sarnaneb Pangloss'iga, kuna Kreutzwald jagab Candide'i kahtlust.

Nende olemus ja usutunnistus näivad meile kaugemalt vaadatuna sootuks erinevad: Witschel on sentimentaalne, valab suuri pisaraid 85-aastase isa surma puhul (vt. märkmed „Morgen- und Abendopfer'i“ 6. trüki eessõnas 1815. a.), kuna Kreutzwald palju vanemana täis revolutsioonilist paatost hüüab:

„Oh häda neil', kes vaimutuult ei märka,
Kui tema läbi ilma hakkab puhuma!

N'ad on kui puu, kes varemalt ei ärka,
 Kui muld ta juurtelt läinud laentega,
 Et võsukest sealt ülesse ei tärka,
 Kust juurtel kindlust võinud kasvada.
 Kui haljas mets, — on närtsind tema lehed:
 Nii närts'vad vaimu-tuule vastamehed“.

(Rahunurme lilled I, sissejuhatus.)

Veel raugana, täis klassitsistlikku luuletaja uhkust, on ta tihanud tunnistada: „Mu laul! Sa luige, kelle pehmed tiivad Meid üles kandvad pilve piirteni“ („Lembitu“).

Ometi on Kreutzwald oma olemuselt siiski ka kristlane, kuigi ratsionalistina mõningate dogmade vastasena, temagi rahvaraamatuis kajastub teodiike usk ja ta vanaduspäevade usualus oli kristlik-humanistlik vennaarmastus kõigi vastu, „olgu nende nahavärv kollane, must, tõmmu ehk vasekarv“ (Rahunurme lilled I, lk. 5). Nii ei võind olla ületatamatuid raskusi maailmavaate erinevuses. Eriti tähtsana aga peame siin arvestama tolle aja kirjanduslikku olukorda, mida iseloomustab Kreutzwald kirjas dr. Bertram'ile (aastal 1864): „Shakespeare ei sobi eestlastele — võib-olla saja aasta pärast. Minu arvamise järgi peab kirjanik lugejaid — nagu pääsukesed poegadega teevad — lendamises niikaua harjutama, kuni õpivad lendama.“ Nii siis — parema ja väärtuslikuma jaoks puudus lugejaskond, ja kõigepealt pidi töö rahvast õpetama ning juhutama. Et seejuures tunti Witschelit kui ratsionalisti ja ortodokslikkude pappide ägedat vaenlast, oma vastaste silmis otsekui „paganat“ — nagu Kreutzwald mitmel korral tähendab —, kelle laulud on panteistlik-kristliku sisuga loodusekirjeldised, kallakuga idealismi ja pisut romantikasse, siis oli põhjusi tõlkimiseks küllaldaselt. Siinjuures ei tohi ka unustada, et Witschel'it tunti ja hinnati õige laialdaselt nähtavasti ka mujal balti haritlaskonnas.

Kreutzwald avaldas mõned palvused juba „Sippelga“ I andes. Millal asus ta aga täielikult Witscheli „Morgen- und Abendopfer'i“ eestindusele? Vahest täpsama vastuse annavad sellele küsimusele Kreutzwaldi kirjad Koidulale ja dr. Bertram'ile ning „Kasulise kalendri“ kuusalmikud.

Pärast Koidula Võrru-sõitu 1868. a. suvel ja selle skandaalset lõppu tunneb Kreutzwald end eriliselt masendatuna.

Toeta rusub ta õlul vanaduse- ja haigusekoorem, mille all ta on aastaga kümneid vananend; ta mõtted liiguvad surmaküsimuste ümber (vt. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 315 ja 337). Ja seejuures tundub surm talle juba ainult rahu andjana: „Vanale eelarvamusteta inimesele ei ole surmas ega surnuaias midagi kohutavat; näen neis ainult õnnelikkude rahu vintsutava elu järele.“ Samast meeleolust on kantud ka päälkiri „Rahunurme lilled“. Sääraste aegade ja meeleolude ristteel Kreutzwald nähtavasti leidiski tröösti ning karastust Witscheli optimismist. Et selline aeg isikliku loomingu soodustamiseks ei sobind, siis on ta selle kasutand tõlkimiseks. — Muidugi on see ainult oletus, mis ei luba tõlkimisaega ligemalt dateerida.

Pääle katkend kirjavahetuslõngade uuestisõlmingut Koidulaga teatab 1869. aasta oktoobris Kreutzwald, et tal „Homniku- ja õhtuohvrid“ on valmis ja et ta need Tallinna konsistooriumile saatnud. Aga säääl pole neid avaldada lubatud, sest raamatus esinevat kohti, mis pole kokkukõlas piibli ja luteri koguduse sümboolikaraamatutega (vt. kirjad 1. ja 20. oktoobrist 1869). Enne konsistooriumile saatmist on ta nad läbi vaadata lasknud dr. Bertramil, nagu näha samaaegsetest kirjadest viimasele. Konsistooriumi otsusega rahuldamatu Kreutzwald on saatnud käsikirja Peterburi ülemtsensorile, kust ta edasi rändas Riiga. Riiasst ongi siis ilmumisluba välja antud 14. nov. 1870. a. Prof. Eisen arvab, et tsensor Suigusaar loasaamist on soodustand, sest raamat ilmus ilmlikuna ja ilma vaimuliku tsensuurita. Enne selle ilmliku loa nõutamist on Kreutzwald muutnud ka raamatu nime, loobudes „Homniku- ja õhtuohvritest“ „Rahunurme lillede“ kasuks. „Rahunurme lillede“ esimene jagu ilmus 1871. a. H. Laakmann'i juures Tartus. Teine jagu on tsensori poolt lubatud 7. oktoobril 1874. a. Riias. Et esimesel jaol leidus vähe ostjaid, siis pole Laakmann teist jagu enam enese kirjastada võtnud, vaid see on trükitud W. Gläser'i juures 1875. a., ilmus teadmatuil põhjusil aga alles 1880. aastal Schnakenburgi kulul Tartus. Teise jao tõlkimisaja kohta ei saa me kirjavahetusest mingisuguseid teateid.

Lehitsedes ja võrreldes Kreutzwaldi „Kasulise kalendri“ kuusalmikuid on õnnestund leida 1870., 71., 73. ja 74. aasta salmikute enamikule algupära Witscheli „Homniku- ja õhtuohvreis“. Siit näeme, et aastail 1869—70, mil Kreutzwald tegeles „Rahunurme lillede“ esimese osaga, on ta ka oma vastava

kalendri kuusalmikud (uue aasta kalender ilmub vana aasta lõpul) säält ammutanud. Siis on Witschel kõrvale jäänud: 1872. a. „Kasulise Kalendri“ salmikud on täiesti eriainelised ja -stiililised. 1873. ja 74. aasta salmikused laenatakse aga jälle Witschelilt ja seekord esinevad need ühtlasi „Rahunurme lilled“ teises jaos. Et nad ka viimaks mainitud kohas esinevad peagu endisel kujul (pääle mõne üksiku selgusepüüdest tingitud muutuse), siis võime ehk arvata, et ka kogu „Rahunurme lilled“ teine osa on eestindatud 1872. ja 73. aasta kestel.

Meile tundub vahest imelikuna, et Kreutzwald võõra töö on oma nime all avaldand. Arvestada tuleb aga siin ühest küljest meie selleaegseid kirjanduskultuurilisi olusid, mis olid niivõrt lapsekingis, et seesugune tegevus oli tavaline. Ja teiseks, otseselt algupäraneiks pole Kreutzwald neid nimetandki! Kirjades dr. Bertramile mainib Kreutzwald mitu korda õige autori nime. Samuti juhib ta esimese jao eessõnas tähelepanu sellele, et „Lilled“ on importkaup: „Et need laulud meie maal ei ole idanenud, vaid kui võõrsilt toodud taimed Eesti põllule istutati, ja nii pikalt kui võimalik pakule painutati; siiski ei võinud nad keele poolest nii siledaks saada, kui me soovisime; sellepärast palume lugejaid: hääd tahtmist nõdra töö asemele panna, aga annet ise nii lahkelt vastu võtta, kui seda talle pakutakse.“ Pääle mainitu näeme siit, et Kreutzwaldile endale laulude väljenduslik külg tuska on teind.

Esimene avalik „R. lilled“ õige algupära tähistlus leidub Johann Kunder'ilt 1883. aastal „Die Heimath'i“ üheksanda numbri (5. III 1883. a. lk. 71) artiklis „Estnische Lyriker“.

„Rahunurme lilled“ tõlke keel.

Võrreldes vanemate tõlkijate eestindisi Kreutzwaldi saavutistega leiame säält suuri erinevusi. Kreutzwaldi keel osutab tugevaid individuaalseid jooni. Kui kellelgi meie vanemal kirjanikul on täiesti omapärane keelefüsiognoomia, siis on see kahtlematult Kreutzwaldil. Isegi ta sõnafoneetilised erinevused on suuremad, kui seda on harjutud märkama. Ka ta sõnajärjestus on palju mitmekesisem kui ta eel- ja kaasaegseil. Mis aga Kreutzwaldi sõnastusele erilise väärtuse annab, on ta keeleline kokkuvõide, sõnavara rikastus abstraktsete mõistete isikulise loomingu kaudu: sellest tema tolle aja kohta tihe ja

kompaktne stiil, kuigi see meie ajale tundub nii kohmakas ja isegi veider.

Võrdleme vaid sõnarikkuselt Witscheli varasemaid eestindajaid Kreutzwaldiga. Me saame ainult mõnede palvuste võrdluse kaudu järgmised tulemusread (esimesena Witscheli, teiseksena varasemate autorite ja viimasena Kreutzwaldi sõnad): Verwesung — põrm — mädandus; Schöpfung — lodud — loomus; Wesen — ollemine — oledus ja ollus; Ewigkeit — ei ial otsa sa — igavdus; Zögling, —, kasvandik; Natur — lonud — loomus; offenbaren — andis tunda — ilmutanud; Herrlichkeit, —, härrandus; Tugend — õigus — voorus; Wahrheit — tõde — tõsidus; Geistesreich — taeva sees — vaimu-riik; umschlingen — võrguks — paelutama; Andacht, —, palves; Freundlicher, —, lahkelik; Wechsel — mutub — moondus; Seligkeit — vagast — vagadus; Eigenthum — palgaks — omadus; Vollendung, —, valmistus; Vergänglichkeit — kaduvus¹⁾ — kaduvaja; alten — vanaks saab — vanandab.

Näeme nendeski näidetes küllalt kujukalt, missuguse edusammu on Kreutzwaldi keel teinud ja millel põhjeneb ta väljenduse sõnaline kokkuhoid. Kahjuks aga puudub Kreutzwaldil vastav keeleline eelharidus, ja see annab end tunda sõnaloomingu ühekülgsuses. Teiselt poolt on teda mõjustand saksa keel, nii et ta paljud neologismid on hilisemal ajal hüljatud.

Üldiselt võime märgata Kreutzwaldi sõnatarvituses (nagu ka Freyl ja anonüümustel) kahepoolset tungi: üks võitleb rahvaomase ja teine õpetatud inspiratsioonide eest. Ja nii näib ta sõnastuseski segunevat rahvaomane ja saksa õpetatud fraseoloogia. Tihtigi lõikab keeleline viletsus tiivad; sageli kuumalt tuntud motiiv on leidnud konarliku ja virila väljendise. See on Kreutzwaldi stiili üldine traagika. Puudus kindel alus loominguks, pidi algama rahvusliku hariduse ääremailt, harva jõudmata keskusse. See on sootuks erinev kultuurmaadest, kus revolutsionäärgi mitmeti tugines eelkäijate õlgadele.

Kreutzwald näib isegi tundvat seda oma keele rusuvat kaksiklust: ümber voogas meeleliste muljete küllane rahvakeel, tema töödes vajaliste vaimsemate mõistete jaoks oli tarvitada ainult algeline haritlaskeel. Suursugustatud impordi, isikliku

1) See on peagu ainuke abstraktne sõna vanemais tõlkeis; imelikul kombel ei esine see sõna „Rahunurme lilledes“.

hoolsuse ja karakteri kaudu kaldub see temal nominaalsesse sõnastusse. Ja nii kõnealuseski töös, substantiivstiili parimas näites, kõigub Kreutzwald kahevahel. Originaali täpsalt jälgides loob ta vastavaile mõisteile uussõnu, vabamale väljendusele kaldudes taotleb aga verbaalsõnastust ning ligineb rahvakeelele. Tihtigi kannatab sõnastus selle all, sest tavaliselt mõjuvad verbaalsed väljendised konkreetsemaina kui abstrakt-substantiivid, samuti varem tundud sõnad selgemaina kui uusmoodustised. Kreutzwald ise on sellest teadlik (vt. „Rahunurme lilled“ I, eessõna). Ladususe mõttes jääb Kreutzwald tihti varasemaist eestindajaist ja eestindistest maha. Rahvakeelest võõrdumine ja nominaalstiili jälgimine on vanaski eas märgatav. Nii on Kreutzwald oma varasemad tõlked ümber töötanud kogus avaldamiseks ja vabed nendes on silmanähtavad. Arenenud on tõlke täpsuse ja ühtlasi abstraktsuse püüd, samuti grammatika mitmekülgsem tarvitamine ning sõnajärjestus, loobumisega väheütlevaist partikleist. Võrdleme näit. Frey, Kreutzwaldi „Sippelga“ I ande ja „Rahunurme lilled“ I jao tõlkeid (aastaist 1816, 1841 ja 1869), võttes mõned värssid kevadetsükli pühapäevahommiku palvusest: Witschelil on teine värss: „Den des Seraphs goldne Harfe preist“, Frey'l: „Kedda kidab taeva väe heäl“, Kreutzwaldil „Sippelgas“: „Keda ingli kannel auustab“, „Rahunurme lilledes“: „Keerub tõstab kuldse kandliga“. 6. ja 7. värss Witschelil: „Den die Andacht Gott und Vater nennt, | Den die tiefste Weisheit nicht ergründet“, Frey'l: „Kedda usklik Issaks nimmetab | Kedda keigetargem veel ei tunne“, „Sippelgas“ I: „Keda palve kutsub Jummalaks | Keda ükski tarkus ei või ärramoista“, „Rahunurme lilled“ I: „Süda palves kutsub Jumalaks, | Keda sügav tarkus ei või mõista“. Ja viimaks 12. värss: „Freundlicher, in deiner Herrlichkeit“, Frey tõlgib selle: „Ja so auu rigis armoga!“, „Sippelgas“ I: „Elde Issa, taeva auu sees“, „Rahunurme lilled“ I: „Lahkelik, So herranduse väes“. Näeme: enamikus on kadund lausetäited ees ja tagasõnade näol, on paranend värsvormilised vead, sõnastus on täpsam ja nüansirikkam. Kas värssid on seejuures arusaadavamaks ja ladusamaks muutund, on kaheldav. Peab siiski meeles pidama: ainult tugevad iseloomud armastavad ja suudavad läbi viia uuendusi! Jälgides „Sippelga“ ja „Rahunurme lilled“ erinevusi näeme selgelt Kreutzwaldi sõnalise kujundusvõime tugevat tõusu abstraktsuste suunas veel vanas eas.

„Rahunurme lillede“ teised silmapaistvamad erinevused on võrreldes „Sippelga“ I andega:

„Sippelgas“ lk. 48.	„Rahunurme lilled“ I.
4. värss: „Meie õn on vagga tunnistus!“	Minul õnnis olgu vagadus (Rl. I, p. 11).

(Tarvitatud „Rahunurme lillede“ I jao originaalis esineva mitmuse asemel ainsust, mis mõjub näilisemalt.)

18. värss: Juhhata meid hea järjele	Taluta neid tõsiduse teel (Rl. I, lk. 12).
22. v.: Sinno tõsiduse-templisse.	Tõsiduse pühandusesse (lk. 12).
27. v.: ma on varjo kattes	— maa on varjatud.
29. v.: Kelle silmad jõudnud ärra nähha	Kes võib sügav kaugusest siin näha (Rl. I, lk. 13).

Alles viimaseil aastakümneil on hakatud laialdasemalt viljelema adjektiivest ja nimisõnust koosnevaid liitsõnu ja võrdlusi, nagu seda on näit. Kreutzwaldi „sügav-kaugusest“.

Kus So Lomus ja kõik täius lõppeb (31. v.)	Kusse loomusel ja ruumil lõpe (lk. 13).
---	--

„Sippelgas“ I, lk. 49:

Otsata on Sinno riik ja lomad	Otsata on Sinu loom'de riigid (Rl. I, lk. 13).
-------------------------------	---

Vata! maa-pind kosutab kõik iddud,	Loomus' rüpe kosotab kõik idud
Valmiskombe temma järgil käib	Kunni valmistus ta jälgil käib;

Eriti viimasest näitest märkame, et Kreutzwald ei püüa mitte üksi tõlketäpsale abstraktsusele, vaid ka selgusele. Imelikult esineb varasemas tõlkes „kosutab“, aga „Rahunurme lilledes“ samal kohal „kosotab“; samuti leiame „Sippelga“ I andes: „armastades“, „Rahunurme lillede“ vastavatel kohtadel aga „armastates“ —, asjaolu, mis osutab õigekeelsuse vankuvust. Samuti hääks stiiliarengu näiteks on järgmised värssid:

„Kes sa essim' loom siin ilma peäl“ (Sip., lk. 50),	„Kellel esimene loomus näib?“
--	-------------------------------

Vanem sõnastus on nagu Frey-aegne, kuid ka teine on küllalt segane.

On mõistetavad nii pika aja (28 aasta) vältel sündind erinevused, seda huvitavamad on aga lahkuminekul „Sippelga II“ ja „Rahunurme lillede“ vahel, mida ajaliselt lahutavad ainult üheksa aastat (1860—69). Sõnastusviis on viimases palju täienend, näitab ilmselt partiklite tarvitamise vähenemist, vähemtarvitatud kaasuste esildumist, ühtlasi tungi substantiivsemale sõnatarvitusele.

Ootab sind ju haud seal muru sees.	Näitab kohe siht ju hauale.
Tõstan silma üles, elu Issand (Sippelgas II, lk. 50, 20. ja 21. värss).	Tõstan silmi — elu, surma Issand. (Rahun. lilled I, lk. 18).
Kas ma olen eksimata teinud	Kas ma eksimata õigust nõudnud,
Kõik mis Sina mulle peale pand? (lk. 50).	Kõrvale ei oma kohtust läind (lk. 18).
Kas ma olen oma vaimul püüdnud	Kas mul vaim on rohkem kasu püüdnud
Kasu sest, mis sinu heldusand? (lk. 51).	Andega, mis Sinu heldus and? (lk. 19).
Juba leppik kostab laulu healest	Lepikutest ärk'vad linnu laulud
Noore pääva koit ju naeratab (lk. 51).	Idast noore pääva paistuses (20. lk.).
Sinna, kus saan hinge priuse (lk. 53).	Priusele paradiisisse (lk. 23).
Keela mind, et tühja armastaksin (lk. 54).	Keela mulle tühja armastama (lk. 23).

Näib, et Kreutzwaldi keeleline areng on saand suurema hoo ja õhulisuse just pääle kuuekümnendaid aastaid. Suuresti on selle kaasteguriks ligidane kokkupuude Joh. W. Witscheli nominaalselt sõnastatud „Homniku- ja õhtuohvritega“. Alles läbi „Kalevipoja“, „Viru lauliku laulude“ ja peamiselt just läbi „Rahunurme lillede“ võis tee pöörduda „Lembitule“. Stiililiselt on seega „Rahunurme lillede“ tõlge suure tähtsusega.

„Rahunurme lillede“ üldine tõlkeväärtus.

Määratud harimata hulkade igapäevalektüüriks, oli Joh. H. W. Witscheli „Homniku- ja õhtuohvritel“ saksa üldises kir-

janduselus ainult vähetähtis ja tähelepandamatu koht. Tasa-
pind oli sääl siiski mitmeti kõrgem Witscheli saavutiste pare-
mikust; eriti oli seda ületand religioosnes lüürikas Gellert ja
Klopstock. Nende töödega ei kestnud võistlust Witscheli pal-
vused, kuigi oma olemuselt mitte kõige alamad.

Milline oli kõlapind selle tõlkele meil? Otsustades edu
järgi, mida saavutasid Witscheli palvused Saksamaa väheharit-
tud kihtides kõige võistluse kiuste (autori eluajal ilmus raama-
tust juba 11. trükk!), võis loota Eestiski sellele hääd vastukaja.
Ületamist kellegi võistleja poolt siin ei tarvitsend karta, sest
„need südamlikud laulud on nagu pärlid meie vaimulikus kirja-
varas“, tunnistab Joh. Kunder 1886. a. oma kirjandusloos.
Söödis ja aher on olnud ju praeguseni kogu me usulise lüü-
rika põld, kuigi pole kunagi võidud kurta soise põllupinna või
välistõkestuste pärast. Muld nende juurte ümber aga on too-
dud kirikumõisa põllult, ja seepärast on nagu kõige välissoo-
dustuste kiuste umbahtus, veretus ja kiretus nende üldised
tunnused: nad „ripuvad kantslisõime küljes“, mis on läbi imbund
klerikaalsest pietismist ja väikekoodanlikust mõtteviisist. Sää-
rane protestantlik usk on üldse soodustand pigemini kõike muud
kui kunstiliselt ja esteetiliselt suurt ning ülevat. Sellepärast
pidid tulema meie religioosne luule paremad loojad teisalt, teiste
dispositsioonide ja eeldustega; need on olnud n.-õ. lahkusulised
— ja siia kuulub ka meie panteistlike sugemetega deismi edus-
taja Fr. R. Kreutzwald.

Missugused on ta ihade ja olukordade paaritlusest kas-
vand tõlke üldised väärtused või vääratused? Oleme neist
mõnda juba vaadelnud ta tõlkekeele alal. Järgnegu siin paar
näidet ta tõlgitud terviklauludest, mis on võrdluseks kõrvuta-
tud originaaliga:

Sommer. Sonntag. Morgen.	Suvi. Pühapääv. Homniku.
Du bist es, der die Morgen- sonne rufet	Sa oled, kesse koidu päikest kutsub,
Und schweigend tritt sie aus dem Zelt der Luft;	Ja vaikselt astub õhu telgist ta,
Du bist, der die entschlafne Menschheit wecket	Sa oled surnud rahva ärataja,
Und feiernd steigt sie aus der finstern Gruft.	Et lauldes hauast peavad tõu- sema.

Dich preist mein Lied, du un-	Sind, nägemata kuningat, ma
sichtbarer König,	kiidan
In deinem friedenvollen Gei-	So rahutäies vaimu riigi sees;
sterreich;	
Du stille Macht, du segenvolle	Sa vaikne voli, õnnistuse allik,
Größe,	
Du Vater, dem kein Herz an	Sul sarnalist ei armastuse väes.
Liebe gleich.	
Hier stehe ich in deiner Welt	Ma seisan sinu rõõmurohkes
voll Freude,	ilmas,
Die Morgenluft weht heilig	Kus koidu õhku nurmelt leh-
durch die Flur,	vitab,
Das Leben wacht auf Blumen	Ja elu ärkab lillidel ja pöösil,
und auf Zweigen,	
Und deine Sonne flammt in der	Kui sinu päike loomust val-
Natur,	gustab.
Mit hellem Glanze fährt sie auf	Mis kenal läigil sõidab tema
die Höhe	körgel
Im blauen Himmelsmeer. Um-	Lai sini taeva merel kauget
kränzt mit Licht	teet;
Erhebt sich blühend die Gestalt	Ja valgustatut maa, kui elus-
der Erde,	tatud,
Und neiget sich vor deinem	Sind kummardab, et lõpetanud
Angesicht.	ööt.
O Sonne, erstgebornes Kind	Oh päike, esisündind taeva
des Himmels,	poega,
Du Seele der Welten, Mutter	Maailma hing, sa loomus'
der Natur,	eideke,
Der Gottheit Spiegel, goldne	Sa Looja peegel, kuldne elu
Lebensquelle,	allik,
Du erste Blume in der Welten-	Sa taeva luha esi lilleke;
flur,	
Ein kalter Leichnam ist die	Kõik loomus oleks külm kui
Schöpfung ohne	surnukeha,
Dein Licht. Dem tiefen Bache	Kui sinu hiilgav silm peaks
schenkst du Glanz,	kustuma.
Umhüllst die Felsenwand mit	Sa värvid jõed ja kaljud eha-
Rosenschimmer,	punal,
Und alles blüht in deinem	Kõik õitseb sinu tera sunniga-
Strahlenkranz.	

Doch herrlicher und größer ist die Quelle	Veel herrandlikum, suurem on se allik
Des Lichts, die dich, o Sonne, einst gebar,	Sel valgusel, kes päikest sünni- tand,
Erhabner ist der Meister in der Höhe,	Jah ülem veel on meister ise körgel,
Den Licht umfloß, da keine Sonne war.	Kes valguses, kui päikest veel ei oln'd.
O wohl mir, daß ich diesen Glauben habe:	Õn mull', et olen seda usku saanud:
Es ist ein Gott, er ist, ich bin sein Kind,	Üks Jumal on; ma olen tema laps.
Er ist um mich, er höret meine Worte	Ta on mo ümber, kuuleb minu sõnad,
Und wird nicht zürnen, wenn sie menschlich sind.	Mis inimlikult teda kiidavad.
O Gnädiger, dich liebet meine Seele,	Oh heldlane, sind armastan ma hingest,
Und Liebe ist mein Dank und mein Gebet.	Mul armastus on tänuks, pal- veks ka.
Dir schlägt mein Herz voll kind- lich süßen Friedens,	Sull' tuikab süda magus lapse rahul,
Bis es im stillen Grabe einst vergeht.	Kuun' vaikne hauda läheb puh- kama.
Die Arbeit ruht, der Friede Gottes herrschet;	Nüüd puhkab töö, vaik taeva rahu kõigub;
Die Andacht schließet ihre Tempel auf.	Ja lahti palve koja ukсед kõik.
Die Sonne schwebt im zarten Morgenrothe	Ja päike läigib õrnal koidu punal,
Und winkt herab: vollendet euern Lauf!	Meid hüüdes: lõpetagem oma käik'!
Hilf mir, o Gott, den schönen Preis erringen,	Mind aita, Issand, kaunist palka võita,
Der dieses Lebens dunklen Traum erhellt.	Mis elu unenäu seal valgustab.
Die Zukunft grünt; das Leben mag verblühen,	Nii lõpku elu; tuleviku õitsel [mistab.
Denn unsre Krone liegt in je- ner Welt.	On teine ilm, kes krooni val- (Rahunurme lilled I, lk. 43—44.)

Neujahr. Morgen.	Uuel aastal. Hommikul.
Herr, vor dem im großen Him- melsraume	Issand, kelle suures taeva ruu- mis
Tausend Sonnen auf und nieder gehn,	Tuhat päikest tõus'- ja lange- vad,
Und um dessen Thron aus Licht gebauet	Kelle valgustatud trooni ümber
Welten sich im stillen Kreise drehn,	Ilmakerad vaikselt keerlevad,
Du der ewig lebend aus den Wolken	Sa, kes igaveste pilvest vaatad
Hin auf Millionen Gräberschaut,	Haudasi, mis elu meile toob,
Und sich aus dem Staube der Verwesung	Kuda mädanduse seest ja pör- must
Täglich eine neue Schöpfung baut —	Loomus ennast ika uueks loob —
Deine Jahre sind nicht aufge- schrieben,	Sinu aasta arv ei seisa kirjas,
Deinem Wesen drohet keine Zeit,	Muutmata on Sinu oledus,
Nur die Weltenuhr schlägt deine Stunden	Ilmade-kell lõonud Sinu tun- nid,
Und dein Tag ist eine Ewig- keit —	Sinu päeva mööt on igav- dus. — —
Ach, was ist der Mensch, vom Staub geboren,	Mis on põrmus sündind inii- mene,
Dieser Zögling der Vergäng- lichkeit,	Selle kaduv-aja kasvandik,
Daß du sein gedenkest und ihn schüttest	Et sa teda meeles pead ja kait- sed,
In dem fluchtvollen Strom der Zeit?	Olgo aeg t'al lühike ehk pik?
Daß sein Schiffllein unter tau- send Klippen	Et t'al laevakest ei kalju rah- nul
Nicht zertrümmert, eh' der Morgen flieht;	Aja jõgi pole lõhkunud,
Daß er sicher nach dem Hafen steuert,	Et ta julgest sadamasse sõuab,

Den dein Wille freundlich ihm beschied? —	Keda Sinu tahte määranud?
Du bist ewig! meine Kraft ver- schwindet;	Igavest Sa oled! Jõud mul lõpeb,
Wenn der Tod mit seiner Sense dräut —	Kui mind surma-vikat ähvar- dab —
Du bist ewig — wenn die Sonne bleichet,	Igavest Sa, kui ka päike kus- tub,
Wenn der Himmel altert, wie ein Kleid.	Taevas riide viisil vanandab,
Du, der alles ewig denkt und lenket,	Sa, kes igavest kõik sead ja mõtled,
Du, der alles, alles wohl ge- macht,	Sa, kes kõik, kõik väga häästi teind,
Unter Dank und unter Freu- denthränen	Tänades ja rõõmupisaratel
Sey mein Herz zum Opfer dir gebracht	On mu süda Sulle ohvriks läind.
Voll Ergebung, wenn die Hand vom Himmel	Alandlikult tahan vasta võtta
Mir den dunkeln Kelch der Lei- den beut,	Taevast kannatuse karika
Voll Vertrauen, daß am Ziel der Reise	Usaldates, et mul reisi lõpul
Deine Sonne meine Nacht zer- streut.	Sinu päike õöd saab puistama.
Und so hab ich keinen Wunsch hienieden,	Soovimist ei ole mul siin ilmas,
Der um Glück und Erdenfreu- den fleht.	Mis Sult õnne, rõõmu ihaldab.
Du giebst Allen Gutes. Soll ich flehen?	Head Sa annad kõigil. Minu palvet
Herr, mein Flehen wird zum Dankgebet.	Võtta, Issand, et Sull' tänuks saab.
	(Rahunurme lilled II, lk. 6—7.)

Need juhuslikult võetud värsitõlked tõestavad kujukalt kõike Kreutzwaldi kohta eespool öeldut. Näeme peagu sõnasõnalist, kuid selle juures tugeva isikulise karakteriga sõnastust Selle põhjuseks näib olevat iha, luua niisama tihedat, mõtte-

rikast lauset nagu Witschelil. Ühtlasi selgub siit nende kahe autori erinevus: Kreutzwald on enam sünteetiline loomus, kes püüab luua laulus siduvust, kuna Witschelil elab iga lause omaette ning moodustab terviku. Kreutzwaldi tõlkes näeme tungi suursugusemale, klassilisemale väljendusele, ühtlasi võitlust labasuse ja viletsuse vastu, kuid ka selle traagikat võitluses keele puisuse ja harimatusega, mis tihti lõikab avaldisel jalad.

Kas mitte „Rahunurme lillede“ keele kultuurilooline väärtus ei olegi just täpsas sõnasõnalisel tõlkeväärtuses? Selle kaudu üksi on meie keel tublisti rikastunud: on juurde tulnud palju uusi mõisteid, on sündind neile vastavad väljendid, on arenend ja täiendund mitmeti keelelise avalduse võimalused, nimelt mitmekesisema, tihedama ja rikkama sõnajärjestuse kaudu. Kõige selle tulemus on töö rikastumine valgustusajastule omase, kuid meil õieti vähe esineva mõttetöö ja tundeviisiga.

Isiku arengulooliselt ja ka poeetiliselt väärtuselt oleks ehk olnud suurema tähtsusega vabam eestindus. Sellelt seisukohalt huvitavamad on „Rahunurme lillede“ teise ande lõpul, peamiselt kahes laulus, esinevad kavatsuslikud erinevused. Need on näited Kreutzwaldi sarkasmist, taltsutamata vihast kiriku ametlikkude esindajate vastu, keda ta oma kirjus üleolevalt nimetab „rohusööjateks“, nagu nimetab Voltaire gangardiididema parimaiks jutlustajaiks papagoisid. Sõnastuski on siin rahvaomasem ja vähem kokku surutud.

Esimesed paar erinevust on arusaadavad puht tõlkevõimalusest olenevaina:

	Sureme, siis kattab meid üks haud,
Von der Wahrheit Feuergeist erfüllt.	Tõsiduse tulevaimus käime
Auf der Trift, die zur Vollen- dung führet,	Karjamaal, mis täienduse viib,
Muß ein Hirt und eine Heerde seyn.	Kus üks karjane on ja üks kari,
	Seal meid varjab vist üks armu tiib.

Und zu Ephesus durch List
 und Ränke
 Alle Christen um ihr Recht
 betrog?
 Ward es Licht in Jesu zwey
 Naturen
 Durch das Reichsmandat zu
 Chalcedon?
 Palästina und Ägypten blutet,
 Und der Jammer spricht dem
 Vorwitz Hohn!

Meie elu tunnistago rahu,
 Armastus meil seisko südames.
 Koore pärast tehti sagest tüli:
 Magusat ei tunntud tuume sees.
 Rahvas ohkas pikas vere vaenus,
 Rahupõlve ootes silma vees.

Sünde ists, dem freyen Geist
 gebieten,
 Wo der Glaube uns nicht besser
 macht.

Patt on vaba vaimu vangistada,
 Kui ei usk teind meele paran-
 dust.

(Rahunurme lilled II, lk. 77,
 10.—19. värss ülalt.)

Samad on põhjused ka järgnevale vahelejätule:

Und vielleicht in Stambuls
 Mauern findet
 Sich noch ein Ur-Evangelium.
 Aber was seit achtzehnhundert
 Jahren,
 Liebe Brüder, noch im Dunkeln
 liegt,
 Darob laßt uns jetzt nicht mehr
 entzweyen,
 Oder traun, die alte Thorheit
 siegt.

Aeg võib ükskord rohkem val-
 gustada,
 Et ei kuskil tule eksitust.

Armsad vennad, lõpetagem
 riidu,
 Muidu saab ehk võitu rumalus.

(Rahunurmelilled II, lk. 78, 3.—
 7. värss ülalt.)

Originaaliga võrreldes näeme tõlkes kavatsuslikke muudatusi järgnevais kõrvutuses:

Ach! der Friede wäre bald geschlossen,	Kristlased, vist tuleks meile rahu,
Christen, laßt uns nur wahrhaftig seyn!	Kui me elaks tõsi d u s e sees
	Kui ei aetaks ala ise tuju:
	Leplikumalt elaks iga mees;
Nicht bestimmen, was wir nicht umfassen;	Kui ei keski rohkem tahaks mõista
Nicht behaupten, was wir nicht verstehn.	Üle selle, kust ta aru saab,
Alles Große ist durch Einfalt herrlich,	
	Aga ühte puhku meeles kanda:
Jeder Glaube wird durch Tugend schön.	Voorus on, mis usku avaldab.
Eintracht wollte Jesus Christus stiften,	Ühendust neil tahtis Jeesus tuua,
Gottesliebe ist Religion;	Andes ülem käsuks a r m a s - t u s t .
	Näitkem seda käsku Jumalale,
	Täitkem selles venna teenistust.
Aber eure blinden Zionswächter	Aga Jumalal' ja templil sõimu
Sprechen Gott und ihren Tempeln Hohn.	Teevad teie vahid Siionis,
	Ehitavad lahutuse müüri,
	Et ei välja peaseks venna viis;
	Ehitavad uusi vaheseinu,
	Kelle juures äravannuvad
	Igameest, kes küünemusta võrra
	Eemal' nende arvust lähavad.
Blut und Leben gaben die Apostel	Verd ja elu oli Meister annud
Freudig für die große Sache hin,	Ohvri hinnaks vabaduse eest;
	Ärgem saagem inimeste teenriks!
	Hüütaks' meile püha kirja seest.

Doch, was fragt der Miethling
 nach der Heerde,
 Bleibt ihm nur der baare Gold-
 gewinn!
 Priester, schämt euch! aller
 Zwist der Kirche
 Kommt von euch — und Dul-
 dung von dem Thron!
 Fürsten mußten euch zum
 Frieden zwingen,
 Edle Fürsten, Gott ist euer
 Lohn.

Wachtet ihr für unsern stillen
 Frieden,
 Für die Freyheit, die uns Jesus
 gab.
 Laßt uns denken, daß wir
 weiser werden,
 Jeder Irrthum sinkt von selbst
 zu Grab!

Christen, wollt ihr Eines Glau-
 bens leben?

Mis on karjast muret palgalisel,
 Kellel rahapung on kuningas!
 Häbenegem, preestrid, teie
 vaidlus
 On, mis usul rahu lõpetas.
 Vürstid pidivad teid vägevaidsel
 Tundma õpetama kannatust!
 Pidivad teil sõda vaigistama,
 Tüli' tooma rahu lepitust.
 Eks t'e tunne vabadust ja rahu,
 Mis teil Jeesus Kristus kinkinud.
 Mõtelgem, et targemaks m'e
 saame,
 Siis on eksitused mattetud.
 Maailm 'pole valgemaks sest
 läinud
 Et nii palju juba riieldi;
 Öö ja pime varjas laialt ilma
 Veel, kui rahvast usus piinati:
 Mõek ja tuli pidid hävitama
 Neid, kes preestri tahtelt kõr-
 vale
 Usu tunnistuses sammu läi-
 nud, —
 Seda tehti auks kõik taevale
 Kusse kõrgem armu - I s a
 elab. — —
 Kristlased, üks teil ei ole taht-
 mist
 Rahulikult usus elada?

Wünschet ihr der Liebe Palmenkron?
 Will der Priester sie euch vor-
 enthalten,
 Gehet hin und fordert sie vom
 Thron.
 Sprecht: wir wollen nach Er-
 kenntnis streben!
 Aber frey von Wahn und Schüch-
 ternheit.
 Denn nur Wahrheit gilt, und
 das Gepräge
 Des Vollkommenen ist
 Nothwendigkeit.
 Freyheit hat dem Geiste nie
 geschadet,
 Nur in Fesseln drückt ihn kalte
 Nacht.
 Licht ist Licht! der blinde
 Buchstab tödtet
 Und der Geist ists, der leben-
 dig macht!

Der Kirchenvater muß zurücke
 stehen,
 Wenn der Apostel auf den
 Lehrstuhl tritt.
 Und welch Konzil vermag den
 Geist zu dämpfen,
 Da wo die Wahrheit ihren Kranz
 erstritt?

Auf eure Bücher seydt ihr nicht
 getaufet,

Kas teil 'pole tahtmist palmi
 krooni
 Armastuses endal teenida?
 Tahaksivad preestrid tulla keel-
 ma:
 Astkem trooni ette kaebama.
 Kostke: Meie tah'me selgust
 nõuda,
 Vabaduses, ilma jampsita.
 Ja et tõsiduse kroon meid ehiks,
 Sellepärast nõudkem täiust ka.
 Vaimul 'pole kahju vabadusest,
 Teda rõhub öökülm ahelas.
 Valgus ei! Vaid sõge pookstav
 surmab,
 Vaim on, kes meid üksnes elus-
 tas.
 (Rahunurme lilled II, lk. 78—80.)

Kes tohib Vaimu tegu ärakeelda,
 Kui valgustamas tõsidus on
 õöd?
 Kui vabadust siin mõistusel ei
 oleks,
 Kust peaksime siis meie leidma
 teed?
 (Rahunurme lilled II, lk. 83,
 11.—8. rida alt.)

Ei ristitatud teie kirja peale,

Die Zeit der Katechismen ist Vaid selle peal, mis vaim on
vorbey. sundinud.
(Rahunurme lilled II, lk. 83.)

Erandlikult näib siin, et Kreuzwald pole tahtnud (või
tohtind?), olla nii otsekohene ja järsk kui Witschel, kes siin
selged piirjooned tõmbab, kuigi õige prosaistlikult.

Wer reißt die magische Gewalt Kes lõhub lahutuse müürid
darnieder? inaha,
Kes tugev, peastab meile lahti
tee?

Ihr Priester, nur die Tempel Jah, preestrid, kirikud on üksi
sind sich fremd, võerad,
Wie ihr einander! Kui teie isekeskis.

Ist es Aberglaube, Mis on viga,
Ists Selbstsucht, Geiz, ists blöde Kas argus, ebaususk ehk isendus,
Furchtsamkeit,
Was euch zurück vom großen Mis keelavad teid rahu sünni-
Frieden treibt? tada?

(Rahunurme lilled II, lk. 83, 3.—
9. r. ülalt.)

Hört, Christen! Hört es, un- Oh kuulgem, kristlased! oh
versöhnte Brüder, kuulgem, vennad,
Auf welchem Weg der Friede Kus kõige ligem rahutee teil
zu euch kommt. ees.

Der Katholik, der stille Refor-
mirte,

Der Protestant, das ganze Chri-
stentum

Kõik, keda ristitati Kristusele
Neil 'p ole kuskil vaheseinasi; —
Kõik usaldagem alustaja peale

Vertraue sich aufs neu' dem
großen Stifter,
Und huldige — dem Evange-
lium!

Ja heitkem tema alla surmani!

Mis pühas kirjas tema sõna
räägib,

On kustumata, vältab igavest!
(Rahunurme lilled II, lk. 84.)

Peagu kõigist neist kõrvalekaldumisist käib punase joo-
nena läbi kas papivaenulisus, jumalaotsimis-, tõe- või rahupüüd.
Just Kreuzwaldi jumalaotsimistung teeb teda lähemaks täna-
päevale. Ta pole rahul oleva, tardund vormiga, vaid kriitili-
selt püüab ta väliste vormide taga leida asja õiget sisu. Kui
ta siis, pettunud välisvormist, pappidest ja pastoritest, jumala-
riigi asemikkudest maailmas, teritab trotsi- ja sarkasminooli,
siis on see juhitud samast igatsusest, nagu üle mere naaber-
maa suure kahtleja tunnistus: „Oma lapsepõlvest pääle olen
ma jumalat otsind ja — ma olen kuradi leidnud“ (August
Strindberg, Inferno).

Vähemate kavatsuslike erinevuste hulka tuleb arvata
järjekindlalt esinevaid eestikohastusi. Nii originaalis esineva
sõna „mägi“ on Kreuzwald asendand Eesti maastikule enam
vastava „metsa'ga“, mille poole piksepilv ruttab:

Im schnellen Flug den fernen Ju kiirel lennul kauge metsale.
Bergen zu. (R. I. II, 57, 11. r. ülalt.)

Sügavama ning mõjuvama ilme taotlemisest luuletises joh-
tub tihtine ainsuse tarvitamine tõlkes, originaali abstraktse
mitmuse asemel. Mittekavatsuslikud muudatused, milliseid esi-
neb õige tihti, on tingitud vaid toleaege keele arenematuses,
väljendisele kindla vormi andmise tarbest, kuid mainimata ei
või jätta ka isikupärasuse-nooti. Järgnegu siin neist mõnin-
gad näited:

Ihr Gesang sey Harmonie der Seele	Nende laulud olgu hinge ohv- rid (I, 12, 6. r. alt).
Und mein Herz fühlt in der Sabbathstille	Ja mul tunneb süda pühal tun- nil
Deine Freuden, o Religion.	Rõõmsast taevakutsumise healt (I, 14, 3.—4. r. alt).
Laß mich freudig meine Pflicht erfüllen,	Las' mind rõõmsast minu ko- hut täita,
Nicht zur Rechten, noch zur Linken sehn.	Ikka seista seal kus õiglased (I, 21, 1.—2. r. ülalt).
Laß mich jedem Sterblichen verzeihen,	Las' mind süüdlasele andeks anda,

Jedem Sünder — nur mir sel- ber nicht.	Enesele olla kohtumees (I, 21, 2.—1. r. alt).
Gieb mir stille Demuth und vor allem	Anna mulle alandliku meele,
Einen Sinn für jenes Vaterland!	Et ma puhta hinge hoian Sull! (I, 23, 6.—5. r. alt).
Wirst sie alle einst zum Lichte führen,	Saab meid ükskord valgusele viima,
Dort im großen, schönen Va- terland —	Jootma isamaalneid armuläät'— (I, 33, 4.—5. r. ülalt).
Und ich fand, ich fand sie noch nicht hier.	Mis ei mina leidnud silmavees (I, 36, 1. r. alt).
— Die Menschen schlafen	— Kõik rahvas magab,
Und stärken sich zur neuen Thätigkeit.	Et jõud neil jälle läheks kosuma (I, 54, 3.—4. r. ülalt).
Bald ruht das Herz, das treu für ihn geschlagen.	Pea puhkab süda, kes last ar- mastanud (I, 57, 11. r. ülalt).
Wer kennt das Herz, das jetzt im Kampfe bricht?	Kes teab, kus süda praegu vaa- gutit? (I, 57, 9. r. alt).
Sie wirkt im Stillen, hauchet Lebenskräfte	Teeb vaikselt head ja puhub elu väge,
Und stärkt den Wanderer, der vorüber geht.	Kui rändajat ta teekond väsitab (I, 61, 2.—1. r. alt).
Und eure Hülle deckt der Aschenkrug.	Ja põrm teil kujusi nüüd var- jutanud. (I, 65, 8. r. ülalt).
Sein Plan ist ewig; wer um- fasset ihn?	Kes tema nõu on saanud mär- kama? (I, 67, 9. r. alt).
Und deiner großen Güte würdig seyn.	Ja sinu heldust mõistma põhjani (I, 70, 8. r. ülalt).
Sey gesegnet, ernster Stunden- schlag!	Sinu kell meid hüüdku õnnistes! (I, 75, 2. r. ülalt).
Nicht ist schlecht, was dein Verstand erschuf.	Looja tarkus ei tee vahetist. (I, 75, 7. r. alt).
Dir im Himmel will ich ähn- lich seyn.	Küllap Sa mind taeva jubatad (I, 78, 2. r. ülalt).

Ohne Sorge, ohne Traum und Sinn.	Kus ei mured puutu nendesse (I, 79, 9. r. alt).
Feyernd steht der große Ehren- tempel	Pidu kombel seisab loomus' tempel,
Und die Schöpfung und der Wesen Chor.	Loomad ärkand uuest elama. (I, 85, 7.—8. r. ülalt).
Seine Freude — ein entlaubter Baum.	Tema rõõm, kui leht, mis ku- kund puust. (I, 92, 4. r. ülalt).
Sein Genuß ist ein verwirrter Traum.	Temal pole kuskil püsidust (I, 92, 2. r. ülalt).
Das einst dort im Morgenlande floß.	Mis seal ükskord vooland mu- rule (I, 93, 4. r. ülalt).
Der den Dank der Menschheit sich erwirbt!	Kelle tänu kannab rahva nurm! (I, 93, 5. r. alt).
Heiliger, gieb uns zum Guten Kraft!	Te, et häädus'vägi ala keeb! (I, 94, 1. r. alt).
Wo seine Hand mit ihrer heil'- gen Waage	Kus tema käsi kõrgel pühal kaalul
Den Klaggesang der ganzen Menschheit stillt.	Saab õigust andma igapähele. (I, 114, 3.—4. r. ülalt).
So fließt die warme Quelle unterm Froste	Nii jookseb soe allik lume põh- jast,
Aus ihrem grünen Moose sanft und rein.	Mis talve külm ei jõua van- gist'da. (I, 121, 6.—5. r. alt).
Und weiße Blumen starren auf dem See.	Ja valged lilled järve põrandal (I, 128, 9. r. alt).
Auf der Wahrheit in der Ewig- keit!	Rändamise teel ja taevas seal (II, 5, 4. r. alt).
Und alle Engelchöre nah und fern.	Sa ingliskoorigil oled laululeht (II, 18, 6. r. alt).
Nein, ferne sey dies träge Un- tergehen.	Meist jäägo kangel vedel ole- mine (II, 19, 12. r. alt).
Das soll mein Ruhm und meine Ehre seyn.	Se olgu ükskord auuks mull' lahkudes (II, 19, 5. r. alt).

Und in stiller Ahnung deiner Liebe	Sinu armastuse salavägi
Ist die junge Seele dir geweiht.	Annab paisu noortel hingedel (II, 20, 11.—10. r. alt).
Ach! dann bist du mir so freund- lich nahe	Oh siis oled Sa mull' lahkelt ligi,
In dem ungeheuren Weltenchor.	Annad troosti oma lapsele (II, 21, 10.—9. r. alt).
Und wir sehen der Vollendung Ziel.	Kui meid sülle võtab viimne säng (II, 27, 9. r. ülalt).
Sinken wir ins alte Nichts zu- rück!	Siis me lähme põrmu kaisu,
Nun es war ein großer, schö- ner Traum.	Päris kodupaika tagasi (II, 49, 11.—10. r. alt).
Einst kehrt er wieder, aber wehe, wehe!	Ta auustab siis ära kanatud vaeva
Wer vor dem Richter nicht be- stehen mag.	Ja tuleb jälle ükskord kohtu teel (II, 67, 15.—16. r. ülalt).
Ich finde sie nicht in der Wirk- lichkeit.	On ärksast silmast minul ka- dunud (II, 82, 1. r. alt).
Und welch Konzil vermag den Geist zu dämpfen	Kestohib Vaimu tegu ära keelda,
Da wo die Wahrheit ihren Kranz erstritt?	Kui valgustamas tõsidus on ööd? (II, 83, 11. r. alt).
Die Menschheit und die Mensch- lichkeit ist groß!	Sest ülem käsuks neil on ar- mastus (II, 84, 9. r. ülalt).

Meil on esijoones nähtud Kreutzwaldi keelelisi konarusi, grammatilise reeglipärasuse astla vastu üleslöömisi. On ju nii ilmne tihti vägistatud sõnastusviis, komistused abstraktsuste kammitsas ning esineb lauseid, milledest parima tahtmisega midagi ei taipa, nagu näeme mõningas järgnevas näites:

Kui sul tiivad ilmast lahkuvad (I, 25, 4. r. ülalt).	Wenn du nicht mehr unter Menschen bist.
Meil ülestdõusmiseks on elu sisse (I, 61, 8. r. alt).	Das ist die Auferstehung zu dem Leben.

Ta läheb täiema (I, 68, 2. r. ülalt).	Vollendung ist sein Ziel.
Inimese poeg seal ingeldab (II, 55, 1. r. alt).	Und zum Engel wird der Menschensohn.
Valg'sest sündind rauged lah- kelt surma (I, 32, 1. r. alt).	Heiter neigt sein Haupt der Lichtgeborne.
Oh kõik, kõik voolab täielikuma (I, 45, 1. r. alt).	Ach alles ströhm't zu der Voll- endung Ziel.
Ehk kulla saagib [vist trüki- viga pro „saagil“?] meid on rõõmsamad (I, 59, 3. r. alt).	Bey ihrem Golde fröhlicher als wir?
Nii lendabelu alamuudendustel (I, 57, 5. r. ülalt).	So fliegt das Leben hin in Wechselreichen.

Alles originaaliga kõrvutades aimame öeldut. Aimame sellega kaasuvaid pingutusi, ja vabanduseks võime vaid mugandada Schlegeli sõnu: kreeka keel on painduv nii ühte kui teise vormi, eesti keel on vaid tammepuu, mis võib murduda, kunagi aga mitte painduda, kui põhjatuul (geenius) sääal puhub. Ei tohi aga selle juures unustada, et Kreutzwald oli oma väljendusilt teatud määral aristokraat, kõigi selle vooruste ja pahe- dega. Ta ei püüagi iga hinna eest laiadele hulkadele meeldi- vat ladusust; ta on põlgusega sellest eemaldunud: „Ma ei jäta enne, kui must mitte muud ei saa, kui lusikat või kulpi, millega iga mees oma pudru pada võib segada.“ Säärane intellekti karastatud mõtte- ja tunde viis teeb ta fraseoloogia kunstlikuks, ühtlasi suursuguseks ja ülevaks. Kui siia juurde arvata kõik need uussõnad ja esmakordselt esinevad sõnaühendid, mida Kreutzwald on tarvitand, siis kaaluvad need kaugelt üles kõik need konarused ja puudused. Selle suuruse kohta pole meil seni täpsat ülevaadet, sest et pole veel teatud ajajärgude tar- vitatud sõnadest ülevaateid ja kokkuvõtteid. Kreutzwaldi isik- lik looming sel alal osutub viljakaks: nii esinevad tal sõnad ja sõnaühendid: ajajõgi II, 81; aimus (aimdus) I, 26; alustaja (Stifter) II, 83; andekstama (andestama) I, 122; asundus I, 124; argus (Furchtsamkeit) II, 83; aval (avatud) I, 115; ilundus (Lieb- lichkeit, Herrlichkeit) II, 18; ingeldab (wird zum Engel) II, 15; igavdus (Ewigkeit) II, 23, 36, 39, 42, 46, 47, 49; isendus (Selbst-

sucht) II, 83; jumpsus (Wahn) II, 32, 68; kaitsus (Obhut) passim; kaisuti II, 50; kahvalt (kahvatult) I, 82; kasvandik (Zögling) II, 6; kohkelt (schaudernd) I, 92, II, 64, 67 jj; kohtlane (redlich) II, 47; kristudus (Christenthum) II, 70; külvik I, 94; loomus (Natur) I, 13, II, 12, 18, 20, 29; laugutama (laugusid kinni panema) II, 11; lahkudus (lahkumine) II, 36; leinatus (leina-mine) I, 79; leppil (leplikult) II, 73; lilleõhud II, 23; loomamata (unerschaffen) II, 22; lonkur (Lahmer) II, 76; liivastama (ver-sanden) II, 81; lõbudus (Heiterkeit) II, 43; lõpe I, 13; härran-dus (Herrlichkeit) I, 79, II, 69; heldlane I, 141; heldlikum (güti-ger) I, 81; hingetundmus I, 91; hiilgendama (schimmern) II, 50; häbendus (amfibool riimi nõudel) I, 86; hüüendus II, 127; hüva-meel (Wohlgefallen) II, 23; meelegahtlus (Zwietracht) II, 71; mädandus (Verwesung) II, 8; muudendus (Wechsel) I, 75; mure-tus (pro muretsus) I, 107; nimeaher (nimetu) II, 53; närtsitus II, 82; ollus II, 67; oledus (Wesen) II, 6; orjandus II, 36; osa-nik I, 23; otsatama (otsa saama) II, 70; osadus I, 70; patnik I, 127; patlane II, 34; paljustama II, 37; paelutama (umschlin-gen) II, 70; pilkus (Hohn) II, 61; pide II, 64; patupide II, 66; praegunik (Gegenwart) I, 49; pühandus (Heiligthum) I, 12, 114, 123; II, 23, 63; püsidus I, 92; pöörandus (Unsinn) I, 73; pöö-rus (Unvernunft) II, 9; pöödnik (Landmann) I, 93; põhjendama (gründen) I, 46; ristitatud (ristitud) II, 83; rändus (rändamine) I, 118; sinisügavus II, 50; soovdus II, 37; soovimiste vilk I, 15; suretus (Sterblichkeit) I, 79; surematadus (Unsterblichkeit) II, 29, 49; sündus (sündimine ja sündmus) II, 37, 47; suurdus (suurus) II, 24; sügav kaugusest I, 13; sõnakuulmus (Gehor-samkeit) II, 61; tagastulek II, 45; tahtus (tahtmine) II, 49; tahtlik II, 66; taevakaugel (Himmelsferne) II, 59; truuvus (Treue) II, 64; tungistus (Streben, Drängen) II, 27; täielus (Vollendung) I, 14; II, 50; täidus (Vollendung) II, 14; tähtetempel II, 40; tänudus (Dankbarkeit) I, 68; tõsidus II, 10, 13, 31, 49, 74; vaik (vaikne) I, 13; vahetus I, 75; valguskujuline (Lichtgestalt) II 50; vanandama (altern) II, 7; varjutama I, 13; volidus I, 73; voli-kangus (Tyrannei) II, 29, 31; verevaen (Zwietracht) II, 71; välgutuli II, 22; vältama (walten) II, 8, 83; väiksus II, 24; värvi-mäng I, 82; äim (Ahnung) I, 13, II, 32; ämarus (Dämmerung) II, 83; õnsus I, 81; õigudus II, 23.

Õigekeelsust võib omandada igaüks; individuaalset ja sõna-rikast väljendist, millega kaasub mõisteteterikkus, seda omavad

ainult üksikud. Seesugused tõelised, loomingust olenevad uuen-
dused ei tule mitte ainult reaktsioonist vana vastu, kui tihti
nad ka selliseina näivad, vaid algupärasest ja tundeheitsast
jõust ning tugevusest. Seepärast siis on ka igal suurel ja võim-
sal kirjanikul oma individuaalne sõnastik. Et näiteks Shake-
speare'i õieti mõista, peab tarvitama vastavat spetsiaalset sõna-
raamatut. Meie vanemaist kirjanikest on Kreutzwald ainuke,
kelle tööde mõistmine vajab üsna rohkesti sõnalist seletust.
„Rahunurme lilledega“ on Kreutzwald näidand, et austustvääri-
vat pingutust võib olla ka väikese asja juures.

Kreutzwaldi sõnatuletuses on märgatav suur ühekülgsus,
mis oleneb peamiselt küll vähesest keelelisest eelharidusest.
Produktiivsemaiks suffikseiks osutuvad -dus, -mus, -us ja -ik,
kuid esineb ka vähemtarvitatud sufikseid, nagu -ti (kaisuti),
-elle- (lõpetelles) jm.

Originaali ja tõlke kaunimad kohad on loodusekirjeldised
ja lüürilised tundepakitsused. Nii omab teatavat jõulisust laul
„Kõu müristamisel“; muide on need laialipillatud kogu töösse.
Mõned laused saavad tõlkes elavaks oma isikupärasusega ning
helisevad kaua kõrvus. Otse goethe'likult on väljendatud:
„Kõik on moonduv ja kõik lähab mööda!“ (II, 5), või siis: „iga
päev, mis suur on, sünnib uuest“, samuti kui „Viru lauliku
laulude“ järelpõiminguga liidetud väike pärl, mida algupäran-
diks pidades võib lugeda palavamate loominguliste siseheitluste
mälestiseks:

„Loomustöö ei sünni ühel korral,
Esiteks on väike hämarik,
Siis vast tõuseb hele koidupuna,
Viimaks kõrge valge kuninglik!“

See „Õhtusööma pühitsuse“ laulust (R. I. II, 38) võetud
pala kõlab originaalis järgmiselt:

Die Natur schafft nicht mit einem Male;
Erst erscheint die sanfte Dämmerung,
Dann beginnt der Glanz der Morgenröthe,
Endlich folgt die große Huldigung.

(Morgen- und Abendopfer, lk. 209.)

Looduskirjeldistes on loond Kreutzwald oma tõlke pare-
miku; järgnegu siin paar näidet:

Hier stehe ich in deiner Welt voll Freude,	Ma seisan sinu rõõmurohkes ilmast,
Die Morgenluft weht heilig durch die Flur,	Kui koidu õhku nurmelt leh- vitab,
Das Leben wacht auf Blumen und auf Zweigen	Ja elu ärkab lilledel ja põõsil,
Und deine Sonne flammt in der Natur.	Kui sinu päike loomust valgus- tab.
	(Rahunurme lilled I, lk. 43.)
Sie gleicht dem Blumenflor vom Thau gebadet.	Ja maa kui lillenuurm on kaste narmas (I, 68).
Stille herrscht, und dunkle Schatten schweben	Vaikus valvab, mustad varjud lendvad
Einsam über die bethaute Flur Und der kalte Abendhauch ver- mindert	Kurvalt piki kastes murusi, Vilu õhtu lehk on kahandanud
Traurig die Geschenke der Natur.	Loomusriigi rikkaid andesi (I, 83).

„Rahunurme lilled“ eestindistega üheaegsed on „Kasulise kalendri“ kuusalmikud. Sõnastusviis on mõlemail ühtiv, välja arvatud juhud, mis tingitud suuremast selgusepüüdest üksikvärssis; pole seepärast kahtlust, et nad „Rahunurme lilled“ vastavate tsüklitega pole üheaegsed. Ka on neid juba mujal ligemalt käsitletud (vt. G. Saar, Kreutzwaldi mõnede mõttesalmikute algupärast — Eesti Kirjandus nr. 1, 1927. a.). Märgitagu siin ainult, missugused neist kuskilt on ammutatud: 1870. aasta salmikud, pääle jaanuari- ja detsembrikuu oma, on võetud „Rahunurme lilled“ I osa kevadetsükli kolmapäeva õhtu ja neljapäeva hommiku palvustest (R. I. I, lk. 27, 28, 29), detsembrikuu salmik on sama tsükli reede õhtu palvusest (R. I. I, lk. 35, 1.—4. v.). Jaanuariku salmiku esimene värss tuletab meelde neljapäeva hommikupalve esimest rida, kuna teised kolm värssi on nähtavasti Kreutzwaldilt endalt. 1871. aasta kuusalmikud: veebruar — laupäeva hommiku laulu viimased värssid (R. I. I, 37); märts — esmaspäeva õhtu palvusest (R. I. I, 18, v. 4—8); aprilli salmikule on võetud „Rahunurme lilledest“ ainult esimene värss (lk. 20, 7. rida ülalt); maikuu salmik — „Rahunurme lilledest“ (I, lk. 20, värssid 1—4 ülalt); juuni-, augusti-

ja septembrikuu salmikud „Rahunurme lilledest“ (I, lk. 24); juulikuu salmik tuletab meelde sama tsükli kesknädala õhtu palvuse algridu ümbertehtud kujul (R. I, lk. 29); selle aasta teiste salmikute sõnastusviis ja aine vastavad Witschelile, kuigi otsekoheseid vasteid senni pole suudetud leida. 1873. a. märtsikuu salmiku paar esimest rida on „Rahunurme lilled“ II ande uusaasta hommiku palvusest (R. I, II, 6); samast laulust on ka aprillisalmik (R. I, II, 7); maikuu salmik pärineb suure reede hommiku palvusest (R. I, II, lk. 11); juuni ja juuli — taevaminemis-püha hommiku laulust (R. I, II, lk. 16, 17); septembri ja oktoobri salmikud — sama laulu õhtupalvusest (R. I, II, lk. 18). 1874. aasta märtsikuu salmik — suure reede hommiku palvest (R. I, II, lk. 9); aprilli-, mai- ja juunikuu salmikud on võetud samast laulust (R. I, II, lk. 10); juulikuusalmik — lihavõtte hommiku palvest (R. I, II, 13); augusti- ja septembrikuu salmikud on kristlaste teise epistli algupära (R. I, II, 76); oktoobri ja novembri salmikud — esimesest epistlist kristlastele (R. I, II, 73, 75) ja lõpuks detsembrikuu salmik on võetud jõulu hommiku laulust (R. I, II, 31).

Sõna- ja lause-erinevusi „Rahunurme lilled“ esimese ja teise ande vahel ei ole märgata. Nii originaalis kui ka tõlkes on püütud enam-vähem järjekindlalt läbi viia murtud riimi vorm Ra Ra Rb Rb . . . Viiejalgne trohheiline ja jambiline värsimõõt on riimitus värsis akatalektiline, riimuvab — katalektiline. Samuti kui originaalis, puuduvad tõlkes naisriimid.

Pole vahest huvituseta ligemalt fikseerida, missugust trükki originaalist on Kreutzwald kasutanud tõlkimiseks. Järeletulijate käes säilind Kreutzwaldi raamatute hulgas pole õnnesund leida Witscheli „Morgen- und Abendopfer“.

Teadupärast on Witschel ise redigeerind veel „Morgen- und Abendopfer'i“ üheteiskümnendat trükki, mis nägi maailmavalgust a. 1847. Põhjus, mis ei luba oletada, et Kreutzwald oleks tarvitanud mõnd „Morgen- und Abendopfer'i“ väljaannet kuuest esimesest trükist, on järgmine: hilisemad trükid sisaldavad koos mõlemaid osi. Seda on täiendand Witschel seitsmendas trükis (1815. a.) kolmanda osaga, milles leiduvad laulud Advent, Te deum laudamus, Litaney, kümme käsku ja kristliku usu päätükid, mis aga on esitatud „Rahunurme lilled“ teises osas. Ka pole põhjusi oletamiseks, et Kreutzwald oleks tarvitanud väga hiliseid trükke. Juba 1841. aastast on dateeri-

tud ta esimesed Witscheli tõlked „Sippelga“ 1. andes. Loomulikult pidi algtekst olema varasemast ajast. Järelikult: Kreutzwald on tarvitand seitsmenda ja kümnenda vahepäälset trükki.

Palvuste järjekord ühtib originaali omaga, ainult teises osas esineb Jeesuse palve originaalis esimesena, Kreutzwaldil aga on lõpu poole paigutatud. Samuti pole tõlgete kogu mitte täielik. Esimesest osast puuduvad täiesti viienda nädala palved ja „Über einige Stellen aus der Bergpredigt und aus den letzten Reden Jesu im Johannes“; teisest osast: „Gebet der Eltern für ihre Kinder“ ja „Am Jahrtage der Konstitution“; kolmandast osast: „Litaney für die christliche Kirche“, „Litaney für das Vaterland“ ja „Hallelujah“.

* * *

Kokkuvõttes jääb meil ainult korrata juba siin-sää! varemalki tehtud järeldust: Witscheli vaimulik-filosoofilised laulud, mis pole iseendast mitte küll kuigi suure luulelise väärtusega, on eestindatult meile ometi küllalt tähelepandavad katsed meie XIX sajandi vaimuliku kirjanduse nii sumbund taustal. Juba sisuliselt tähendavad need, kõigest oma abstraktsusest jne. hoolimata, kõige silmapaistvamast üritust meie fraaslik-ortodokslikkude kirikumõisa-kristlust ka luule abil vähegi reformeerida, seda lähendada ratsionaalsemale maailmakäsitusele ja kõigepäält tegelikule armastuseetikale. Oma terava opositsiooniga vastu ametlikku kirikut aitasid nad arvatavasti mõnevõrra selgitada ka meie sotsiaalset ja usundlikku kriitikameelt ning oma filosoofilise küljega, olles oma aja kohta meie lugeja seisukohalt küllaltki mõtterikkad, arendada ka tema iseseisvat elumõtte-otsingut. Sellele lisaks, nagu nägime eespool, tuleb arvata ka see positiivne mõju, mis neil, eriti Kreutzwaldi tõlkeil, on olnud meie abstraktsema mõistekeele ja „filosoofilisema“ stiili arenduses.

Kreutzwaldi enda elutöös tuleb aga Witscheli tõlkeid lugeda üheks tähtsamaks ettevalmistusteks, mille kaudu edenedes ta oma elu lõpul veel julges asuda isegi nii uueaegse ja luulerikka usundifilosoofilise poemi eestikohandamisele, nagu seda oli Widmann'i „Buddha“. Kui oma tõlkepärasusele vaatamata „Lembitu“ ikkagi on meie XIX sajandi kirjanduse üks sügavamõtte-

lisemaid ja individuaalsemaid saavutisi, jah, üldse esimene ja ainulaadne eestikeelne filosoofiline poem, siis on selles ilmselt kaasa aidanud ka „Rahunurme lilled“.

Õieti on neis teostes, kõigile aja ning sisu erinevustele vaatamata, siiski ka vaimu poolest rohkesti ühist. Vana ilmutususe kokkuvarisemise traagikat ja uue, elulähedasema armastusundi leidmist kujutavad nii üks kui teine. Ja kas isegi stiililt ei tule meile meelde Lembitu ahastuslik hüüd vaikivate jumalate poole, kui loeme — „Rahunurme lillede“ II ande palvuste esimesel leheküljel:

Saatke, oh üht ainust healt mull' pilvest,
Ühte vastust vaimu-riigi seest!
Aga külmal templil ukсед lukkus,
Haud on tumm ja vaikne tulev ilm.
Ees meil külvab elu kirjuid lilli,
Taga niidab surma vikat, külm.

Rahvas, kelle keeles juba nii intensiivselt ise küsida ja oodata osati, ei võind ka muidu enam kaua jääda obskurantlikkude härraspappide talutada.

Kirjandusest :

- F. Baldensperger: Littérature comparée (Revue de la Littérature Comparée 1921).
- W. Dilthey: Gesammelte Schriften II, IV (Lpz. u. Berlin 1914).
- „ Erlebnis und Dichtung (8. Aufl., Lpz. u. Berlin 1922).
- Fr. Gundolf: Shakespeare und der deutsche Geist (6. Aufl., Berlin 1922).
- J. Wahle u. V. Klemperer: Vom Geiste neuer Literaturforschung (1924).
- R. Unger: Hamann und die Aufklärung (2. Aufl. 1925).
- E. Ermatinger: Aufriß der deutschen Literaturgeschichte (Zeitschrift für Deutschkunde 1928).
- H. Hettner: Gesch. d. deutschen Literatur im 18. Jahrh. (1872).
- Fr. Ueberweg: Grundriß der Geschichte der Philosophie der Neuzeit (11. Auflage, Berlin 1914).
- J. Eckardt: Livland im achtzehnten Jahrhundert (Lpz. 1876).
- „ Die baltischen Provinzen Rußlands (2. Aufl. 1869).
- Е. Пѣтуховъ: Императ. Юрьевскій, бывш. Дерптскій Университетъ за его лѣтъ его существованія I (1902).
- H. Semel: Die Universität Dorpat (1918).
- M. Lipp: Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II (Tartu 1898).
- H. Kruus: Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I (Tartu 1927).
- O. Wetzstein: Die religiöse Lyrik der Deutschen im 19. Jh. (Neustrelitz 1891).
- J. H. Witschel: Morgen- und Abendopfer in Gesängen. Tsiteeritud on 8. trükk, Seidel'i väljaandes Sulzbachis 1824.
- Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I ja II (Tartu 1910 j.).
- M. Kampmann: Eesti kirjandusloo peajooned II (Tartu 1913).

REFERAT.

Die estnischen Übersetzungen der „Morgen- und Abendopfer“ von J. H. W. Witschel.

Zunächst wird ein kurzer Überblick über die Literatur der Aufklärungszeit in Westeuropa gegeben und insbesondere die seichte rationalistische Art der damaligen Erbauungsliteratur hervorgehoben. Auch die unter obengenanntem Titel erschienene Gedichtsammlung (1803—1807) von Witschel ist in vollem Maße ein Kind ihrer Zeit, jetzt wohl in Deutschland völlig vergessen, seinerzeit aber sehr beliebt (1848 erschien von ihr bereits die elfte Auflage). Obwohl die in ihr zum Ausdruck kommende Frömmigkeit ziemlich flach war, gefiel sie dank ihrem oberflächlichen, doch allgemeinverständlichen Rationalismus, ihrem schlichten, „merkantilistischen“ Moralismus und Optimismus auch solchen Intellektuellen, die sich mit der orthodoxen und pietistischen Theologie nicht zu vertragen vermochten. Auch in Estland wurden die „Morgen- und Abendopfer“ verhältnismäßig früh bekannt, und zwar zuerst in den Kreisen der rationalistischen Pastoren. Schon im zweiten Jahrzehnt des 19. Jhdts wurde eine Anzahl der in der Sammlung enthaltenen Lieder ins Estnische übersetzt, zuerst von P. v. Frey in Rosenplänters „Beiträgen“ 1816, dann von anonymen Übersetzern in Minuth's estnischem Kalender 1816, 1819 u. 1820. Diese Übertragungen sind aber eher als freie und recht ungelenke Nachdichtungen zu werten, denn als genaue Übersetzungen, was wohl dem Umstande zuzuschreiben sein dürfte, daß die ungenügende Beherrschung der estnischen Sprache den Übersetzern unüberwindliche Schwierigkeiten geboten hat. Besonders fällt der Mangel an abstrakten und philosophischen Ausdrücken ins Auge, die übrigens in der damaligen estnischen Sprache ja nur in sehr kleiner Anzahl vorlagen. Das eben Gesagte betrifft aber nur die ersten Übertragungen. Ihren besten und eifrigsten Übersetzer fanden Witschels rationalistische Gebete in unserem größten Rationalisten Fr. R. Kreuzwald, dem Sohne eines estnischen Schusters und besten Kenner des estnischen Landvolkes. Vielleicht war Kreuzwald sich des geringen poetischen Wertes dieser Gedichte bewußt, aber den damaligen Bauern konnte man „keinen Shakespeare“ bieten; für sie waren Witschels fromme Lieder doch immerhin weit besser als die gewöhnlichen Gebetlein hiesiger Pastoren und Küster. Schon 1841 erschienen Kreuzwalds erste Übersetzungen im kleinen Sammelwerk „Sipelgas I“, danach 1861 im „Sipelgas II“ und zuletzt die ganze Sammlung in zwei Teilen unter dem Titel „Rahunurme lilled“ (etwa „Blumen der Friedensau“) I 1870, II 1874. Unter dem anfangs genau übersetzten

Titel gestattete das damalige Konsistorium das Werk nicht zu drucken, da in ihm einige Stellen mit der kirchlichen Lehre nicht übereinstimmen sollten! Unter einem veränderten Titel schickte Kreutzwald daher das Buch dem weltlichen Zensor in Riga, und von diesem kam alsbald die Erlaubnis zum Druck.

Was den Stil der Übersetzung als solcher betrifft, so ist er viel individueller und besser als bei Frey u. a. Besonders charakteristisch für ihn sind der reichere Wortschatz, viele abstrakte Neubildungen und das Bestreben nach einer kurzen, kompakten und genauen Wiedergabe des Originals. An vielen Stellen, wo die früheren Übersetzer die abstrakten Begriffe irgendwie durch Verben zu umschreiben versucht hatten, hat Kreutzwald als deren Ausdruck ganz neue estnische Nomina, meistens mit der Endung -us, gebildet. Viele von diesen Neubildungen sind in die spätere estnische Sprache übernommen worden, andere aber auch vergessen, da sie zu stark das deutsche Vorbild verrieten, fremdartig oder sonst ungelenkt waren. Besonders in den in Kreutzwalds späteren Jahren angefertigten Übersetzungen wird der Stil machmal zu „nominal“, damit auch zu abstrakt und schwer verständlich. Dadurch ist es auch wohl zu erklären, daß Kreutzwalds Sammlung (besonders deren II. Teil) sich wenig unter dem Volk verbreitete und noch vierzig bis fünfzig Jahre später in den Buchhandlungen vorrätig war. Jedenfalls ist die Kreutzwald'sche Übersetzung als ein interessanter Versuch zu werten, einen abstrakteren estnischen Stil herauszubilden, der auch philosophische und theologische Gedankengänge genauer wiederzugeben vermöchte. So wurde seine Übersetzung der „Morgen- und Abendopfer“ zugleich eine Vorstudie für die freie Umarbeitung des umfangreichen „Buddha“ von Widman, mit der Kreutzwald der estnischen Literatur ihr erstes großes philosophisches Gedicht (unter dem Namen „Lembitu“) geschenkt hat.

Aber auch so wie sie waren bildeten die „Rahunurme lilled“ in jener Zeit der absoluten Herrschaft pietistisch-orthodoxer Geistlichkeit geradezu ein Ereignis in unserer religiösen Literatur. Anstatt einer passiv-beschränkten Unterwerfung unter die Allmacht des patriarchalischen Himmelsvaters propagierten sie selbständige Geistesarbeit auch auf dem Gebiete der Religion und ein größeres Vertrauen zu dem „natürlichen Licht“ der eigenen Vernunft. So halfen auch sie ihrerseits dem estnischen Volk sich von der jahrhundertelangen geistigen Knechtschaft der feudal gesinnten deutschen Pastoren zu befreien, denen die Kirche in erster Linie als Mittel zum Niederhalten des Volkes diente. Der feurige Protest Witschels gegen die orthodoxen Dunkelmänner stimmte auch mit dem Proteste Kreutzwalds, des „estnischen Voltaire“, überein. Wurde sein Versuch einer geistigen Aufklärung des estnischen Bauernvolkes auch verhältnismäßig spät unternommen, so doch immerhin nicht zu spät, um dieses Volk aus seinem jahrhundertelangen Schlaf zu geistigem, sozialem und nationalem Erwachen zu bringen.

KIRIKUVISITATSIOONID EESTLASTE MAAL VANEMAST AJAST KUNI OLEVIKUNI

OLAF SILD

MIT EINEM REFERAT:

DIE KIRCHENVISITATIONEN IM LANDE
DER ESTEN VON DER ÄLTESTEN ZEIT
BIS ZUR GEGENWART

TARTU 1937

Eessõna.

Kodumaa kirikuloo käsitlemine ja kirjutamine ei ole hästi võimalik ilma kirikuvisitatsioonide tundmata ja visitatsiooniprotokolle kasutamata; igatahes ei vastaks töötamine sel alal ilma selleta teaduslikele nõudeile.

Kirikuvisitatsioonidel on oma aja kirikuelu, usulise ja kõlbla elu, osalt ka kultuurilise ja majandusliku elu kohta olnud suur praktiline tähendus, eriti vanal ja keskajal ja uuema aja murdening üleminekuaegadel. Sellest võib kergesti aru saada, kui meeles pidada, et visitatsioonid püüavad koha peal selgitada, missugune on tööeline kiriklik, usuline, kõlblas, osalt ka majanduslik ja kultuuriline või veel mõnes erilises suhtes koguduste seisukord teataval ajal ja teataval kohal, ja siis leida ka kõige paremad abinõud puuduste parandamiseks ja kõige paremad parandusvahendite rakendamise viisid.

Kirikuvisitatsiooni-protokollid on suure ajaloolise allikalise väärtusega, sest nad sisaldavad usaldusväärsemaid andmeid, mis on meile teatavas küsimuses teatavast ajast ning kohast kättesaadavad, sest nad ei ole vaid mõne üksiku isiku antud andmed, vaid mitmete usaldusväärsete isikute poolt koha peal antud või kontrollitud ning läbiproovitud andmed. Kuigi need andmed ja teated käivad suurelt jaolt enam-vähem lihtsate küsimuste kohta, on nad siiski põhjapaneva tähendusega tolle aja kirikliku, kõlbla, usulise ja kultuurilise elu iseloomustamise kohta.

Kodumaa kirikuvisitatsioonest on vaid mõne tuntuma isiku visitatsiooni põhjalikumalt käsitletud, nagu piiskopp Kyveli oma (vt. Ajalooline Ajakiri, XII a-k. 1933, lk. 44—55, 116—125, 160—164: E. Blumfeldt, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle a. 1519—1522), David Dubberchi visitatsioone (vt. R. Winkler, Der estländische Landkirchenvisitor David Dubberch und seine Zeit (1584—1603), Reval 1909), kuid neidki visitatsioone on käsitletud enam lahus eelnevaist ja järgnevaist. N. n. lokaalvisitatsioonidest, mis aga tublisti erinevad kirikuvisitatsioonidest ja kuu-

luvad vaid üksiku kirikuõpetaja ametikohuste valdkonda, on praost Winkler'i sulest kaunis asjalik ülevaade ilmunud (vt. Mitteilungen und Nachrichten für die ev. Kirche in Russland, 63. Bd. Sept. 1910, Theologisch-pastorales Beiheft Nr. 5; R. Winkler'i „Zur Geschichte der estländischen Lokalvisitationen“, lk. 125—153).

Meie kodumaa kirikuvisitatsioonide ajalugu ei ole senini kirjutatud. Visitatsiooniprotokollide uurimisel ja kasutamisel tundub aga tarvidus saada terves ulatuses ülevaadet visitatsioonide korraldamisest meie maal üksikutel kirikuloo ajajärkudel, visiteerimisel tarvituseletunud viisidest ja eesmärkidest vastavalt kirikliku, usulise, kõlbla, kultuurilise ja majandusliku elu olukorrale teataval ajal. Käesolevas töös meie käsitlemegi kodumaa kiriku visitatsioonide ajalugu vanemast ajast kuni olevikuni.

Ülevaatlikkuse otstarbel jaotame meie kogu töö peatükkidesse (peale „Sissejuhatuse“ 6 peatükki) ja §§-desse (kogusummas 21 §-i).

Sissejuhatus.

§ 1.

Kirikuvisitatsioonidest üldse vana- ja keskaja kirikus.

Et paremini aru saada meie kirikuvisitatsioonide tekkimisest, mõttest, eesmärgist, pidamisest, korraldusest ja tähendusest, peame teadlikud olema kirikuvisitatsioonide pidamisest varemal kristlikul ajal üldse, ja selleks peame lühikestki pilku heitma vana ja keskaja kirikuvisitatsioonidele.

Üldse on kirikuvisitatsioonid ristikiriku igivana institutsioon.

Mõnd üksikut, pärastistele kirikuvisitatsioonidele omast joont võiksime ehk juba ristikiriku algul märgata. Nii saatis juba Jeruusalemma emakogudus oma 2 volinikku (Juuda Barsaba ja Siila, „kes ülemad mehed olid vendade seas“) Antiookias pagana-test tekkinud ristikogudust vaatama, nende usku ja kõlblat elu läbi katsuma, apostlite ja emakoguduse otsust Antiookia koguduses käsuõpetuse asjus tekkinud lahkkelide puhul teatavaks tegema ja kogudust manitsema ning kinnitama (vt. Acta ap. 15).

Võib arvata, et emakogudus sarnaselt toimis ka veel teiste väljaspoolsete ristikoguduste tekkimise või tunnustamise või mõjustamise puhul.

Aga ka pärisvisitatsioonidest on juba vana aja 4. sajandi kirikust otseseid teateid säilinud, niihästi Hommikumaa kui Öhtumaa kohta¹⁾.

Hommikumaal nimetati visitatsioone *περιοδοεῖα* (ringreisud). Kui piiskopp ise maal ei visiteerinud, saatis ta maale *περιοδευταί* (ringimatkajad)²⁾.

¹⁾ Ae. L. Richter, Lehrbuch des kathol. u. evang. Kirchenrechts, 1858⁵, lk. 374 j.

J. Auerbach, De Visitationum ecclesiasticarum progressu, 1862. G. Uhlhorn, Kirchenvisitationen (Realencyklopädie f. prot. Theologie u. Kirche, 3. trükk, X k., lk. 480—483).

²⁾ Vrd. Concil. Laodic. 347—81, c. 57 (Richter p. 375²⁾. Ladina keeles esineb näit. vanade kirikukogude otsustes ka kreeka keelsele vastav terminus: ut episcopus „circumeat“ parochiam suam... (näit. Capitul. a. 813. I. Cap. 16, etc.).

Chrysostomos († 403) seletab oma kuulsas teoses „περὶ ἑρῶσόνης“ (III, 18), et piiskopi kohuste hulgas ei leidu teist, mis nii seotud oleks vaevaga, hädaohuga, laimustega, kui kõnesolev toiming.

Augustinus on oma piiskopkonda väga sagedasti visiiteerinud (frequentissime: Possidii Vita beati Augustini, c. 12). Et kõiki kohti piiskopkonnas paremini visiteerida, lahutas ta oma piiskopkonnast ära kaugema osa (Fussalense castrum), mille jaoks veel eriline piiskopp ametisse pandi.

Martinus Tours'ist († 397) on ka maakogudustes ise korralisi kui ka erakorralisi visitatsioonid pidanud (Sulpitii Severi Epist. 1—3).

Kirikukogud, näit. juba Concilium Taurinense a. 397¹⁾, Augustinuse-aegsed Aafrika kirikukogud, Conc. Laodic. a. 372, tuletasid visitatsioonid eriti metropoliitidele, aga ka piiskopele meelde.

Tarraco kirikukogu a. 516 nimetas vanaks harjumuseks (antiqua consuetudo) seda, et piiskopid iga aasta oma piiskopkondi visiteerivad, ja nõudis selle harjumuse pidamist²⁾.

Varema aja visitatsioonide peaaegsiks oli paganuse ja väärjumalateenistuse jäänuseid ja väärusulisi kalduvusi välja juurida ja ristiusu vaateid ning kristlikke eluviise süvendada ja levitada.

Kui Baieri hertsog a. 716 tahtis asutada iseseisvat Baieri kirikut, saatis paavst oma esimese legaadi siia: nagu anglosakside maal, nii pidi ka siin üldvisitatsioonid ette valmistama tarvilikkude paranduste, reformide, korralduste maksmapanekut. N. n. „Saksa kontsiil“ (Concilium Germanicum), mis peeti 742 Austraalias, otsustas muude paranduste hulgas uuendada piiskopi visitatsiooni.

Õhtumaal ühendati visitatsiooniga siis ka ristitute konfirmatsioon, milline toiming reserveeriti Õhtumaal piiskopile (v. Conc. Liptinense a. 743³⁾; Conc. Suessionense a. 744⁴⁾).

Samuti kontrollis piiskopp, kuidas vaimulikud ristivad, missat peavad ja teisi kiriklikke talitusi toimetavad, silmas pidades ka nende kasinust, elu, usku ja õpetust.

¹⁾ J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, III, v. 861, Can. II.

²⁾ Mansi VIII, v. 542 j., Can. VIII.

³⁾ Mansi XII, v. 370; vrd. ka v. 366 j.

⁴⁾ Mansi XII, v. 388.

Conc. Bracarense III a. 560¹⁾ järgi kontrollis visitaator vaimulikkude elu ja ametipidamist esimesel päeval, kuna teisel päeval juba kogudus (plebs) kokku kutsuti ja õpetati, et nad põgeneksid väärkujude eksituste eest ja hoiduksid igasuguseist süütegudest, nagu tapmisest, abielurikkumisest, vlevandest, valetunnistusest ja muudest surmatoovatest pattudest, et nad ei teeks teisele seda, mida nad enestele ei soovi, et nad usuksid kõigi inimeste ülestõusmist ja kohtupäeva, kus igaühele tasutakse vastavalt tema tegudele.

Ibid. Can. II (v. 839) määrab, et piiskopp hoiduks üleliigset maksu võtmast.

Arusaadav on, et visitaator ühes oma saatkonnaga pidi visitatsiooni ajal tarvilikku vastuvõtmist ja ülalpidamist saama visiteeritavate, eriti vaimulikkude poolt. Kõige varemil ajal kandis visitaatori ja ta saatkonna vastuvõtmine arvatavasti enam vanaaegade kristlastele omast külustajate kristlaste vastuvõtlikkuse ilmet. Siis sai tarvilikuks vastuvõtmist ja selle kulusid ikka täpsemalt normeerida. Viimatimainitud kirikukogudel (Conc. Liptinense, Conc. Suessionense) öeldi selles suhtes: presbüter olgu alati valmis piiskopi vastuvõtmiseks rahva koguga ja abiga, keda seal tuleb konfirmeerida, või aga: kloostriülemad ja presbüterid olgu (visitatsiooni puhul) valmis piiskopi vastuvõtteks tarviliku abiga (vrd. ka Concilium Toletanum III a. 589)²⁾. Visitatsiooni kulud võisid visiteeritavatele vahetevahel koormavaks muutuda; seepärast kuulduv selles suhtes kirikukogudel hoiatusi visitaatoritele. Kohustusi, mida oli visiteeritavatel visitaatori suhtes, tähendati enamasti sõnaga „procuratio“ (hoolekanne). Kuni 13. sajandini oli lubatud prokuratsiooni ainult natuuras (mitte aga rahas) nõuda.

Toledo VII kirikukogu a. 646 määras nõutavate prokuratsioonide suhtes: et piiskopp kunagi ei läheks kaugemale viiekümne ühesvõetava hobuse arvust ega oleks õigustatud kauemini kui üks päev viibima iga kiriku juures („Cum vero episcopus dioecesis visitat, nec unquam quinquagenarium numerum evectio nis excedat, aut amplius quam unum diem per unam quamque basilicam remorandi licentiam habeat“)³⁾.

¹⁾ Mansi IX, v. 838 j., Can. I.

²⁾ Mansi IX, cap. XX, v. 998.

³⁾ Mansi X, v. 768. 769 (C. IV).

Ka frankide riigis olid kirikuvisitatsioonid tarvilusel. Tunti tarvitust, et kirikuõigus täiendaks mitmeti ühekülgselt rahvaõigust, näit. süütegude suhtes, mis ilmlikus õiguses karistamata jäid või mida aga rahatrahviga võidi lepitada jm. Kuningad nõudsid visitatsioone ja andsid määrusi nende jaoks. Visitatsioonid arenesid sinodaalkohtuteks (judicium synodale, Sendgericht). Visiteerijale piiskopile andis Karl Suur kaaslasena ning kaitsjaks ja vahel ka kontrolliks krahvi. Kord aastas käis piiskopp sel teel oma piiskopkonna läbi. Tema tulekut kuulutab ja valmistab ette mõni päev ennemalt (Regino järgi 1—2 päeva) arhidiakon või arhipreester. Kui piiskopp tuli, olid pärastpoole visiteeritavad (enamasti 5 kogudust) oma preestritega eesotsas koos ja võtsid teda andidega vastu.

Peetakse missa ja pärast seda peetakse kohut, mis sünnib sagedasti kiriku ees.

Piiskopp või tema saadik istub kohtujärjel.

Visitatsioonikohtute ülesannet on kuningate ja kirikukogude poolt sagedasti selgitatud. Visiteerija piiskopp konfirmeerib ristitud, õpetab rahvast ja keelab paganausuviiisid, nõidumist, liisuheitmist, linnutarkust ja kõike paganuse roppust (Capitulare primum Caroli Magni a. 769)¹⁾. Ta vaatab läbi preestrite ametitegevust, elu ja usku, et nad õiget usku peaksid ja katoliku ristimist, et nad missapalveid hästi tunneksid, et psalme vääriliselt ette kantaks, et nad Meie-Isa palvet ise õieti mõistaksid ja kõigile mõistetavaks teeksid, et igaüks teaks, mida ta Jumalalt palub, et „Au Jumalale“ kõigi juures kõige austusega lauldaks ja preester ühes inglitega ja Jumala rahvaga laulaks „Püha, püha“. Ta peab vaatama, et kirikud ja altarid väärilises seisukorras hoitaks, et kirikus kord valitseks, et kirikus ilmlikke asju ei õiendataks ega lobisetaks ega enne õnnistust kirikust ära ei mindaks. Samuti peab piiskopp vaatama, et kohtunikud ning vägevad rahvale ja vaestele ülekohut ei teeks ega neid suruks. Piiskopp rääkigu seesugustega esmalt vaimulikult, neid manitsedes, ja kui see ei aita, tehku asi kuninga kõrvadele teatavaks (C. Arelatense VI, a. 813, Can. 17)²⁾.

Piiskopp võtku harutusele süütegusid, mis on Jumala vastu

¹⁾ Mansi XII, Appendix Secunda, v. 137 ; Cap. VII, rp. Mansi Supplem. a d. tom. XVII, v. 191.

²⁾ Mansi XIV, v. 61, Can. XVII.

ja Pühakirja hoiatuste ja keelu vastu, ja kandku hoolt paranduse eest (Cap. II, a. 813)¹⁾.

Eriti nimetatakse intsesti, isatapmist, vennatapmist, abielu rikkumist, valevannet, keelatud abielu, muid lihapatte. Alguses harutati ja karistati ainult avalikke patte. Salajased jäid pihi-tooli hooleks (vrd. 6. Can. Synodi Ticinensis, a. 850)²⁾. Süütegude järele valvasid maadekanaanites (decania) preestrid, eesotsas arhi-preestriga (maadekaaniga), kes iga kuu kalendidel (in calendis) koosolekuid pidasid, kusjuures muuseas iga preester oma kihelkonnas juhtuvad süüteod teatavaks pidi tegema, millest siis piiskopi presbüteeriumile teatati (vrd. Reimsi Hincmari Capitula anno duodecimo episcopatus superaddita).

Mõne aja järel³⁾ aga oli visitaatori kohuseks igasugusel sündsäl viisil kõiki patte ja üleastumisi ja ülekohut ülepea avalikuks teha ja kohut mõista.

See oli võimalik n. n. vannutatud sinodaal-tunnismee-
ste (synodales testes, iuratores synodi, Sendzeugen) kaudu.

Kuidas 10. sajandil sinodaalvisitatsiooni peeti, kirjeldab kaas-aegnikuna kujukalt Prüm'i kloostris endine kloostrüülem, õpetatud Regino († 915) teoses: De ecclesiasticis disciplinis et religione christiana, l. II⁴⁾. Regino kirjelduse järgi kutsub piiskopp⁵⁾ sinodaalvisitatsioonil pärast kohast kõnet vastava kihelkonna kogudusest 7 meest (tarvidust mööda ka enam või vähem) küpsemaid, ausamaid, tõemeelsemaid enda ette ja vannutab neid „pühakute pantide“ (s. o. reliikviate) juures, et tema sinodaal-tunnismehena midagi sellest, mis ta on teada saanud ükskõik mis teel või veel teada saab, mis selles kihelkonnas on Jumala tahtmise ja õige kristluse vastu toime pandud või veel toimetatakse, kunagi midagi ei varja visitaatorile, kes selle järele pärib, ei armastuse ega hirmu ega tasu ega suguluse pärast. „Nii aidaku mind Jumal ja need pühakute reliikviad.“ Piiskopp tuletab pärast vannutamist lühikeses kõnes selle Jumalale antud vande tähendust tunnismeelele meelde, et nad midagi ei varjaks. Tunnismehe tunnistus kellegi vastu asetab teda ex officio kaebaja ja teist kaebealuse ossa. Aga peale

¹⁾ Mansi, Supplem. ad tom. XVII, 1, v. 507. Cap. I.

²⁾ Vt. Pertz Monum. Germ., t. III, p. 397.

³⁾ Dove järgi algas see korraldus 9. sajandi keskpaigu (vrd. Die fränkischen Sendgerichte, Zeitschrift für Kirchenrecht, IV a-k. 1864, V a-k. 1865, lk. 7 j.).

⁴⁾ Migne, Patrologiae cursus completus, S. II, t. CXXXII.

⁵⁾ Et kogudus valiks tunnismehed, sellest ei ole enne 12. sajandit juttu.

tunnismeele võisid teisedki isiklike kaebajatena esineda. Ka vaimulikud võisid kaevata saamata jäänud maksude kümne jm. asjus.

Peale sinodaal-tunnismeele on Reginol veel juttu ilmik-dekaanidest ehk -kümnikest (decani laici per villas constituti), kes ise on tõelikud ja jumalakartlikud ja teisi manitseksid, et nad pühapäevil korralikult kirikus käiksid, ei teeks pühapäeval tööd ega midagi, mis halb. Nad on vandega kohustatud selle vastu eksijaid preestrile üles andma.

Dove¹⁾ arvab, et see korraldus tekkis umbes samal ajal kui sinodaal-tunnismeele instituut, kuid võiks ehk ka arvata, et see korraldus on vanem, sest ta võiks eeldada veel seda seisukorda, et preestrid teatavad üleastumistest arhipreestrile ja asi siis piiskopi presbüteeriumile teatavaks saab. Seesugused alama astme ülevaatajad ehk kümnikud (dekaanid) olid nähtavasti igas külas. Niikaua kui tunnismehi mitte igast külast ei valitud, võis nende kümnikkude tegevus tunnismeele kõrval ehk jätkuda. Kui aga tunnismeele valimisel kihelkondade jaotusi tarviliselt silmas peeti, langesid need kümnikud loomulikult tunnismeelega kokku, nagu see juba Reginol näib suurel määral toimuvat.

Pihil sai viisiks, et pihilolijale küsimusi esitatakse vaimuliku poolt ja samuti siis ka pihiraamatutes pihitavad süüteod küsimuste najal esildatakse; seepärast on loomulik, et ka sinodaalvisitatsiooni üks osa toimus küsimuste najal, seda enam, et ju vannutatud tunnismehed kohustatud olid küsimustele vastama, mis tähistasid visitatsioonile alluvate asjade ala. Küsimused esitas piiskopp (resp. tema saadik, kelleks oli alguses enamasti arhidiakon).

Et visitatsiooni küsimused selgitavad ka ülepea visitatsiooni ülesandeid ja suunda ning on võrdluseks meie maal tarvitusel olnud visitatsioonikorruga, esildame siinkohal kokkuvõttes Reginol esinevaid küsimusi²⁾.

Regino mainitud teose I raamatus on 95 küsimust esildatud kiriku ja preestri suhtes:

1) K. 1—15 küsitakse, kellele on kirik pühendatud, kas kirikuhoone hoitakse korras ning puhtuses, missugused on kirikuriistad ja kuidas neid hoitakse, missugused on kirikuraamatud, missugu-

¹⁾ Ibid. IV, lk. 42 jj.

²⁾ M. t. I, v. 187—191. II, v. 282—287.

sed on ametirüüd ja mis seisukorras, missugused ja kui suured on kiriku kinnisvarad ja sissetulekud.

2) K. 16—73 käivad preestri eluviiside ja tegevuse kohta: kas ta elukorter on kiriku läheduses, kas tema juures elab keegi naisterahvas või käib keegi kahtlane; kas ta korralikult käib haigete juures, kas on mõni laps surnud, kes preestri hooletuse läbi oli ristimata jäänud; kas ta on tülinorija, joob kõrtsis, teeb rumalat nalja; kas ta peab korralikult tunnipalveid ja missateenistusi, kas ta seletab rahvale Jumala sõna, kas hoolitseb pühitsetud vee eest, kas ta kannab hoolt vaeste, võõraste ja vaeslaste eest, kas ta omakasu või sõpruse pärast vaikib pattudest või annab lepitust, kas õpetab Credot ja Meie-Isa palvet, kutsub seatud aegadel pihile, õhtusöömaajale, paastule ja abielukasinusele, kas käitleb õiglaselt ja pühalikult kirikuvarandust ning -riistu, kas keelab paganusekombeid (eriti surnute suhtes), kas annab juhatusi, kuidas õigel viisil tuleb ohvriande altarile viia.

3) K. 74—95 sisaldavad seda, mida preestri enese käest tuleb küsida: kas ta on vaba inimesena sündinud või orjuses, kus koguduses, kas tal on kehaliikmete puudusi, kas ta tunneb oma ameti üksikasjalisi kohuseid, oskab hästi lugeda ja tunneb laulusid ning ajaarvamist, mõistab tarvilikke palveid ja muid osasid peast, kas tal on tarvilikud raamatud enesele juhatuseks.

Mida enam kohtupidamine sinodaalvisitatsioonil etteotsa nihkus, seda enam võis juhtuda, et kiriku asjade ja preestri elu ja tegevuse läbikatsumine jäeti maadekaani juhatusel peetavate presbüterite koosolekute hooleks.

II raamatus käsitleb Regino seda, mida visitaatoril tuleb toimetada ilmikutega ja võhikutega. Selles osas on 89 küsimust:

1) K. 1—14 räägivad mitmesugustest tapmistest, haavamistest ja nende motiividest, isa, sugulase ja vaimuliku tapmisest, tapmisest veretasuna ülekohtuses mässulises sõjas, lapse tapmisest ja abordist, orja ja enese tapmisest.

2) K. 15—37 mitmesugustest abielurikkumise, keelatud sugulise läbikäimise, keelatud abielu ja loomuvastase kiimaluse süütegudest.

3) K. 38 räägib harilikust vargusest, röövimisest, kiriku vargusest ning riisumisest (sacrilegium). Olgugi et ilmlik õigus seda karistab, kuuluvad need süüteod patukahetsuse ja kahetsuskaristuse suhtes piiskopi ette.

4) K. 39 räägib vaelevandest, k. 40—41 valetunnistusest, äraandlikkusest ja nende süütegude motiividest ja kas on neis patustatud teadlikult või sunnilt.

5) K. 42—45 räägivad nõidadest, liisuheitjatest ja lausujatest.

6) K. 46—49 käsitlevad vere, lõpnud või lõhkikistud loomade söömist ja paastumist seatud aegadel.

7) K. 50—55: paganausu ja ebaususe viisidest ja vaadetest tööde õiendamisel ja surnute juures.

8) K. 56—65: öhtusöömaajal käimisest 3 seatud ajal, püha-päeva pühitsemisest, ekskommunikatsiooni pidamisest ning arvestamisest, kahetsuskaristuse kandmisest, isa ning ema austamisest, kümnnise andmisest Jumalale ja tema pühakutele, pihiletulekust vähemalt kannatuseajal.

9) K. 66—85: kas on alalisi joodikuid, võõra kihelkonna kirikusse ja lauale käijaid ja sinna kümnnise maksjaid; kerjajatest ja vaestest; kas on ilmikdekaane e. kümnikke küldes, kas austatakse oma preestrit, kas ollakse teekäijale vastutulelik, õiglase selle vastu, kes on pagulane usu pärast, kas ristiisad kannavad hoolt, et ristilapsed õpiksid usutunnistust ja Meie-Isa palvet, kas keegi tarvitab valemõõte ja -kaale; liigkasuvõtmise rüvetusest; juudi või pagana kogemata surmamisest, salavandenõust ja keelatud ühingutest osavõtmisest, ülejooksikutest.

10) K. 86—89: vennastustest kihelkonnas, kas keegi laulab kiriku juures lori- või pilke- ja naljalaule, kas keegi lobiseb kirikus või lahkub kirikust enne missa lõppu; kas ohvriande (leiba ja viina) tuuakse missale enese ja omaste eest.

Niihästi I kui ka II osa küsimusi ja neis eeldatud seisukohti põhjendatakse peamiselt mitmesuguste kirikukogude kaanonitega ja määrustega.

Visitatsioonikohtu eesmärk ja ülesanne on kiriku seisukorda ja korda, vaimulikkude elu ja tegevust, võhikute kiriklikku ja kõlblat elu parandada kirikukogude kaanonite ja määruste kohaselt.

Sinodaalkohtule allusid sel ajal kõik piiskopkonna elanikud, kuigi mõned vägevad suurnikud vahel tõrkusid, nii et piiskopel tuli pöörduda kõrgeima kuningakohtu poole. Ilma sundiva põhjuseta (gravis necessitas) pidid kõik vastava ringkonna sinodaalkohtusse ilmuma, ekskommunikatsiooni ähvardusel. Kelle süütegu tunnismees nimetab, selt nõutakse vastust ja salgamise korral süütuse tõestamist ning süüst puhastumist. On arvata (vähemalt

hilisema keskaja suhtes), et visitaatori saatkonnas olid ta ümber olevad vaimulikud nõuandjaiks ja otsuseleidjaiks. Visitaator kuulutas otsuse ja määras vastava karistuse patukahetsuse karistusemääruste alusel. Määratud karistused saadeti võimalikult kohe täide, valve pikemaajaliste karistuste järele kuulus maadekaanile. See patukahetsus on siin suuremalt jaolt jälle avalik. Karistuste aluseks on vanad kahetsuskaristused, nagu paastumine, ajutine eemaldamine kirikust, alandus välises esinemises; sellega olid kasvaval määral ühenduses vabaduse ja aukitsendused. Vähehaaval leidsid rahatrahvid ka siia teed peajasaliselt ainult vabade suhtes, kuna vabadusetud selle asemel „nahal ja juustel“ (corio et crinibus puniendus est: zu Haut und Haar) karistust kandsid, kui piiskopp neile ei võimaldanud sellest end rahaga lunastada.

Kuna veel 8. sajandil frankide riigis kõik piiskopkonna preestrid pidid Quadragesima ajal piiskopi juurde kokku tulema aru andma oma ameti pidamisest, astusid siis (juba järgneval sajandil) selle asemele piiskopkonna sinodid, mis toimusid piiskopi autoriteedi tähe all ja ligidases ühenduses piiskopi sinodaalvisitatsiooniga¹⁾.

Ei ole kahtlust, et need sinodaalvisitatsioonid on omal ajal palju kaasa aidanud rahva kasvatamisele, tema kiriklikule ja kõlblale distsiplineerimisele ja kargestamisele.

Varjukülgedest, mis hilisemal keskajal sinodaalvisitatsioonid ajutisele osalisele langusele viisid, oleks eriti nimetada järgmisi.

1. Prokuratsioonide sageli koormavaks kujunemine. Nagu me nägime, on kirikukogudel selle vastu varakult võitlema hakatud. Aga ikka jälle oli tarvilik sellest juttu teha. Nii püüti III Lateraani kirikukogul a. 1179 mitmesuguste visitatsioonide jaoks prokuratsioonide ülemmäärad soodsamates tingimustes kindlaks määrata, ja nimelt: arhipiiskopi visitatsioonil XL kuni L hobust (evectio numerum), arvestades olukordi, piiskopi visitatsioonil XX—XXX; kardinal saab XXV, arhidiakon V—VII, dekaan II. Vaesemates kohtades peab väiksema prokuratsiooniga läbi saadama. Hoiatatakse, et ka mitte veel muude rahade ja maksude võtmisega (talliis et exactionibus) ei koormataks (kohalikke vaimulikke), ja kui hädaline tarvidus juhtub, seda tehtaks mõõdukalt ja armastusega. (Arhidiakonid ja dekaanid ei tohi ülepea selliseid makse presbüteridelt ja vaimulikkudelt nõuda.)

Bonifacius VIII lubas 1298, et visitaatorid võivad proku-

¹⁾ Vrd. Ae. L. Richter, m. t., lk. 98; 308, 375.

ratsiooni ka rahas võtta, kui visiteeritavad nõustuvad, kuid visi-
taator ei tohi ühel päeval üle 1 prokuratsiooni võtta, olgugi et ta
vahest visiteeris enam kui ühe koha.

2. Osalisele langusele mõjus kaasa ka see, et piiskopid,
olles seotud riiklikkude ülesannetega, ikka sagedamini jätsid
visitatsiooni oma saadikute ehk vikaaride, peasjaliselt arhidia-
konite hooleks, kuni need viimaks 13. s. iseseisvalt hakkasid
omal jurisdiktsioonil sinodaalvisitatsioone pidama ja sinodaal-
visitatsioonil omastasid endile kõiki piiskopi õigusi ning viise,
olgugi et ka piiskopid täiesti ei lakanud visitatsioonist või saatsid
uusi asemikke — generaalvikaare piiskopkonda visiteerima. Ka
hakkasid kirikukogud arhidiakonite iseseisvaid sinodaalvisitat-
sioone jälle piirama ja keelama neile kohtumõistmist tähtsamates
küsimustes (nagu seda on abielu, simoonia ja küsimused, kus
otsusest olenes vastava isiku prebend, seisus või aste).

3. Langusele mõjus kaasa ka asjaolu, et rahatrahvid, nagu
nägime, tarvitusele tulid patukahetsuse-aktide kõrval ja siis tea-
taval korral võimaldasid viimaste asendamist rahatrahviga, suu-
rendades ühtlasi koormust, kuritarvitusi ja väljapressimist.

4. Samuti peab ära märkima asjaolu, et paljud aadlikud,
kloostrid ja linnad püüdsid vabaneda allumisest sinodaalvisi-
tatsioonile, mis osalt ka korda läks.

5. Arhipiiskoppide visitatsioonid, mis alguses, nagu nägime,
sageli esimesel kohal seisis, harvenesid veel enam kui piiskop-
pide visitatsioonid. Hommikumaal sooviti 869 (Konstantinoopoli
kirikukogul) nende lõpetamist, Õhtumaal tundsid piiskopid sageli
tarvidust arhipiiskopi toetuse ja abi järele, kuid arhipiiskoppide
visitatsioone ikkagi piirati ja seoti mitmete tingimustega nähta-
vasti piiskoppide soovil ning kasuks.

Innocentius III väljendas teadlikult visitatsioonide teatavat
ühendust sinoditega: iga aasta peab arhipiiskopp oma sufragaan-
piiskoppidega ekstsesside paranduseks ja eluviiside reformeeri-
miseks provintsiaalsinodi; neil sinoditel tuleb määrata sinodaal-
tunnismehed, kes kõike, mis parandust vajab, hoolsasti järele
vaatavad ja teevad seda teatavaks järgneval sinodil. Samuti
toimigu ka piiskopid piiskopkonna sinodil, nii et provintsiaal-
sinodil iga piiskopkonna seisukorrast täpseid teateid antaks.

Innocentius IV-nda sellekohases konstitutsioonis a. 1252
seletatakse, et arhipiiskopp peab, enne kui läheb teisi piiskop-
kondi visiteerima, oma kapiitli ja piiskopkonna visiteerima. Ühte-

moodi visiteerigu ta suuremaid kui väiksemaid kirikuid, pidagu silmas võhikute eluviise (mores), samuti ka vaimulikkude omi. Visiteeritud piiskopkonda ei tohi ta enne uuesti visiteerida, kui kõik teised piiskopkonnad on läbi visiteeritud, olgu siis, et vastav piiskopp teda ise kutsus, või kõik teised piiskopid või nende enamik seda soovitab või sellega nõustub, või paavst seda teataval korral võimaldab jne.

Sinodaalvisitatsioonide ühendusseeseadmine sinoditega on põhjendatud juba ajalooliselt, nagu piiskopkonnasinodi suhtes eespool nägime, aga seda on ta ka sisuliselt kui ka provintsiaalsinodi suhtes: visitatsioonid tõid andmeid ja informatsiooni sinoditele ja sinodid andsid visitatsioonidele tarvilikke ajakohaseid juhtmõtteid ning ülesandeid. Võib arvata, et sel alusel elustasid reformkirikukogud ka visitatsioone, sest et neil tarvis oli kiriku seisukorda ja pahesid põhjalikult tunda, teiselt poolt aga otsustatud reforme või suunda tegelikult läbi viia. Nagu nägime, olid ka sinoditel sinodaal-tunnismehed ametis ja neil toimus kohtupidamine eeskätt vaimulikkude üle.

Juba Konstanz'i reformkirikukogu I komisjon nõudis iga-aastasi diötsesaansinodeid. Provintsiaalsinodeid peab vähemalt iga 3 aasta tagant pidama.

Eriti on Basel'i reformsinodil 1433 Sessio XV-1¹⁾ juttu episkopaalsinoditest, provintsiaalsinoditest ja sinodaal-tunnismeeestest.

Episkopaalsinod tuleb seatud ajal aastas vähemalt kord, kui mitte 2 korda harjumuseks ei ole, piiskopi enese poolt isiklikult ära pidada, kanoonilise takistuse korral kohase vikaari poolt. Ta kestku 2 või 3 päeva, või nagu piiskopp tarvilikuks peab. Esimesel päeval tuleb piduliku missateenistuse kestel või selle järel piiskopil või kellelgi teisel tema nimel kõiki Jumala sõnaga manitseda, et nad peaksid häid eluviise, loobuksid pahedest, silmas peaksid seda, mis puutub kiriku distsipliinisse ja kohuste täitmisse, eriti et hingekarjased jagaksid kogudusele pühapäevil ja pühadel tulusaid õpetusi ning manitsusi. Selle järel loetagu provintsiaal- ja episkopaalsinodite statuute; selle vahel esitatagu mõni tüse traktaat juhatuseks, kuidas sakramente tuleb valitseda, ja muud õpetlikku preestreile. Seepeale katsugu piiskopp hoolega läbi alluvate elu ning komblust ja taltsutagu

¹⁾ Vt. J. D. Mansi, t. XXIX, 1788. a., veerud 74—77.

simooniat, ohjeldagu seatud parandusabinõudega liigkasuvõtmist, konkubinaati, muud keelatud sugulist läbikäimist kui ka kõiki muid süütegusid ja ekstsesse. Samuti vaadaku piiskopp, et tema ülevaatusele alluvad kloostrielanikud rikkumata peaksid oma kloostri seadlusi (eriti loobumist igast omandist ja simooniast). Peamiselt aga püüdku ta sinodi (s. o. sinodaalkohtu) pidamisel (in ipsa Synodo) avalikuks teha ja tarvilikkude parandusabinõudega vastu astuda, et tema piiskopkonda ei tikuks mõni väärusuline, ekslik või häbitav või vagadele kõrvadele vastumeelne õpetus ega esineks liisuheitmist, tuleviku ennustamist, nõidumist, ebausku ega ühtegi saatanlikku väljamõeldist. Peale selle seatagu ametisse sinodaal-tunnismehed, tõsised, hoolikad ja ausad mehed (viri graves, providi et honesti), kes omavad Jumala suhtes innukust, arvul, mis vastab diötseeside suurusele, või seal, kus teisi seks ei ole määratud, mõned teised, kel on nende võim; kui nad piiskopile ei näi küllaldaselt kohased olevat, seadku ta teised nende asemele, nagu ta kasulikuks peab. Nemad andku piiskopile või tema vikaarile vanne, nagu määrab vastav kaanon. Aasta jooksul diötseesis ringi käies ja vaadates, mida tarvis oleks parandada või reformeerida, andku nad seda üles neile, kellele kuulub see parandamis- või reformimiskohustus. Kui need asjad jäävad parandamata või reformimata, kantakse nad järgneva sinodi ette, kus tarvilikud parandusabinõud käsile võetakse.

Aga ka peale selle, mis piiskopp kuuleb sinodaal-tunnismestelt või teistelt, kes täidavad nende kohuseid, peab ta ka ise usinasti järele katsuma kõiki oma alamate ekstsesse ja selle tagajärjel peab süüdlaste vastu teostamisele tulema tarviliku paranduse distsipliin, et see oleks teistele, kes tahavad paha teha, hoiatavaks eeskujuks. Igas provintsis tuleb 2 aasta jooksul pärast üldkontsiili lõppu ja selle järel vähemalt kord iga 3 aasta jooksul provintsiaalsinod kokku kutsuda. Üldkirikukogu kestel ja 6 kuu jooksul enne selle algust provintsiaalkirikukogusid ärgu peetagu. Metrooliit (või keegi teine tema nimel) peab provintsiaalkirikukogul piduliku missateenistuse jooksul või pärast seda manitseva kõne, meelde tuletades eriti seda, mis käib piiskopiameti kohta, hoiatades simoonia eest, ja nõudes, et hingehoius aset leiaks suurim hool ja küps järelekatsumine (inquisitio), et kiriku varandust ja sissetulkeid ei tarvitataks lubamatuks otstarbeks, vaid Jumala auks, kirikute alal- ja korrashoiuks, hoolitsemiseks vaeste ja abitarvitajate eest. Piiskoppide eksimisi ametikohuste täitmisel, muu-

seas ka jutlustamise suhtes kogudusele, alamate süütegude parandamise ja karistamise suhtes, episkopaalsinodite pidamise suhtes jne. tuleb siin erilisele uurimisele võtta, kirikukogu poolt parandada ja karistada. Ka metropoliiti manitseb kirikukogu eksimiste korral kohuste täitmisel ja teatab sellest paavstile või mõnele teisele metropoliidi ülemusele, et teda vastavalt karistataks ja parandataks. Sel korral, kui on lahkkelid, tülid, vaenud provintsi rahu rikkumas, peab kirikukogu vagade isade eeskujul rahu ja üksmeele jaluleseadmist taotlema. Provintsiaalkirikukogudel tuleb ka iga järgneva üldkirikukogu jaoks saadikuid valida ja neile sellekohast abi muretseda. Igal provintsiaalkirikukogul loetagu ka kõike seda, mida kanooniliste määruste poolt seks puhuks on ette kirjutatud, et seda täidetakse ja üleastujaid karistataks. Metropoliitidele ja piiskoppidele, kes hooletud on provintsiaal- ja episkopaalsinodite pidamises ettekirjutatud ajajärkudes, määratakse kindlaks surveabinõud ja karistused ja nende tarvituselevõtmise kord.

Lõpuks tõi katoliku kiriku visitatsioonile kindlamat parandust Triendi kirikukogu, millest meil Poola aja visitatsioonide vaatluse sissejuhatuses veel kõnet tuleb.

Nüüd aga asume juba kirikuvisitatsioonide juurde eestlaste maal, esmalt rääkides visitatsioonist piiskoppide ja ordu valitsuse ajal.

I peatükk.

Kirikuvisitatsioonid meie maal katoliku piiskoppide ja ordu valitsuse ajal.

§ 2.

Modena Wilhelmi teekonnad ja kantsiil.

Kui me Vana-Liivimaa vanemaist kirikuloolistest allikatest andmeid otsime eestlaste (ja liivlaste) maal peetavate ja peetud kirikuvisitatsioonide kohta, võiksime ehk küsida, kas paavsti saadiku Modena Wilhelmi toimingutel siin maal a. 1225 ja 1226 on midagi ühist kirikuvisitatsiooniga. Paavsti nimetuskirjast 31. XII 1224 (U. B. I, 69) selgub, et talle anti täie-õiguselise legaadi volitused (plenae legationis officium). Tema ülesannetest ja õigustest nimetatakse selles kirjas eriti Issanda Jeesuse Kristuse kuulutamist neil mail, nõutakse sõnakuulmist tema mandaatidele ja manitsustele; külvates vaimulikku korraldab ta ajalikku. Tema kohtu otsused (sententiae) vastuhakkajatele (rebelles) leiavad paavsti poolt tunnustust. Kirjas 9. jaan. 1225 antakse talle ka õigus korraldada kirikut (ordinandi ecclesiam) ja nimetada ning pühitseda uusi piiskoppe (U. B. I, 72).

Paavsti täie-õiguselistel legaatidel oli iseenesest visiteerimisõigus, kui neile ei olnud tehtud erilisi, kindlaid vastupidiseid piiratud ülesandeid¹⁾.

Nii oleks Modena Wilhelmil iseenesest õigus olnud kirikut visiteerida, kui olud seda oleksid nõudnud ja võimaldanud. Liivimaa vanima kroonika kirjelduse järgi (XXIX) kutsus ta Riia linnas olevaid liivlasi ja muid mehi ning naisi sagedasti kokku ja õpetas neid Jumala sõnaga ja jagas patukustutist.

Siis soovis legaat näha (videre) liivlasi ning teisi ja lätlasi ja eestlasi ja läks esmalt Toreidasse. Teda saatsid Riia piis-

¹⁾ Näit. on U. B. X, 472 teade, et legaat asub visiteerima ordu Preisimaal (a. 1448).

kopp, Riia doompapiitli praost Johannes ja palju teisi mõistlikke ning arukaid isikuid. Esmalt tulid nad Kubbesele, kus ta pidas liivlastele missateenistuse ja jutlustas neile lunastusest. Sealt läks ta Vitisele, Letthegore (Loddiger), Metsepole, Ydumaea alale ja Lätimaale, kus ta toimis samuti, külvates evangeliumi, nõudes head usuvilja ja õpetades ristiisku. Siis läks ta Ugauniasse ja tuli Otepääle, kust leidis usklikkude kogu, mis koosnes sakslastest ja eestlastest. Ta õpetas eestlasi usus Jeesusesse Kristusesse ja manitses sakslasi, et nad sõbralikult koos elaksid ja vastastikku halba ei teeks, vastristituile rasket koormat peale ei paneks ja õpetaks neid ususaladusis. Ta õnnistas neid ja läks Sakalasse, esmalt kogudusse Worcegerwe (Virtsjärve) ääres, kus ta vastpöördunuid õpetas ja manitses mitte usust taganeda, siis Viljandisse. Seal võtsid mõõgavennad ta vastu ja rääkisid kõik oma kannatustest, mis neil usu pärast eestlaste poolt on kannatada olnud. Ta kutsus mõlemast soost eestlasi nende kirikute juurde ja läks nende juurde. Ta rääkis manitsusõna, et nad enam sarnast kurja ei teeks ega rikuks ususaladusi (sacramenta). Mõõgavendi õpetas ja manitses ta, et nad liiga ei koormaks eestlasi kümnisega või muuga, et nad sel põhjusel jälle paganuse väärtteenistusele ei taganeks. Siia tulid tema juurde ka taanlaste saadikud Tallinnast ja eestlaste saadikud rannamailt (de Maritimis), kes olid taanlastega alalises võitluses, ja palusid kaitset taanlaste ning saarlaste vastu ja pakkusid talle oma maid. Saadik võttis nad vastu. Siis asus legaati jälle teele Riia poole, peatudes Tricatias, Võnnus (Wenden) ja Sygewaldes. Riias tulid sakslased, liivlased ja lätlased tema juurde oma kaebustega ning tüliasjuga ja palusid kohtumõistmist (iudicia). Ta tegi neis asjus otsuseid. Muude hulgas tulid Tallinnast ka taani piiskopid, saarlased ja ranna-eestlased, kes tema kaitse alla soovisid astuda, ja lubasid preestreid ja ristiusu seadust vastu võtta, kui ta vabastab neid taanlaste rünnakuist. Ta lubas neile seda, läkitas saadikuid taanlaste ja saarlaste juurde sooviga, et nad peaksid rahu ja alistuksid tema eeskirjule. Samuti lahendas ta piiskoppide ja ordu ja Riia linna vahelisi tülisid. Siis käis ta II teekonnal Holmis, Ükskülas, Lenewardis, Askeradis ja Kukenoisis, toimides samuti kui mujal.

Et taanlaste, eestlaste ja sakslaste vahel olid Virumaa, Järva-maa, Läänemaa pärast tülid ja kokkupõrked tekkinud, võttis legaati need maakonnad paavsti otsese valitsuse alla kuni tülide otsusta-

miseni ja võttis oma III teekonna ette neisse maisse 1226. a. algul. Tema saatkonda kuulusid nüüd semgallide piiskopp Lambertus, Riia praost Johannes, preestrid, Riia kodanikke, mõõgavendi.

Sakala kaudu jõudis ta Järvamaale, kus ta „Caretheni“ (praegu Suur-Kareda) nimelises külas Jumala sõna kuulutas ja katoliku usku õpetas ning nad paavsti otsese valitsuse alla võttis. Sealt läks ta Virumaa Agelinde linnusesse (Punamägi), kus ta rõõmuga vastu võeti ja kus ta neile Jeesuse Kristuse nime avaldas. Sealt edasi siirdus ta Tarvanpe linnusesse (Rakvere kohal), kus toimis samuti. Siia kutsus ta ka taanlased ja siin tehti rahu taanlaste, sakslaste ja eestlaste vahel. Edasi läks ta „Tabellumi“ nimelisse ringkonda, kuhu kogunesid kõik Viru vanemad, kellele ta ristiusu-õpetust kuulutas; ta võttis nad kõik paavsti alla ja määras neist vanemad ja kohtunikud kõigis ringkonnis.

Me näeme, et Mødena Wilhelm peatus oma visitatsiooniteekonnal Virumaal eeskätt linnustes¹⁾. See on väga huvitav selle poolest, et tuletab omamoodi meelde hilisemaid visitatsioone, kus juhtuval korral visitatsiooni peeti mõnes lossis (või mõisas), nagu seda tehti näit. juba Kyveli ajal (in curia sua), eriti Poola ajal ja veel hiljemini.

Tarvanpe kaudu läks ta siis Tallinna, kus teda taanlased, rootslased ja kõik elanikud rõõmuga vastu võtsid.

Ta sundis nad kirikuaristuse ähvardusel virulastele nende pantvangid vabaks andma ja saatis need nende vanemate juurde Virumaale. Ka varbollased tulid Tallinna legaadi juurde ja võtsid tema rahu vastu. Taanlaste tungival palvel andis ta nad ühes teiste harjulastega taanlastele tagasi. Tema ette koguti ka Tallinna eestlased ühes taanlastega, kellele ta igavese õndsuse sõnu rääkis ja manitses, et nad rahu üksteisega elaksid. Siis saatis ta oma preestrid Läänemaale ja pöördus ise Sakala kaudu Riiga.

Sama 1226. aasta paastuajal (3. III ja 19. IV vahel) pidas ta Riias Maarja kirikus piduliku kirikukoosoleku (solenne concilium), millele kokku tulid piiskopid ja muud vaimulikud, ordurüütlid, tähtsamad vasallid ja Riia kodanikud. Siin tuletas ta Innocentius III-nda kirikukorraldusi (1215. a. Lateraani kirikukogu)

¹⁾ Mainitud linnuste asukoha suhtes vaata: H. R. Paucker, Ehtslands Geistlichkeit, 1849, lk. 181; P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Censur Daniae I, lk. 33, 53, 182, 185.

meelde ja lisandas mõningaid uusi korraldusi, mis paistsid uuele rajatud kirikule tarvilikud olevat. Vahest korraldati ka just siin veel kindlamaid, enam-vähem seks korraks lõplikke vahekordi piiskopi, klerikute, mõõgavendade ja Riia linna vahel (mispärast need ka koosolekust osa võtsid) ja jagati legaadi poolt patukustutist.

Kokku võttes võiksime ütelda, et legaadi teekondade peaesmärgiks oli ise seisukorraga tutvuda, pärismaalasi ristiusus kinnitada, mõlemate poolte vahel leplikke suhteid arendada, tülisid ja kaebusi lahendada, paavsti ülemvalitsust kinnitada ja ülepea autentset informatsiooni saada seisukorra kohta siin maal, et võimalik oleks otstarbekohaselt teotseda.

Teekondadele järgnes kirikukoosolek, kus kirikukorraldusi meelde tuletati ja uusi kehtima pandi vastavalt teekondadel saadud andmetele ja informatsioonile.

Silmas pidades legaadi isikut ja volitusi, tema eesmärki, oma silmaga koha peal seisukorraga tutvuda ja seisukorda parandada, tema saatkonda, mis koosnes paljudest vaimulikest ja ilmlikest, tema toiminguid teekondadel, kihelkondades ja kirikutes, mis koosnesid missadest, jutlustest, manitsustest, pahede eest hoiatamisest, tülide ja kaebuste lahendamisest ja kohtuotsustest (judicia), ka nende teekondade teatavat ühendust järgneva kirikukoosolekuga, leiame neis teekonnis mööda maakondi ja kihelkondi visitatsioonile omaseid jooni¹⁾. Visitatsiooniks ei nimeta küll Läti Hindrek (õigem vahest: Liivi Hindrek) neid teekondi mitte, samuti ei nimetata sinodaal-tunnismehi ega muud, mis on ka loomulik tollekordses seis- ja olukorras.

Me võiksime seepärast tema teekondi nimetada legaadi erakorraliseks visitatsiooniks.

Mainitud kirikukoosolekust (solenne concilium) võtsid legaadi juhatusel osa mitmed piiskopid ja muud vaimulikud kui ka ordu-mehed, vasallid ja Riia kodanikke. Ses suhtes ei ole kõnealune kirikukoosolek korrapärane provintsiaal- ega episkopaalsinod. Oma määrustelt ja ühenduse poolest legaadi erakordse visitatsiooniga ja patukustutise jagamisega kannab ta kirikukogu (kontsiili) ilmet. Me võiksime teda nimetada ehk erakordseks Liivi kirikukoguks ehk kontsiiliks.

¹⁾ Vrd. ka siin lk. 6, seitsmes lõige.

Liivimaa kiriku olukord oli ju sel ajal täiesti erakordne; seepärast pidid ka siin sel ajal peetavad visitatsioonid ja kirikukogud erakordset ilmet kandma.

§ 3.

Teated korralistest kirikuvisitatsioonidest meie maal.

Selle alusel, mis me eespool sissejuhatavas osas korralistest kirikuvisitatsioonidest katoliku kirikus üldse oleme kuulnud, peaksime juba oletama, et korralsed kirikuvisitatsioonid ka siin maal katoliku ajal vaevalt võisid puududa, eriti sinodaalvisitatsioonide kujul. Aga meil on ka tõendusi, et meie maal algu-sest saadik korralsi kirikuvisitatsioone on kavatsetud pidada.

Riia piiskopp Albert on Mõõgavendade orduga maajagamise asjus kokkuleppe teinud, mille järgi saab ordu $\frac{1}{3}$ Liivi- ja Lätimaast. Paavst Innocentius III kinnitab 20. okt. 1210 selle kokkuleppe. Piiskopile jääb ka ordu maaosas vaimulik õigus ja visiteerimisõigus. Ordu on kohustatud piiskopi 20 hobusega (cum viginti evectioibus) kord aastas omas majas (in domo sua), kihelkondades aga 2 korda aastas vastu võtma (procurabunt; U. B. I, 16).

Samuti on Lihula (s. o. Tartu) piiskopp Hermannus orduga 23. juulil 1224 kokku leppinud, et ta annab umbes poole Tartu piiskopkonnast ordule. Kui piiskopp seda ordu maaosa visiteerib, kannavad mõõgavennad tarvilikud kulud (expensas nobis necessarias ministrabunt; U. B. I, 62).

Saaremaa piiskopp Godefridus (Gottfried) lepib 1228. a. 29. juunil Mõõgavendade orduga kokku, et ordu saab piiskopilt $\frac{1}{3}$ Saaremaast, Muhust ja teistest piiskopkonna saartest ilmliku õigusega (iurisdictione civili), kuna vaimulik õigus (spiritualia) jääb ka ordu maaosas piiskopile ja ühes sellega visiteerimisõigus. Kui piiskopp oma ameti alusel ordu ala kirikuid visiteerib (visitabimus), kannab ordu vajalikud kulud 12 hobusega 2 kord aastas või aga 7 hobusega arhidiakoni tuleku puhul (U. B. III, XCIX a). Riia piiskopp Nicolaus annab 9. aug. 1231 Riia kodanikkudele laenuks $\frac{1}{3}$ Saaremaast, Kuramaast ja Semgalliaast, jättes enesele vaimulikkude õigused sinodaalvisitatsiooniga võhikute ja vaimulikkude üle (et tam laici quam clerici nobis in synodalibus obediant). Kes piiskopi asemikuna kirikuid sinodaal-

kohtuga visiteerib (synodi causa visitaverit), saab 7 hobuse prokuratsiooni (cum septem equitaturis procurabitur; U. B. I, 109).

Paavst Innocentius IV tõendab 15. veebruarist 1246, et (Kuramaal) võib piiskopp, millal ja nii sagedasti kui soovib, visiteerida oma kanoonikuid ja nende ekstsesse parandada ja neid karistada vajaduse järgi ¹⁾.

Tartu piiskopp Hermannus teatab 1242 Tallinna piiskopile Torchillus'ele tema küsimuse peale, et Tartu piiskopkonna sinodaalprokuratsioonid on järgmised: kahe adramaa pealt 1 külimitt rukkeid, 4 adramaa pealt 1 külimitt nisu, iga adramaa pealt 1 külimitt kaeru, 2 adramaa pealt 1 kana ja iga 20 adramaa pealt 1 koorem heinu. Mainitud tuludest laseb ta siis liha ja muud, mis tarvis, muretseda.

Tallinna piiskopp leppis viimaks Taani ala vasallidega 1259 nii kokku, et piiskopile makstakse sinodaalsõidu (sinodales percavalcationes) jaoks aastas 2 külimittu rukkeid adramaa pealt, kusjuures Virumaalt seks otstarbeks tulev viil tuuakse Tallinna (U. B. I, 337).

Kuningas Ericus Glipping kinnitab selle maksumäära 11. juunil 1260 ja käsib kõigil seda maksta karistuse ähvardusel (U. B. I, 352).

1281. a. 17. juulil kinnitab Ericus Glipping Tallinna piiskopi ja vasallide kokkuleppe, mille järgi vasallid lunastavad kümnisest kümnisemaksu piiskopile 60 adramaa andmisega (Vaetele ja Koddiel'i külas). Tegelikult jäi sellega ka prokuratsioonimaks (annona sinodalis) nende endi mõisult (allodia) ära; maksavad endist viisi vaid talupojad (2 külimittu rukkeid adramaa pealt; U. B. I, 475).

Kuningas kinnitab 13. juunil 1283 selle korra, selguse pärast vaid juurde lisades, et piiskopp ise katab talupoegadelt saadavast sinodaalviljast kõik sinodaalkulud (U. B. I, 486).

Tallinna piiskopil oli veel 1410. a. Harju-Viru vasallidega kauplemist sinodaalvilja suhtes, „tühjade atrade pärast, mida haritakse“ (umme dat sentkorn der wusten haken, de men buwet). Talle makstakse 400 riia marka ja töötatakse iga adramaa pealt, kus elatakse ja millelt preestrile seatud maksu antakse, ka seatud sinodaalmaksu (2 külimittu rukkeid) maksta (U. B. IV, 1824).

Vasallide uute mõisade prokuratsiooni pärast ja tühjade adramaade mõiste pärast oli lahkhelisid veel 16. sajandi alul (v. AR.

¹⁾ 25 Urkunden zur Geschichte Livlands im 13. Jh. v. C. Schirren, 1866, nr. 13.

3, nr. 44, 2—3; 136, 36; 242, 14—17). Samuti arvas piiskopp võivad nõuda prokuratsiooni ka seppadelt, kingseppadelt, möldritelt, nahaparkijailt ja vabatalupoegadelt maal (v. AR. 3, nr. 44, 4).

Samuti oli Tallinna piiskopil 1410 lahkkelisid ja vastastiku-seid kaebusi Tallinna kodanikega, muuseas ka sinodaalkohtu ja sinodaalvilja asjus (U. B. IV, 1851).

Tallinna naistsistertslaste Mihkli kloostri vabastab paavst igast välisest visitatsioonist ja sinodaalvilja mak-sust 5. aprillil 1283 (U. B. I, 484). Riia naistsistertslaste Püha Jakobi Maarja-kloostri naispriorit ei või piiskopp sundida ilmuma „sinodile“ väljaspool kloostrimaid, nimelt paavsti otsusel 2. aug. 1255 (U. B. III, 283 a.). Ilma vastupidiste eesõigusteta kloostrid allusid muidugi piiskopi visitatsioonile.

Nagu näeme, on siin vastuvaieldamata tegemist hariliku sino-daalvisitatsiooniga, nagu seda selgesti näitavad selle toimingu nimetused¹⁾ ja prokuratsioonid.

Kui me nüüd tahaksime väita, et sel ajal meie maal tegelikult vahest korralisi visitatsioone üldse ei peetudki ja kõik piir-dus tühjade kavatsustega, prokuratsiooni nõudmiste ning määrus-tega, siis räägib kindlasti selle väite vastu kaalutus, et niisugusel olukorral oleks tülides prokuratsioonide pärast vasallidel, linnadel ja ordul hea põhjus, vähemalt hea ettekääne olnud igasuguseist maksudest visitatsioonide jaoks keelduda, sest et neid tegelikult ei peetud. Seda me aga siiski ei leia. Sellest võime järeldada, et tegelikult on sel ajal meie maal korralisi visi-tatsioone peetud. Teine küsimus on muidugi, kui sagedasti, mil määral neid kirikuvisitatsioone meil sel ajal on peetud.

Prokuratsioonid on siin isemoodi korraldatud. Ordu maa-osades arvestatakse hobuste arvu, piiskopi visitatsiooni puhul 20 resp. 12 hobust, arhidiakoni tulemisel 7-t.

Tartu piiskopi omal maa-alal võetakse kindlat sinodaalmaksu adramaa pealt. Samuti on lugu Tallinna piiskopi sinodaalproku-ratsiooniga (kuid suurus erineb). Visiteerijaiks ja sinodaalkohtu pidajaiks on piiskopp või tema arhidiakon (tema asemikuna). Arhidiakoni ei näi meie maal sel ajal iseseisvat, omaette toimu-vat visitatsiooni olevat.

Hariliku kirikuvisitatsiooni üks pea-ülesandeist oli sel ajal

¹⁾ Ka Riia praosti kohta tarvitatakse ütlust: synodum facere (U. B. III, 85 a.).

ka siin vaimulik kohtumõistmine¹⁾. Aga siingi toimus sinodaalvisitatsioonil ühtlasi ristitute konfirmatsioon (U. B. IV, 1851: van den sente unde to vermente; U. B. 2: II, 53: Anno 1501 des donredages und des vridages vor letare, s. o. 18. ja 19. III: do sath unse bischop . . . in unser kerken (s. o. Tallinna Niguliste kirikus) dat zentz und varmede dusse 2 dage. Ibid. nr. 763: Anno 1505 des donredages in den pinxsten, s. o. 15. V. . . . sath unse bischop her Nicolaus Rodendorp in unser (sealsamas) kerken dat sentz und varmede de kinder).

Sinodaalvisitatsioon toimub võhikute ja vaimulikkude üle. Ka siin soovitakse kiriku harjumuse alusel (*secundum consuetudinem ecclesiae*), et sinodaalvisitatsioon toimuks sinodaal-tunnismeeSte (testes synodales) abil.

Riia piiskopp Nicolaus on a. 1232 Riia kodanikke manitsenud, et nad valiksid sinodaal-tunnismehed. Riia kodanikud soovivad seks Visby konsulite nõusolekut, mida need ka annavad tingimusega, et Riia kodanikud võivad valida eneste keskelt kohaseid mehi, kes tõtt ei varja kartuse, soodustamise ega raha pärast ega süüdistada kedagi viha pärast; samuti on tingimuseks, et nende vastu sinodaalkohtus „vara“ (*captio*) tarvitusele ei tule (ut nulla vara contra eos in iudicio synodali habeatur).

Piiskopp on sellega nõus. Nii saavad Riia kodanikud siin õiguse ise valida sinodaal-tunnismehi (U. B. I, 126). Tallinna kodanikkudele annab piiskopp Johannes sinodaalvisitatsiooni kohta sellesama korra, mis on selles suhtes (in sinodalibus) Lüübeki elanikel (U. B. I, 488). Piiskopp palub Lüübeki kapiitlit teatada, kuidas toimitakse seal sinodaalvisitatsioonil (in sinodo), missugused isikud on kaebajaiks, missuguseis asjus tõestatakse süüdistusi ja kes on kohustatud sinodile ilmuma (U. B. I, 489).

Tõuseb küsimus: kuidas oli alguses lugu sinodaal-tunnismeeSte ga maal? Selles asjas ei ole selgeid teateid leidnud varema aja kohta meie maal. Võiks ainult oletusi teha. Ühelt poolt tuleb meeles pidada, et alguses pidid võõrad võimud kauemat aega pärisrahvast palju enam arvestama kui hiljemini. Seepärast võiks arvata, et esiotsa olid tunnismehed peaaesja-

¹⁾ Kirikuvisitatsiooni nimetatakse ka „*judicium synodale*“ (näit. U. B. I, 126); vt. ka eelmine märkus. Isegi Riia kodanikkude kohtupidamist nimetatakse U. B. I, 365, „*sinodus*“eks“. Seegi tõendab, et hariliku sinodaalvisitatsiooni peamõte oli sel ajal kohtupidamine.

liselt kihelkondade (või külade) vanemate hul-
gast. Seda kinnitab ka asjalugu, et Kyvel'i aegu tulid selle ameti
peale esimeses järjes arvesse (külade) vanemad (seniores), siis
kümnikogujad (decimatores) või mõni muu korra-
likumaist talupoegadest.

Teiselt poolt tuli vaimulikel võimudel ikkagi ka silmas pidada,
et tunnismees hoiduks ristiusu poole ja enam tunneks
ristiusu viise. Seepärast peaks ehk oletama, et maal seati sino-
daal-tunnismehi piiskopi poolt tema enese valikul ametisse, ja seda,
nagu öeldud, peajasaliselt vastavate ühikute vanemate hulgast.

Ka meie maal tulid sinodaalkohtus eespool kõnes olnud
rahatrahvid tarvitusele. 17. nov. 1416. palub Preisi kõrgemeis-
ter, et Tartu piiskopp oma sinodaalvisitatsioonidel (in dem umbe-
zoge des sentens) ei võtaks tema piiskopkonnas viibivate Preisi
ordumeeste suhtes tarvitusele rahatrahvisid ehk „pennidekahetsus-
karistust“ („pfennigbusse“; U. B. V, 2102).

Sellest võib järeldada, et sellelaadiline kahetsuskaristus oli
vähemalt sel ajal, arvatavasti ka juba varemalt, vabade isikute
suhtes üldiselt tarvitusel.

§ 4.

Sinodaalvisitatsioonide elustamine provintsiaalsinodite selle- kohaste eeskirjade läbi.

Sinodaalvisitatsioonide rõhutamise ja nõudmise suhtes omasid
Liivimaal tähtsust need provintsiaalkirikukogud, mis siin (Riias)
1428 ja 1437 ära peeti välismaa reformkirikukogude tõukel ja
nõudel.

Aga ka juba Valga maapäeval 1422 tulid uuenduse-
küsimused harutusele vastavalt meeolule, mis valitses Konstanzi
kirikukogul (1414—1418), millest ka Liivimaa saadikud osa võtsid.
Valga maapäeval 1422 antud maakorraldus nõuab talupoegade laste
ristimist kuu aja jooksul; ristimise ärapesemist ähvardatakse surmaga,
nõutakse kirikuskäimist ja keelatakse igasugust kauplemist püha-
päeval enne lõunat linnas ja maal, nõutakse maarahvale katekis-
muse osade õpetamist preestri poolt, abieluseaduste pidamist,
kusjuures võõraste naistega või meestega abiellumist ja naiste
röövimist ähvardatakse surmaga, ja paastumist; nende määruste
täidesaatmisel peavad abiks olema vasallid oma maksualuste
suhtes. Kõigile on keelatud liigkasuvõtmine ja selle põhimõtte
kohaselt tuleb korraldada kapitali väljaandmist. Kiriku vikaariad

ja muud sihtasutised peavad põhinema kindlustatud seisukorral. Sakramendid peavad kirikus luku taga olema. Lõpuks kohustuvad peapiiskopp Johan Ambundi, piiskopid ja ordumeister nende määruste läbiviimiseks oma maa-aladel hoolega visitatsioonine pidama. On teade olemas, et mõni aasta hiljemini, nimelt 21. juunil 1427, pidas sinodit Tallinna toomkirikus Tallinna piiskopp Hinrik (U. B. VII, 635). Eriti tulevad siin arvesse 1428. a. Riia peapiiskopi Henning Scharpenberg'i juhatusel ärapeetud kirikukogu määrused (statuta)¹⁾.

10-ndas §-is (De prescripcionibus) seletatakse kaanonite põhjal, et visitatsiooni ja prokuratsiooni suhtes ei maksa mingisugused „iganemise“ (prescripcio) ettekäanded ega põhjendused. Kus prokuratsioonina ette ei tasuta seatud aastast maksu, seal on igaüks kohustatud piiskopi visitatsiooni ajal prokuratsiooni tasuma. Mainitud lause visitatsiooni ja prokuratsiooni iganemise põhjendustest näitab, et mõnel pool ei olnud visitatsioonine nähtavasti kaua aega mitte olnud. Teiselt poolt võiks sellest määrusest järeldada, et oli peetud visitatsioonine, millede ajal nõuti prokuratsioonide tasumist.

Sama kirikukogu 23-ndas §-is nõutakse kõige valjusega, tuginedes pühade kirikukogude määrustele ja pühade isade korraldustele, et kõik üksikud piiskopid või kellele seaduslikult või heakskiidetud harjumuse põhjal kuulub visiteerimiskohustus, igal aastal visiteeriks ise või teiste kaudu oma alamaid ja kloostreid²⁾, eriti järele katsudes noorkristlastelt, kas mõned on ehk ära eksinud õige usutõe teelt, samuti hoolega juureldes süütegusid ning eks- tsesse ja määrates nende eest tarvilikku karistust ja viljakaid kahetsustegusid (penitenciam), tähele panemata jättes harjumusi ja vastuvaidlusi (replicationes), tarvilikul korral nõutades seks ka ilmliku võimu käsivart, s. o. abi, nagu seadus seda ette näeb. Iga vi- sitaator määraku 35. kaanoni q. 6 („Episcopus in synodo“) ees- kirja järgi provintsiaalsinodi tunnismehi (testes synodi provincialis) ausamaist, küpsemaist ja tõemeelsemaist, kes hoolsasti ilma mingi jurisdiktsioonita järele vaataksid, mis väärrib parandust või refor- matsiooni, ja seda teatavaks teeksid järgnevale provintsiaalkiriku- kogule, et seal vastavat nõu leida. Mainitud 35. kaanon seletab

¹⁾ U. B. VII, 690.

²⁾ Kloostritel ja ordul olid ka veel oma orduvisitaatorid (vt. U. B. VII, 204, 463 jt.).

ligemalt, et piiskopp nad ametisse seab sinodaalkohtus oma valiku järele ja nad ära vannutab. Piiskopid peavad selle provintsiaalkirikukogugu määruste täitmist täpsalt silmas pidama ja neid oma episkopaalsinoditel vähemalt kord iga kolme aasta jooksul kuulutama. Kui piiskopid leitakse mainitud asjus hooletud või loitud olevat, satuvad nad hädaohtu, ametikohuste täitmisest vallanduda. Nagu provintsiaalsinodite jaoks, tuleb tunnismehi ka episkopaalsinodite jaoks määrata.

Kui keegi süüdlastest, süüdistatuist või teistest selliseid tunnismehi nende ameti pärast haavab või laimab, langeb ta piiskopi heaksarvamisel rahatrahvi või mõne enam kardetud trahvi alla, vastavalt süüteo suurusele ja süüdlase (varanduslikule) seisukorrale. See raha tuleb ainult vaeste heaks tarvitada.

29-ndas §-is tehakse kõigile visitaatoritele kõige valjusega kohuseks, et nad visitatsioonil kirikuhoonete seisukorda silmas peaksid eriti katuste, akende ja muude tarvilikkude asjade kõlblikkuse ja kiriku puhtuse suhtes ja manitseksid hooletusse jäetud kirikute hoolekandjaid (provisores), ilmlikke ja vaimulikke, ja sunniksid neid tarbe korral kirikukaristusega, et nad kiriku restau-reeriksivad vastavate summade arvel (de bonis, ad usum fabrice collatis vel in testamento legatis). Ei peaks aga neist summadest piisama, siis tuleb niisuguste kirikute liikmeid üles kutsuda, et nad jõudu mööda kaasa aitaksid. Samuti tuleb toimida ka preestrite hoonete restaureerimise suhtes. Vastavate kirikute rektoreid (peavaimulikke) peavad visitaatorid manitsema ja tarbe korral karistustega sundima, et nad selles abitöös, milles nad sooviksid koguduse liikmeid näha, ise head eeskujuga annaksid ja jõudu mööda oma sissetulekuist seks ohverdaksid. Kõigile aga, kes niisugust abitööd teevad, lubab kirikukogugu, kui nad oma patte kahetsevad ja pihivad, 40 päeva patukustutust.

Provintsiaalkirikukogugu a. 1437¹⁾ nõuti vastavalt Baseli kirikukogugu sellekohaseile otsuseile, et episkopaalsinoditel tuleb iga 1 aastal kuulutada provintsiaal- ja sinodaalstatuudid, muuseas ka visitatsioonide suhtes (kuna 1428. a. oli nõutud nende kuulutamist vähemalt iga 3 a. jooksul üks kord). Loomulikult pidid Baseli reformkirikukogugu (1431—49) sellekohased, meie poolt sissejuhatavas osas vaadeldud otsused ülepea juhtnööriks olema, seda enam, et peapiiskopp oli selle reformsinodi ja ta otsuste poolehoidja.

¹⁾ U. B. IX, 131, 10.

Kõigest sellest võib järeldada, et visitaatoriks peeti siin sel ajal piiskoppi või tema asemikku; arhidiakonil ei näi iseseisvat, omaette visiteerimis-õigust olevat. Nagu paistab, on piiskopid sageli ka isiklikult visiteerinud, vähemalt mõned; nii järgneb peapiiskopi kaebekirjast ordu vastu a. 1434 (U. B. VIII, 852), et peapiiskopp on harjunud (consuevit) sinodaalvisitatsioone pidama oma maa noorkristlastele isiklikult (in propria persona), hoolikalt jutlustades (laboriose predicando), mida ordu nüüd oma maalal takistab, olles vastuolus peapiiskopiga. Visitatsiooni peaesmärkidenä noorkristlaste juures on siin mainitavad: õige usu-tõe teele juhatamine ning sel teel hoidmine, süütegude ja ekstsesside karistus ning parandus; edasi nimetatakse eriti veel valvet kirikuhoonete kõlblikkuse, korrashoiu ja puhtuse järele. Silma paistab sinodaalvisitatsioonide ligidane ühendus episkopaalsinoditega, aga ka provintsiaalkirikukoguga. Selge on, et sinodaalvisitatsioon peab eriti ka provintsiaal- ja episkopaalkirikukogu vastavaid tarvilikke määrusi silmas pidama ja selles suhtes kihelkondade seisukorda selgitama ning parandama, muuseas ka vaimulikkude seisuse moraalse, vaimse ja siin ka keelelise tasapinna tõstmise suhtes, mida rõhutati Baseli reformkirikukogul ja samuti Riia provintsiaalkirikukogudel (pro reformatione morum et excessuum correctione status clericalis; decreta dicte synodi pro reformatione status clericalis edita)¹⁾. Peatähelepanu sooviti seega pöörata päriselanikkudele ja vaimulikule seisusele.

Peab arvama, et reformkontsiilide ja Riia provintsiaalkontsiilide nõudel pidasid piiskopid vähemalt omal valitsusalal esmalt hoogsamini sinodaalvisitatsioone. Teateid on neist küll õige vähe. Esineb näit. teade, et 21. juunil 1427 pidas Tallinna piiskopp Henrik II (Üxküll) sinodi Tallinna katedraalkirikus (U. B. VII, nr. 635). Peapiiskopp Henning on omal valitsusalal isiklikult sinodaalvisitatsioone pidanud. Et aga ordu vastuollu astus eriti peapiiskopiga, oli peapiiskopp Henning'i († 1448) visitatsioon ordu alal selle poolt peagi takistatud, nagu seda juba eespool mainisime tema kaebekirjast a. 1434. Et ordu Vana-Liivimaal hegemooniat endale püüdis ja seda püüet teatava, aga mitte täieliku lõpliku eduga kangekaelselt mitut moodi katsus teostada, peasjaltselt Riia peapiiskopkonnas, osalt katseid tehes ka teistes piis-

¹⁾ U. B. IX, 130.

kopkonnis, olid küll varjatud, küll avalikud võitlused ja kodusõda (1481—91) möödapääsematud.

Ordu püüdis, et Riia peapiiskopkond ühendataks orduga, ja nõudis ühes sellega enesele visitatsiooniõigust Riia kirikus nagu ka Kuramaa kirikus: „das die czwu kirchen Cuerland und Rige sollen durch des ordens visitatores gevisitiret werden, als hie im Lande“ (U. B. X, 208, a. 1446, 4. IV).

Säärane õhkkond ei võinud reformide ja paranduste läbi viimisele provintsiaalkirikukogude ja sinodaalvisitatsioonide kaudu soodus olla. Riia peapiiskopp Michael Hildebrand, kes juba 1484 ametisse astus, kaebas veel 1504 Volmari maapäeval, et ta kogu oma ametipidamise jooksul ei ole saanud pidada „sinodum provinciale“, mis mõningaid väärnähtusi oleks kõrvaldanud ¹⁾; orduga oli ta 1492 lepingu teinud, mis uuendas Kirchholmi lepingu peapiiskopi ja ordumeistri kaksikvalitsuse mõttes. 1497 (U. B. 2: I, nr. 478) annab ta kaunis heatahtliku otsuse ordu kohta, mainides muuseas ka seda, et kihelkondade orduliikmeist preestrid ilmuvad tõrkumata peapiiskopi sinodile (et veniunt vocati ad nos ad sinodum), mis, tähendab, ei teostunud mitte alati.

Ikka ähvardavamaks muutuvad kokkupõrked vene lastega tegid vähestele arusaajamatele sisemise korra ja üksmeele tarviduse silmanähtavaks.

Peapiiskopp Michael Hildebrand pidas Volmari maapäeval jaan. 1502 manitsuskõne, et nähtaks Jumala karistust ja otsitaks talt andeksandmist ja abi, taotledes üksmeelt ja hoolitsedes paremini kirikute ning vaimulikkude eest, et võimaldada Jumala kiitmist ja appipalumist ²⁾.

Suuremad ettevalmistused sõjale olid Liivimaal ühenduses patukustutusega. Plettenberg'i võidud, eriti Smolina järve juures 13. sept. 1502, tõid ka usulist ergutust: rajati uusi kabeleid ja vikaariaid, töötati ja asutati uus klooster, nimelt frantsisklaste Püha Mihkli klooster Rakveres. Lahingule järgnev ristiülendamispäev (14. sept.) määrati Liivimaal eriliseks väljapaistvaks pühaks. Volmari maapäeval 1504 loeti ette peapiiskopp Johannes Ambundi ettepanekud, mis ta oli teinud 1422. a. Valga maapäevale ja

¹⁾ AR. 3, nr. 28, 38.

²⁾ AR. 3, nr. 20.

milles ta nõudis maarahva vaimuliku ning kõlbla elu tõstmist ja vastavaid piiskoppide visitatsioone¹⁾.

Sel Volmari maapäeval rääkiski peapiiskopp Michael Hildebrand sellest, et ta siitsaadik ei ole saanud üldist provintsiaalsinodit pidada (v. alamal lk. 59 j.). Sinodite ja visitatsioonide pidamine leidis uut meeldetuletust paranduste tegelikuks läbi viimiseks.

§ 5.

Tähtsamad visitatsioonid katoliku kiriku lõppajastust.

Aastail enne 1505 on säilinud teadete alusel eriti Saaremaa piiskopp Johan III Orgas (1491—1515)²⁾ mõningaid kihelkondi oma piiskopkonnas visiteerinud ja võhikute-sinodi (sinodum laicalem) pidanud, uurides oma lammaste elu ning eluviise. Kõigi nende isiklikkude kogemuste põhjal on ta näinud, et kus kihelkonnas preestrid on vigased, laidetavad (vitiosi), loiud ja hoolitud, seal on rahvas distsiplineerimata ja rikutud, mitte mõistes isegi Meie-Isa palvet ega usutunnistust, veel vähem 10 käsku.

Vaimulikud on kogudusele seda, mida puule juur; kui puul on närbinud lehed ja ta ei kannu tarvilist vilja, siis on see tunnuseks, et juur on vigane³⁾. Seepärast nõuab ta esijoones kleeerikult hoolast kohusetäitmist ja laitmata eeskujulikke eluviise ja andis neile kleeerikute-sinodil (in sinodo clericorum) Haapsalu katedraalkirikus 23. juunil 1505 rea sinodaalstatuute, mis koosnesid osalt üldkanoonilistest, osalt tema eelkäijate ja muist määrustest ning eeskirjust (31 punkti)⁴⁾, millede teatavakstegemist ja täitmise nõudmist ta eriti tarvilikuks peab oma piiskopkonna kleeerikute suhtes. Need statuudid olgu iga vaimuliku käes ja eriti need, mis räägivad võhikute õpetusest, tuleb kirikus kuulutada (29).

Need määrused ja eeskirjad nõuavad: kleeerikud ei tohi habet ega pikki juukseid kanda, neil peab tarvilik tonsuur olema; nad kandku vastavat vaimulikku rõivastist (1. 12). Nad esinegu kirikus, eriti katedraalkirikus alati tarvilikus rõivastises (8. 16. 17. 18), nad hoidugu keelatud mängudest, kõrtsidest, ilmlikkudest pidudest

1) Vt. AR. 3, nr. 28, 37, 38.

2) Johan Orgas oli Riia piiskopkonna vasalli soost, kanoonilise õiguse doktor, oli ajuti Riia peapiiskopi ofitsiaal ja vikaar, 1473. aastast peale Saaremaa kiriku dekaan kuni piiskopiks valimiseni.

3) Vt. U. B. 2: II, nr. 781, 31.

4) Vt. U. B. 2: II, nr. 781.

(peale pulmapeo) ja kahtlastest kohtadest (13. 15) eemale. Nad olgu kasinad ja eeskujuks kogudusele, et ei öeldaks, et nad kuulutavad ühte Jumalat ja teenivad teist. Kasinuse rikkumise eest (konkubinaadi või muul kujul) tuleb karistuseks maksta 10 reini kuldnat piiskopile, peale selle jäävad kehtima teised seaduses määratud karistused (14). Vikaarid ei tohi kohalt enam kui 1 päevaks ilma dekaanile teatamata lahkuda (7). Missad (ja kanoonilised tunnid) peetagu õigel ajal ning kohal ja seatud viisil (5. 20. 21. 23). Iga kleeerik ja vaimulik selles piiskopkonnas on kohustatud igal 23. juunil piiskopi poolt peetavale sinodile ilmuma; kui seda ei sünni ja ta kuu jooksul ei ilmu isiklikult või teise kaudu mõjuvat puudumise põhjust piiskopile teatama, suspendeeritakse ta ametist kuni järgmise sinodini. Kui ta siiski jätkab ameti pidamist, kaotab ta ameti õigused (22). Ükski preester ei tohi sinodilt lahkuda ilma piiskopi ette ilmumata ja tema tahet ning ettekirjutusi kuulamata (30). Sinodil viibiv preester võib endale kuni järgneva sinodini pihi-isa valida, kes võib teda patudest absolveerida, välja arvatud teatud piiskopi otsusele reserveeritud patud (25). Sakramendid ja kõik kirikuriistad hoitagu puhtuses ning eraldatud kinnises kohas (4). Kihluste, laulatuste, matuste ja ülepca sakramentide eest ei tohi maksu nõuda, mis on simooniline katk (symoniača pestis), mille tagajärjel mõned vaesed on põllule matnud, või olgu siis, et antakse vabatahtlikult (3, vt. ka 10). Igal pühäl ja eriti pühapäeval õpetagu preester rahvakeeles Meie-Isa palvet, Ole-tervitatud-Maria palvet, usutunnistust. Eestlastele ja teistele noorkristlastele õpetatagu palve: „Jeesus-Kristus, elava Jumala poeg, kes oled sündinud neitsist Maarjast, halasta minu peale.“

Oma sinodaalstatuutidele lisandas Orgas kirja (U. B. 2: II, nr. 782), milles ta seletab, et on leidnud rahval 10 käsu tundmise puuduvat, sest et neid selles kas sugugi ei ole õpetatud või väga harva; ometigi ei saa keegi igavesse ellu ilma Jumala käskude pidamiseta. Seepärast nõuab ta, et neile õpetataks 10 käsku, ja lisab preestritele juhatuseks üksikuile käskudele ka lühikesed seletused enda poolt juurde. Pihil ja vakusel võib 10 käsu tundmist nõuda vitsahirmu või muu parandusabinõu ähvardusel. Igaüks õppigu ise käske tundma ning pidama ja õpetagu ka oma lapsi ning kodakondseid. Igal vaimulikul olgu see piiskopi juhatuskiri käes ja alles.

Samuti tuleb rahvast õpetada, et ta kummarduks aukartusega

missa elevatsiooni ajal ja põlvili heidaks sümboli teatava koha laulmise või lugemise aegu. Nendele, kes seda teevad, samuti kes Issanda ihuga pühalikult haige juurde tõttavale preestrile järgnevad, lubatakse erilist 40-päevast patukustutust (6). Samuti neile, kes teatavil pühapäevil, kui sellest ajast peale katedraalkirikus peetakse valveteenistust (statio) Issanda ihu väljakandmisega, lauluga ja muude harilikkude tseremooniatega, kirikusse tulevad ja sinna teenistuse lõpuni jäävad (19).

Noorkristlaste eestlaste ja teiste eksitusi õigeusu suhtes tuleb piiskopile teatavaks teha vastavate abinõude tarvituselevõtmiseks (2). Salajased abiellumised on keelatud. Abielluda võib seatud aja jooksul (9. 11). Kõik piiskopkonna eestlased tulgu, kui nad 18-aastaseks on saanud, vähemalt kord aastas. ülestõusmis-pühäl pärast pihitumist lauale (24).

Piiskopi otsusele on reserveeritud rida patte, milledest võib preester ilma piiskopi erilise loata absolveerida ainult surma tuleku ähvardusel. Neid loendatakse. Esiteks abielurikkumine, samuti preestri suhtes igasugune kasinuserikkumine, sest iga kasinuserikkumine tähendab preestri kohta abielurikkumist (25). Edasi intsest, s. o. suguline lähikäimine ligemate sugulaste vahel, nimetatud suguluseastmeil ja juutidega, sarratseenidega, ruteenidega, nunnadega, vallaliste neitsidega, eriti vägistamise teel (26). Edasi sisalduvad loendis loomuvastased patud, sakrileeg, kirikute õiguste rikkumised, vägivald klerikute vastu, kiriku otsuse saamise takistamine, simoonia, relvade ja hobuste müümine venelastele ja uskmatuile, tapmine, missa pidamise eeltingimuste rikkumine (27). Samuti alluvad piiskopi kohtule: liikmete vigastajad, oma isa ja ema lööjad, avalikud Jumala ja pühakute teotajad, vaelevandujad, valetunnistajad ligimese suureks kahjuks, kirja-, pitseri-, raha-, mõõdu-, kaalu-, küünra- jm. võltsijad, samuti need, kes palju aastaid on pihist ja õhtusöömaajast eemale hoidunud, kihluse-lubaduse murdjad, salajased ja keelatud abiellumised, nõidusepidajad, ihuvilja kaotajad, mürgistajad, töotuste rikkujad, väärusud ja muis suuris avalikes süütegudes süüdlased jms. (28)¹).

¹) Sinodaalstatuutidele lisaks andis piiskopp samal ajal käsukirja, milles ta nõudis, et vaimulikud kogudustele valjusti keelaksid jutlustes ja pihil protsendi kui keelatud liigkasu võtmist, sest et selles piiskopkonnas selle vastu nii mitmete sakslaste kui eestlaste poolt patustatakse. Protsendi võtja paneb toime teatava röövimise ning varguse ja see tuleb samal määral tagasi anda. Parandamata (niisugune) liigkasuvõtja tuleb ekskommunitseerida (U. B. 2: II, nr. 783).

Need määrused ja eeskirjad näitavad meile, mis asjad eriliselt tulid sel ajal sinodaalvisitatsioonil meie maal vaimulikkude ja võhikute suhtes kõne alla, ülekuulamisele ja otsustamisele.

Orgas'e sellekohast tööd jätkas Saare-Lääne piiskopkonnas tema järeletulija Johan Kyvel (1515—27)¹⁾.

Äratust selleks tööks tuli ka Riia uue peapiiskopi Jasper Linde poolt (1509—24), kes oli reformide-sõbralik ja esines selles mõttes maapäevil manitsustega ja ettepanekutega. Visitatsioonidel saadud kogemuste alusel tugevnes ikka enam see veendumus, et vaimulikkude madal tasapind ja osalt vähesus takistab ka maarahva usulist. kõlblat ning vaimset tõstmist ja edenemist.

Seejärest kerkis parandusnõuete ja ettepanekute esikohale omamaalise ladinakooli (studium particulare) asutamine vaimulikkude ettevalmistamiseks (ühise elu vendade koolide, eriti Deventer'i kooli eeskujul). Omamaalised vaimulikud olid tuttavamad siinsete oludega, rahvaga ja rahvakeelega. Siinjuures hakati jälle mõtlema ka vaimulikkude ettevalmistamisele rahva enese hulgast. Ristiusustamise algpäevil oli see tarvilikuks ning kasulikuks osutunud. Pärast aga, pärismaalaste orjastamise püüete teostamisel, loobuti sellest ikka enam.

Mitmel maapäeval esines Jasper Linde sellekohaste reform-ettepanekutega (1512, 1513, 1514, 1516 . . .). Linnade ja vasallide poolt ei olnud tarvilikku vastutulekut, vaid isegi vastuseismist. Nad kartsid kulusid ja maaisandate viimasel ajal kasvaval määral monarhilist tendentsi avaldava võimu kasvamist, nõudes ja taotledes omalt poolt oma „eesõiguste“ ja „vabaduste“ laiendamist ja astudes seks otstarbeks opositsiooni maaisandate vastu. Suuremad linnad ei soovinud seda kõrgemat kooli isegi oma piirides näha, vaid soovitasid tema asukohaks ordulinn Narvat või Uus-Pärnut. Militaristliku kolonisatsiooni otstarbel olid omal ajal võõrad vasallid ristiusu kaitseks ning toeks maale toodud ja neile ohverdati järk-järgult pärismaalaste õigusi. Nüüd oli aeg kätte jõudnud, kus see politika hakkas end kirikule kätte tasuma.

Visitatsiooni tuletati aga ka Volmari maapäeval 1514 piiskopele meelde, eriti kirikuhoonete, surnuaedade ja vikaariate lan-

¹⁾ Johan Kyvel oli omamaalisest vasallisoost; 1506 esineb ta ürikus Tartu ja Saaremaa toomhännana, 1513 sai ta Orgase koadjuutoriks ja Orgase surma järel tema järeletulijaks. Ta oli magister.

guse ja naiste vägisivõtmiste pärast (AR. 3, nr. 57, 48). See-suguste soovide ning kavatsuste õhkkonnas toimusid Kyveli visi-tatsioonid ja sellekohased korraldused.

1517 pidas Kyvel vaimulikkudega sinodit ja hakkas neid piis-kopikantseleist varustama juhatuskirjadega, tabelitega, sinodaalsta-tuutide jm. ära kirjadega ametitegevuse ja eluviiside paranduse ots-tarbel.

Käsitleti rahva õpetamist emakeeles¹⁾, liikuvate pühade tabelit. kultust ja jutlust, kirikuriistade ja -varanduste inventariseerimist. kirikute katuste parandamist vasallide, maakirjutajate ja koguduse-liikmete poolt, räägiti votiivmissadest Jumala karistuste (katku, viljaikalduse, sõja) ärahoidmiseks, missade ja tunnipalvete korra-pärasest toimingust Haapsalu toomkirikus toomhärade, muude klee-rikute ja kooriõpilaste poolt, et igäüks oma kohal oleks, korra-likult lauldaks ja mitte ei ulutaks, et jumalateenistus toimuks rahvale hingeheituseks, aga mitte Jumala teotuseks. Korraldi laula-tamata abielude keeldu, samuti keelati vennaskonnad ja gildid. milledel puudus piiskopi luba ja mis edendasid aina joomist.

Augustikuul 1518 käis piiskopp Kuressaares ja vist ka maakihelkonnis, pidas sinodaalvisitatsiooni ja laskis lauritsapäeval Kuressaare lossis kirjutada kirikhärradele ja kiriku-hooldajatele (provisores) eeskirjad 17 artiklis, milledele alla kirjutas tema kantsler Michel Gralov, ja mis ehk 12. augustil välja saadeti, et sel alusel lahendada tülisid ning arusaamatusi kirikhärrade (rectores) ning hooldajate vahel ja muid selgunud väärnähtusi²⁾. Siin määratakse, kuidas tuleb jaotada ohvriande preestri ja kirikukassa vahel: kiriku väärtasju ja kirju tuleb hoida lukustatud laekas (kisthe) kirikuvöörmündrite hooldamisel. Ohvri-ande tuuakse altarile, kirikusse, piltide juurde väljaspool ja sees-

1) Orgas eeldab Meie-Isa palve, Usutunnistuse ja Ole-tervitud-Maria palve õpetamise üldiselt tunnustatud tarvidust, lisandab aga ka 10 käsu õpetamise nõude ja annab, nagu nägime, 10 käsule lühikesi ladinakeelseid seletusi juhatauseks vai-mulikele. Võib oletada, et preestrid, kes eesti keeles püüdsid õpetada, esi-otsa ise tõlkisid või endile tõlkida lasksid. Need tõlked olid enamasti väga puudulikud ja erinesid üksteisest, mispärast Kyvel nähtavasti korrapärase õpetamise kava (see ongi „Kyveli katekismus“) laskis valmistada ja preestritele kättesaadavaks tegi; vt. tema kutsekiri sinodile (in vigilia S. Marie Magdalene 1517) . . . clericalem sinodum, in quo unicuique vestrum perfec-tum legitimumque suos parrochianos informandi modum traditur sumus. (Fotost. ära kiri Usuteaduskonna-kabineti käsikirjade kogus.)

2) Vt. AR. 3, nr. 84.

pool kirikut, korjatakse olvripakkudes (ad truncos) ja laudadel (in tabulis). Preestritele keelatakse talupoegi koormata uute maksudega ja ülearuste saatjate ülalpidamisega maksude kogumisel (capper ridhen) sügisel, puudujäägi tasumist peavad mõisaisandad korraldama: ükski vaimulik ei tohi keelata püha sakramenti vaestele inimestele nende võla pärast. Preester pühitsegu toiduaineid ilma maksuta, talupojad aidaku teda töödega. Preestrid on kohustatud igal pühäl ja pühapäeval pidama korrapäraseid jutlusi ja missasid ja viivitamata minema haigete sakslaste või eestlaste juurde, kellede juurde neid kutsutakse.

Piiskopil tuli ka Lihula (aadlisoost) naistsisterslasi 1519 korduvalt manitseda, et nad oma kloostri seadlusi peaksid, ja viimaks jaanipäeva paigu kloostrikonvendi visitatsiooni ette võtta, nagu tema sellekohased Kopenhaageni riigiarhiivis säilinud kirjad seda näitavad.

§ 6.

Kyvelilt säilinud visitatsioonikord ja visitatsiooniprotokollid.

Piiskopp Kyvelil oli kindel nõu kõigis oma piiskopkonna kihelkonnis plaanilikult ja kindla korra järgi pidada sinodaalvisitatsioone. Ta andis (arvatavasti 1519) välja visitatsioonikorra, mille raamistikus pidid visitatsioonid toimuma. Õnneks on see visitatsioonikord, nagu mõnedki tema toleaeegsed visitatsiooniprotokollid, meile säilinud ühes kopiaalraamatus Kopenhaageni riigiarhiivis (Grosse Sammlung, Livland n. 1 jj.)¹⁾. Visitatsioonikord on ka trükis avaldatud AR. 3, nr. 93 (Hildebrandi järgi).

Asja tähtsuse pärast esildame siin selle ladinakeelse visitatsioonikorra eestikeelses tõlkes täies ulatuses.

See tekst sisaldab 88 punkti, mis aga ei ole nummerdatud (nagu seda on tehtud AR. väljaandes). Need 88 punkti sisaldavad peasjaliselt vastavaid sinodaalkohtu küsimusi, mõned punktid neist mainivad aga ka vaid vastavaid toiminguid või seletusi. Selguse pärast lisame üksikuile punktidele numbrid klambrites juurde. Märkustes tähendame üksikuid tähtsamaid erinevusi Hildebrandi lugemisviisist (= AR.).

Kihelkondade kirikute visiteerimise kord, niipalju kui see käib võhikute, eriti talupo-

¹⁾ Sellekohased fotostaatilised ärakirjad on olemas visitatsioonikorrast ja ka visitatsiooniprotokollidest Usuteaduskonna R. A. Kabineti käsikirjade kogus.

gade kohta, kusjuures sinodaal-tunnismeeste katsumisel peab mitmesuguste puuduste ja toimepandud ekstsesside asjus nende suhtes toimuma hoolas juurdlus jne.

(1) Kõigepealt peab katsuja (visitaator) notaariuse ja kihelkonnapreestri (kui see on saadaval) ja tõlgi (kui katsuja ei tunne maakeelt) juuresolekul määrama igast kihelkonna külast vanema või kümniku (kümnisekoguja) või mõne teise enam usaldatava talupoja üksikult igast külast, ja tal peab enda ees olema ristilõõdud Kristuse kuju ja peab kõige enne ütlema piiskopi tuleku põhjust sinodile (ad sinodum) järgmiste või mõtte poolest sarnaste sõnadega jne.

(2) Olgu ka teada, et isand piiskopp ei ole tulnud siia sinodit pidama omast peast (ex proprio capite) või ilma suure sundiva vajaduseta; et ta ise on teie hingede karjane, kellede eest tal tuleb vastust anda, kui ta ei tee, mis temasse puutub ja millegi suhtes hooletus aset leiab, sellepärast tuleb teil kõige aupakkumise ning heatahtlikkusega ja tänamisega teda vastu võtta, kes niihästi teie vaimuliku õndsuse kui ihuliku hüveolu pärast oma suurte kuludega ja vaevadega jne. on heaks arvanud siia isiklikult ilmuda.

(3) Samuti sel põhjusel, et Pühakiri, jumalik käsk ja kirikukord seda mitmetel põhjustel käsivad jne.

(4) Samuti, et ta kõigepealt teaks ja näeks, kuidas kirikut valitsetakse vaimulikus ja ajalikus suhtes ¹⁾ jne.

(5) Samuti, olgugi et on teisi mitmesuguseid piiskopi tuleku põhjusi, siiski avaldatagu, niipalju kui neile jätkub, järgmisi põhjusi jne.

(6) Samuti, et ta näeks, mis seisukorras on kirik ehisesemete (in ornamentis) ja muude kirikule vajalikkude asjade poolest, mille heaks kihelkond peab abi andma, kui avalikuks saab vajadus jne.

(7) Samuti, kuidas toimib preester kiriklikkude sakramentidega, ja kas koguduseliikmed on seesuguste sakramentide vastu võtmisel ²⁾ hoolimatud, niipalju kui need puutuvad neisse, jne.

¹⁾ Tekstis seisab õigesti: spiritualiter et temporaliter (AR.: spiritualia et temporalia).

²⁾ Tekstis seisab „in recipiendum . . . sacramentis“ tuleb parandada: in recipiendis sacramentis (AR.: in recipiendo sacramentis).

(8) Samuti, missugune on koguduseliikmete elu, usuartiklite uskumine, teadmine ja täitmine jne.

(9) Samuti, kas on süütegusid ja pahesid parandada jne.

(10) Samuti, missuguseid karistatavaid süütegusid on rahva hulgas abielurikkumiste, hooramiste, liisuheitmiste (sortilegia), nõidumiste (divinaciones) ja sarnaste avalikkude süütegude liigist, millede paranduseks vahel ei jätku preestritest.

(11) Samuti, kas nad teavad Usutunnistust, Meie-Isa palvet, 10 käsku, ilma milledeta ükski ei saa õndsaks¹⁾.

(12) Samuti tuleb neile näidata, kuivõrt hukkamõistetavad ning needeväärilised on need süüteod ja kuivõrt ärateenitult tuleb neid õiendada ja parandada, jne.

(13) Samuti, et ülem, kes mitte ei paranda, langeb Jumala suure pahameele alla ja näib neile kaasa tundvat ja tal tuleb Jumala ees vastust anda, kui need tema hooletuse läbi ei ole õiendatud.

(14) Samuti, et seesugust parandamist ei tule piiskopile süüks arvata ja ei tule halva poole tõlgendada, kui ta on suruval vajadusel sunnitud niisuguseid asju karistama.

(15) Samuti, et iga kristlane on õndsakssaamise vajadusel kohustatud, niipalju kui see puutub temasse, oma ligimest parandama ja kaasa mõjuma niisuguse parandamiseks, süütegu avalikuks tehes ja üles andes jne.

(16) Samuti, kui ta seda üles ei anna ega avalikuks tee, kui ta seda teha saaks, ligimese paranduseks, arvatakse teda ennast Jumala ees süüteos süüdlaseks.

(17) Samuti, niisuguste parandamata²⁾ pattude pärast, mida tehakse nagu ilma mingi häbitundeta ja kartuseta, (saadab) Kõigevägevam mitmesuguseid karistusi, nagu meie seda silmanähtavalt tunda saame jne.

(18) Samuti, kui me tahame pääseda jumaliku karistuse eest, on hädatarvilik niisuguseid patte parandada elu poole ja paremaks muuta³⁾ jne.

(19) Samuti võib seda ja muud lühemate või pikemate sõnadega neile meelde tuletada, et nad tulisemaks läheksid selle avalikustegemisel ja ülesandmisel, mida nad teavad.

¹⁾ Loen: (nemo) salvus (fieri potest) „salus“ asemel tekstis (AR. parandab: nemini salus...).

²⁾ Tekstis seisab õigesti: in emendata (AR. loeb: „remmendata“ ja parandab: „emendanda“).

³⁾ Tekstis seisab: commutare (AR.: convivere).

(20) Samuti tuleb tunnismehel meelde tuletada, et ta ei unustaks oma õndsust, vaikides sellest, millest ei või vaikida, ja kuulutades, mida ei tuleks kuulutada, jne.

(21) Samuti peab teda küsitletama Ristilöödu kaju ees ja risti ja vande läbi peab ta nagu abi saama¹⁾ ja manitsetama, et ta ütleks tõtt neist asjust, mida tema käest küsitakse.

(22) Samuti, ja kui ta teab midagi asjust, mida tema käest selge sõnaga (expresse) ei küsita, tehku ta ka need avalikuks, jne.

(23) Samuti peab teda ähvardatama ka ajalikkude karistustega, et kui ta varjab mõne süüteo, mida oleks tulnud avalikuks teha, ja pärastpoole saab see piiskopile teatavaks, et teda karistatakse niihästi ihulikult piitsutamise ja varanduse poolest trahvi kandmisega ilma mingi mahajätmiseta või andestamiseta jne.

(24) Samuti peab teda manitsetama, et ta ei räägiks midagi kadedusest või kättetasuhimust või ligimesele soovides kahju teha, vaid puhast tõtt, jne.

(25) Samuti, et ta seda, mida ta teab vaid kuulmist mööda ja kuulduse kaudu, avaldaks ning ütleks nii, et ta nõnda on kuulnud või et liigub avalik kuuldus seesuguste asjade kohta.

(26) Samuti, et ta ei vaikiks millestki soodustuse, suguluse või mõnel teisel põhjusel, mis viib tõe varjamisele, jne.

(27) Samuti küsitagu teda, kas ta usub, et niisugune kuuldus vastab tõe, jne.

(28) Samuti avaldagu ta seda, mida kindlasti teab, niisamuti kindlasti jne.

(29) Samuti, kui ta teab, et keegi külas või kihelkonnas teab mõnd ligimese süütegu paremini või kindlamini kui ta ise, et ta teda nimetaks, sest et mõni teab sagedamini enam oma ligikonnast kui teine, jne.

(30) Samuti küsitagu, kas on mõningaid liigkasuvõtjaid, kes annavad ühekordselt ja võtavad kahekordselt või harrastavad mõnel teisel kujul liigkasuvõtmist, kas rahaga või viljaga, kariloomadega või põldudega, müües vilja, mis veel põllul asub, jne.

(31) Samuti, et niisugused liigkasuvõtjad otsivad lugematuid viise, kuidas kinni katta oma kurjust, et see ei saaks teatavaks; sellepärast ütelgu tunnismees, kas ta teab mõnd viisi või ükskõik kuidas toimepandud ekstsessi.

¹⁾ Tekstis seisab: a d i u v a r i (AR.: adminari).

(32) Samuti, kas mõnedel, kes ühes perekonnas üheskoos elavad, on omaette raha või vilja ja ei anna sellest oma vanematele või perele, vaid annavad välja kasu saamiseks, jne.

(33) Samuti, kas preester on harjunud andma kellelegi kasu peale või talupoegadega äri ajama liigkasuvõtmisega jne.

(34) Samuti, kas preestril on olnud või on alles kõrts õlle-müügiga jne.

(35) Samuti, kas ofitsiaalid või mõned vasallid või nende kodakondsed (familiares) on harjunud midagi andma kasu pärast või liigkasu peale ja missugustel viisidel nad seda teevad jne.

(36) Samuti, kas on talupoegi, kes äri ajavad liigkasuvõtmisega või kõrtse peavad, mispärast sagedasti terve küla hädaohtu satub ja palju vargusi toime pannakse perekondades tütarde, poegade ja naiste poolt õlle saamiseks ja perekonna ühine varandus niiviisi vargsi laiali kantakse terve perekonna kahjuks jne.

(37) Samuti, kas nad peavad pühasid kiriku määruste järgi, ilma et nad neil päevil töötaksid ja purjutaksid ja muid keelatud asju teeksid, jne.

(38) Samuti, kas nad annavad vanematele tarvilikku au, kuu-lates nende sõna.

(39) Samuti, kas on mõned, kes vanemaid löövad või muidu nendega halvasti ümber käivad.

(40) Samuti, kas on mõningaid, kel on konkubiinid.

(41) Samuti, kas kõik, kel on naised nagu abielunaised, on abielu jaoks laulatatud, ja üteltu kõik puudused selles punktis.

(42) Samuti, kas on niisuguseid, kes omad juba laulatatud naised hülgavad jne.

(43) Samuti, kas nad teisi (liignaisteks) võtavad jne.

(44) Samuti, kas hüljatud naised teisi mehi võtavad, üteltu nad ära igaühe niisuguse kõlvatu ekstsess, jne.

(45) Samuti, kas teavad nad mõningaid nõidujaid naisi või nõidujaid mehi jne.

(46) Samuti, kas teavad mõningaid mürgistajaid jne.

(47) Samuti, kas lähevad kõik iga aasta¹⁾ iseenese preestri juurde pihile jne.

(48) Samuti, kas kõik täiskasvanud, eriti 18-aastased ja üle selle, vähemalt iga aasta ülestõusmispüha ajal lauale lähevad jne.

¹⁾ Tekstis „annuatum“ pro „annuatim“.

(49) Samuti, kas on parohhiaalkirikul kindlad hoolekandjad (provisores) ja kes nad on.

(50) Samuti, kas kirikul on raha ja kelle käes ta on ja kas seda tarvitatakse hästi kiriku tarvidusteks jne.

(51) Samuti, mis on jäetud või testamendis antud kiriku tarvidusteks, kes niisugused jäetud asjad vastu võtab või enda käes peab jne.

(52) Samuti, kas mõnedel on kohustusi kirikuile teatavate rahade poolest.

(53) Samuti, kas on tütarlaste vägistajaid.

(54) Samuti, kas on keegi vägisi võtnud naisi või tütarlapsi vanemate tahtmise vastu ja ilma teadmata, jne.

(55) Samuti, kas mõned on pärast hüljanud ja ära ajanud seesuguseid vägisivõetuid, ja neid tunnismehi sunnitaegu ütleva kõike säärast kõlvatut väärtegu (abusum) jne.

(56) Samuti, kas mõnel on valemõõdud nimelt lahkuminevate ja ebaharilikkude mõõdunõude (modiis), ebaõigete kaalude poolest jne.

(57) Samuti, kas teevad mõned ofitsiaalid midagi (halba), toimides nendega ebaõiglaselt (minus just) mis asjus tahes, kas vanade määruste tarvitamisel või uute väljapressimisel, jne.

(58) Samuti, kas nad toimivad tarvilikul viisil (debite) küm-nise ja muude isanda enese määruste suhtes ja mitte soodustuse järgi või andes kellelegi ande.

(59) Samuti, kas ofitsiaalid on harjunud talupoegadega salaja kokkuleppeid sobitama või sobitavad neid mõningate ekstsesside suhtes, mis on toime pandud nende isanda vastu, mida oleks õigusega pidanud ette toodama vakusel, jne.

(60) Samuti, kas mõned ofitsiaalid toimivad ebaõiglaselt vana kombe vastu niihästi isanda määruste täitmisel kui ka talupoegade koormamisega mis asjus tahes, jne.

(61) Samuti ütelgu nad tõtt ilma mingit ofitsiaali kartmata, sest kui vastupidine avalikuks saab mingisugusel ajal, satub küsitud tunnismees kahtluseta raske karistuse alla niihästi ihulikult kui ka varanduse poolest süüteo nõude järgi, jne.

(62) Samuti, kas on mõningad kahtlased väärus, nii et nad ei ole head kristlased, austades hiisi (lucos) või kive, puid.

(63) Samuti, kas pöörduvad (querant) mõningad haiguse või õnnetuse ajal nõidade, linnutarkade ja sarnaste poole jne.

(64) Samuti, kas otsivad mõned lojuste haiguse pärast nõu mainitud nõidujailt.

(65) Samuti, kas austavad mõned kõue, juues tema auks või tehes muid ebausukombeid, lootes sellelt vihma ja aasta suuremat viljakust, mis kõik on tühine ja kõlvatu, ja selle eest kui truudusetuse pärast tuleb neid karistada. Kes sellisel korral ei pane oma lootust Jumalale, vaid loodasjale, nagu kõuele, nimetades kõue pühaks jne., need tuleks ärateenitult ära põletada kui uskumatud ja väärusulised jne.

(66) Samuti, kui kõu oleks püha, sellepärast et arvatakse, et ta vihma esile toob, mispärast ei nimetata ka tuult pühaks, sest et enamasti ka tuul vihma esile toob: kõik säärasead asjad on tühised ning kõlvatud ja ärateenitult kõige valjumini karistatavad jne.

(67) Samuti tuleb küsida, kas nende preester on hoolas hingehoius jutlustades, kuulates pihtimist, külastades kutsutuna¹⁾ haigeid õigel ajal, mattes surnuid jne.

(68) Samuti, kas ta teab preestril mõnd puudust, mida ärateenitult tuleks piiskopi poolt õiendada või karistada, jne.

(69) Samuti, kas ta teab mõnd preestri poolt kordasaadetud hooletust kas ristimisel, matusel, pihikuulamisel või harva peetava missa poolest tema omas parohhiaalkirikus, jne.

(70) Samuti, kas preester paneb ka talupoegadele uusi koormaid peale, ilma selle eest tasumata, koormates sellega oma kihelkonnaliikmeid, jne.

(71) Samuti tuleb ka preester ise juurde kutsuda, sest tema ise on oma kihelkonna liikmete hingekarjane ja hooldaja ja peab paremini²⁾ kui kõik teised teadma kõigi oma kihelkonna liikmete eluviise, samuti puudusi, süütegusid ja patte.

(72) Samuti tuleb talt küsida, et ta ütleks tõtt nende asjade kohta, mida ta teab väljaspool pihipitsarit (saladust), ja millede kohta on kuuludus või teo notoorsus kõigi ja üksikute ülalnimetatud puuduste suhtes, et tema vaikimise pärast tema lambad ei hukkuks ja ma ei nõuaks (ei nõutaks)³⁾ nende verd tema kätest.

(73) Samuti, kui ta ei peaks olema saanud neis küsimusis vastuse andmiseks veel mitte täielikult aru pidada, antagu talle

¹⁾ Loen „vocatōs“ asemel v o c a t u s (AR.: vocatu).

²⁾ Tekstis on sõna välja jäänud. Mõtte poolest oleks ehk kõige kohasem: (prae) p r e (AR.: cum).

³⁾ Tekstis: sanguis carum requiram — vahest peaks scisma: requiratur.

tähtaeg arupidamiseks või kirja teel puuduste avaldamiseks, mida ta teab, ilma mingi varjamiseta, oma hinge õndsuse karistuse ähvardusel jne.

(74) Samuti üteltu tõtt kiriku rahadest ja testamendi päranditest vagadeks otstarveteks jne.

(75) Samuti, kui on viga kiriku või kõrvalhoonete ehituses, kelle hooletuse läbi on tekitatud niisugune¹⁾ viga.

(76) Samuti tuleb talt küsida seletust kirikuriistade, raamatute, väärtasjade, kiriklike riiete ja üksikasjade kohta, mis kuuluvad kirikule²⁾, kõlblikkuse ja puudulikkuse kohta, ja kas mõningad asjad, mis kirikule kuuluvad, on võõrandatud.

(77) Samuti on katsujad või piiskopp iseenesest kohustatud kirikusse astuma³⁾ ja vaatama õhtusöömaaja sakramendi ja ka krisma hoidu ja nägema teisi sakramente, kas nad on hästi hoitud riividega ja lävedega jne.

(78) Samuti vaatama katteid ja kiriku riideid, kas nad on puhtad ja hoolsasti hoitud, ja peavad⁴⁾ kõiksuguseid kirikuasju järele vaatama ja nende seisukorda ning vigasust katsuma, kas on mõningaid hooletusvigu tehtud, et neid võiks õiendada kiriku tarviduse ja seisukorra kohaselt, ja ainelisi abinõusid⁵⁾ järele vaatama vastavalt olukorra tarvidusele.

(79) Samuti peavad mainitud hoolekandjad aru andma kiriku üksikuist varadest ja rahadest-tuludest, kui neid on.

(80) Samuti võlgadest, missugused ja kui suured nad on, jne.

(81) Samuti kiriku võlgnikkudest, kas nad on maksujõulised⁶⁾ või on pandid andnud laenatud rahade eest.

(82) Samuti tuleb silmas pidada, et mainitud hoolekandjad ei toimetaks kiriku rahadega liigkasuvõtmist vagaduse näol jne.

(83) Samuti tuleb neilt pärida, kas on mõningaid kiriku varanduste endi käes pidajaid või riisujaid, olgu vallas- ja kinnisvarade suhtes, samuti kas nad teavad mõningaid puudusi kirikul

¹⁾ Tekstis: t a l i s (AR.: tales).

²⁾ Tekstis seisab õigesti sõna „pertinentes“ III sõnana punkti lõpust, AR. väljaandes on see sõna ekslikult sõna „pertinentibus“ ette sattunud.

³⁾ Tähenab sinodaalvisitatsiooni ei peetud mitte kirikus. vaid arvatavasti kiriku ees.

⁴⁾ Teksti lühendus on vahest d e b e n t (AR.: debet).

⁵⁾ Tekstis (ja AR.) on arvatavasti välja jäänud sõna „de“ (rebus . . . perquirendum).

⁶⁾ Loen: si sint (pro „sit“) solvendo (AR.: si sit solvende).

ja tema varandusel, et niisuguseid puudusi võiksid parandada piiskopp või tema komissarid.

(84) Samuti olgu kiriku legaadid testamendi alusel avatud või milles seisab niisuguse avamise puudus, jne.

(85) Samuti tehku nad kõige kohta, mis puutub nende ametisse, ustavalt arve ja andku ka seletust, et need asjad ei saaks osutada nende hinge hädaohuks, sest nad on selleks kohustatud¹⁾ kui hoolekandjad, kelledel lasub kiriku hoolekanne, jne.

(86) Samuti võivad nad seda ja muud iga isiku seisukorra ja koha tarviduse järgi õiendada ja ka selgemalt väljendada, kui näib tarvilik olevat.

(87) Samuti peab notaarius kõik, mis on teatavaks saanud ja väljendatud vastavalt esitatud küsimustele, ustavalt üles tähendama iga küla nime all, ära märkides ka tunnismeeste nimed ja ametid (condiciones) jne.

(88) Samuti võib esitada ka palju teisi küsimusi mitmesuguste ekstsesside kohta, kui see näib tarvilik olevat ja seesugused juhtumid esinevad, jne.

Kokku võttes võiksime need punktid järgmiselt liigitada:

1. Katsumise toiming, põhjused, eesmärk (küsimused 1—19);
2. tunnismeeste kohustest ja manitsustest nendele (20—29);
3. liigkasuvõtmisest ja kõrtsipidamisest ja nende teostajaist (ofitsiaalid, vasallid, talupojad) (30—36);
4. pühapäeva pühitsemisest, vanemate austamisest, nõidajaist, mürgistajaist, sugulise elu ja abielu pattudest, valemõõtudest (37—48, 53—56);
5. kiriku hoolekandjaist (49—52), ofitsiaalide süütegudest talupoegade ja isanda suhtes (57—61);
6. valeusu kahtluse all, s. t. siin paganlikus valeusus olijaist, lausujate abi otsimisest, paganausu kombeist (62—66);
7. preestri puudustest (67—70);
8. küsimused preestri koguduseliikmete eluviisidest ja pattudest, kiriku varandusest, riistadest, sakramentidest (71—76);
9. visitaatorid peavad ise pilku heitma kirikusse ja mainitud kirikuasjule (77—78);
10. hoolekandjad peavad oma tegevusest ja kiriku majanduslikust seisukorrast aru andma (79—85);

¹⁾ Loen „obligata“ asemel obligati.

11. võimalikud täiendavad küsimused ja notaariuse protokollimisviisist (86—88).

Sellest visitatsioonikorrast saame kaunis selge pildi toleaeegsest visitatsioonitoimingust meie maal. Visiteerib piiskopp või tema ülesandel tema saadetud isikud (sui commissarii — küs. 83). Tähendab, arhidiakonil ega piiskopi vikaaril ei ole iseseisvat ega omaette visitatsiooni. Protokollib notaarius teatava korra järgi. Juures on tõlk, kui visitaator ei oska rahvakeelt. Sinodaal-tunnismehed (testes sinodales) on külavanemate, kümnikkude või muidu vanemate ja lugupeetumate talupoegade hulgast. Kyveli visitatsiooniprotokollidest näeme, et näit. Märjamaa (Merriema) visitatsioonil 1521 esinevad peaasjaliselt kupjad; muidu nimetatakse ka vanemaid talupoegi (de gemene oldestenn bwre, näit. Pühalepas (Poylepp 1522)). Kaebajatena esineb ka palju nimega nimetatud üksikuid isikuid (näit. Kaarma (Karmell) visitatsioonil 1522 jm.). Tunnismehed (määratakse nähtavasti visitaatori poolt) vannutatakse ära Ristilöödu kuju ees. Neile antakse vastavaid manitsusi. Visitatsioon toimub nähtavasti kiriku ees, harukorral mõnes külas või mõisas, nagu Kihelkonnas piiskopi mõisas 1522 või „in Villa Salm Anskull“ 1522. Visitatsioon kannab protokollides nime: „Sinodalis visitatio“ resp. „Visitationes sinodales“ resp. „Sinodus“. Visitatsioonikorra küsimused on meile ajaloolisest käigust ja toleaeegse meie maa kiriku seisukorrast arusaadavad.

Huvitav on, et talupoegadel on siin kaebeõigus ka oma ülemate vastu, mitte ainult preestri, vaid ka ofitsiaalide ja vasallide vastu. Ja mitte ainult kaebeõigus, vaid ka kaebekohustus sinodaal-tunnismeeste poolt.

Nagu juba säilinudki visitatsiooniprotokollidest näha ja allpool visitatsiooniprotokollide üksikasjalisemal vaatlusel ligemalt näeme, leidub neis ka tegelikult niisuguseid tunnistusi ja kaebusi.

Huvitav on selles suhtes võrdlus hilisema ajaga, kus talupoegadele oli kaebus oma ülemate vastu keelatud ja kaebajaid endid tabas enamasti karistus nii või teisiti.

Selle visitatsioonikorra raamides toimusid Kyveli visitatsioonid. Nagu ütleb juba visitatsioonikorra pealkiri, käis see kord peaasjaliselt ainult vähikute ja nimelt eriti talupoegade visitatsiooni kohta.

Vaimulikkude elu ja tegevuse kohta käisid erilised määrused, eeskirjad ja sinodaalstatuudid, nagu me niisuguseid juba oleme

näinud (v. Orgas'e määrused 23. juunist 1505, Kyvel'i korraldused 12. augustist 1518 jt.). Vaimulikkude elu ja tegevuse üksikasjaline läbikatsumine toimus lahus võhikute ja talupoegade sinodaalkohust, olgu kas päeval enne seda või erilisel vaimulikkude sinodil (in sinodo clericorum — U. B. 2:II, nr. 781, 29). Võhikute sinodaalvisitatsioonil esineb visitatsioonikorras ainult paar üksikut üldist laadi küsimust preestri suhtes (67--69).

Samuti nõutas Kyvel aja võitmise mõttes kevadel 1519 kirjalikke teateid kirikute inventari ning varanduse kohta juba enne visitatsiooni-tähtpäeva. Seesuguseid inventari- ning varanduse-nimestikke on meil mõned veel säilinud, ja nimelt: 1) Jä m a j a (Gemma) kiriku kohta (1519, feria secunda post dominicam Cantate, s. o. 23. maist), kirja pandud Marcus Tirbach'i¹⁾ poolt. 2) A n s e k ü l a (Anskul) kihelkonnakiriku kohta (samal ajal, kui eelmise kiriku kohta). 3) K ä r l a (Kergel) kihelkonnakiriku kohta (1519, feria quarta post Cantate, s. o. 25. maist).

4) P ü h a (Pia) kihelkonnakiriku kohta (1519, altera die post Vocem Jucunditatis, s. o. 30. maist). Neisse on üles tähendatud olemasolevad kirikuriistad, ornaadid, raamatud, väärtasjad ülepea (clenodia resp. clenodia ac ornamenta); kirikurahad: kassas, s. o. kirikupakus (in truncis) olevad (promte pecunie), võlgquantud (debita); kirikule kuuluv vili (frumentum, korn); loomad (an Quecke); majakraam (ann husgerade)²⁾. Kyvel on sel ajal nähtavasti kõigepealt Läänemaal visiteerinud ja, nagu ta ise ütleb oma arvamise-avaldises peapiiskopi ettepanekute kohta maapäevale 1520, „suuremalt jaolt kõigi kihelkonnakirikute juures sinodaalkohut isiklikult pidanud, leitud vead parandanud ja kristlikuks viisiks muutnud“ (den czent persönlich gehalten, de gebrecke, dar gefundhen, gebetert unde nach christlicker forme gewandelth: AR. 3, nr. 102, 6). Kahjuks ei ole meile ühtegi visitatsiooniprotokolli sellest visitatsiooniajajärgust säilinud. Ainult niipalju selgub tema mainitud heaksarvamisest, et Kyvel sel puhul oma tööd Läänemaal leviva katku pärast täiesti lõpule ei saanud viia, mida ta loodab edaspidi Jumala armuga teha ja kõigi kihelkonnakirikute juures puudused parandada. Senise visitatsioonitööga ja saavutatud tagajärgedega näib ta rahul olevat. Haapsalus ja paljudes

¹⁾ Arbusow, „Livl. Geistlichkeit“ märgib ta Saaremaa piiskopi sekretäriks.

²⁾ Need nimestikud on osalt ladina keeles, osalt alasaksa keeles kirjutatud.

Läänemaa kohtades leviva katku pärast kolis Kyvel augustikuu lõpul 1520 Saaremaale¹⁾ ja asus siin reformimistöole.

Veel 1520 konstateeris ta, et preestritele varemalt antud mandaatide ja juhatuskirjade alusel on rahva õpetamine rahvakeeles edenenu ja preestrid selles suhtes piiskopi maa-alal (nagu Valjala, Püha, Karja jt.) hoolikad. Halvem on lugu preestritega ordu maa-alal (nagu Pöides, Muhus, Käinas, Pühalepas) selles suhtes, et nad osalt ei oska rahvakeelt või aga on hooletud ja hoolimatud ametitegevuses ja kutsuvad maal Jumala karistust (katku, viljakaldust ja muid hädasid) esile. Ta otsustas selles asjas pöörduda Soneburgi (Maasilinna) ordufoogti poole, sest et ordupreestrid piiskopi sellekohaseid nõudmisi küllaldaselt ei täitnud. Kui ordufoogt ei võimalda piiskopi sellekohaste nõudmiste täitmist orduala preestrite poolt, ähvardas piiskopp esineda kaebusega järgmisel maapäeval. Nagu me sissejuhatavast osast teame, oli piiskopil õigus sinodaalkohtu otsuste läbiviimiseks ilmliku võimu käsi-vart appi kutsuda. Meie maal olid piiskopid enamuses ise ka ilmlikud valitsejad (ja vürstid), mis muidugi iseenesest pidi hõlbustama sinodaalkohtu otsuste läbiviimist. Ainult ordualal tuli piiskopil pöörduda orduvõimude poole ilmliku võimu abi saamiseks. Sellekohaselt toimis ka Kyvel käesoleval korral.

Sama aasta lõpul esines Kyvel aruannete ja mõne kihelkonna visitatsiooni tulemuste alusel Saaremaa vasallide-päeval (meespäeval, Manntag) ettepanekutega (11 punktis) ilmsikstulnud puuduste kõrvaldamiseks²⁾. Peaasjaliselt oli siin juttu kirikute majanduslikest puudustest, mis käisid vasallide ja vasallide talupoegade kohta, näit. vasallide võlgadest kirikule: sageli ei ole tarvilikke võlakirju, tehtud võlgadel kindlustusi ega pante, ei ole kirikule ka tulusid (rhenthe) makstud, mille tagajärjel ei saa kirikuid parandada. Vasallide talupojad ei taha aidata kirikuid ega kõrvalhooneid ehitada, mõned neist ei taha ka preestrile seatud maksu maksta.

Viimane punkt juhib tähelepanu sellele laastavale mõjule, mida avaldavad kõrtsid talupoegadesse.

Kyvel on oma visitatsioonidele põhinevat reformimistegevust jätkanud, millele Ronneburgi prelaatidepäev 28. juulil 1521 veel tõuget pidi andma. Siin otsustasid Liivimaa piiskopid „vasallide

¹⁾ Vt. tema instruksioon oma saadikule peapiiskopi juurde: AR. 3, nr. 101, 2.

²⁾ Vt. AR. 3, nr. 106.

vandenõule“ ühtlaselt vastu astuda, kiriku ja maarahva usuliskõlbla ja vaimse seisukorra tõstmist läbi viia, kodanikkude ja talupoegade laste ettevalmistamiseks vaimulikule kutsele Tartus või Vana-Pärnus ladinakool asutada, 2 aasta pärast Riias provintsiaalsinod pidada kui ka korralisi prelaatidepäevi pidama hakata ja oma eesmärkide läbiviimiseks oma eriline kassa asutada talupoegade ja kiriklikkude benefiitside omajate erilise maksustamise alusel. Katku pärast kirjutas peapiiskopp ette kõigis kihelkondade kirikutes missa ja tunnipalvete teenistustes erilised vastavad palvused pidada Neitsi Maarja ja pühakute Sebastianus'e, Martinus'e, Antonius'e ja Rochus'e auks. Luteri asjas, millest on siin esmakordselt Liivimaal juttu, otsustatakse katedraalkirikute juures rahvale vandebulla teatavaks teha ja sisuliselt täide saata.

Kyvelile oli ülesandeks tehtud üldisel kulul asutatava ladinakooli juhatajaks välismaalt õpetatud magister kutsuda. Kyveli valik langes Rostocki humanistile mag. Egbert Harlem'ile, kes oli pärit Madalmailt ja sellepärast arvatavasti tuttav „ühise elu vendade“ koolidega, mida (eriti Deventeri kooli) sooviti Liivimaal eeskujuks võtta.

Kirikuvisitatsiooni suhtes jätkas nüüd Kyvel esmalt Läänemaal katku läbi lõpule viimata jäänud sinodaalvisitatsiooni. Neist visitatsiooniprotokollist on meile säilinud vaid Märjamaa (Merriema) visitatsiooniprotokoll a. 1521 „dominica XVIII que fuit dies S. Mauritij“, s. o. 22. septembrist. Arvatavasti oli visitatsioon Läänemaal lõpule viidud, kui Kyvel Haapsalus Läänemaa vasallidepäeva 30. sept. 1521 pidas, kus ta vasallidele visitatsiooni tulemuste ja Ronneburgi prelaatidepäeva otsuste alusel ettepanekuid tegi. Ta nõudis, et vasallid peavad osa võtma maarahva usuliskõlblast kasvatus- ja õpetustööst. Iga mõisaisand peaks pidama mõisas vaese, kes lastele õpetaks ja ette loeks Meie-Isa palvet, Usutunnistust ja 10 käsku. Vanema noorsoo kasvatust ja õpetamist toimetavad preestrid; neid hakatakse asutatavas ladinakoolis ka talupoegade laste hulgast ette valmistama. Samuti peaksid vasallid kaasa mõjuma, et kaoks naisteröövimine, et vasallid hoiaksid kirikule kuuluvaid hooneid korras ja preestritele antaks kihelkondadest seatud vili. Vasallid olid seekord vastutulelikumad, avaldasid põhimõttelist nõusolekut ettepanekutega, ei võtnud aga eneste peale siiski kindlaksmääratud kohuseid. Luteri asjast ei rääkinud Kyvel siin veel mitte ega kirikuvandest, mis oli Liivimaa seisustele ülepea pahanduseks.

Teised Kyvelilt säilinud visitatsiooniprotokollid käivad saarte kohta. Sinodaalvisitatsioonid on järgmised:

1. Hiiumaa Pühalepa (Poylepp resp. Pwyelepp) kiriku sinodaalvisitatsioon 1522, die divisionis apostolorum, s. o. 15. juulist.

2. Hiiumaa Käina (Keinisz) kihelkonnakiriku sinodaalvisitatsioon 1522, ipso die sancti Alexij episcopi et confessoris, s. o. 17. juulist.

3. Sõrvemaa Anseküla (Anskull) kihelkonna sinodaalvisitatsioon 21. augustist 1522 (in villa Salm Anskull).

4. Kihelkonna (Kilkunde) piiskopi talupoegade (propri sui coloni) sinodaalvisitatsioon 23. augustist 1522 in Curia sua.

5. Kihelkonna (Kilekunde) kiriku (circa ecclesiam parrochiale Kilekunde) sinodaalvisitatsioon 1522, vigilia divi Bartolomei apostoli, s. o. 23. augustist.

6. Kärla (Kergell) kiriku sinodaalvisitatsioon 1522, die Mercurij post ferias divi Bartolomei apostoli, s. o. 27. augustist.

7. Kaarma (Karmell) kihelkonnakiriku visitatsioon 1522 (kuupäev puudub).

8. Valjala (Voldell) kiriku sinodaalvisitatsioon 1522, die divi Mathei apostoli, s. o. 21. septembrist.

Kyveli (nagu teistegi piiskoppide) vahekord vasallidega halvenes jällegi varsti. Piiskopkondade vasallid ühinesid üksteisega, ajuti ühinesid nad ka linnadeliiduga piiskoppide kui oma isandate vastu.

Need vastuolud ja „eesõiguste“ ja „vabaduste“ püüded ei olnud ka sinodaalvisitatsioonide pidamisele soodsad. Eriti oli see juba varakult linnades ilmsiks tulema hakanud, näit. Tallinna ja Tartu piiskopi visitatsioonide suhtes.

1501. a. 18. ja 19. märtsil (des donredages und des vridages vor letare) pidas, nagu eespool mainitud, Tallinna piiskopp Nikolaus Roddendorp (1493—1509) sinodaalkohut Niguliste kirikus ühenduses laste konfirmeerimisega. Ta esitas kirikuvöormündritele küsimusi kirikhärra ja ta tegevuse kohta, eriti kas ta pihil, sakramendi jagamisel ja õlitamisel on kedagi hooletusse jätnud. Kirikuvöormündrid (Joh. Rothgers ja Lambert Otting) refereerivad seda halvakspanevalt, öeldes, et keegi piiskopp ei pea neile enam niisuguseid küsimusi esitama, sest kirikhärrad teevad siiski, mida nad tahavad: lapsed tahavad oma tahtmist! See suhtumine on seda

põhjendamatum, et nähtavasti piirdus siin piiskopp nagunii juba peajasjaliselt vaid vaimulikkude tegevuse juurdlusega. Samuti kaevatakse, et kirik pidi teda need 2 päeva ülal pidama. Esimesel päeval olid piiskopil kõik omad teenrid ja mõlematel päevadel kõik Niguliste kiriku vikaarid koos. Teisel päeval olid piiskopiga 4 toomhärrat, 2 teenrit, 2 poissi ja 2 kirjutajat. Kõik kulud ühtearvatult tuli kirikul maksta, nimelt 12 marka (U. B. 2: II, nr. 53). A. 1505, 15. mail (des donredages in den pinxsten) oli jällegi sama piiskopi sinodaalvisitatsioon Tallinna Niguliste kirikus ühes laste konfirmeerimisega. Jällegi pannakse raskeks piiskopi ülalpidamist: visitatsiooni ajal „Und wy mosten em plegen, aldus kostede dat unser kerken in all der kerken 6 mc. 7 s. Rig.“ (U. B. 2: II, 763). Piiskopp Roddendorp'i järeletulija Gottschalk Hagen (1509—13) ei saanud ülepea Tallinnas sinodaalkohut pidada. Piiskopi sinodaalvisitatsiooni püütakse lausa takistada niihästi Tallinnas kui Tartus piiskopp Johannes Blankenfeldi aegu (kes oli Tallinna piiskopp 1514—25, Tartu piiskopp 1518—27, Riia peapiiskopp 1524—27), kuigi vasallid (ja ühes nendega vormiliselt ka linnad) selle institutsiooni seadusepärast ise omalt poolt pidid kaudselt tunnustama ja, kui see neile kasuks oli, arvestasid ka ise, näit. veel oma otsustes Volmari maapäevale 1522 (AR. 3, nr. 136, 9, lk. 400).

Blankenfeld tahtis ka tarvilikke parandusi kiriku olukorras läbi viia ning pahesid kõrvaldada. Blankenfeld kutsus kevadel 1520 Tartu piiskopkonnasinodi kokku, et seal „kõiksuguste kirikute-, altarite-, kellade-pühitsustega ja muusuguste jumalikkude toimingutega, nagu neid sinodaalvisitatsioonil harilikult peetakse“, toimetada kihelkonnakirikute, kloostrite, hospitalide jm. revideerimist. Tartu linna magistraat protesteeris. Kuid 29. juunil pidas piiskopp ikkagi sinodi ära¹⁾.

Samuti teatas Blankenfeld samal aastal ka Tallinna magistraadile, et ta tuleb Tallinna sinodaalvisitatsiooni pidama, esmalt Toompeal, siis all-linnas, siis maal kõigis kihelkonnakirikutes ja muis jumalakodades, revideerides kihelkonnakirikuid, kloostreid, hospitalide jne. Tallinna magistraat vastas: linn soovib, et piiskopp ei toimetaks seda sinodaalvisitatsiooni mitte suuremas ulatuses kui ta eelkäijad; see pidi linna magistraadi mõttes tähendama, et ta ainult konfirmeeriks ja pühitseks

¹⁾ Vt. L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- u. Kurland, 1921, lk. 148 j.

uusi kirikukelli. Blankenfeld vastas, et kirikuseaduses on kindlad eeskirjad sinodaalvisitatsiooni suhtes ja neist tahab ta, olles sõnakuulelik paavstile, kinni pidada, ilma et ta otsiks oma kasu, vaid Jumala ja kiriku kasu ja mõningate hingede lohutust. Et katk Tallinnas uuesti lahti puhkes, sõitis Blankenfeld alles 1522 sinna; vahepeal oli linnal tüli piiskopi ofitsiaaliga (vaimuliku kohtupidamise asjus); seda tüli püüdis piiskopp nüüd lahendada¹⁾. Tüli harutamine toimus Toompeal, kuhu linn selles asjas oma esindajad oli saatnud. Sinodaalvisitatsiooni on siin nähtavasti ikkagi peetud, kuigi vahest lühendatud või pehmendatud kujul.

Nii näeme kirikuvisitatsioonide pidamise ulatuslikke kavatsusi ja vähemalt ka osalist teostamist sel ajal kõigis 3 eesti piiskopkonnas.

Piiskopid kavatsesid 1521 (nagu juba 1504) Riias 1523 pidada provintsiaalkirikukogu (kontsiili). Olukord seda enam ei võimaldanud.

Visitatsioonimaksudest (dat sentkorn), mida ka katolikusululised vasallid mitmesugustel ettekäändel ei taha maksta, on veel mitmeti kõnet, näit. 1527 (AR. 3, nr. 242, 12. 14. 15. 16. 17), ja piiskopi vaimulikust kohtust, mida ei taheta sallida (rääkimata kirikuvande tarvitamisest). Riia peapiiskopp Brandenburgi Wilhelm teatab oma peapiiskopkonna vaimulikele muuseas ka seda, et ta on otsustanud neid visiteerida sügisel või talvel 1541 (vt. selle Toreidas 23. VI 1541 väljaantud üriku ärakiri Sitzungsberichte der Gesellschaft f. Gesch. u. Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1905, p. 36. 37). Teiselt poolt pidi võitlus edasitungiva reformatsiooniga häirima visitatsiooni pidamist. Tähendab, katoliiklike kirikuvisitatsioonide pidamine oli Vana-Liivi riikonna lõpupoolel raskendatud ning häiritud.

§ 7.

Kas on 16. sajandil meie maal hakatud protestantlikku kirikuvisitatsiooni pidama?

Tõuseb küsimus: kas ei ole sel ajal seal, kus protestandi usk kasvava ja valdava ülekaalu sai, eeskätt linnades, protestantlikku kirikuvisitatsiooni hakatud pidama?

¹⁾ Vrd. Hansen, Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals, 1. Aufl., p. 111—113, nr. III; 3. Aufl., p. 207, nr. XII. Archiv f. d. Gesch. Liv-, Est- u. Kurlands III. 4. nr. 134, 137, 152, 155. L. Arbusow, m. t., lk. 150 j.

Enne seda oleks tarvis selgusele jõuda, kas sel ajal protes-tandi usu mail, eriti luteri usu emamaal, on kirikuvisitatsioonepectud, ja kui on, siis missugustel alustel ja tingimustel.

Kirikuvisitatsioonide küsimust Luteri kodumaal, Ernestini Saksimaal, ligemalt vaadeldes leiame, et kirikuvisitatsiooni pidamise mõte ja üksikud väikesed katsed on seal 1524—26 ettevalmistavat käsitlust leidnud. Ametlikult ja hoogsamalt on 1527/28 kirikuvisitatsioonide pidamisele asutud. Kirikuvisitatsiooni pidamise käsk läks ametlikult välja kuurvürstilt. Tema määras üksikute ringkondade jaoks visitaatorid ja andis neile 1527 vastava instruksiooni visitatsiooni pidamiseks. Olgu tähendatud, et ka Luter oli kord nimetatud ühe ringkonna visitatsioonikomisjoni liikmeks. Korraliste visitatsioonide komisjonides olid vaimulikkude liikmete kõrval ka ilmlikud, kes olid nagu täidesaatva võimu esindajaks (executores). Visitaatorite peaülesandeks tehti järele katsuda, kas kogudustes ja koolides toimub evangeelne õpetus ja õpetusele vastavad kombed ning eluviisid, ja selleks kaasa mõjuda ning direktiive anda, et see nii toimuks. Kangekaelseid vanausulisi või muidu kõlbmatuid vaimulikke ning õpetajaid tuleb tagandada, kui muud abinõud ei aita. Edasi tuleb eriti selgitada ja tarviliselt parandada õpetajate majanduslikku järke ja kirikuhoonete seisukorda. Mida visitaatorid ise oma otsuste ning abinõudega ei suuda parandada, sellest teatavad nad vürstiriigi ametnikele ja kohtunikele, teatavil juhtumeil otseteed kuurvürstile, kellele ka visitatsiooni aruanne (protokoll) tuleb esitada. Kohapealseiks järelevaatajaks ja abieluasjade lahendajaks pidid visitaatorid, eriti linnades, ametisse panema superdendid. Visitatsioonikorra väljatöötamiseks on eriti Melanchthon tegev olnud, kusjuures Luter ja Bugenhagen tema töö läbi vaatasid ja vaid vähemaid muudatusi tegid.

Sissejuhatuses seletab Luter veel visitatsioonide suurt tähendust, millede algust ta (liialdades) juba V. ja U. T-is, Kristuse ja apostlite juures arvas leidvat. Auväärt piiskopid on siis seda tööd suure kasuga jätkanud. Pärastpoole jätsid nad selle töö aga teistele, alamaile ametikandjaile ja asemikele ja need jällegi teistele. Ka visitatsioonid langesid katoliku kirikus ja muutusid äriks ning kahjuks. Ei mõeldud enam sellele, kuidas tuleb õpetada, uskuda, armastada, kristlikult elada, kuidas vaeste eest hoolt kanda, nõrku lohutada, hoolimatuid karistada jms.

Evangeeliumiusulised oleksid heameelega evangeelseid visitatsioonid korraldanud, kuid neil ei olnud kedagi, keda seks oleks kutsutud ja kellele see ülesandeks oleks tehtud, kuni nad palvega pöördusid oma maaisanda poole, et tema paneks ametisse tublisid visitaatoreid, mis ka sündis.

See kõnesolev mainitud visitatsioonikord ehk visitatsiooniraamat, mis ilmus trükis 1528 ja siis uuesti 1538 („Unter-richt der Visitatoren an die Pfarhern ym Kurfürstenthum zu Sachssen“), sisaldab 18 artiklit õpetusest, 10 käsust, õigest kristlikust palvest, ahastusest, ristimissakramendist, Issanda ihu ja vere sakramendist, õigest kristlikust kahetsustoimingust (Busse), õigest kristlikust pihist, õigest kristlikust tasust pattude eest, inimlikust kirikukorrast, abieluasjadest, vabast tahtest, kristlikust vabadusest, türklasest (sõjast), igapäevsest harjutusest kirikus, õigest kristlikust kirikuneedest, superdendi ametissepanemisest, koolidest (esimesest, teisest ja kolmandast liigist).

Nendes artiklites pööratakse tähelepanu eriti sellele, mis sagedasti esineb puudulikuna või ekslikuna (vt. A. e. m. L. Richter, Die evangelischen Kirchenordnungen des sechzehnten Jahrhunderts I, lk. 77—101).

See visitatsioonikord kujutas enesest õpetuse-, kiriku- ja koolikorralduse ja oli aluseks ning juhtnööriks järgnevatele visitatsioonidele.

Ka on visitatsiooni artikleid jaotatud eeskirjusse üksikutele seisustele, nagu näit. 1. eeskirjad aadlikele, 2. vaimulikele, 3. rae- häärradele linnades, 4. talupoegadele (vt. Richter, m. t. I, lk. 101: Kursächsische Visitationsartikel). Siinsamas (lk. 103 j.) „C“ all „Kursächsischer Visitationsabschied“ esitatakse lõppotsused aadlikele, nende kihelkonnaõpetajate ja alamate suhtes. Muidugi võisid mõned parandused või täiendused muutunud olukorras tarvilikud olla. Nii tehti instruksioonile 1532. aastal mõningaid lisandusi. Siin on valjumad määrused katoliiklikele ja kõlbmatute nähtuste vastu ette nähtud, niihästi vaimulikkude kui ka võhikute suhtes. Nõuti kirikute varanduste täpset inventariseerimist ja kindlustamist, samuti ka kloostrite ja sihtasutiste omi.

Kloostrite ja muid vaimulikke varasid tarvitati (1532—43) osaliselt kirikute ja koolide ülalpidamiseks. Püüti kirikute omandeid ja õpetajate sissetulekuid kindlaks määrata vanade matriklite alusel jne. Võõrandatud varandused tuleb sisse nõuda. Visitaatorid peavad kirikulaeka summade tarvitamist kontrollima ja visi-

tatsiooniprotokollide alusel kontrollima, kas varemalt tehtud otsused on täidetud. Visitaatoritele anti õigus kogudusi ühendada ja lahutada, nagu õpetajate ülalpidamise võimalused seda nõudsid. Uusi hooneid peab ehitama kogudus, parandama õpetaja.

Ernestini Saksimaa eeskujul ja mõjul levisid niisugused kiriku- ja koolivisitatsioonid ka naabervalitsuskondadesse, näiteks Albertini Saksimaale 1537—40, Braunschweig-Wolfenbütteli maa-alale 1542—44 (vt. C. A. H. Burkhardt, Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545, Leipzig 1879), Halberstadtii piiskopkonda (vt. G. Nebe, Die Kirchenvisitationen des Bisthums Halberstadt in den Jahren 1564 und 1589, Halle 1880).

Oli selge, et visitatsioonid kindlustasid reformatsiooni, tema kombeid ja nõudeid, eemaldasid papismi olluseid ja mõjusid, aitasid kindlustada ja parandada koguduste majanduslikku alust ja olemasolu, andes seisukorra ja vastavate vajaduste selgitusega tõuget uute instituutide, nagu superdentide ja konsistoriumide asutamisele ja stipendiumide määramisele tarviliku arvu evangeeliumiusuliste õpetajate ja kooliõpetajate väljarenemise otstarbel.

16. sajandil on üksikutes protestandiusumaades tekkinud suur hulk protestandi kiriku seadlusi. Peaaegu igaühes neist seadlusist on visitatsioonil tähtis koht, nii näit. ka Kuramaa kirikuseadluses a. 1570. Mõnes Kuramaa osas on isegi alates 1560. aastast peetud visitatsioone (vt. E. Sehling, Die evang. Kirchenordnungen des 16. Jhs., V. Bd, 1913, p. 45—123).

Kuidas oli siis nüüd lugu evangeeliumiusuliste kirikuvisitatsiooniga meie maal Vana-Liivi riikkonna lõpuajal? Kõige tihedamad ning elujõulisemad olid evangeeliumiusulised kogudused suuremates linnades. Tallinnas räägib õpetaja Johan Lange koguduseseaduse kavas muuseas ka kirikuvandest, mida peaks kogudus käsitlema Matt. ev. alusel avalikkude pahede teostajate vastu, kes endid ei paranda. Samuti nõuavad kirikuõpetajad raelt valjude kombusmääruste maksmapanekut liialdatud lahkuse, joomise ning liiderlikkuse vastu ja karistus määruste üleastujale.

Kokkulepitud kava järgi pidi vaimulik kirikuvõim ülemõpetajale jääma, tegelikult aga muutus linnamagistraadi võim ikka otsustavamaks kirikute ja õpetajate suhtes. Evangeeliumiusuliste kirikuvisitatsioonidest tol ajal meie maal ei ole aga teateid leidnud.

Nähtavasti ilma omamaalise visitatsiooni ergutamisetä on juhtunud, et mõned üksikud on saanud stipendiumi raelt välismaal

usuteaduse õppimiseks, nagu näit. ka eestlane Hans Kuhn; samuti määras raehärra Joh. Seelhorst († 1536) oma testamendis 4000 riia marka stipendiumideks vaestele usuteaduse õppijatele.

Kuidas seletada tolleaegsete ev. visitatsioonide puudumist meie maal?

Silmas pidades Saksimaa visitatsioonide algust ja korraldust Luteri aegu, oleks ka meie maal evangeeliumiusuliste visitatsioonide korraldamiseks tarvilik olnud maaisanda sellekohane korraldus ning abi. Kuna maaisandad, piiskopid ja ordu jäid meie maal riiklonna lõpuni üldiselt katoliku-usulisteks (kuigi lõpupoolel mõned neist erilist sallivust üles näitasid protestandiusulistele), puudus siin evangeeliumiusuliste visitatsioonide toimetamiseks üks peatingimustest, mida olid vajanud Saksimaa visitatsioonid. Pealegi teame, et sel ajal vasallid ja linnad üldse ei suhtunud enam heatahtlikult visitatsioonidesse ja visitatsiooni kohtupidamisse, eriti vaimulikusse kirikuvandesse. On arusaadav, et vasallide ja linnaesindajate poolt oli visitatsioonidele heatahtlikkust ja toetust loota vaid siis, kui visitatsioonide pidamisel neil enestel oli mõjuv ning otsustandev võim.

Evangeeliumiusuliste visitatsioonide pidamise soovist kuuleme Liivimaal linnade nõupidamisel Volmari maapäeval 31. jaan. 1533 (AR. 3, nr. 322, 9), kus avaldati soovi valeõpetajate ning määratsejate tagasitõrjumiseks, evangeeliumi kiriku asjade korraldamiseks ja õpetajatele kasuks kutsuda Saksamaalt linnade kulul õpetatud mees, kes täidaks superdendi kohuseid kogu maal, visiteeriks ühe linna teise järel, paneks ametisse ja vallandaks jutlustajaid, et saaks linnade raadisid niisuguste asjadega rahuldada. Kuid seda ettepanekut ja kavatsust ei ole kunagi teostatud.

15. jaanuaril 1598. a. sõlmiti rüütelkonna ja linnade vahel kokkulepe Võnnu maapäeval, mille järgi tuleb ametisse panna Augsburgi usutunnistuse alusel seisev kindralsuperdend Riia ja terve Liivimaa jaoks, tingimusega, et kindralsuperdend peaks kogu maal vähemalt üks kord aastas visitatsiooni. Selle abil taheti protestantismi koondada ja protestante üksteisele toeks ühendada katolitsismi-hädaohu vastu. See kavatsus jäi aga nähtavasti olude raskuse tõttu teostamata (vt. Napiersky, Livl. Kirchen- und Prediger-Matrikel, p. 3—6).

See oli ju Poola aeg, kus käimas oli ka Liivimaal energiline vastureformatsioon ja Liivimaa rekatoliseerimise katsed.

II peatükk.

Kirikuvisitatsioonid Liivimaal Poola ajal ja Saaremaal Taani ajal.

§ 8.

Kirikuvisitatsioonid Poola ajal Liivimaal.

Triendi kirikukogu ja tema otsused on katoliku kirikule suure tähtsusega olnud enesekogumise, oma seisukohtade ühtlustamise ja oma jõudude koondamise mõttes vastupanuks edasitungivale reformatsioonile, selle tagasitõrjumiseks ja siis ka tema positsioonide ründamiseks. Katoliku kiriku koondatud jõudude juhtideks ilmusid jesuiidid.

Triendi kirikukogu otsuste ja määruste hulgas on ka niisuguseid, mis käisid kirikuvisitatsioonide pidamise kohta osalt muutunud olukorris.

Triendi kirikukogu tahtis-kirikuvisitatsiooni elustada ja kõrvaldada pahesid, mis olid aja jooksul visitatsioonidele külge hakanud. *Decretum de reformatione, caput III, 11. nov. 1563* (J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, tomus 33, Pariisis 1902, veerg 158 j.) nõuab järgmist:

1. (Patriarhid, Primaadid,) Metropoliidid, Piiskopid peavad oma diötseese (piiskopkondi) iga aasta isiklikult visiteerima või, kui nad on selle seaduse poolt tunnustatud põhjustel takistatud, oma peavikaari või visitaatori kaudu (per suum generalem vicarium aut visitatorem). Kui aastas tervet diötseesi (piiskopkonda) tema suure ulatuse pärast ei saa läbi visiteerida, siis vähemalt tema suuremat osa, nii et 2 aasta jooksul oleks kõik läbi käidud.

Arhidiakonid, dekaanid jt. võivad seal, kus nad siitsaadik on seaduslikult visitatsiooni pidanud, visitatsiooni vaid isiklikult ühes notaariusega ja piiskopi nõusolekul pidada. Kui kapiitel omalt poolt määrab visitaatorid, ei tohi see piiskopi visitatsiooni takistada ja kapiitli visitaatorid peavad piiskopile 1 kuu jooksul pärast

visitatsiooni sellest aru andma ja täielikud visitatsiooniaktid talle esitama, ilma et kehtivad oleksid mingisugused vastupidised põhjused.

2. Nende visitatsioonide pea-eesmärgiks on nüüd: tervet ja õigeusklikku õpetust säilitada ja väärusud välja ajada, alles hoida häid kombeid, parandada halbu, rahvast manitseda usule, rahule, ilmsüütusele ja muule, nagu aeg, koht ja ülesanne seda nõuavad.

3. Et visitatsiooni tulusaid eesmärke saavutada, peab visitaator isaliku armastusega ja kristliku innuga kõiki kohtlema, ei tohi üleliigset hobust, teenijate ja saatjate hulka kaasa võtta, mis oleks koormaks visiteeritavale, ei pea visitaator ega ta saatjad raha ega muud, välja arvatud vahest vajalik toit, vastu võtma, või olgu siis, et visiteeritavad soovivad endi vanast ajast harjumuseks olnud taksi järgi paremini maksta või mainitud toitu anda. Kuid kloostrite, teiste vagade kohtade, alguses mitte kihelkonnakirikuteks olnud kirikute vanad kokkulepped selles asjas jäävad maksuma. Nendes kohtades ja provintside, kus on viisiks, et visitaatorite poolt ei võeta vastu toitu, raha ega muud, vaid kõik toimub hinnata, tuleb selle järgi käia. Kui keegi selle korralduse vastu eksib ja enam võtab, peab ta kuu jooksul kahekordselt tagasi andma ja peale selle veel määratud karistust kandma.

4. Patroonid ei tohi endid visitatsioonil vahele segada asjus, mille kohta pole neil õigust, vaid piiskopid ise teevad tarvilikud korraldused.

Triendi kirikukogu on mitmel puhul rõhutanud, et ükski ei tohi takistada seda, mis puutub piiskopi visitatsioonisse ja tema alamate eluviiside parandusse, tema korraldusi ega karistusi. Selles asjas ei maksa ükski apellatsioon ega mingisugused ette-toodavad vastupidised põhjused. Piiskopid toimivad seesugustel kordadel kui paavsti delegaadid (etiam tanquam sedis apostolicae delegati) [vt. Mansi m. t., tom. 33, veerg 161 (cap. IX, cap. X), v. 45 (c. III, c. IV), v. 58 (c. XIV, c. XV), v. 86 (c. I), v. 127 (c. VIII), v. 179 (c. XX), v. 184 (c. VI), 185].

Piiskopkonna sinodeid tuleb iga aasta pidada (v. 157, c. II).

Poola ajal ulatus vastureformatsioon meiegi maale. Laastates maad ja laostades luteri usu kirikut on vene okupatsiooniaeg juba üksnes sellegi läbi pinda valmistanud järgnevale Poola vastureformatsioonile. Pealegi olid maal katoliku usu traditsioonid

rahva hulgas veel elavad ja jesuiite võeti maal enamasti rõõmuga vastu. Kuid luterlased panid eriti suuremates linnades südikalt vastu.

Sõjad olid kirikuid ja kirikute varandusi laastanud ja inimesi hävitanud; sõjad rootslastega puhkesid mitmel puhul uuesti ja puudutasid ka kiriklikku seisukorda ja ähvardasid muuta konfessionaalset olukorda. Seesuguseil asjaoludel osutusid kirikuvisitatsioonid võimaluse piirides hädava jalikeks.

Ei saa jätta tähendamata, et kirikuvisitatsioonide-protokollidega sarnlevad kiriklikkude andmete esildamise ja kirjeldamise poolest ka mõned selle aja revisjonid, näit. 1582. a. Poola revisjon, mille saksakeelne tõlge on Tartu Õ. E. S-is: „Inventar der Starostei Dorpat im Jahre 1582 . . .“ (Õ. E. S. M. A 163).

Kiriklikus suhtes veel tähtsam on a. 1599 Poola revisjon, mis on trükitud Jan Jakubowski ja Józef Kordzikowski väljaandel 1915 Varssavis (Polska XVI wieku, tom XXIV: Inflanty, część I), kus iga lossi revisjonil kirjeldatakse ka tema alla kuuluvaid kirikuid (kościóły) ja nende olukordi umbes samuti, nagu selle aja Liivimaa visitatsiooniprotokollides. Eesti ala loskondadest käsitletakse siin: Tarvastut, Laiuset, Viljandit, Helmet, Põltsamaad.

Põltsamaal nõudis see revisjon muuseas, et Põltsamaa preester peab endale kaplani võtma, kes oskab eesti keelt, sest selle preestri majanduslik seisukord ei olevat sugugi halb, ja siis aja jooksul veel teise ja kolmanda kaplani!

Selle aja visitatsiooniprotokollidest tuleb kõigepealt mainida seda, mille A. J. Turgeniev itaalia algkeeles ära trükitab „Historica Russiae Monumenta“ tom. I, lk. 396—399, nr. 255. Saksakeelses tõlkes on ta ilmunud Bunge Archiv'is I, lk. 276—284.

Selle visitatsiooniprotokoll'i kirjutaja oli üks saatjaist, kes saatsid visitaatorit. Saatjatena nimetatakse selles visitatsiooniprotokollis vaimulikke ja Riia jesuiitidekolleegiumi rektorit paater Leonhard Ruben'it. Visitaatoriks oli üks kardinal, nähtavasti kardinal Georg Radziwill: Ta ei visiteerinud mitte ainult kui kuberner (governatore), vaid kui piiskopp. Tähen-dab, siin peetakse vaimulikke ja poliitilisi, riiklikke olukordi üheskoos silmas, nagu selle aja revisjonideski. Visitatsiooni ajana on märgitud: 1583 ja 1584. Peab arvama, et viimane aasta on ehk õigem, sest visitatsiooni lõpul on öeldud, et see on provintsil juba III aasta Poola valitsuse all olla.

Visitaator tahab olukordi oma silmaga näha ja mõningaid poliitilisi ja kiriklikke asju parandada. Selgub, et maal on veel rohkesti luteri usu vaimulikke, kuna katoliiklike vaimulikkude arv on väike, ei ole sugugi küllaldane ja nende majanduslik seisukord on enamasti halb ning vajab parandust; ka kirikuid tuleks parandada ja ehitada.

Leitakse, et piiskopi (Andreas Patricius Nidecki) ametisse-seadmiselega ei tohi viivitada.

1599. a. revisjoni kiriklike andmete alusel paistab, et katoliiklaste kiriklik korraldus on hakanud osalt paranema: parandatakse kirikuid, ehitatakse mõni üksik kirik hävitatu asemele juurdegi (näit. Põltsamaal, Laiusel). Mõnd kirikut ja kabelit varustatakse patukustutisega, püütakse hankida vaba või vabaks saanud või vabaks tehtud kohtadele preestreid ja kuninga abiga aineliselt kindlustada kirikuid ja preestreid. Katoliku preestrid peavad aga veel sagedasti, kui mitte enamasti, mitmeid kirikuid teenima.

Puhkesid ägedad võitlused poolakate ja rootslaste vahel. 1600. a. lõpul vallutasid rootslased Tartu. Okupeeritud maa-aladel on rootslased püüdnud evangeeliumi usku edendada ja katoliku usku tagasi tõrjuda. Sõjad, suur näljahäda, haigused ja katk on rahvast ja vaimulikke laiali pillanud ja neid, kirikuid ja kiriku omandit hirmsasti hävitanud. Kuigi poolakad vallutasid uuesti Tartu 1603, kestis sõjategevus edasi ja Võnnu piiskopp Otto Schenking jõudis Liivimaale tagasi alles 1609. a. lõpul.

1. jaanuaril 1610 saatis ta Riist paavsti saadikule piiskopp Franciscus Simoneta'le aruande Liivimaa halatsemisväärsuse seisukorrast: lossid on maha jäetud, altarid lõhutud, kirikud põletatud, kirikuriistad röövitud, preestreid on vähe, ainult jesu- itide paatrid kannavad suure innuga päeva raskust ning palavust.

Aga veel raskemast loost peab piiskopp teatama ning abi paluma: tema vähesed Liivimaale jäänud kanoonikud on oma väärtedega rahvale pahanduseks olnud. Kui seda „õigluse vahendusel ei parandata“, on kõik töö siin asjata. Siin on tege- mist väärtedega (graviter factis suis), mis vajavad rutulist „morum emendatio“t“, ja „kiriku distsipliini“ (disciplinae Ecclesiasticae) langusega. Milles need väärted just seisid, on piiskopp erisedelil ära tähendanud, mille tekst aga siin puudub. Et tarvilik eluviiside, kommete parandus (morum emendatio) ei kannata viivitust, palub piiskopp saata kohase isiku apostliku komissarina ühes avaliku notaariusega visiteerima, läbi katsuma, otsustama ja

teostama, sest palju on niisuguseid asju, kus piiskopp sel puhul ise ei saa kohtumõistjana esineda, vaid peab olema „instigator“. See komissar peaks ka korralduse tegema (modumque statuat), et tulevikus selliseid eksimusi ei saaks esineda (vt. A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, tom. III, Romae 1863, lk. 326. 327, nr. 254).

10. märtsil 1610 nimetas paavsti mainitud nuntsius paavsti protonotaariuse *Joannes Maria Belletto Võnnu* ja Liivimaa katoliku kiriku apostlikuks visitaatoriks kõigi kirikute, kloostrite, hospitalide, kolleegiumide ja kiriklikkude isikute üle õiguslega otsustada, kohut mõista, parandada ja karistada.

Piiskopp Schenkingi kirja järgi kardinal Scipio Burghesius (A. Theiner, m. t. III, p. 345 j., nr. 263) on Belletto oma ülesande hästi korda saatnud, rikutud kombeid taltsutanud ja Võnnu kapiitli võõrandatud varanduse vabastamise lõpule viinud. Piiskopp ei taha siin loendada kõike, mis visitaator korda saatnud, öeldes, et see selguvat kardinalile tema enese „relatsioonist“ (relatione ipsiusmet . . .). Et sõna „relatio“ võiks mõista kirjaliku aruandena, palusin Vatikani arhiivist ära kirja, kuid seda aruannet seal ei ole. Härra Prefetto arvas, et see peitub arvatavasti mõnes teises Rooma arhiivis. Igatahes pööras Belletto oma peatähelepanu Võnnu kapiitlile ning kleeerikuile üldse ja nende ametikohuste väärrikale täitmisele ning kohaste eluviiside nõudele, nii et tema visitatsioon a. 1610 oli õieti „visitatio specialis“. Tema ülesandeks oli ka Liivimaa kleeerikuile oma äranägemise järgi kohast juhatust kokku seada eluviiside, ametikohuste täitmise ja kiriku distsipliini suhtes. Mitmesuguste allikate alusel — muuseas olid allikaks ka Triendi kirikukogu dekreedid — seadis ta seks otstarbeks kokku „Constitutiones“. Nende konstitutsioonide viimane peatükk on: „De Visitatione Synodi et quibusdam aliis“. Siin räägitakse visitatsioonist peasjaliselt Triendi kirikukogu dekreetide alusel.

Sinodil võetakse muuseas ette hoolas vaimulikkude ja muu rahva kombluse juurdlus.

Selles peatükis nõutakse ka preestriteseminari avamist ja koolide asutamist kihelkonnis.

Peale Belletto visitatsiooni pidas piiskopp Schenking Riias piiskopkonna-sinodit, mis lõpule jõudis 4. märtsil 1611, apostliku visitaatori Belletto juuresolekul. Siin loeti,

avaldati ja võeti juhtnõõriks „Konstitutsioonid“, samuti võeti juhtnõõriks Triendi kirikukogu otsused. Et piiskopp piiskopkonna suuruse ja oma rohke töö pärast ei arva võimaliku olevat ise piiskopkonda visiteerida, paneb ta selle ülesande ofitsiaalidele (peavikaaridele) ühes kohustusega sellest aru anda piiskopile. Siis määratakse „Examinatores Synodales“ ning „Judices Synodales“ ja tehakse muid otsuseid, mis ei seisa otseses ühenduses visitatsiooniga ja mida me siin seepärast ei esilda.

Olgu tähendatud, et Belletto „Constitutiones“ ja Riia sinodi otsused on ära kirjas R. A. K-il olemas. Need ära kirjad on tehtud Riia linnaraamatukogu ära kirja järgi, mis omakorda on tehtud Jaluski raamatukogus olevate, Vilnos 1611 trükitud eksemplari järgi.

Vastavalt vastuvõetud visitatsioonikorrale toimuski 6. augustist kuni 11. oktoobrini 1613 Liivimaa kirikute üldvisitatsioon (visitatio generalis) Võnnu piiskopi vikaari, arhidiakon Johan Tecnon'i (U. J. D.) poolt Riia jesuudi-paatri Erdmann Tolgsdorff'i saatel. Trükitud on protokoll Bunge Archiv'is I, lk. 19—72: „Visitatio Livonicarum ecclesiarum, facta Anno 1613 a die Transfigurationis Domini usque ad 11-am Octobris per R. D. Archidiaconum Vendensem et R-mi Episcopi Livoniae Vicarium“. See on trükitud Riia Linnaarhiivi eksemplari järgi. Üks ära kiri on Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjadekogus.

Ülesandeks seatakse siin: ergutada katoliku preestreid hoolsale kohusetäitmisele, kuninglike mandaatide avaldamine lossides, et luteri usu õpetajad, kes Liivimaal mitmel pool sisse hiilivad, rahvast ei tohi õpetada, järele katsuda koguduste ja preestrite majanduslikku seisukorda, sellest teatada piiskopile ja apostlikule nuntsiusele, et tarbe korral kuningalt abi ning toetust paluda ja nõutada.

Triendi kirikukogul visitatsiooni eesmärgiks esikohal ülesseatud nõudmine: säilitada tervet ja õigeusklikku õpetust ja väärusud välja ajada, on visitaatori vaenulist suhtumist luteri usu hoopis väheseisse õpetajaisse veelgi õhutanud. Visitaator püüab nüüd ka suuremates linnades (criti Tartus ja Pärnus) eesti õpetajaid ja kogudusi kaotada.

Aga ka katoliku preestrite arv on võrdlemisi pisike ja koguduste seisukord laastavate sõdade tagajärjel kurb. Et maaelanikkude enamik kaldus katoliku usule ja suur osa luteriusulisi mõisnikke

oli rootsisõbralikkuse pärast põgenenud, ei võinud maarahva lõplik rekatoliseerimine suuremaid raskusi teha. Suuremates linnades aga pani luterlaste vintsutustest nõrkev enamik survele jõudu mööda veel vastu, kuni ka Liivimaale saabus protestantlik valitsus ning riigikord (Rootsi valitsuse näol), nagu see oli Saaremaal ja Eestimaal.

§ 9.

Taani kirikuseadluse kehtivus Saaremaal.

Saaremaal pandi 1562 kehtima Taani kirikuseadlus (*Ordinatio ecclesiastica*), mis oli valmistatud a. 1537 kuninga ülesandel taani usuteadlaste poolt dr. Johan Bugenhagen'i abiga. See kirikuseadlus ei tunne konsistooriumi. Superdendid kannavad Taanis piiskopi nime ja nad on kuninglikud ametnikud kiriku valitsemiseks. Superdendid valvavad koolide ja vaeste-hoolekande järele ja toimetavad omal alal kirikuvisitatsioone. Vaimulikud ühes superdendiga valivad eneste hulgast praosti. Katekismuse õpetus olgu võimalikult lihtne ning arusaadav. Enne laualeminekut on erapiht. Linnakogudustes on ametis peaõpetaja ja abiõpetaja, maakogudustes ainult üks õpetaja.

Taani sellise kirikuseadluse alusel ühes 1629. a. 27. märtsi täiendusega püüti Saaremaal kiriku- ja usuelu korraldada, niipalju kui kohalikud olud seda lubasid. Superdent asus Kuressaares; arvatavasti oli ta juba sel ajal sagedasti, kui mitte enamasti, ühtlasi Kuressaare koguduse peaõpetaja. Selle kiriku diakonid olid mõne teate järgi ühtlasi lossikiriku kaplanid. Kiriklikud kaebused tulid harutusele Kuressaare lossikohtus, mis moodustati maanõunikest kuningliku asehalduri juhatusel. Üksnes tähtsamais ja keerulisemais asjus oli ka vaimulikkond siin esindatud.

Et ka Maasilinna ümbruses oli (Russowi teatel) alevik tekkinud, jaotati Saaremaa kiriklikult kahte ringkonda: Kuressaare ringkond ja Maasilinna ringkond, kumbki esialgu 6 kihelkonnaga. Maasilinna maa-ala kuulus katoliku ajal ordule.

Kuigi Taani peale Saaremaa ka Läänemaad endale püüdis — olid ju katoliku ajal mõlemad ühise Saare-Lääne piiskopkonna moodustanud —, pidi ta siiski viimaks olude sunnil Läänemaast loobuma, mis jäi lõplikult ühes muu Eestimaaga Rootsi valdusse.

III peatükk.

Kirikuvisitatsioonid Rootsi ajal.

§ 10.

Kirikuvisitatsioonid Agricola ja Dubberchi ajal.

Evangeeliumiusulisi visitatsioone, nagu need toimusid Saksimaal ja peaaegu igal pool mujal evangeeliumiusu-maades, hakati meie maal südikalt pidama Rootsi ajal; esmalt Eesti ala põhjaosas (Eestimaal).

Linnasuperdendiks 1561. a. nimetatud Tallinna Oleviste õpetaja J. R. v. Geldern pidi juba õieti ka maakirikute visitaatoriks olema, peamise ülesandega ametisse seada kõlblikke õpetajaid ja tagandada kõlbmatuid. Ta nimetati 1565 ordinaariuseks¹⁾. Kuid juba kõikuva ja halveneva poliitilise olukorra pärast sai tema tegevus vaevalt ulatuda väljapoole Tallinna ja ta ümbrust.

6. I 1586 anti piiskopp Kristjan Agricola'le kuninga poolt volitus ja instruksioon visiteerimiseks: „Instructio welcher gestalt in desser Provintz Leifflandt der Kirchenn Reformation unde folgendes eine General Visitation jerlich hirauff gehalten solle werden“. Vt. Agricola ja Dubberchi visitatsioonide kohta käiv käsikirjaline materjal Ristiusu Arheologia Kabinetis. Visitatsioonid võetakse ette õige ning puhta õpetuse ja kristliku kari alleshoidmiseks Jumala auks. Antakse juhatus, kuidas toimida visitatsioonil ja lahendada küsimusi, kuidas kõike tarvilikku üles tähendada ja tarbe korral ülemusele aru anda ning abi paluda. Visitatsioonist võtavad osa peale vaimulikkude ka 2 aadlikku. Õpetajale isiklikult esitatakse 31 küsimust ilma koguduse esindajate juuresolekuta, siis esitatakse küsimusi veel ristimise kohta 3, matmise kohta 2, lõpuks pulmade kohta. Koguduse liikmeile esitatakse ilma õpetaja juuresolekuta 28 k., siis on juttu veel koolidest, vaimulikest harjutustest ja palvapäevist; selleks antakse juhatus ja mõningaid laule või laulusalme. Arvan, et Agricola kirjutatud

¹⁾ Vt. H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, 1848, lk. 7/8.

on ka Dubberchi paberite ja käsikirjade hulgas leiduvad: „offitium visitationis“ ja „offitium Episcopi“.

Et Agricola mõnel pool tõepoolest on visiteerinud, tuleb juba sellest järeldada, et ta, nagu Dubberch pärast seletab, on mõnelt poolt kogudustes võtnud palju tähtsaid dokumente, kirju, pitsereid jms., et ära kirju teha ja need oma visiteerimisraamatusse mahutada, mille ta oli juba sisse seadnud ja alustanud. Algkirjad tahtis ta siis tagasi anda kogudustele, kuid surm segas seda kavatsust ja kõik need asjad pakiti ühes tema asjadega ning raamatutega kasti ja saadeti ta lesele.

Agricola on suutnud üksikuid visitatsioonide pidada, näit. Narvas vahest 12. I 1586 (v. Instructio's leiduv ääremärkus), ta suri aga varsti (19. II 1586). Tööd jätkas tema kaastööline Tallinna toompraost David Dubberch: 16. V 1586 andsid kuninglikud komissarid Dubberchile volituse visitatsioonide pidamiseks.

1586 on kuninglike komissaride soovil kirjutatud „Processus Visitationis apud Esthones“, mis tahab anda rahvalikku õpetust vaimuliku elu põhiküsimustest visitatsioonil, silmas pidades ka katekismuse peaosid (vt. sama käsikirjade kogu R. A. Kabinetis).

Dubberch valmistas ka visitatsioonikorra kavandi „Ordenunge so mith bostellunge, der verwosteden leibenn Gottsheuser, alse Kirchenn, Schulen. Auch des Kirchenggerichts unde consistorij, in dieser Prouintz gleichförmich sol gehalten werden“¹⁾. Arvatakse, et see kavand on umbes 1595 valmistatud. Selles küsimuses tähendan vaid, et ühes oma kirjas aastast 1588 mainib Dubberch juba „visitations ordnung“, kuid ei ole näha, missugust korrakava ta selle all mõtleb.

Selles visitatsioonikorra kavandis mainib autor eeskujuna (kõnesoleval kohal kooliküsimuse suhtes) meie poolt ülal käsitletud „Unterricht der Visitatoren (autor kirjutab: der Visitation) an die Pfarhern ym Kurfürstenthum zu Sachssen“.

Visitatsioonist võtavad osa ka 2 aadlikku.

1593 palus visitatsioonikomisjon kuberneril, see et annaks talle abiks kirjutaja, sest visiteerimisraamatu sisseseadmine võtab palju aega ja Dubberch on juba vana mees (Winkler, lk. 22).

¹⁾ R. Winkler, Der estländische Landkirchenvisitor David Dubberch, Reval 1909, lk. 8, arvab, et see kavand on Agricola kirjutatud; kuid arvan, et see kavand on igatahes Dubberchi käega kirjutatud; ka Schirren on seda arvanud (vt. Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken, 1861, p. 170).

Ilmumine visitatsioonile on eesti ja saksa koguduseliikmeile kohustuslik. Kes visitatsioonile ei ole ilmunud, langevad karistuse alla. Dubberchi visitatsioonid olid seotud suurte raskustega, muuseas ka aadli poolt. Heatahtlikumaks kujunes viimase suhtumine alates a. 1595 (vt. Winkler, m. t. lk. 14 jj., lk. 35 j.).

Kõnesolevas visitatsioonikorra kavandis esineb 12 üksikasjalist manitsust ja juhatust eriti õpetajaile. Siis räägitakse kirikuvõõrmündrite („die Kirchengeschwornen“) ja kirikueestseisjate („die Provisoren“) kohustest.

Järgneb seletus koolidest. Siin palutakse muuseas komissare esineda kuningale palvega, et siin maal asutataks 2 partikulaarkooli, üks Narva vene ja paganlike rahvaste tarvis, teine Haapsalusse saksa, rootsi ja eesti poeglaste jaoks, sest ka viimaste hulgas olevat palju häid vaimuandeid. Koolide ülalpidamise suhtes mainitakse ka vaimulikke maid ja kloostrivarandusi. Edasi on juttu hospitalidest ja siis sinoditest, kus peale vaimulikkude on ka ilmlikke ja kus tuleks muuseas kõigilt kihelkondadelt teateid nõuda nende õpetajate ja nende perekondade suhtes. Lõpuks räägitakse kiriklikust kohtust, konsistooriumist ja tema vaimuliku kohtu pidamise korrast.

R. Winkler peab selle kirikukorra kavandi autoriks, nagu mainitud, Agricola't; selle vastu on ta leidnud vahepeal kaduma läinud David Dubberchi visiteerimisraamatust kindralsuperdents Arnold Knüpffer'i (1800—43) valmistatud ekstsriptid. Ekstsript 23 sisaldas täieliku visitatsioonikorra, mille tõenäoliseks autoriks peab R. Winkler D. Dubberchi. Need ekstsriptid olid R. Winkleri teatel toomkiriku arhiivis. Nende praeguse olemasolu ja asukoha kohta ei ole ma kuskilt andmeid saanud; ei saa seepärast järele katsuda, kas siingi mitte eksitusega tegemist ei ole.

Selle täieliku visitatsioonikorra sissejuhatuses öeldakse (Winkleri järgi), et visitaatori palvel määranud (kuberner) Boye vaimulikele visitatsioonil lisaks igast kreisist 2 aadlikku. Visitatsioon algab kohaliku õpetaja jutlusega. Selle järel astuvad visitaatorid altari ruumi ja esitavad oma instruksiooni.

Esiteks võetakse käsile kiriku „res externa“ (jus patronatus, kiriku fundatsioon, kirikuinventar, kiriku sissetulekud, matriklid, kirjad, pitsid, kiriku kapitalid ja varandus, kirikueestseisjad jms.). Siis tuleb hoolas pikaajaline katehhisatsioon.

Peale õpetaja hariliku ülekuulamise peetakse silmas tema rahvakeele-oskust. Et kirikuskäimist elustada, määratakse puudu-

jaile rahatrahve, mida köster peab sisse kasseerima. Juttu on sellest, et talupojad laupäeviti vesperiaegu tööst peavad vabaks lastama, paganlike katoliku jäänuste (väljakabelite, ristide, sammaste, piltide, patukustutuspühade ja laadapäevade) kaotamisest jne.

David Dubberch on Põhja-Eesti kirikuid väsimatult visiteerinud kuni enda surmani 1603.

Winkleri poolt esildatud andmed Dubberchi visitatsioonide kohta on peaaegselt ammutatud A. Knüpffer'i ekstsriptidest Dubberchi visiteerimisraamatust. Viimasesse harilikult ei kirjutatud visitatsiooniprotokolle täies ulatuses, ja Knüpffer omalt poolt tegi ju ka vaid ekstsripte ja nendest kui ka mõnest koguduseraamatust Winkler omakorda jälle ekstrakte. Mõnes kirikuraamatus, mis Winkleril on kahe silma vahele jäänud, leidub siiski mõningaid täielikumaid Dubberchi visitatsiooniprotokolle, nagu see nähtub väljaantavast visitatsiooniprotokollide nimekirjast.

Ka Dubberchi visitatsiooniprotokollide ekstraktide fotostaatilistel koopiatel, mis RAK on saanud Rootsi Riigiarhiivist, leidub mõni täiendus.

Enam-vähem täielikult on siiski ikkagi vaid üksikuid Dubberchi visitatsiooniprotokolle või selle koopiaid alal hoidunud, rohkem on visitatsiooniprotokollide suuremaid või väiksemaid kokkuvõtteid või väljavõtteid (ekstsripte) säilinud. Küsimusi neis ei esine.

Visitatsioonide kaudu püüdis Dubberch parandada koha peal ilmnevaid puudusi kirikute ja koguduste seisukorras, kirikuelus ja usulis-kõlblas elus. Oli tarvis hävitatud kirikute asemele uusi ehitada, lõhutuid parandada, tagasi nõutada segaduste ajal kirikutelt omavoliliselt äravõetud maad ja omandid, kokku otsida omandi ja valduse nimekirju ning tõendeid ja tarbe korral koostada uusi ustavate isikute tõenduste ja tunnistuste alusel. Kirikueestseisjailt või nende pärijailt püüdis ta välja nõutada nende kätte jäänud kirikurahad, kirikupaberid ja kirikuriistad, samuti sisse nõuda mõisnikele, linlastele ja ametnikele laenatud kirikurahad. Ta tahtis lõpetada mõisnikkude omavoli õpetajate ametissepanemisel ja vallandamisel, hoolt kanda, et ametisse saaksid vaimselt ja usulis-kõlblalt oma ülesandeile vastavad õpetajad, kes oskaksid ka rahva-keelt, samuti ustavad vannutatavad kirikueestseisjad, ka köstrid ja linnades koolmeistrid. Ta nõudis katoliku usu ja paganausu kommete, jäänuste ja ohvrikohtade lõpetamist ja luteri usu katekismuse järjekindlat õpetamist.

David Dubberch on ka esimesi kirikuraamatuid sisse seadnud mitmetes kogudustes, kus puudusid või olid kaduma läinud tarvilikud matriklid, nii näit. 1. Noarootsis 1586, 2. Haapsalus 1593 (7. juunil), 3. Keilas 1593 (28. aug.), 4. Vormsis 1596 (10. juunil), 5. Käinas (Hiiumaal) 1596, 6. Simunas 1596 (25. sept.), 7. Kadrinas 1596, 18 sept. (1651. a. ärakirjas säilinud Kadrina koguduse arhiivis) jt. Neist on Keila matrikkel algupäraselt säilinud, teised mainitud on koopiad hilisemast ajast. Suurem osa niisuguseist raamatuist on vist jälle kaduma läinud ja hävinud. Paranduste läbiviimiseks pöördus Dubberch korduvalt ülemuse poole — kindralkuberner, komissarid, riiginõunikud ja kuninga poole, esitades aruandeid ja juhtides tähelepanu üldistele puudustele (vt. „Gravamina Ecclesiarum Livonicarum“ samas käsikirjalises R. A. K-i kogus), sõites ise Rootsi, kaitstes end pealekäimiste ja süüdistuste vastu jne.

Dubberchi katsumised on tulevastele parandustöödele ja visitatsioonidele materjali ja juhtnõõre pärandanud. Juba Karl IX-nda kiriklik-hariduslikud uuendustööd kasutasid Dubberchi visitatsioonidel saadud andmeid. Et aga ta läbiraakimised aadliga ei andnud tagajärgi, võttis Gustav Adolf oma isa reformikava uuesti üles. Seks otstarbeks otsustas ta 1627 Eestimaale saata vaimuliku komisjoni, eesotsas piiskopp dr. Johannes Rudbeckius'ega.

§ 11.

Visitaator piiskopp Rudbeckiuse visitatsioon Eestimaal.

27. aprillil 1627 on Rudbeckiusele välja antud sellekohane kuninglik instruksioon.

Siin tehakse talle muuseas ülesandeks kirikuametikandjaid kokku kutsuda ja selgust muretseda kogu kirikute seisukorra, koolide ja kirikukonsistooriumi olemasolu kohta. Selle järel peab ta püüdma ilmsikstulnud puuduste põhjusi kõrvaldada, parandama kirikute kui ka koolide majanduslikku alust (eriti kirikule makstava kümnnise läbi), asutama Tallinnas kirikukonsistooriumi ning andma talle vastava korralduse ja koostama selle provintsi jaoks kirikuseadluse, mille aluseks oleks Rootsi kirikuseadlus, mis aga tuleks kohastada kohalikkudele oludele. Vaimulikkude eluviisid ja tegevuse peab ta läbi katsuma ja kõlbmatud vaimulikud tagandama

ning paremad asemele seadma. Samasugune tegevus oli ka Liivimaa ja Ingeri kiriku kohta ette nähtud.

Rudbeckius jõudis Eestimaale 15./16. juulil ühes 7-liikmelise vaimuliku komisjoniga. Peale selle oli ametisse määratud veel ilmlik komisjon eesotsas riiginõunik Philipp Schedingki'ga. Ka Rudbeckius soovis tutvuda D. Dubberchi visitatsioonaktidega, mida talle ka võimaldas Haapsalu õpetaja Heinrich Lindemann, kes hankis talle leiduvad sellekohased D. visitatsioonaktid. Tõenäoliselt otsustas R. loobuda kavatsusest, visiteerida kõik Eestimaa kihelkonnad koha peal, arvatavasti aja nappusel ja halbade teede pärast. Liivimaal ja Ingeris kavatses ta aga seesuguseid teekondi ette võtta. Ent pärast selgus, et R. ei jõudnudki Liivimaale ja Ingerisse. 14. IX saatis ta vaid mõned komisjoniliikmed ühes senise superdent Nils Gaza'ga Alutagusesse, Narva ja Ingerisse visiteerima. Neid visitatsioone ei tule ära vahetada Gaza omade visitatsioonidega, mis toimusid veebruaris 1627. T. Christiani eksib selles asjas (v. Balt. Monatschr. 34. k., lk. 585).

Tallinnas revideeris R. toomkiriku inventari ja toomkooli, maal käidi Harju-Madise, Risti ja Jõelähtme kihelkonnas. Visitatsioonaktide hulgas on teateid eriti veel Rõigi (Röyckis), Lüganuse, Koeru ja Harju-Jüri kihelkonna kohta. Rõigi sai just sel ajal Rudbeckiuse läbi emakirikuks, kuna tema seni oli Käina filiaal olnud. Rõigi kirikuraamatus (EKA — 36 — XII — 4 nr, 496, lk. 106) on märkmeid 22. juulist 1627.

Keila vanimas kirikuraamatus nr. 1 (f. 47—53) on rootsikeelne ärakiri selle sinodi otsusest („Actum Revaliae 24. aug. a. D. 1627“), kusjuures allakirjutanud superdent, õpetajad ja praostid tunnustavad ladinakeelseis lauseis esiletoodud puudusi ning nende põhjusi kui ka neid viise ning vahendeid, kuidas neid puudusi saab ja tuleb kõrvaldada.

Keila kirikuraamat (EKA — 76), mis algab 1620 resp. 1613. 1615, sisaldab märkmeid ja otsuseid Keila koguduse kohta, mis on Rudbeckiuse ülesandel sisse kirjutanud augustis 1627 Martinus Laurentius Aschaneus.

Jüri kirikuraamatus de a. 1683—1709, lk. 59 (EKA), on visitatsiooniprotokolli ekstrakt 18. IX 1627 ja lk. 62 ekstrakt 8. VIII 1627.

Eestimaa kirikliku olukorra selgitamise ja paranduspüüete teostamise pea-abinõuks kujunes Tallinnas peetud provintsi-aalsinod. 30. juulil pidid kõik vaimulikud ja pedagoogid Tallinna ilmuma, kaasa võttes tarvilikke tunnistusi, dokumente,

inventari jms., et aru anda oma ametipidamisest, eluviisidest, koguduse seisukorrast jne. Selleks otstarbeks pidid ka igast kihelkonnast veel kaasa tulema vähemalt neli vanaduses ja usus proovitud talupoega, kes pidid aitama tõelist seisukorda selgitada ja ülekuulamisel teatavas mõttes osalt ka veel nagu endiste „sinoaal-tunnismeele“ kohuseid täitma. Me võiksime ehk ütelda, et sel moel toimus visitatsioon sinodil; sel puhul ei läinud visitaator kõigi üksikute kihelkondade juurde, vaid need tulid nõnda öelda visitaatori ja sinodi ette. Katoliku aja provintsiaalsinodeil ja piiskopkonnasinodeil esinesid ju, nagu nägime, ka sinodaal-tunnismehed.

Kõik õpetajad (ka Tallinna linna omad) ja toomkooli rektor pidid Rudbeckiuse või teiste komisjoniliikmete ees jutlustama, nagu proovijutlust pidama. Tegelik sinodaaltöö kestis 6.—26. augustini. Eksamineeriti, ordineeriti, jagati mõnele õpetajale laistust, kolm neist tagandati, mõned pidid süütegusid heaks tegema. Ka mõnede ilmlikkudele määrati kirikukaristust, kriminaalsüüteoed anti komissaride poolt edasi ilmlikule kohtule.

Selgus, et pärast Dubberchi ei ole siin visitatsiooni peetud kuni a. 1627. Alles selle aasta veebruaris visiteeris nõrgavõitu toomsuperdent toomõpetaja Nils Gaza 13 kihelkonda (Harju-Jaani, Kose, Hageri, Ridala, Lääne-Nigula, Martna, Kirbla, Lihula, Hanila-Karuse-Varbla, Minkli, Jakobi, Vigala, Kullamaa), aga Rudbeckiuse arvates kaunis väikese eduga. Ühtlast kirikuseadlust ei ole. Rootsi kirikuseadlus maksab vaid Toompeal. Muidu on tarvitusel laenatud osad Pommeri, Kuremaa, Mecklenburgi ja Nürnbergi kirikuseadlusest. Ka ei ole praosteid ametis, ei ole peetud sinodit ega ole konsistooriumi Toompeal.

Tehti kiriku korraldusse puutuvaid otsuseid.

Sissetulnud ja esildatud andmete, tõendiste ja tunnistuste alusel seati kokku Eestimaa kirikute ja osalt kabelite nimestik seadusepäraselt ametisse määratud ja seatud õpetajatega, pastoraatidega ja mõne muu andmega: nagu ametist tagandatud õpetajate nimed ja süüteoed. (RAK, Liber Aschanaei, lk. 910—916.)

Kirikuõpetaja Martinus Laurentius Aschaneus (resp. Aschanaeus) võttis sellest tööst osa visitaator Rudbeckiuse avaliku notaariusena.

Rudbeckius määras ametisse 6 praostit (kõigile maakonnile). Praostid peavad iga aasta oma praostkonda visiteerima, superdent (või piiskopp) peab 5—6 nädala jooksul kõik praost-

konnad visiteerima, iga aasta tuleb ka vaimulikkude-sinod pidada (17.—20. veebruarini). Kõne alla tulevad siin peale jutluste ja ladinakeelsete kõnede eriti kihelkonnis juhtunud süüteod või kaebused (Casus). Ülepea peavad vaimulikud enam distsipliini silmas pidama vastavalt Rootsi kirikuseadlusest tehtud ja sinodile esitatud ning selle poolt vastuvõetud lühikesele ekstraktile. Piiskopi kõrval on konsistoorium tarvilik; seks tulevad praostid kaks korda aastas Toompeale kokku kandidaatide eksamineerimiseks ning ordineerimiseks ja nõupidamisteks. Ametisse võib panna vaid õpetajaid, kes eesti keelt sedavõrt oskavad, et saavad toomkirikus eestikeelse proovijutluse pidada. Vastuseisu leidsid Rudbeckiuse seisukohad aadlilt, linna magistraadilt ja linna vaimulikelt, kes rõhutasid oma erilisi privileege, viimased oma linna-konsistooriumi õigusi.

Rudbeckius nõudis aadlilt, et pühapäeviti voorisid välja ei saadetak, et alamatega karmilt ümber ei käidaks, et ühelegi talupojale ei keelataks oma lapsi kooli saata, mille läbi neid võib kasvatada voorusele ja kiriku- ja riigiametitele, et lagunenud kirikuid ja koolisid korda seatakse. Mõned nõuded olid eriti vastumeelt. Aadlikud ei tahtnud midagi teada kümnisemaksust kiriku heaks, talupoegade vabakslaskmisest ega maareformist. 13. oktoobril pani Rudbeckius ühe osa aktidest, Rootsi kirikuseadluse, registratuuri ja Dubberchi visitatsiooniprotokollid „igaveseks juhtnõõriks“ toomkiriku kappi ja asus 15. oktoobril Tallinnast koduteele.

Rudbeckiuse n. n. visitatsioon 1627 ei saanud lahendada tähtsaid küsimusi, mis olenesid aadlist, kuid siiski on tal kirikliku elu ning korralduste suhtes siin oma tähendus olnud. Ta on puhastanud vaimulikkude koosseisu ja kirikuelu, on algatanud Rootsi kirikuseadluse tuttavakstegemist, jaotanud maa praostkondadesse ja on korraldanud edaspidiseid superdendide ja praostite visitatsioonide ja sinodite pidamist. Ta on, nagu Karl IX, üles seadnud küsimusi ja kuuldavale toonud nõudeid, mida ei võidud jäädavaks maha matta ja millede täitmisest pidi olenema meie maa ning rahva tulevik ning saatus.

§ 12.

Piiskopp J. Jhering'i ja ta järglaste visitatsioonid Eestimaal.

Vana superdendi Nils Gaza asemele, kes lahkus ametist valitsuse soovil, saadeti Rootsist 1638 Eestimaa piiskopiks

määratud Joachim Jhering (1638—57), kes enne oli olnud Nyköping'i õpetajaks ja praostiks. J. Jhering oli üks tähtsamaid Eesti-maa piiskoppe. Peale kohalejõudmist asus ta kohe oma piiskopkonda laialdaselt visiteerima, et seisukorraga tutvuda. Aastani 1655 oli Jhering oma piiskopkonna kolm korda läbi visiteerinud. 1639. a. hakkas Jhering õpetajatesinodeid pidama. Konsistorium oli puhtvaimulik ja samuti visitatsioonikomisjoni koosseis, mis mõisnikkudele ei meeldinud. Sagedasti ei ilmunud nad kirikukatsumistele, nagu näit. 1. I 1656 Kose kihelkonnas ja mujal, hoides vahel ka oma alamaid tagasi visitatsioonile minemast. Piiskopp teatas neist väärnähtusist kubernerile ja avaldas junkrutele soovi (näit. kirjas 1. II 1639), et nad kõik ilmuksid visitatsioonile ja seda toetaksid; palus ka rüütelkonna esindajaid sinodile tulla, et visitatsioonidel ilmsikstulnud pahedest teateid saada ja ühiselt aru pidada nende kõrvaldamiseks. Ta palub ka mitte takistusi teha, et ta saaks revideerida endisesse Mihkli nunnakloostriasse asutatud gümnaasiumi oma instruksiooni ja volituse alusel. Sealtpoolt vastatakse, et neil ei olewat midagi visitatsiooni vastu, kui ainult midagi ei toimetata maa harjumuste ja vabaduste vastu ja kui piiskopi saatkond ei ole liiga suur. Aga nad ei ole nõus, et iga junkur kohustatud on sel puhul kiriku juurde tulema, ja gümnaasiumi revideerimist ei luba nad, sest neil on selle kooli kohta patronaat ja neil on usaldus kooli rektori vastu.

Aga veel 20. VI 1660 ei ilmunud piiskopp Virginius'e visitatsioonile Kosel mõisnikke; 8. VIII 1669 olid piiskopp Pfeiffius'e aegu ilmunud 2 junkrut.

Visitatsiooni asjus kirjutas kubermanguvalitsus 1. IV 1708 konsistoriumile, et kui maal visitatsiooni peetakse, teatagu seda temale 6 nädalat ette, et ta seda saaks rüütelkonnale teatavaks teha. Tähendab, sel teel loodeti ja sooviti mõisapidajate ilmumist visitatsioonile läbi viia, nagu seda tol ajal maksev Rootsi kiriku-seadus nõudis.

Jhering võttis enesele võimaluse piirides juhtnööriks Rootsi kirikuseadluse, kuid soovis arvestada ka kohalikke olukordi. Oma esialgseid visitatsiooniküsimusi on ta koguduste seisukordadele vastavalt tarbe korral täiendanud ja arvult suurendanud.

Nii on Karuse visitatsioonil 3. III 1641 esitatud 11 küsimust ja antud niisama palju vastuseid (kõik rootsi keeles): kas on kaebusi õpetaja kohta, jumalateenistusest, rasked patud, katekis-

muse õpetamisest, patroonist, õpetaja ja kõstri ülalpidamisest, kiriku sissetulekud, kiriku ehitused ja parandused, kas on kõstri-maad, kiriku eestseisjad, informaatoritest kihelkonnas). Visitatsioonil 14. XII 1645 Karuses on 12 vastust osalt eelmisest erinevatele küsimustele, peale selle „Numerus Casuum“ (5) ja „Petita“ (palveid, 3) ja Piiskopi ja assistentide otsused süütegude kohta (samast päevast).

Visitatsioonil 21. I 1654 on küll 12 vastust, kuid osalt jälle uute päevakorras olevate küsimuste kohta. Need küsimused tähendavad ära vaid pea-alasid, millede kohta tuleb üksikasjaliselt selgust saada. Ka need mainitud visitatsioonid algasid jumalateenistusega, mis selgub sellest, et sellest ajast on olmas eesti-keelseid visitatsioonijutlusi, näit. visitatsioonipäevilt Karuses¹⁾. Jheringi visitatsiooni kohta Kirblas 9/10. III 1641 on säilinud 11 vastust esitatud küsimustele („Relation och Swaar . . .“) ja peale selle 3 punktis „Belehrung vber die vbergebene Casus bey der Visitation zu Kirrifer a. 1641 den 10. Marty“ (vt. „Acta Eccles. St. Michaelis et Kirrifer“, EKA, 36—12—4, nr. 491, f. 109—111). Kirbla visitatsiooniprotokollis juures on säilinud tolleaegse Kirbla õpetaja Jonas Nicolai Nycopensis'e enda käega kirjutatud eesti-keelne visitatsioonijutlus (ibid. f. 122—129, 12 lk. teksti)²⁾.

Visitatsioonil katehiseeriti juba. See selgub näit. Narva 1638. a. 26. ja 27. IX visitatsiooni „Abscheidist“ (P. 1) 6. X 1638; see kannab Jheringi, Henrik Stahl'i ja õp. Andreas Besiche allkirju ja sisaldab 14 punkti (Acta ecclesiae Narvensis, I, f. 2—4).

12. ja 13. I 1642 peeti Narvas Jheringi käsul jälle visitatsiooni 15 punktis (Dñj Matthiae Thomae försambling), sest et eesti kirikus olid toimunud „scandala et piacula“. Piiskopile saadeti „Relation“ (Acta ecclesiae Narvensis II, f. 80—81, f. 67).

Juhtuvate süütegude („Casus“) karistamises oli Jhering vali vastavalt Rootsi kiriku kombele. See selgus ka Narvas mitmeti, viimaks tuli isegi H. Stahl'iga selles asjas kokkupõrge (vt. Stahli kiri 3. VII 1643 — Acta ecclesiae Narvensis II). J. Jhering'i visitatsioonidel esineb sagedasti süütegude juurdlus ja erakohtu pidamine („privat-Inquisition“), vt. näit. visitatsiooniprotokollid: EKA, „Lahtine visitatsiooni materjal 1641—1769“.

¹⁾ Vt. „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi“, vihk I, 1927. a., lk. 69 jj, Lars Vigaese visitatsioonijutlused a. 1641 ja a. 1645 (lk. 90 jj.).

²⁾ Vt. Usutead. Ajakiri, VIII a.-k., nr. 1.

Lahkhelide asjus näit. kirikumaade pärast on ta ka erivisitatsiooni (tähendab: *visitatio specialis*) ette võtnud, näit. Hanilas ja Virtsu mõisas 8.—10. V. 1653 (vt. Hanila vanim kirikuraamat a. 1625, Kog. A., lk. 42—46).

Oma sellekohastes määrustes (a. 1645) nõuab Jhering, et ka iga kirikuõpetaja peab aastas vähemalt üks kord läbi käima oma kihelkonna ja mõisades ja külates lokaal- ehk koduvisitatsiooni pidama. Karuse 1654. a. visitatsiooni II vastuses on juttu niisugusest „privata visitatio'st“, kus käsitletakse peaasjaliselt katekismust.

Juulis 1641 määrati H. Stahl Narva, Ingeri ja Alutaguse superdendiks keskkohaga Narvas.

H. Stahl teatas piiskopile Narvast 1642, et ta on Narvas konsistooriumi koostanud ja praostid ametisse pannud, ta otsustas jaanuaris 1643 pidada sinodit ja veebruaris 1643 visiteerida (vt. tema kiri 19. VIII 1642: *Acta eccl. Narv. II, f. 42*). Stahl on sagedaid visitatsioone ja kirikukoosolekuid pidanud, kuid ka temal oli raskeid kokkupõrkeid linna magistraadiga; vt. tema kiri 23. IV 1645. ÜIR: Kk 533.

1651 ühendati Alutaguse jälle Eestimaa piiskopkonnaga. Narva ühendati Ingeriga.

Jhering'ile järgnevad piiskopid ei olnud nii südikad visitatorid, kui Jhering seda oli; seda on neile ka nende arvustamisel süüks pandud, kuigi peab silmas pidama, et mõisnikkude passiivne vastuseis selles suhtes raskendas visitatsioonide pidamist ja mõjus rusuvalt. Samuti oli lugu aga ka Jhering'iga, kuid tema ei lasknud end siiski visitatsioonipidamisest tagasi kohutada. Jheringi ametijärglastest on ehk kõige enam visiteerinud piiskopp *Joachim Salemann* (1693—1701). Tema visitatsiooniküsimuste arv oli 28—31.

Ka piiskopp *Jakob Lang* (1701—10) on visiteerinud, niipalju kui ta oma piiskopkonnas viibis: tema visitatsiooniküsimused erinevad tublisti Salemanni omadest, Langi visitatsiooniküsimuste arv on (umbes) 39.

Üldiselt arenes Eestimaal visitatsioonide toiming ja käik sel ajal selles suunas, nagu see Rootsi kirikuseaduses a. 1686 oli kindlaks määratud.

Juba Rudbeckiuse ajal tulid lahkhelid ilmsiks piiskopi ja Tallinna linnakonsistooriumi vahel ka visiteerimisõiguse pärast. Peale linnakirikute on linnakonsistooriumi visiteerimisõigusi laiendatud ka Tallinna eeslinnadele ja mõnede linna ümbruses olevatele

aladele, nagu linna mõisadele ja küladele. Linnakonsistooriumi raamatus a. 1549 (Nigul. Kog. Arhiiv nr. 90, nüüd Tallinna Linnaarhiivis) loeme (lk. 177) 1650 den 17 Maji:

„Item wegen der Visitation ausserhalb der Stadt geredet worden, vnd beschlossen, dass desswegen mit der Obrigkeit durch H. M. Ericum solle geredet werden, damit man das Werck auff künfftige Woche pro more fortstellen vnd nach bewilligung dessen es zuvor von den Cantzeln abgekündiget werden möge.“

Jüri koguduse visitatsiooni puhul 2. IX 1638 kirjutab piiskopp Jhering „Abscheidt'is“ 3. IX, punkt 2, et Tallinna linna kogudus on oma piirisid siiaamaani laiutanud. Jüri õpetaja peaks selle vastu protesteerima ja tarbe korral „meie konsistooriumilt“ nõu ja abi paluma.

§ 13.

Visitatsioonid Liivimaal Rootsi ajal.

Liivimaal algas Rootsi aeg 1621. Ametis olid vaid 7 luteri usu õpetajat, kelledest 2 ka varsti surid, nii et jäid 5 järele. Kõlblikke kirikuid leidis sõdade tagajärjel tervel Liivimaal (välja arvatud Riia ja Tartu) vaid 17. Kiriku maad, varad ja kõrvalhooned olid kurvas seisukorras. Maaelanikkude hulgas leidis katoliiku usu poolehoidjaid.

Kirikute ja mõne kabeli seisukorda nimetab Rootsi revisjon aastast 1624 („Ordinunge vnd Vorzeichnus der Königl: Heuser. Im Stiff Riga vnd in Liefflandt Laut gehaltener Revision Anno 1624“ — Rootsi Riigiarhiivis Stokholmis).

Ka Rootsi revisjoniprotokoll aastast 1630 sisaldab mõningaid kiriklikke andmeid, näit. Puhja kohta (vt. Kog. A. ärakiri 1630. a. revisjoniprotok., lk. 448, ärakiri valmistatud 1840. a. Võnnu õpetaja E. Körber'i poolt).

1622. a. Gustav Adolfi poolt superdendiks nimetatud Herman Samson'i peaülesandeks oli visiteerimine, uute õpetajate katsumine, ordineerimine, ametissepanemine vakantsetele kohtadele ja kirikuõpetajate sinodite pidamine. 1630 esitas ta kindralkuberner Johan Skytte kaudu kuningale superdendi „Relatsiooni Liivimaa kirikute seisukorrast“ — (trükitud: Baltische Monatsschrift, 46. a.-k., 1904, lk. 452—459). Siin ütleb ta, et ta juba umbes 40 uut õpetajat on

ametisse pannud; esiotsa on veel vakantsed vaid 2 kogudust. Siin mainib ta kirikute, abikirikute seisukorda, õpetajaid nimepidi ja nende üldtegevust; kihelkondi mainitakse siin 50.

Need andmed on antud toimetatud visitatsioonide põhjal. See selgub sellest, et originaalis (mis asub Stokholmi Riigiarhiivis: Liv. vol. 176) on selge sõnaga öeldud: „Visitatio districtus Dorpatensis“ (mis trükis on välja jäänud, nagu selgub originaali fotostaatilisest koopiast, mis on RA. Kabinetis). Osalt selgub see ka sisust: nii on Kambjast (Kodavere all, trükis omaette nr. 16) öeldud, et seda tuleb ligemal ajal visiteerida, ka ei ole tema kohta andmeid vastavalt antud. Antslast (trükis nr. 6) ja Kodaverest (trükis nr. 15) räägitakse nii, et aru võib saada, et autor seal ise on käinud. On säilinud ka Johan Skytte patent 26. VII 1630, milles kästakse korraldada „üldist visitatsiooni ja revisjoni“ Liivimaal S a m s o n'i juhatusel (RAK, „visitatsioonide-liigid etc.“).

20. juunil 1630 oli sama kindralkuberner andnud volituse Georgius Mancelius'ele korraldada üldvisitatsioon Tartu kreisis (RAK, *ibid.*). Olgu tähendatud, et siin kästakse ühtlasi kõiki mõisnikke, valitsejaid, mõisarentnikke jt. küüditada visitaatorit 2 hea hobusega ja vankriga (ühes hobuste toiduga).

Samsoni väljatöötatud „Sinodaalartiklites“ (Articuli Synodales) nr. 22 öeldakse, et superdent ühes sinodiga (una cum Synodo) visiteerib iga aasta üht või teist ringkonda (districtum) ja jälgib tähelepanelikult, kuidas asju aetakse. Samuti peetakse neil sinodeil õpetajatega katsumist nende usu, õpetuse ja tegevuse kohta (vt. Lundström, *Bidrag till Livlands Kyrkohistoria*, lk. 220 ja 221).

Samsoni enese kirja alusel on Johannes Skytte tunnistanud, et Samson visiteerib hoolsasti, kuid tähendanud, et ta ei katsu igal pool talupoegi üksikult. Samson seletas seda ajapuudusega, sest ta ei või üle 3—4 nädala Riist ära olla, kus tal on õpetajaamet, mis talle ülalpidamist annab, kuna tal nagunii suurem osa superdendi palgast on saamata (Lundström, lk. 234 j.).

18. II 1633 andis kindralkuberner Johan Skytte välja „Konsistoriaal-ja visitatsioonikorra“ 39 peatükis.

Lokaalvisitatsioonidest räägivad peat. 21—23, praosti visitatsioonidest peatükid 24—32, superdend visitatsioonidest peat. 34—39 (Lundström, m. t., lk. 244—250). Lokaalvisitatsioonidel peavad kohalikud õpetajad oma kihelkonna majast majja, külast külla läbi käima katekismuse õpetamise ning

katsumise ja hingehoiu otstarbel. Praostid peavad aastas üks kuu (mais) oma praostkonda visiteerima, 14 päeva kogudustele ette teatades (kantslist). Need visitatsioonid toimusid siis ligidases ühenduses allkonsistoriumidega, millede juhatajaks oli maakohtunik, tema kõrval praost, siis veel 2 vaimulikku ja 2 ilmlikku assessorit (vt. Lundström, lk. 255—261). Visitatsioonil on praostile kaasa antud assessor secundae instantiae ja allkonsistoriumi sekretär või kirjutaja. Kui nad visitatsioonil leiavad puudusi ja ekstsesse, teatavad nad sellest maakohtunikule, kes kohtu kokku kutsub, kus need asjad otsustatakse. Praost kutsub rahva ka mõisadesse kokku ja kontrollib lokaalvisitatsiooni tulemusi, samuti koguduseliikmete eluviise, õpetaja tegevust, kiriku vara, kas ametis on hooldajad (curatores), saksa koolmeister või köster või talupojast köster jms. Praost annab oma visitatsioonist aruande üldvisitatsioonile (vt. Lundström, m. t., lk. 266). Superdendi visitatsioon on suurema autoriteetsusega ja mõjuga. Ühes temaga on 2 assessorit vaimulikust ja samuti 2 ilmlikust seisusest. Visitatsioon antakse 4 nädalat ette kantslist teada. Visitatsioon algab jutlusega „de fine et utilitate visitationum“ (visitatsioonide eesmärgist ja kasust), millele järgnevad katehhisatsioon (katsumine) ja siis küsimused õpetajale, koguduse esindajatele, hooldajatele. Ka koolide ja hospitalide olemasolu ning seisukorra selgitamine ja parandamine on visitatsiooni ülesandeks. Mida visitaatorid ei saa ise parandada või otsustada, seda esitavad nad konsistoriumile otsustamiseks.

Visitatsioonid on kahesugused: „visitationes generales“, mis tegemist teevad koguduste üldseisukorraga, ja „speciales“ (superdend, 1 vaimulik ja 1 ilmlik assessor), mis tegemist teevad mõne erilise küsimusega. Nad kõik toimuvad koguduseliikmete kulul; seepärast manitsetakse lõpuks visitaatoreid, et nad ülearuse hulga saatjatega ja hobustega kogudust ei koormaks, et selle visitatsioonikorra läbiviimist mitte raskendada. Juunikuus 1636 on ülemkonsistorium heaks kiitnud visitatsiooniküsimused, mida praostivisitatsioonidel tuleb esitada „salva tamen potestate augendi, minuendi“. Praostile tehakse ülesandeks eriti järele katsuda, kas koguduse õpetaja usk ning õpetus on puhas, ja sellest superdendile üldvisitatsioonil aru anda. Õpetajad on kohustatud esitama kontseptid oma jutlustest, mis nad aasta jooksul on pidanud.

I osa küsimusi on 33, need esitatakse õpetajale; II osa küsi-

musi on 21 + 8, need esitatakse koguduseliikmeile (Lundström, m. t., lk. 261—266).

28. juunil 1638 on ülemkonsistooriumi poolt ning nimel selle esimees G. Wellingh avaldanud „Articuli Visitationis“ (Lundström, lk. 272—278). I osas on 34 küsimust, mis käivad õpetaja ja tema tegevuse kohta. Need küsimused esitatakse patroonidele, pea- ja ametmeestele ja 3-le vanemale kodanikule või talupojale.

II osa sisaldab 18 küsimust, mis nõuavad teateid patroonide, pea- ja ametmeeste kohta. Need küsimused esitatakse õpetajale, kirikueestseisjaile ja 3 vanemale kodanikule või talupojale.

III osa sisaldab 10 küsimust, mis käivad kirikueestseisjate kohta. Need esitatakse patroonidele, õpetajaile, pea- ja ametmeestele.

IV osa sisaldab 38 küsimust, mis käivad kodanikust ja talupojast koguduseliikmete kohta. Need küsimused esitatakse patroonidele, õpetajaile, pea- ja ametmeestele.

1648 muudeti kuninganna Kristiina poolt ülemkonsistoorium puhtvaimulikuks, nagu see oli Rootsis ja Eestimaal. Ülemkonsistooriumi juhatajaks ilmliku direktori asemel pidi olema superdent.

Sellest tegi superdent Johan Stalenus (1648—1650) järelduse, et ka kirikuvisitatsioon tuleb nüüd Rootsi eeskujul pidada ilma ilmlikkude kaaslasteta. Veel veebruaris ja märtsis 1650 on Stalenus visiteerinud ühes praost Averdunck'iga ilma ilmliku liikmeta. Käies ses asjas (suvel 1649) Rootsis leidis Stalenus, et riigivalitsus teda küllalt energiliselt ei toeta. Liivimaa rüütelkond ja Tartu magistraat astusid opositsiooni konsistooriumide ja visitatsioonikomisjonide koosseisu muutmise vastu, sest et nad selle läbi kaotasid kiriku valitsusest osavõtmise õiguse ning võimaluse. Valitsus andis järele, et visitatsioonikomisjonist ka üks maanõunik osa võtab, et superdendile segaküsimustes abiks olla.

Superdent Klingius'e aegu (1650—56) ei lakanud rüütelkond segakonsistooriumi uuendamist nõudmast ja takistas kiriku ülesehitavat tööd. Venelaste sissetung 1656 sundis superdendi Tartust lahkuma, kuhu ta enam tagasi ei tulnud. Olgu tähendatud, et visitatsioonikorra suhtes pooldas ta eriti Kuramaa 1570. a. kirikuseadluses antud visitatsiooni kohta käivaid määrusi, nagu see selgub tema Liivimaa kirikuseadluse kavandist, mille ta esitas riigivalitsusele 1668 ühel ajal Gezelius'e Liivimaa kirikuseadluse kavaga (vt. A. Lehtonen, Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius, Helsinki, 1931, lk. 77 j.).

Kindralkubernereri resolutsiooniga 8. maist 1650 asutatakse

(osalt rüütelkonna meeleolu rahustamise otstarbel) ülemkirikueestseisja-amet igas maakohtupiirkonnas, s. o. eesti alal Pärnu ja Tartu ringkonnas. Ülemkirikueestseisja-ametil, mille eesotsas seisab üks maanõunik, on kohuseks visiteerida oma ala kirikuid ühes vastava ala praostiga ja maakohtu ilmliku õpetatud assessoriga, ette teatades sellest visitatsioonist patroonidele, kirikueestseisjaile ja õpetajale. Esimene sellekohane visitatsioon peab toimuma 1650—51.

Selle visitatsiooni järeleivaatusele alluvad kiriku ja pastoraadi hooned ning nende korrashoid ja otstarbekohased parandused, kirikuarvete läbivaatamine, kaasabi õpetajale seatud maksude kättesaamiseks, lahkhelide kaotamine „bonis modis“ õpetaja ja koguduseliikmete vahel, vanade kaduma läinud kirikumaade tagasiandmine, ebajumalateenistuse ohvrikohtade kaotamine. Õpetaja ja koguduseliikmete õpetuse ja elu katsumine kui ka teised „casus consistoriales“ ei puutu neisse. Pärast tulid aga neile veel mõned uued alad juurde, 1668 anti lõplik sellekohane instruksioon välja. Kõnesolevate visitatsioonide protokollid tuleb aegsasti ülemkonsistoriumile saata. Maakohtu assessorid „Literati“ on kohustatud ka superdendi iga-aastastel korralistel visitatsioonidel assisteerima (Lundström, m. t. lk. 296—299). 1668—70 on jälle niisuguseid visitatsioonid peetud.

1668. aastast on säilinud suuremal määral niisuguste visitatsioonide protokolle eesti alalt, eriti Pärnu-Viljandi ringkonnast. Küsimusi esitati 17—18. Tähtsamates tulid kõne alla kirikueestseisjad, kirikuarved, kiriku tulud ja varandused, kirikumaad, kiriku- ja pastoraadihooned ning kiriku inventar, õpetaja palk, kabelid, leskede-, vaeslaste- ja vaestemajad, kirikuteed, tülid, näit. kirikutoolide jm. pärast, ebausukombed, tööliste vabakslaskmine laupäeviti jm. Neid visitatsioonid võiks nimetada majanduslikeks.

Kuid neile visitatsioonidele tulid ka mõned takistused või raskendused (eriti vahest vaimulikkude poolt), mis pärast kindral-kuberner Christer Horn 30. IX 1677 ja siis jälle 10. XII 1678 välja andis sellekohased abistavad käsud (vt. RAK, visit.-liigid jne.).

1660 nimetati uueks Liivimaa superdendiks tolleaegne kirikuõpetaja Johan Georgii Gezelius, kes tundis Liivimaa olusid, oli töökas ja energiline. Sel ajal, 1662, täitis valitsus rüütelkonna uuesti esiletõudud palve ning muutis konsistoriumid jälle segakonsistoriumideks, kuid selle vahega, et nüüd pidi juhatus ülem-

konsistooriumis olema superdendil ja direktor pidi rahulduma teise kohaga.

Gezelius pidas Riias 1664 esimest korda peale Samsoni surma jälle õpetajate-sinodit.

Ka visiteeris ta isiklikult peaaegu kõik Liivimaa kogudused 1663—65. Linnade konsistooriumid Tartus ja Pärnus, kus mõõduandvad olid linnade magistraadid, ei tahtnud tunnustada superdendi visitatsiooniõigust, nii eriti Tartu magistraat. Kuid ülemkonsistoorium ja superdendid ei loobunud sellest õigusest. Ka Pärnu magistraat püüdis asjata Gezelius't visitatsiooni-õiguses takistada.

1665 läks J. Gezelius Soome Turu piiskopiks.

Gezeliuse põhivaateid visitatsioonipidamise kohta leiame tema „Liivimaa kirikuseadluse kavandi“ II raamatu IX peatükist (vt. A. Lehtonen, m. t., lk. 306—321).

Ta kirjeldab siin visitatsioonide käiku. Superdendi visitatsiooni teatatakse 3 nädalat ette. Karistusi määratakse nendele, kes visitatsioonile ei ilmu. Mõisapidajad võivad asemiku saata. Visitatsioonikomisjoni koosseis. Õpetaja esitab juba eelõhtul kirikuarved ja kirjalikult „Casus“. Teisel päeval järgneb jutlus, superdendi kõne, katehhisatsioon. Siis esitatakse vanematele meestele küsimused altariruumis. Need, kel on suuremaid süütegusid, jäävad kirikusse, kuna teised eesti koguduse liikmed lahkuvad. Süüdlastele määratakse süüteo iseloomu järgi kiriklikke karistusi, või nad antakse konsistooriumikohtu alla või aga ilmliku kohtu kätte. Kui kõik lihtrahvas on koju lastud, küsitakse veel saksa koguduse liikmete arvamist õpetaja kohta ja õpetaja arvamist nende kohta. Kui visitatsiooni peetakse talvel, siis võib see toiming, mis järgneb katehhisatsioonile, aset leida õpetajamajas või mõnes teises köetud ruumis kiriku ligiduses.

Praosti visitatsiooni suhtes mainime siin vaid seda, et 1664 andis Gezelius ühes ülemkonsistooriumiga eespool-mainitud rohkearvuliste artiklite asemele uued, lühema koosseisuga artiklid praosti visitatsiooni pidamiseks (vt. s. s., lk. 317—319: I mis kuulajailt küsitakse: 4 küs., II mis õpetajalt küsitakse: 6 küs., III mis mõlemailt küsitakse: 2 küs., ja nõutakse jutluste kontsepte, kirikuraamatu esitamist ja katsutakse rahvast).

Gezeliuse järeletulijaks oli tolleaegne Saaremaa superdent ja Tartu ülikooli endine professor Georg Preussius (1665—75). Tema asus superdendina jälle Tartu elama. Tema kirikliku hool-

damise alla jäid kuni tema surmani eesti ala Tartu ja Pärnu kreis, kuna 1674 ka veel teine superdent, Johan Fischer, ametisse pandi ja tema hoole alla Riia ja Võnnu kreis anti.

Peale Preussiuse surma läks terve Liivimaa kiriku ala Fischeri alla, vastavalt kinnitati tema siis kuninga poolt 1678 ka juba Liivimaa kindralsuperdendiks. Fischeri ja ülemkonsistooriumi vahel oli lahkkelisid. Et konsistooriumi võimu piirata, esines ta kuninga ees edukalt ettepanekuga, asutada vaimulikest ja ilmlikest liikmeist koosnev üld-kirikukomisjon (Commissio Regia Generalis Ecclesiastica)¹⁾, kellele ülesandeks tehti kogu kiriku seisukorda läbi katsuda ja kiire iseloomuga parandused ning lahendused kohe maksma panna, kuulugu neid küsimusi ka iseenesest ülemkonsistooriumi võimkonda (casus consistoriales), jaotada suuri kihelkondi, asutada koole jne. Samuti oli Fischer 1675 loa saanud ülemkonsistooriumi ajutiselt Tartust Riiga üle viia, kus Fischer ise elas.

Selle üld-kirikukomisjoni tegevus tuletas kirikuvisitatsiooni meelde, kuid tal olid harilikust visitatsioonikomisjonist suuremad volitused. Huvitav on näit. ära märkida, kuidas kaunis tihti otsustatakse kihelkondade (väiksemaid) piiri- või koosseisu-õiendusi. Komisjoni liikmed ei nimeta ennast ka protokollides visitaatoriteks, vaid kuninglikkudeks komissarideks (commissarii). Kuninga määrust mööda kuulusid komisjoni 4 isikut: maanõunik Gustav v. Mengden, superdent Fischer, ülemkonsistooriumi assessorid Dietrich v. Dunten ja Friedrich v. Plater. Et Mengden ei osanud eesti keelt, pidi tema vaid läti Liivimaal (Riia ja Kokenhuseni-Võnnu ringkonnas) presideerima, kuna eesti Liivimaal (Tartu ja Pärnu-Viljandi ringkonnas) pidi tema asemel presideerima maanõunik Otto v. Stackelberg. Erakorraliseks liikmeks nimetati siis veel praost Bart. Stübner.

Komisjon alustas oma tööd nähtavasti 1. IX 1677 ja töötas kuni 10. IX 1677. Siis tuli seisak, sest et ülemkonsistooriumi direktor vaimulikele muuseas ära keelas komisjoni ette ilmumise jms. Kuid komisjoni kaitseks astus välja kindralkuberni Krister Horn. Komisjoni järgmine olemasolev protokoll on 26. I 1679. Komisjon jäi mitmeks aastaks ametisse; protokolle on nähtavasti kuni 1685. Kuigi tema tähendus tegeliku paranduse alal suur ei olnud, on ta

¹⁾ Protokollid kandsid vastavalt nimetust: „Acta Commissionis Generalis Ecclesiasticae . . .“

siiski koguduste tõelist seisukorda püüdnud selgitada ja sellekohased (visitatsiooni-)protokollid annavad selles suhtes tähtsaid kirikuloolisi andmeid. Ka see komisjon esitas muuseas küsimusi, mida esitati harilikudelgi visitatsioonidel. Usuteaduskonna RA. Kabinetis on hoiul kaks suurt köidet protokolle, mis sisaldavad üldkirikukomisjoni protokolle, osalt segamini varajasemate ja hilisemate visitatsiooniprotokollidega.

Olgu veel tähendatud, et Fischer on 1687 ühes ühe maanõunikuga, kes ei olnud ülemkirikueestseisja, üldkirikuvisitatsiooni pidanud üle terve Liivimaa (vt. Westling, Beiträge zur Kirchengesch. Livlands 1656—1710, lk. 21).

Liivimaa visitatsioonide küsimused viimasel ajal enne Rootsi 1686. a. kirikuseaduse maksmahakkamist olid jaotatud liikidesse:

- I Patronus (und Compatroni), umbes 7 küs.
- II Filial und Eingepfarrte, 1—2 küs.
- III Küster und Schulmeister, 2—3 küs.
- IV Kirchengvorsteher, umbes 9 küs.
- V Kirchenvermögen, umbes 9 küs.
- VI Bau-Mängel, umbes 3 küs.
- VII Besoldung des Pastores, umbes 8 küs.
- VIII Gemeinde, umbes 6 küs.
- IX Pastor eiusque Labores, 15—18 küs.
- X Kirchen-Actus, umbes 15 küs.
- XI Laster, umbes 4 küs.

1693. a. pidas Fischer Tartus sinodit, mil kirikute, pastoraatide, rahvakoolide ja kirikuteede seisukorra kohta rohkesti andmeid esildati, mis vähemalt osalt põhjenesid visitatsioonide andmeil (RKA — Liivimaa Rootsi Arhiiv, X. 1).

Saaremaa läks 1645 rahulepingu alusel Rootsi valdusse. Eestimaa piiskopp Jhering katsus a. 1647 ka Saaremaa kirikuid. Ta pidi tunnistama, et usuline ja usulis-vaimne seisukord ei olnud siin üldiselt mitte halvem kui mannermaal, mõnes suhtes ehk paremgi. Kuid siiski oli siin erinevaid jooni ja Rootsi valitsus püüdis nüüd ka siin oma vajalikuks peetud reformisid läbi viima hakata. Saaremaa kirikule määras kuninganna Kristiina 1650 erilise superdendi, kes ühtlasi Kuressaare ülemõpetaja pidi olema.

Konsistorium oli esmalt segakonsistorium. Vastavalt toimus ka visitatsioon superdendi, 2 õpetaja, meeskohtuniku ja tema

2 assessori kaudu. Magnus de la Gardie andis instruksiooni superdent Theodorus Praetoriusele visitatsioonide pidamiseks 29. X 1650 (vt. E. Lundström, m. t., lk. 299 jj.).

Valjuma käega, kui see Taani ajal oli sündinud, püüti Rootsi ajal soovimata nähtusi kõrvaldada ja uuendusi maksma panna. Rootsi vali kirikukari tuli nüüd ka Saaremaal tarvitusele, samuti senisest valjum katekismusekord.

Iga kihelkonna jaoks oli siin kroonutalupoegadest „paluja“ määratud, kes noorsoole „palumist“ pidi õpetama, käies külast külla. Superdent Preussius püüdis hoolt kanda, et Saaremaal ei puuduks vaimulikud laulud (vt. ÜIR, Kk.).

§ 14.

Kirikuvisitatsioonid Rootsi 1686. a. kirikuseaduse alusel.

Rootsi 1686. a. kirikuseadus („Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Grossmächtigste König und Herr, Herr Carl der Eilffte. . . Im Jahr 1686 hat verfassung und im Jahr 1687 im Druck aussgehen und publiciren lassen“) hakkas meil maksma 1694 üksikute lubatud väikeste muudatustega. Alamkonsistoriumid kui ka Tartu ja Pärnu linnakonsistorium kaotati, samuti alistati Tallinna linna vaimulikkond juba 1692 piiskopile ning toomkapiitlile. Liivimaa ülemkonsistorium ja Saaremaa konsistorium muudeti puhtvaimulikeks. Fischer sai käsu jälle Tartu asuda. Alamkonsistoriumide kohuseid pidid osalt praostid täitma, pidades kord aastas praostkonnakohut (prosteting) ühenduses visitatsiooniga. Ülemkirikueestseisjaamet kaotati, selle asemele astusid kuninglikud majanduseasehaldurid, kes allusid kindralkubernerile ja nüüd ka majanduslikke visitatsioone pidasid, — oli ju mõisade reduktsiooni alusel suurem osa pastoraate kuninglikkudeks muutunud, vt. näit. Jüri kihelkonnas asehalduri visitatsioon (30. IV 1693. EKA, Jüri kir. r. de a. 1683—1709, lk. 52—75). Visiteeris kuninglik majanduseasehaldur Matthias v. Porten, ühe meeskohtuniku, kohaliku kirikueestseisja ja õpetaja juuresolekul. Peale jumalateenistust esitati 29 küsimust, mis olid umbes samasugused kui eelneval ajal tarvitatud küsimused. Seesama majanduseasehaldur visiteeris Lihulast ka Karuse kirikut 14. VI 1694. Majanduseasehaldurite ülesandeid käsitleb: „Statthalter-Instruktion d. d. 21. August. 1691“ ja samas köites: „Oeconomie-Reglement d. d. 21. März 1696 Für

Livland^a. Kindralsuperdendi nõudmisel ja Karl XI korraldusel pidid asehaldurid teatama ülemkonsistooriumile oma korraldustest kirikute ja koolimajade ehitamise suhtes (RKA: 36 — XIV — 12, nr. 184^a).

Üldiselt ei toonud Rootsi kirikuseaduse maksmapanek Eesti-maa kiriku väliskorraldustesse niisuguseid muudatusi, nagu need Liivimaa kirikule osaks said. Visitatsioonide toiming oli Eesti-maal ja osalt ka Liivimaal Rootsi kiriku sellekohastel mõjudel arenenud selles suunas, nagu see siis Rootsi kirikuseaduses a. 1686 kindlaks määrati.

Rootsi 1686. a. kirikuseadusega hakkas meie juures igal pool üldjoontes ühtlane visitatsioonikord maksma.

Visitatsioonist räägitakse Rootsi kirikuseaduse 24. peatükis. Selle kirikuseaduse järgi on ilmumine visitatsioonile kõigile sundlik, ülematele ja alamatele. Kes ilma kaaluva põhjusega puudub, peab rahatrahvi maksma vastavalt oma seisusele. Piiskopp (samuti käib kõik siin piiskopist öeldu ka superdendi kohta) peab omal alal kord aastas visiteerima võimalikult palju kogudusi. Piiskopi (või superdendi) tulekul peab vastav praost aru andma oma tegevusest ja koguduste seisukorrast, kohalik õpetaja oma studiumi jätkamisest, jutlustest ja katekismuse õpetusest; küsitakse, mis on piiskopi käskudest täide saadetud viimasest visitatsioonist saadik, kuidas käituvad kihelkonnas viibivad kaplanid, sõjaväe-õpetajad ja üliõpilased, läbi vaadatakse kirikuraamatuid ning nende üksikuid osi, inventarid, kirikutoolide registrid, kirikuarved jms. Lõpuks esitab õpetaja „m e m o r i a l i“ asjade ja küsimuste kohta, mis tal tarvis visitatsioonil ette tuua. Visitatsioon algab järgmisel päeval jumalateenistusega, jutluse peab kohalik õpetaja või, kui see on haigustunud, kaplan. Järgneb katehhisatsioon. Seepeale lubatakse naised ja noored koju. Kirikusse jäävad mehed, ja vanemad neist astuvad altariruumi, kus kõne alla tuleb, mis õpetaja memoriaali märgitud või mis muidu koguduse või üksikute poolt ette tuuakse ja mida visitaatorid tarvilikuks peavad kogudusele esitada. Visitatsiooniküsimusi ei ole siin avaldatud. Selles suhtes võis siis esineda nähtavasti teatavaid erinevusi. Notar kirjutab Acta Visitationis, millele visitaatorid alla kirjutavad.

Eriti tuleb manitseda vanemaid, et nad laseksid oma lapsi õpetada, ja kaplani või köstrit, et nad laste õpetust hoolega toimetaksid. Piiskopi järelevalve all seisavad ka koolid ja kooliõpetajad. Kihelkonna vaeste- ja haigemaja sissetulekud vaa-

datakse läbi ja soetatakse ülevaade selle kohta, kuidas neid valitsetakse. Öeldakse, et visitatsioonidel ei tohi kirikurahadest piiskopile või praostile annetusi teha, vaid kui neid heast meelest soovitakse teha, siis tehku koguduseliikmed seda omal kulul.

Praosti visitatsioonil tuleb praostil kontrollida katekismuse õpetust, kirikudistsipliini käsitlust, kirikule seatud maksude maksmist, kiriku, õpetaja ja köstri hoonete seisukorda ja nende maid, kiriku kellasid, kiriku arveid jms. Tuleb pidada praostiraamatut, kuhu on märgitud praostkonnas esinevad süüteod, milledest praost temale alluvad ise otsustab, raskemaid piiskopile teatab ja tema käsu kohaselt toimib. Praostikohus toimugu sobival aasta-ajal, eriti sügisel. Selle järele räägitakse ka kohaliku õpetaja kodukülastustest (lokaalvisitatsioonidest) majast majja hingehoiu ja õpetamise otstarbel.

Olgu veel tähendatud, et ka siin iga aasta peetavad sinodid seisavad teatavas ühenduses visitatsioonidega, sest siin kasutatakse visitatsioonidel saadud andmeid, nagu ka „praostite acta'sid“ selleks, et piiskopkonna koguduste seisukorda hoolega ning täpsusega läbi katsuda ja selgitada.

Tartu sinodil 1693. a. 19.—22. juulini harutatakse kindral-superdient Fischeri juhatusel praostite visitatsioonide korraldust Rootsi kirikuseaduse alusel ja leitakse ning teatatakse kindral-kuberner Hastferile, et praostite visitatsioonidel, mida nad iga aasta on kohustatud pidama, on enne uue kirikuseaduse maksmapanekut oma takistused ja raskused olnud, kuid uue kirikuseaduse maksmapanekuga on jälle uued takistused ja raskused tõusnud. Kuna enne neist visitatsioonidest vaimulikud ühes ilmlikkudega on osa võtnud ja nad toimusid „välise rahvarikka formaalsusega“, toimib nüüd praost üksi ühes alamkonsistoriumi assessoriga. Alamkonsistoriumid kaotati uue kirikuseaduse alusel ligemal ajal ja praostid pidasid siis ühenduses visitatsiooniga ühes kahe vaimulikuga „praostikohut“ (prosteting).

Tagajärg on aga olnud, et mõnelt poolt (s. o. mõisaisandate poolt) suuremalt jaolt keeldutakse ilmumast visitatsioonile ja isegi teotatakse katsujaid ega hoolita visitatsiooni otsustest. Sinod leiab, et ka asehaldurite poolt ei leia uue kirikuseaduse mõned osad õiget tõlgendust ega täitmist, muuseas ka piiskopi ülesannete ja õiguste suhtes visitatsioonidel ja samuti praosti kohustest visitatsioonidel (vt. RKA, Liivimaa Rootsi arhiivis X. 1, Usutead. Aj. 1929/30, nr. 1).

Sinodi esitise teises osas (2 fooliolehte) tuuakse sinodiaktidest väljavõte üksikute kihelkondade kirikuhoonete, koolide, pastoraatide ja kirikuteede seisukorra puudustest või üksikuist õien dust nõudvaist nähtusist (vt. RKA-i mainitud akt ja Usut. Aj. mainitud nr., lk. 4—12). Teatavasti on Fischer koolide asutamise eestvõtja linnades, aga ta on püüdnud algatada ka rahvakoolide asutamist maal. Üksikuid seesuguseid leidub Liivimaal alates umbes a. 1680. Kindralkuberner Hastferi nõudel tegi maapäev 1687. a. kuninga soovil rahvakoolide asutamise linnas ja maal kohustuslikuks. Rüütelkond ehitagu sündsad koolimajad kirikute juurde, varustagu koolmeistrid maaga ja mõjugu seks kaasa, et talupojad oma lapsed talvel kooli saadaksid. Hastfer valvas hoolega koolide asutamise järele. Tagajärjed ei puudunud, kuid oli veel palju puudusi ja raskusi, nagu seda näitab ka selle sinodi esitis.

Ka peale Rootsi valitsuse lõppu siinmaal pidi Rootsi kirikuseadus esmalt veel maksma jääma ka Vene ajal.

IV peatükk.

Kirikuvisitatsioonid Vene ajal.

§ 15.

Kiriku vaimulikkude visitatsioonid Vene ajal kuni 1832. a.

Vene aeg algas peale Põhjasõja näljahäda ja katku jälle suure langusega majanduslikus, kõlblas-usulises ja kiriklikus elus. Teiselt poolt paisus suuresti rüütelkonna mõju üldiselt ja ka kiriklikus elus. Eestimaa vaimulikkond soovis endale jälle piiskoppi. Rüütelkond oli selle vastu, püüdes enesele episkopaalõigusi. Võitlus rüütelkonnaga ¹⁾ kestis kuni 1743, mil senat küsimuse lõplikult otsustas rüütelkonna kasuks. Eestimaa vaimulikkond jäi ka ilma superdendita; toomkiriku ülemõpetajad pidid hädakorral selle kohuseid täitma. Konsistooriumi eesotsas seisis presidendina üks maanõunikest, teisteks liikmeteks olid esmalt vaimulikud (kuni a. 1832), kuid konsistoorium hoiti maanõunikust esimehe läbi rüütelkonna ülevõimu kammitsas.

Liivimaa ülemkonsistoorium muudeti jälle segakonsistooriumiks, mille eesotsas seisis maanõunik, teisel kohal aga kindralsuperdent. Ta viidi üle Riiga. Samuti restaureeriti segakonsistooriumidena Tallinna, Tartu, Pärnu linnakonsistooriumid, kus mõõduandvad olid linna magistraadid. Saaremaa konsistooriumi eesotsas on samuti maanõunik „direktorina“, tema kõrval superdent (alates 1732) „presidendina“.

¹⁾ Vt. Usuteaduslise Ajakirja Lisavihk, nr. 1: „Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks?“, 1926.

Tuleb meelde, et tol ajal, kui ilmus see lisavihk, tegi Tallinna saksa lehes keegi etteheiteid autorile selle eest, et rüütlike tähenduseks on selles lisavihus vahel tarvitatud ka nimetust „junkrud“. Kui etteheidete tegija oleks sirvinud rüütelkonna enese tolleaegseid protokolle, oleks ta pidanud nägema, et ka rüütelkond ise on tol ajal oma liikmete kohta neis protokolles seda nimetust tarvitanud. Samuti tarvitab R. Winkler oma töös: „Der Estländische Landvisitator David Dubberch und seine Zeit“, Tallinnas 1909, rääkides Dubberchi ajast, seda nimetust, vt. näit. lk. 26: „Hierauf haben die Junker ein Schreiben . . . abgefertigt“, jne. jne.

Narva konsistooriumi ala kuivas kokku (alates 1721, kui Ingeri ühendati Peterburi kubermanguga) Narva linna alale; selle puhtvaimuliku konsistooriumi koosseisu kuulusid kõik Narva vaimulikud.

Õeldust järgneb, et vastavate visitatsioonikomisjonide eesotsas seisid (peale Narva) harilikult maanõunikud ja bürgermeistrid. Juba 1734 otsustas Eestimaa rüütelkond, et kirikuvisitatsiooni ei või ette võtta, kui mitte maanõunik esimesena juures ei ole. Konsistoorium oli peale ajutise maanõunikust esimehe Üxküll'i surma otsustanud visitatsiooni ilma esimeheta ette võtta. Rüütelkonna poolt esitatakse selles asjas palve kindralkubermangu valitsusele. Kui visitatsioonil maanõunik esimehena puudub, ei ilmuvat junkrud visitatsioonile (vt. E. Rüüt. prot. 1739, lk. 226 j.). Rüütelkond pidas oma õiguseks valitseda kiriku, koolide ja hospitalide üle. Muidu pidid kirikuseadus, kiriku- ja koolikord kui ka visitatsioonikord sisuliselt esiootsa jääma rootsiaegsele olukorrale, kuigi Rootsi kirikuseadusest mida rohkem edasi, seda enam kõrvalekaldumisi ette tuli.

Ka jäi visitatsioonist osavõtt Rootsi kirikuseaduse cap. 24 alusel kohustuslikuks. Seda rõhutatakse näit. veel 1752 Põltsamaal majanduslikul visitatsioonil. Kes visitatsioonist ilma kaaluva põhjusega puudub, langeb rahaträvi alla. Pere-meeks maksab 1 rubla, lapsed ja teenijad 2 marka hõberaha (s. o. 20 veeringut). Kihelkonnajunkrud maksavad (vastavalt 1669. a. maj. visitatsiooni otsusele) 20 riigitaalrit (vt. RAK, Prot. 1752, f. 22^b).

Kui eesti Kaarli toomkirik Rootsi aja lõpul (22. VIII 1710) ära põletati, ühendati eesti toomkoguduse liikmeid osalt Jõelähtme kogudusega, osalt teatavatel tingimustel Tallinna Pühavaimu kogudusega¹). See ühendamine oli mõeldud ajutiseks. Linnakonsistoorium laiendas nüüd oma visitatsioonioõigused ka nendele Toompea krundil ja ligioleval rannal elavatele eestlastele²). Veel 1730 oli ta lasknud visiteerida rootsi-soome ja eesti kogudusi.

15. V 1755 oli aga toomkonsistoorium otsustanud pidada 21. juunil 1755 kirikuvisitatsiooni toomkirikus neile

¹) Kaarli kogudus lõpetas järgneval ajal (1717—39) oma tegevuse.

²) Tallinna Linna arhiiv, B. o. 37: Consistorial-Sachen wegen zu haltender Kirchenvisitation abseiten des Dohmschen Consistorii über die hiesige Ehnstnische Gemeinde, 1755.

eestlastele, kes asuvad Toompea maa-alal linna juures ning ümbruses ja ligidal rannal, käivad aga nüüd linnas Pühavaimu kirikus. Toomkonsistorium palub linna magistraati teha korraldus, et harilikul viisil kahel pühapäeval kantslist seda teatavaks tehtaks Pühavaimu kirikus, et kõnesolevad eestlased ilmuksid tähendatud päeval oma naistega ja lastega toomkirikusse. Sooviti ka, et tuleksid mõlemad Pühavaimu kiriku õpetajad. Selle vastu protesteerisid Pühavaimu kiriku mõlemad õpetajad, samuti andsid linnakonsistorium ja magistraat eitava vastuse, seletades muuseas, et nad on välja kuulutanud eneste kirikuvisitatsioonid 15., 16., 17. juunil sel 1755. aastal linnakirikutes, kusjuures katsutakse kogudusi, uuritakse õpetajate ja kuulajate vigasid ning pahesid ja koheldakse neid vastavalt kirikuseadlusele.

Kogu selle küsimuse otsustamine läks kindralkubermangu-valitsuse ette. Mõlemapoolsed visitatsioonid pandi seniks seisma.

See oli olnud 5. juunil 1755, kui konsistorium pöördus selles asjas kindralkubermangu-valitsuse poole (vt. E. Konsistoriumi protokollid a. 1755, f. 69—71). 7. juunil s. a. ilmus kindralkubermangu-valitsuselt reskript nõudmisega, et konsistorium esitaks tõendised oma õiguste kohta rootsi-soome ja eesti koguduste kohta ja teataks, millal ta neis kogudustes on viimati visitatsiooni pidanud. 6. juulil s. a. vastates seletab konsistorium soome-eesti Kaarli koguduse asutamist ja seal erilise õpetaja ametissepanemist eesti koguduse jaoks a. 1691. Kõik rannaäärsed talupojad Tallinna juures arvati selle koguduse juurde.

Kui Kaarli kirik hävis, on eesti kogudustele esmalt toomkirikus teenistust peetud. Õp. Fass on siis hakanud neid koguma hospitalikirikusse. Mitmesuguste takistuste pärast ei olnud, arusaadavalt, võimalust neid sel ajal visiteerida.

Linna magistraadi visitatsioonist a. 1730 ei ole neil midagi kuulda olnud, muidu oleks toomkonsistorium esinenud selle vastu protestiga linnamagistraadi kui „turbator'i“ vastu, kes ennast segab võõra jurisdiktsiooni asjusse.

Vene valitsuse alla minekul kinnitatud eesõigused ja õigused käivad ka kiriku kohta. Palutakse otsustada, et Tallinna linna magistraadile antaks eeskiri, et ta ei tohiks ennast nüüd ega pärastpoole õigustatuks pidada visitatsioone korraldama kogudustes, mis enne kuulusid Kaarli kiriku juurde, vaid see õigus jääks ainuüksi keiserlikule konsistoriumile. See tüliküsimus lahendati lõplikult hiljemini sel teel, et 1862 asutati Tallinnas uuesti toomkonsistoo-

riumile alluv eesti kogudus, kellele ehitati uus Kaarli kirik, mis pühitseti 20. detsembril 1870.

Et visitatsiooniküsimusi võidi tarviduse järgi üksikasjus suurendada või vähendada, see oli tunnustatud seisukohaks kujunenud. Liivimaa ülemkonsistooriumi poolt 1636 heakskiidetud artiklitele on selge sõnaga märkus juurde lisatud: „salva tamen potestate augendi, minuendi“. Olukorra muutusega ja uue usuteadusliku suuna ilmumisega võis uusi küsimusi tarvilikuks osutada. Nii on näiteks Karuse visitatsioonil 1739 (samuti Kadrina visitatsioonil 25. VI 1738 jt.) visitatsiooniküsimused jaotatud kahte liiki: 1) Enam kiriku välise olukorra kohta käivad küsimused (27), mis esitab maanõunikust esimees, ja 2) kiriku ja vaimuliku sisemise elu kohta käivad küsimused (31), mis esitas Tallinna toomkiriku pietistlik ülemõpetaja Christoph Friedrich Mickwitz. Viimane küsimus on: „Kas kogudus tahab oma Õnnistegijat armastada, nõnda kui Ta teda on armastanud?“ Kogudus vastab õhkamisega ja soovib, et ta seda paremini suudaks. Kogudusele näidati, kui väga ta seks on kohustatud Õnnistegija vere ja surmaga saavutatud õiguse nimel.

Karuse kiriku visitatsioonil 1769. a. küsitakse (küs. 18), kas õpetajale on teada mõningad ärganud hinged tema koguduses, millist küsimust õpetaja jaatab ja lubab järgmisel päeval need ärganud visitaatorite ette kutsuda. Küsimusi oli 1769. a. siin 80.

Eestimaa Konsistooriumi Arhiivis (EKA) 497¹ on „Lahtine visitatsioonimaterjal 1641—1769“, mille hulgas leidub ka 18. sajandi visitatsioonide küsimusi, nii „Fragstücke bey der Kirchen Visitation zu Nissi, Poenal, Leal und Kirrifer, Michaelis, Goldenbeck, Fickel, Mariama 1768“, ka siin on 80 küsimust. Visitatsioonil Mihklis on neile lisandatud veel 9—11 küsimust, mis käivad herrnhuutlaste koosolekute, neist osavõtjate, nende juhtide, nende käitumise, erinevuste jm. kohta; samuti küsitakse: kas õpetaja on kõigest sellest täpselt informeeritud ja kannab ise hoolt ärganute eest või jätab nad teiste hoolde, jms. Hanilas jälle on lisandatud mõned küsimused, mis arvestavad asjaolu, et Hanila on Karusega ühendatud ja Hanila juurde kuulus Varbla.

Martnas käivad lisaküsimused ka herrnhuutlaste kohta: siin katsuti selles suhtes läbi (3. VII 1769) cand. theol. Ernst'i kuuluvuse küsimus Herrnhut'i kogudusse ja tema seisukoht herrn-

huutlaste erinevuste kohta. 1768. ja 1769. a. visitatsiooni 56. küsimus käib nii: „Wer die Ehstnische Jugend informiere? und ob Bauer Schulen vorhanden?“ Selles kaustas esineb veel teisi visitatsiooniküsimusi, näit. need, mis on esitatud Iisaku kabelis, kus 62 küsimust on lühendatud 45-le; Haljalas esineb 61 küsimust, nende seas küsimus 42: „Ob und wie viele Bauer Schulen im Kirchspiel vorhanden?“ ja küsimus 43: „Ob der Küster und Schulmeister treu und tüchtig sey?“

Harju-Jaani, Ambla jt. visitatsioonil esineb 71 küsimust, samuti Kuusalus, kus esinevad küsimused ka eestikeeles. Küsimus 55 käib nii: „Kas karja mõisadest ja tallo madest, mis moisa prugitakse, õpetajalle ka kohhut (= Gerechtigkeit) makstakse?“ Ka 80 küsimust on eestikeelses tõlkes siin olemas.

Visitatsiooniküsimuste arv Karuses oli aastal 1792—64, 1811—77 (samuti Kirblas).

Karuse visitatsiooniprotokollide kogus on säilinud ka praostivisitatsiooni eestikeelseid küsimusi (Küssimised Loetamise jures), arvult 36 8 liigis (ärakiri RAK-is).

Olgu veel tähendatud, et nende küsimuste materjali kaantel on veel märkusi, millal kuni 1769. a. üksikutes praostkondades visitatsioonid on peetud; siin seisab näiteks, et pärast 1753. ja 1754. aastat ei ole Virumaa ja Alutaguse kirikuid visiteeritud.

1794—98 visiteeriti Eestimaal 47 kihelkonda. Need visitatsioonid andsid andmeid ka Eestimaa rahvakoolide kohta sel ajal; selgus nimelt, et mõnedes kihelkondades on koolide arv rahuldav, aga on ka kihelkondi, kus veel ei olegi koole. Maapäev otsustas 1803, et igas mõisas, kus ei ole veel talurahvakooli, tuleb see aasta jooksul asutada.

Saaremaal palus superdend Metzold maapäevalt abi rahvaõpetuse ning rahvakoolide asjus. 1730. a. maapäev lubas hoolt kanda, et kõik talurahvas katsumisele kirikusse läheks ja lapsed 10. aastast alates kooli saadetaks. Koolist kõrvale hoidjale määratakse rahatrahv või pannakse süüdlane kirikupakku. Saaremaa kogudused hakkavad lugema õppima. Selleks on kaasa mõjunud Halle pietismi mõjud, milledega alles hiljemini ühinesid ka mõningad herrnhuutlaste mõjud. Viimaseid 1730 Saaremaal veel ei olnud, küll aga esimesi juba aastate jooksul; ka Metzold ise oli nende mõjudele vastutulelik.

Liivimaal oli esimeseks kindralsuperdendiks Vene ajal endine Narva õpetaja Heinrich Bruiningk († 1736), kes hak-

kas jälle kirikuid visiteerima ja nõudis koolide jaluleseadmist. Sinodeid ei ole Liivimaal 18. sajandil peetud, küll aga Eesti- ja Saaremaal. Juba 1713 on Liivimaal rida visitatsioone peetud. Pilstvere õpetaja praost Lohmann'i visitatsioonil 1730 (ja 1731) esinevad küsimuste lõpul veel „*Quaestiones ex officio*“, mis järele pärivad, kuidas viimase üldvisitatsiooni otsuseid on täidetud, kuidas on lugu koolidega, raamatutega noorsoole, kuidas võetakse uusi laule koguduses tarvitusele, kirikukerjajatest, kütisetegemisest pühapäevadel jm. (vt. RAK: Vis. IV).

Visitaatorite ülalpidamise kohta loeme Harju-Jaani kiriku- raamatus a. 1712 — (lk. 57, § 6), et kihelkond saadab hobused sinna vastu, kus visitaatorid viibivad. Ülalpidamise eest hoolitsevad mõisad repartitsiooni teel, saates õpetajamajasse, mis tarvis on. 1651 on veini sel puhul ostetud kiriku kulul (6 toopi Hispaania veini — 6 stof Spanisch Wein).

Vaivara kirikukonvent otsustas 14. V 1745, et visitaatorite käsutusse tuleb anda 15 küüthobust (Schüssperde) ja 2 talupojavankrit (Bauer Wagen) (vt. EKA 36 — XIV — 8, nr. 161, lk. 2).

Kindralsuperdent hallelane Jakob Benjamin Fischer (1736—44) korraldas 1736 üldkiriku- ja koolivisitatsiooni, kus selgus, et tervel Liivimaal oli vaid 108 rahvakooli (78 — kirikute juures [kihelkonnis] ja 30 — mõisades). Kindralsuperdent esitas 1737 maapäevale maakoolide-kava, mille järgi pidi kõigile Liivimaa mõisadele koolmeistrite ametissepanek ja vallakoolide asutamine sunduslik olema. 1742 esitas ta veel „suplemendi“ selles asjas.

Siinkohal nimetame ka neid juurdluskomisjone, mis moodustati kindralsuperdent J. B. Fischeri aegu Liivimaa maapäeva ja ülemkonsistoriumi soovil herrnhuutlaste vastu mõnelt poolt tõstetud süüdistuste selgitamiseks. Oli moodustatud kaks juurdluskomisjoni direktori (v. Wolff'i) juhatusel: üks eesti ala jaoks (Võnnu kihelkonnas), teine läti ala jaoks (Volmaris). Liivimaa kindralkubernanguvalitsuse kirjast 27. IV 1743 selgub, et sel ajal oli Eesti ala komisjon oma töö lõpetanud, õieti kestis selle komisjoni töö 28. I kuni 15. II 1743. Ametlikus kirjas 11. XI 1743 mainitakse, et mõlemate juurdluskomisjonide töö on lõpetatud. Läti ala komisjon lõpetas töö Volmaris 13. IX 1743. Mõlemate komisjonide originaalprotokollid on Peterburisse saadetud, ära- kirjad asuvad praegu Riias (Valsts Archivs: Protocolla der Herren-Hutschen Commission 1743, vol. I. II). Siin on peamiseks juurd-

lusobjektiks olnud kodumaal teotsevad herrnhuutlased, nende usuvaated, meetodid, tegevus ja mõjud. Juurdluskomisjonis on ka 2 vaimulikku liiget 2 ilmliku ja sekretäri kõrval. Juhatajaks on ilmlik direktor. Ülemkonsistoorium andis vaimulikele liikmeile 24. X 1742 oma instruksioonid. Seepärast sarnleb juurdluskomisjoni tegevus teatavas mõttes erakorralise visitatsiooniga (visitatio specialis); sel põhjusel ei saa me tast siinkohal ka mööda minna, kuigi mitmed Herrnhuti-sõbralikud õpetajad esinesid valitsuse ees protestiga uurimiskomisjoni vastu (vt. O. Sild, August Hermann Francke mõjud meie maal, 1928, lk. 114 jj. L. Adamovičs, Die erste Verfolgungszeit der lettischen Brüdergemeinde 1743—1745, Studia theologica I, 1935, lk. 57 jj.).

Kindralsuperdient Z i m m e r m a n n i ajal (1745—70) toimus kirikuvisitatsioon 1747 ja kestis mõni aasta.

Katariina II aegu tuleb valitsus rahvakoolide asjus kirikule enam appi ja 1765 ilmub valitsuse patent, mille järgi iga mõis, mille suurus on 5 adramaad või suurem, on kohustatud enesele mõisakooli asutama. Väiksemad mõisad saatku oma lapsed „kõstri-kooli“. Järgnevad kirikuvisitatsioonid peavad hoolikalt silmas, et seda kirikuseadust peetaks. Kirikuvisitatsioonidel 1774—77 ja 1785—87 selgus, et rahvaharidus hakkab mitmel pool edenema ja on uusi koole juurde tulnud, kuid on koole ka jälle hooletusse jäetud. Kirikuõpetajaid kohustati 1774 vähemalt kolm korda aastas tolleaegseid n. n. kihelkonnakoole ja külakoole visiteerimas käima.

1728 visiteeris praost Albertus Sutor oma praostkonna kogudusi, esitades küsimusi, mis olid jaotatud järgmistesse liikidesse.

I. Articuli, über welche die Herren Eingepfarrte zu befragen (21 küsimust õpetaja tegevuse ja käitumise kohta). Sellele järgnevad siis tarvidust mööda lahkelt ja armastuses antavad manitsused (Admonitiones) õpetajale 7 punktis.

II. Articuli, über welche die unteutsche Gemeinde zu befragen (8 küs. õpetaja suhtumise kohta oma ülesannetesse). Järgneb: „Admonitiones“ eesti kogudusele 8 punktis.

III. Articuli, über welche Pastor zu befragen (39 küs. kihelkonna seisukorra ja õpetaja töö kohta). Järgnevad vennalikud manitsused 14 p. muuseas ka koolitöö edendamiseks.

IV. Articuli, über welche der Küster zu befragen (12 k.). Järgnevad manitsused kõstrile 3 punktis.

Olgu tähendatud, et visitatsiooni puhul Karulas maikuul 1815 anti uus määrus, et praosti visitatsioonidel peavad tulevikus kirikueestseisjad kohal olema, et kirikuõpetajaga üheskoos kirikute seisukorra ja kooliasjade üle nõu pidada. Praostit saatva kirikuõpetaja kirjutatud protokoll läkitatakse kinnituseks „quoad interna“ ülemkonsistoriumile, „quoad externa“ ülemkirikueestseisja-ametile (vt. trükitud kaksikleht 1812. a. „Fragen und Verordnungen“ juures T-VÜ k. e. A.).

Praostivisitatsiooni jaoks on 13. II 1824 antud 34 küsimust lisaks konsistoriumi kirjale (vt. EKA 36 — XIII — 47, nr. 106², lk. 339—341). Visitatsiooniprotokollide hulgas esinevad vahel protokollid, mis kannavad nime „Protokoll über Inquisition“ või „privat-Inquisition“ või „Inquisition“ jms. Niisugune inkvisitsioon oli näit. 8.—10. V 1653 Hanilas, kus piiskopp J. Jhering ühes praost H. Gosekenius'ega tahtis lahendada vaieldavate kirikumaade kuuluvust ja samuti lahkhelisid kirikutoolide pärast (vt. Hanila vanim kirikuraamat a. 1625, lk. 42—46).

Vene ajast toome näite inkvisitsioonikomisjonist, mis ülemkirikueestseisja juhatusel ja ühe vaimuliku osavõttel 1728. a. 12.—16. augustini Kabala mõisas harutusele võttis Pilstvere kihelkonna mõisapidajate kaebuse praost Johan Kristopher Lohmanni vastu tema ametipidamise pärast. Kuulati ka palju tunnistajaid üle (vt. RAK, Acta Contra Praepositum Lohmann). Materjal saadeti ülemkonsistoriumile. Seesuguseid inkvisitsioone võiksime hinnata kui spetsiaalvisitatsioone, millede ülesanne on teatavate eriküsimuste ja eriliste seisukordade selgitamine ja parandamine kui ka võimalust mööda lahendamine.

Olgu veel tähendatud, et kirikuõpetaja introduktsioonil vaadatakse uue õpetaja ja kiriku eestseisjate ja kirikuvõõrmündrite juuresolekul läbi kiriku-inventar, kirikuriistad kui ka muu kiriku vara ja võrreldakse kirikuraamatuga ning eelmiste kiriku-inventari-nimestikkudega. Samuti vaadatakse läbi ka pastoraadi inventar. Kui selgub, et inventar on vähenenud, peavad eelmise õpetaja pärijad selle tasuma. See kõik kirjutatakse kirikuraamatusse, kuna alla kirjutavad piiskopp või tema saadik ja teised kohalolevad preestrid (Rootsi 1686. a. kirikuseadus, cap. XXIII, § II). See oli viisiks juba Rootsi aja algul. Juba J. Jheringius pidas Kadriinas visitatsiooni introduktsiooni ajal 6. V 1649, kusjuures 12 visitatsioonipunkti 1 käis introduktsiooni kohta (vt. Kadrina Kir. r. a. 1651, lk. 42—48, Kog. A).

Ühes piiskopi, kindralsuperdendi resp. superdendiga (või praostiga) tuli sel puhul vahel ka teisi liikmeid kaasa, näit. K a a r m a s õp. Conrad Wilkens'i introduktsiooni puhul 8. augustil 1714 tulid introdutseerijaga kaasa veel maakohtu assessor ja konsistooriumi assessor. Seati kokku kirikule ja pastoraadile kuuluvate esemete nimekiri (vt. Saaremaa Kons. A).

Sel puhul võis introdutseerijal läbirääkimisi olla ka kiriku-vöormündritega, kirikueestseisjaga jms.

S a a r e - J a a n i s peeti sel puhul 27. VI 1736 päris vormiline visitatsioon harilikkude visitatsiooniküsimustega.

P ö i d e s oli 28. VIII 1720 ka Saaremaa konsistooriumi direktor ja peale konsistooriumipresidendi, kelleks sel korral oli üks praost, veel üks vaimulik konsistooriumi assessor kaasa tulnud. Ülepea on eriti saartel sel puhul ka kiriku seisukord ja kiriku ja pastoraadi inventarinimestikud väga põhjalikult läbi katsutud. Muuseas loendati Pöides 1720 ka kiriku talupojad, nende perekonnad ja vallasvara.

§ 16.

Ülemkirikueestseisja-ametid ja nende poolt toimepandavad majanduslikud visitatsioonid Vene ajal.

Et rüütelkonnad Vene ajal suure tähenduse ja mõju omandasid, on arusaadav, et Rootsi kirikuseaduse maksmahakkamisega restitueeriti ja laiendati kaotatud ülemkirikueestseisja-ametid. Liivimaal oli neid endisel arvul ja kohal, igas kreisis üks, seega Liivimaa eesti alal Tartu — Võru ja Pärnu — Viljandi ülemkirikueestseisja-ametid, Saaremaal üks ja Eestimaal 4, vastavalt kreisidele. Iga ülemkirikueestseisja-amet koosneb ülemkirikueestseisjast kui eesistujast (kelleks on üks maanõunikest, kes õieti valitakse eluajaks, kuid õigusega ametist lahkuda 3 aasta pärast), ühest ilmlikust assessorist (assessor nobilis), ühest vaimulikust assessorist (assessor ecclesiasticus ordinarius) kelleks on kreisi vanim praost, tema aset täidab äraoleku korral kreisi noorem praost, (assessor ecclesiasticus substitutus). Peale nende liikmete on veel kiriklik notar ametis kantseleitöö jaoks.

Ülemkirikueestseisja-ametite kohta aja jooksul antud määrused on koondatud H. v. C a m p e n h a u s e n i kirjatöösse: „Sammlung der hinsichtlich der Ober-Kirchen-Vorsteher u. Kirchen-Vorsteher-Aemter geltenden gesetzlichen Vorschriften und Local-Ein-

richtungen“ (Tartu Ülikooli Raamatukogus, Estica A 525, on üks litografeeritud eksemplar olemas).

Ülemkirikueestseisja-ameti ülesannete hulka kuuluvad ka sagedad kirikute majanduslikud visitatsioonid (OberKirchen Visitation, Ober Kirchen Commission).

Vaimulikel ja ülemkonsistooriumil oli nende visitatsioonide pidamise viisi suhtes mõningaid soovisid, milledega parajal korral pöörduiti kindralkubermangu-valitsuse poole. Seletati, et niisugusest visitatsioonist, õieti „kirikukomisjonist“ osavõtjale praostile tehakse mõningaid takistusi kiriku sisemise elu katsumisel ja teiselt poolt segab ülemkirikueestseisja-amet end ise kiriku sisemise elu küsimustesse, nagu ka kirikukomisjonide küsimused ja protokollid end ülearu laiutavad.

Ülemkonsistoorium tahaks neid katsumisi nimetada „spetsiaalvisitatsioonideks“. Kindralkubermanguvalitsuse vastuses 16. oktoobrist 1775 lubatakse hoolt kanda, et praostitel oleksid oma ala katsumistel vabad käed, avaldatakse aga muidu lugupidamist neile visitatsioonidele ja peetakse „spetsiaalvisitatsioonide“ nimetust selgusetuks ja alandavaks. Peetakse soovitavaks, et ka kindralsuperdend neist osa võtaks, nii et nad täie õigusega oleksid „üldvisitatsioonid“ (RAK, Visit. liigid jm.).

Kindralkubermangu-valitsus arvab, et spetsiaalvisitatsioonideks võiks ehk nimetada vaid neid visitatsioone, mida peavad praostid omis praostkonnis. See nimetus esineb praostivisitatsiooni kohta tõepoolest, näit. praost Albert Sutori visitatsioonil a. 1728 (vt. RAK, Sut. prot. 1728, saatesõnad ülemkonsistooriumile 27. XI 1728).

Kujunes vaade, et kui nende majanduslikkude visitatsioonide ülesandeks on koguduse igakülgset seisukorda läbi katsuda, siis nimetatakse neid üldvisitatsioonideks (visitationes generales), kui aga nende ülesandeks on vaid teatavate üksikute küsimuste läbikatsumine ja õiendamine, siis on nad erilised ehk erakorralised visitatsioonid (visitationes speciales).

Üldvisitatsioonikomisjoni liikmeteks on peale ülemkirikueestseisja, kes on eesistuja, ka kindralsuperdend või tema poolt määratud asemik „quoad interna ecclesiae“, ilmlik assessor „quoad externa ecclesiae“ ja harilikult veel üks superdendi või tema asemiku poolt kutsutud õpetaja naabruskonnast koguduse katsumiseks.

Neid visitatsioone võib pidada vaid kubermanguvalitsuse loaga ja talle aru andes ning esitades visitatsiooniprotokolli ühe ära kirja, nagu konsistooriumilegi.

Sel visitatsioonil peavad koguduse esindajatena kohal olema kirikueestseisjad, õpetaja, praost, mõisnikud ning mõisarentnikud ja kiriku võõrmündrid kui ka vastavate mõisade talupojad. Protokolli ülemkirikueestseisja-ameti notar.

Erakorralisi majanduslikke visitatsioone panevad ülemkirikueestseisja-ametid üksi toime. Üld- ja erilistel visitatsioonidel on ülemkirikueestseisja-amet kohustatud revideerima inventari, aga valmistama ka uusi inventarinimestikke.

On säilinud rohke arv Liivimaa kubermanguvalitsuse patente¹⁾, milledes ühe või teise kreisi või ringkonna ülemkirikueestseisja-ametile tehakse korraldus pidada üld-kirikuvistatsiooni (General-Kirchen-Visitation). Sellest antakse teada vastavate kihelkondade mõisade omanikele, rentnikele, valitsejaile, praostitele, õpetajaile.

Esineb ka eeskiri mõisapidajaile esitada vastavad talupojad ja vakuraamatud, nagu kirikueestseisjad peavad kirikuarved ette näitama.

Kõik peavad komisjoni ette ilmuma (Rootsi) kirikuseaduses puudujale ettenähtud karistuse ähvardusel.

Seda üld-kirikukomisjoni peavad nad vääriiselt vastu võtma ja küüthobuseid ja prii ülalpidamist andma (mit denen erforderlichen Schüssen (Schieszung) und benöthigter Defrayirung).

Seda visitatsiooni peetakse pastoraatides ja ainult siis, kui seal ruumi ei leidu, mõnes mõisas (pat. nr. 1647). Nende katsumiste ülesandeks on kirikute ja koolide parandus (paremale järjele aitamine: Verbesserung).

Iga kreisi ülemkirikueestseisja peab aeg-ajalt oma kreisi kirikuteid visiteerima, et neid tarviliselt parandada. Selleks peavad iga kihelkonna mõisad talle 6—8 küüthobust andma (6—8 Schüszpferde). Kohalikud kirikueestseisjad visiteerivad oma kihelkonna kirikuteid omade hobuste ja sõiduriistadega (pat. nr. 2082). Vahel nimetatakse neil visitatsioonil ülemkirikueestseisja kõrval visitaatorina ka kindralsuperdente (vt. patent 5. XI 1765, nr. 1647).

Sellekohased patendid loeti kantslist ette, saadeti mõisast mõisa ringi ja tulid siis kihelkonna õpetaja kätte tagasi (vt. pat. nr. 1647. 3044 jt.). Selliseid majanduslikke üldvisitatsioone on

¹⁾ Vt. Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente, gesammelt von C. F. W. Goldmann. Vrd. ka K. G. Sonntag'i Chronologisches Verzeichniss (1710—1822).

patentide järgi peetud pikema vaheaja järele talvel 1725¹⁾ Tartu kreisis, 1728²⁾ Pärnu ringkonnas (alates jaanuarist), 1775³⁾ Tartu kreisis (alates 28. I), 1775⁴⁾ Pärnu kreisis (alates septembri keskelt).

Ka Eestimaa l on nüüd ülemkirikueestseisja-ametid visitatsioonide pidama hakanud.

Saaremaal on 1768—1832 ülemkirikueestseisja-amet visitatsioonide pidanud (vrd. E. R. Keskarhiivi Tegevuse Ülevaade 1921—1932, Tartu 1932, lk. 126).

1775. a. kirikukomisjoni majandusliku spetsiaalvisitatsiooni puhul anti konsistooriumi poolt praostitele „instructio ratione internorum (et pastoralium)“. Siin on parajal kohal ka vastavad manitsused õpetajaile („Wird gesagt“) ette nähtud.

Küsimused on jaotatud vastavatesse gruppidesse:

- I. Pastor eiusque Labores (21 k.).
- II. Gemeine (7 k.).
- III. Kirchen-Actus (20 k.).
- IV. Laster (1 k.).
- V. Schulmeister Person (7 k.).
- VI. Schulmeister Dienst (4 k.) (RAK, Visit.-liigid jm.).

Instruktsioonis Ratione externorum esinevad samal kohal (RAK, Visit.-liigid jm.) järgmised liigid küsimusi.

- Titulus I: Kirchspiels Eingepfarrete und deren Gerechtsame bey der Kirche (5 k.).
- Tit. II: Gemeine (20 k.).
- Tit. III: Pastor eiusque labores (27 k.).
- Tit. IV: Kirchen Handlungen (28 k.).
- Tit. V: Pastoris Besoldung (16 k.).
- Tit. VI: Fragen, die an die Kirchen Vormünder gerichtet werden (44 k.).
- Tit. VII: Kirchspiels Schulmeisters Verrichtung und Besoldung (18 k.).
- Tit. VIII: Organist und dessen Besoldung (2 k.).
- Tit. IX: Hofes Schulen (6 k.).
- Tit. X: Küster oder Glockenläuter Besoldung (5 k.).

1) Pat. nr. 260.

2) Pat. nr. 347.

3) Pat. nr. 2005.

4) Pat. nr. 2020. 1804 Tartu kreisis (pat. nr. 3044) jne.

- Tit. XI: Pastorats-Schul und Priester-Wittwen Land und Grenze (4 k.).
 Tit. XII: Armen und Hospital (4 k.).
 Tit. XIII: Kirchen Vermögen und Geräte (6 k.).
 Tit. XIV: Kirchen-, Pastorath- und Schulen Bau und Reparatur (8 k.).
 Tit. XV: Kirchhof (8 k.).
 Tit. XVI: Allgemeine Fragen (4 k.).

Teatavate küsimuste juurde on ette nähtud vastavad määrused (Verordnung 1—32). Samas kogus on esitatud veel 226 trükitud küsimust, mis on jaotatud 17-neks tiitliks, mis üldiselt enam-vähem sarnlevad eelneva jaotusega.

Liivimaa ja Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-ameti visitatsiooni-küsimusi on rohkesti veel teisigi säilinud.

„Fragen und angeführte Verordnungen bey der Gen. Kirchen-Commission de ao 1750—1752 und derjenigen von 1765—1768, extrahirt aus dem Anzenschen Kirchen-Protokoll.“

Jaotus :

- I. Patronus et Compatroni (21—22 k.).
- II. Kirchen-Vermögen (7 k.).
- III. Kirchen Geräte (3 k.).
- IV. Kirchenbau (6 k.).
- V. Pastoratsbau (4 k.).
- VI. Kirchspiels-Schulbau (8 k.).
- VII. Armen und Hospitäler (3 k.).
- VIII. Hof- und Dorfschulen.
- IX. Priesterwitwenland (1 k.).
- X. Predigers Person, Besoldung und Amtsverrichtungen (k. 21—39).
- XI. Kirchspielschulmeisters Person, Dienst und Besoldung (9 k.).
- XII. Küsters Person, Dienst und Besoldung (k. 7).
- XIII. Glockenläuters Besoldung (k. 2—4).
- × Pastor ejusque labores. Titulus im Prot. de annis 1750—1752 (20 k.).
- XIV. Gemeine (6 k.).
- XV. Kirchen-Actus (19 k.).
- XVI. Laster.
- × Kirchspielsschulmeisters Person. Titulus im Prot. de annis 1750—1752 (7 k.).
- Kirchspielsschulmeisters dienst (12 k.).
- Des Küsters Person und Dienst (8 k.).

Enam-vähem sarnleb selle kavaga Rannus 1729 peetud üldvisitatsiooni kava, kus ka kindralsuperdent osa võttis majanduslikust visitatsioonist.

„Fragen, welche der Landrath und Oberkirchenvorsteher bey der General-Kirchenvisitation über das Äussere des Kirchenwesens anzustellen hat.“

- I. Patronus et Compatroni (21 k.).
- II. Kirchenvermögen (7 k.).
- III. Kirchengeräthe (3 k.).
- IV. Kirchen Bau (6 k.).
- V. Pastorats Bau (5 k.).
- VI. Kirchspiels Schulen Bau (8 k.).
- VII. Armen und Hospital (4 k.).
- VIII. Hofes Schule (1 k.).
- IX. Priester Wittwen Land (1 k.).
- X. Besoldung des Pastors (21 k.).
- XI. Kirchspiels Schulmeister Besoldung (8 k.).
- XII. Küsters Besoldung (8 k.).
- XIII. Glockenläuters Besoldung (6 k.).

„Fragen, welche der General Superintendent bey der General Kirchen Visitation über das Innere des Kirchenwesens anzustellen hat.“

- XIV. Pastor eiusque labores (20 k.).
- XV. Gemeinde (6 k.).
- XVI. Kirchen Actus (19 k.).
- XVII. Laster (2 k.).
- XVIII. Kirchspiels Schulmeister Person (7 k.).
- XIX. Kirchspiels Schulmeister Dienst (12 k.).
- XX. Küster, Person und Dienst (8 k.).

„Die in der im Rigischen Gouvernement geschehenen Kirchenvisitation zur Beantwortung vorgelegten Fragen und die auf dieselben sich beziehenden Verordnungen de anno 1777.“ Siin on küsimused 16 liigis (Tit. I—XVI). Sama liigituse alusel rajanevad ka Tartu Ülemkirikueestseisja-ameti Vis. küsimused 1775 ja „Kirchen Visitations fragen von 1775 bis 1777“ (samuti 16 liiki küsimusi).

Peale nende on olemas: „Fragen und Verordnungen der Kaiserl. Dörptschen Commission von dem Herrn Oberkirchenvorsteher Landrath O. F. v. Pistohlkors, dem Herrn Generalsuperintendenten K. Sonntag und dem Herrn Propst Asverus Ao 1804

entworfen“. Von der livländischen Gouvernements-Regierung 7 Julij 1805 s. Nr. 3440 approbirt. Siin on 17 liiki (tituli). „Fragen und Verordnungen der Kaiserl. Dörptschen Ober-Kirchen-Visitations Commission 1812.“ (Siin on 17 liiki.)

§ 17.

Kirikuvisitatsioonid 1832. a. kirikuseaduse alusel.

1832. a. anti Vene riigi Evangeeliumi-Luteri kirikule uus kirikuseadus, kuna seni maksnud Rootsi kirikuseadust mitte küllaldase täpsusega ei peetud, seda mitmeti püüti omamoodi tõlgendada ja ta ka kõiki uusi aja ja olukorra muutusega esile tulnud vajadusi ei suutnud täiel määral rahuldada. Selle kirikuseaduse järgi (1832. a. väljaanne, § 275) pannakse nüüd ka Eestimaal kindralsuperdendent ametisse, kes on ühtlasi Tallinna toomkiriku ülemõpetajaks.

Püsima jäävad ka (§§ 290, 291) Saaremaa konsistoorium, kelle abipresidendiks on Saaremaa superdendent, ja Tallinna linnakonsistoorium, kuhu kuuluvad kõik Tallinna linna ev.-lut. kogudused peale toomkiriku ja eesti linnakirikusse kuuluvate maakoguduste. Ilmliku konsistooriumipresidendi puudumisel täidab tema aset kindralsuperdendent resp. superdendent (§ 292). Kuna Eestimaal, Liivimaa, Riia linna, Kuramaal, Peterburi konsistooriumil on peale presidendi ja abipresidendi veel 2 ilmlikku ja 2 vaimulikku kaasistujat, on Saaremaa, Tallinna linna ja Moskva konsistooriumil vaid 1 ilmlik ja 1 vaimulik kaasistuja. Praosteid on Ingeris 3, Eestimaal 8, Liivimaal 8, Kuramaal 7 (§ 264).

See kirikuseadus sisaldab loomulikult ka otseseid määrusi kirikuvisitatsiooni kohta.

Eriti paistab neis määrustes silma, et siin on kohustuslike kude visitatsioonide arvu tublisti piiratud:

Kindralsuperdendid ja superdendid on kohustatud vähemalt 1 kord 6 aasta jooksul visiteerima kõigi praostite endi kogudusi, silmas pidades eriti praostite käitumist ja nende vahkorda oma praostkonna õpetajatega. Neil on õigus ka praostivisitatsioonidel juures olla, kui nad seda tarvilikuks peavad (§ 282). Samuti võivad nad omal soovil, millest nad konsistooriumile ette teatavad, või konsistooriumi korraldusel aeg-ajalt mõnd kogudust ootamatult visiteerida (§ 285). Kindralsuperdendide ja superden-

tide omi kogudusi visiteeritakse vähemalt kord 6 a. jooksul erilise komisjoni poolt, kelle nimetab konsistoorium (§ 284).

Kogudusi, mis ei allu praostitele, visiteerivad kindralsuperdendid või superdendid; kui kogudused on viimastele raskesti kättesaadavad, teevad konsistooriumid nende visitatsiooni mõnele õpetajale ülesandeks (§ 270, märkus).

Praostid peavad vähemalt kord 3 aasta jooksul kõik oma praostkondade kogudused läbi visiteerima, võimalust mööda kaasa võttes mõne vaimuliku assistendi (§ 270).

Kindralsuperdendi ja praosti kohustuslike visitatsioonide arvu piiramist tuleb peaaegselt nähtavasti sellega seletada, et konsistoorium oli õpetajate ja praostite korrapäraste aruannete läbi koguduste seisukorrast üldiselt informeeritud, oli ka mitut liiki visitatsioone juba olemas, mis üksteist täiendasid, ja koguduste elu hakkas üldjoontes normaalsemalt liikuma.

Ka 1832. a. kirikuseaduse järgi vaadatakse uue õpetaja introduktsioonil kindralsuperdendi või superdendi või praosti poolt läbi võimalust mööda veel kahe kirikuõpetaja assistentsil kirikuraamatud, kirikuarved, koguduseregistrid, kiriku inventar, hooned jms. Selle kohta koostatakse nimestikud, protokoll ja ühine aruanne konsistooriumile (vt. §§ 178—180, 106). Meie nimetame siin niisugust toimingut, nagu me seda juba Rootsi ajal kohtasime, introduktsiooni-visitatsiooniks.

Ülemkirikueestseisjad peavad § 494 alusel oma ringkonna kirikuid sagedasti visiteerima ja kirikute inventare, hooneid ja muud kiriku omandit revideerima kui ka tarvilikke korraldusi tegema, teostama ülemvalvet kirikupolitsei järele, kuhu kuulub ka hoolitsemine kirikuteede eest. Aasta pärast annavad nad kindral-konsistooriumile aru oma tegevusest ja esitavad üldarve vastava ringkonna kirikute sissetulekutest ja väljaminekutest.

§ 189 järgi on kirikuõpetajad kohustatud koguduseliikmete kodudes lokaalvisitatsioone pidama usuteadmiste rohendamise ja kõlbla parandamise otstarbel.

Samuti peavad nad maakooles külastama ja noorsoo usulist haridust silmas pidama.

Kõnesoleva kirikuseaduse 1901. a. väljaandes, mille toimetab R. v. Freymann, on X lisandina (lk. 241—258) ära trükitud „Instruktsioon kirikuvisitatsioonide jaoks“, mis on kinnitatud siseministri poolt 31. I 1862 ja mis sisaldab 32 §-i ning suure hulga küsimusi. Siin formuleeritakse kõigepealt kirikuvisi-

tatsioonide eesmärk, seletatakse, et visitaatoril tuleb võtta kaasa 2 assistenti kirikuõpetajate hulgast, hädakorral 1. Visitatsioonijumalateenistust tuleb kirikus pidada.

Visitatsiooni erilised toimingud (küsimused jne.) peetagu käärkambris, kui ruum ulatub, õpetaja- või koolimajas, ainult hädakorral kirikus.

Protokoll tuleks kirjutada 3 eksemplaris: koguduse arhiivi jaoks, konsistooriumi arhiivi jaoks ja visitaatori (superdendi või praosti) arhiivi jaoks. Kirjutavad assistendid ja koguduse õpetaja, hädakorral mõni kirikueestseisja või kirikunõukogu kirjatoimetaja, kui see olemas. Vastutav on igatahes visitaator ise. Mis visitaator räägib õpetajaga üksi või mõne koguduseliikmega, ei tule protokoll, vaid saadetakse eriaruande osana konsistooriumile.

Peetakse soovitavaks, et visitaator olgu oma assistentidega nii aegsasti kohal, et ta veel enne jumalateenistust saab tutvuda kirikuarhiiviga, kirikuinventariga, hoonetega ja kirikuvaranduse seisukorraga.

Visitatsiooni-jumalateenistus peetakse üldiselt enamasti kihelkonna peakirikus, harvemini abikirikus. Pärast alglaulu astub visitaator altari ette ja tervitab kogudust, seletades oma tuleku ja visitatsiooni eesmärgi (§ 1). Pärast koguduse õpetaja jutlust kogunetakse katehhisatsiooniks altari ette; esmalt katehhiseerib koguduse õpetaja, siis visitaator ja assistendid. Kus on koole visiteerida, katsutakse koolides õpilasi usuõpetuses. Kus koolide visitatsioon ei kuulu visitaatorile, kogutakse kooliõpilased kirikusse katehhisatsiooniks ja tulemused märgitakse protokollis.

Peale katehhisatsiooni peab visitaator altarist kõne kogudusele ja teatab, kus kohal ja mil ajal visitatsiooniküsimusi esitatakse, kuhu vastusteandjad peavad kokku tulema, ja kutsub üles kõiki koguduseliikmeid, kel midagi on ütelda õpetaja kohta või kirikueestseisuse, jumalateenistuste jms. kohta, tulla kohe peale jumalateenistust käärkambrisse või määratakse neile eriline aeg.

Õhtul peale jumalateenistust on visitaatoril siis kõnelus õpetajaga tema jutlustamisviisi, katehhiseerimismeetodi, edasiõppimise, hingehoiu kohta jne. Kui koolide revisjoni kohta ei ole teisi korraldusi, tuleb visiteerida ka kirikukoolid, mille kohta võib pidada erilist protokollis.

Kus koolisid veel teiselt poolt visiteeritakse, on visitaatorile ikkagi soovitav isiklikult seisukorraga tutvuda, kuid see ei ole

hädavajalik ja piisab üldvisitatsiooni küsimuste vastamistest ja nende ülestähendamisest visitatsiooniprotokollis.

Visitatsiooniküsimused ja küsimuste materjalid on siin selles Instruksioonis trükitud lk. 250—258. Üksikud konsistoriumid on vastavad materjalid kindralkonsistoriumile esitanud ja selle alusel on vastavad materjalid võimalikus täielikkuses kokku võetud. Vrd. näit. „Acta des Oesellschen Ev.-Luth. Consistoriums betreffend eine neue Kirchenvisitations Ordnung 11. X 1857 — 25. V 1862“.

Siin oli Saaremaa superdendi visitatsiooni ajaks ette nähtud, et 7—8 aasta jooksul kõik kogudused on läbi visiteeritud (vt. Saaremaa Kons. A. järjekorranumber 452, vt. ka nr. 261: „Entwurf einer Kirchenvisitations-Ordnung als Instruction für den Herrn Superintendenten dieser Provinz, 27. I 1844 — 27. III 1845“).

Konsistoriumid võivad ette kirjutada need küsimused, mis igal visitatsioonil peavad esinema, või visitaatoritele enestele lubada Instruksioonis antud materjalist üldiste küsimuste kõrval teatavate koguduste jaoks veel erilised küsimused kokku seada. Küsimused on jaotatud siin järgmiselt:

A. Üldisi küsimusi ja küsimismaterjale (küsimisaineid) kiriku (koguduse) ja kirikuvalitsuse kohta. Siin on (vähemalt) 23 küsimust ja küsimisainet. Mõnest küsimisainest võib palju üksikküsimusi moodustada. Uute küsimisainetena võiks selles liigis märkida uut kirikueestseisust, kirikunõukogu, kirikuvanemaid, kirikukonvente jms. ja Abikassa abiseltse, Piibliseltsi ja misjonitöö toetust.

B. Õpetaja ametipidamise kohta (8 üldküsimust).

1. Jumalateenistus (18 küsimust ja küsimisainet). Uue küsimisainena oleksid eriti mainida palvemajad väljaspool kirikut, eriti vennastekoguduse omad, valve nende järele jne.

2. Ristimine (6 küs.).

3. Leeritamine (10 küs.).

4. Piht ja kommunioon (15 küs.).

5. Kihlus ja kopulatsioon (4 küs.).

6. Matus (6 küs.).

7. Vandestamine (2 küs.).

8. Kodu- ja koolikülastused (7 küs.).

9. Eriline hingehoid ja kirikukari (14 küs. ja küsimisainena kirikuõpetaja isiklik käitumine ja tegevus).

Siin on juttu ka arstidest, õpetatud ämmaemandaist, haigemajadest kogudustes, vanglatest ja vangide hingehoiust.

C. Kirikuteenijad.

1. Köster (7 küs.).
2. Organist ja kantor, teised kirikuteenijad ja kirikusulased, kellalööjad (3 küs.).

D. Koguduse seisukord.

1. Vaimses suhtes (2 küs. ja 2 küs.-ainet). Rahvaharidus, koolid, raamatud.
2. Usulises ja kiriklikus suhtes (10 küsimust ja küsimisainet). Eriliseks uueks küsimisaineks on siin lahkusud.
3. Kõlblas suhtes
 - a) üldiselt (12 küs. ja küs.-ainet);
 - b) abielus ja koduses elus (9 küs. ja küsimisainet).

Ülemkirikueestseisja-ametid pidid kirikuseaduse järgi, nagu nägime, sagedasti visitatsioonide ette võtma. Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-amet on niisuguseid visitatsioonide kuni 1814 resp. 1822 pidanud. 1814 oli esitatud küsimusi kuni 228 (quoad externa ecclesiae). Ka visitatsioonid 1814 kuni 1822 toimusid õieti juba praostivisitatsioonidena, kuna puudusid ülemkirikueestseisja-ameti ilmlikud liikmed. Neil esitati vaid 98 küsimust, enamasti quoad externa ecclesiae (vt. Programm für Kirchenvisitationen durch das Ober-Kirchen-Vorsteher-Amt, 1898—1901 (T-VÜkeA, Pakk 1:1750—1901).

1898 tegi Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-amet ettevalmistusi, et uuesti hakata visitatsioonide pidama, kuid nüüd juba erakorraliste visitatsioonidena (visitationes speciales). Seda põhjendati siis esitises konsistooriumile. Seletati näit., et veneõigeusu levimise läbi aastal 1845 ja 1846 on luteri kiriku sissetulekud maadelt ja maksude poolest muutunud.

Et rahvuslastel on elav soov omandada pärismatusekohti, tuleb surnuaegade tarvitamist senisest hoolikamalt korraldada ja samuti pärismatusekohtade eest laekuvate summade kasutamist.

Et rahvakool on riigistatud, on maapäev soovi avaldanud, et ülemkirikueestseisjad ja kirikueestseisjad nüüd püüaksid edendada koduõpetust ja ettevalmistust leeriõpetusele.

On tarvis püüda parandada kiriku- ja kihelkonnakonventide koosseisu.

Aja jooksul on kasvanud uute kasulikkude korralduste tarvidus kihelkonnis, nagu kiriklik vaestehoolekanne, kihelkonna post, kihelkonna arst, hospital ja teised hügieenilised korraldused.

Ka vastavad visitatsiooniküsimused olid välja töötatud ja konsistooriumile esitatud palvega arvamist avaldada. Konsistoorium oli kirjas 16. IX 1898 nendega üldiselt nõus, leidis vaid üksikute küsimuste kohta, et on mindud liiga sisekirikule alale. Küsimuste liigid on:

- I. Bestand des Kirchspiels (küs. 1—8).
- II. Gottesdienst (9—17).
- III. Kirchhof (18—29).
- IV. Kirchliche Gebäude (30—34).
- V. Kirchen-Wege (35—41).
- VI. Kirchen-Eigenthum (42—62).
- VII. Einkünfte des Predigers und der Kirchendiener (63—69).
- VIII. Hausunterricht und Vorbereitung der Konfirmanden (70—75).
- IX. Kirchendiener (76—83).
- X. Kirchliches Armenwesen (84—92).
- XI. Kirchen- und Kirchspiels-Konvente (93—101).
- XII. Wohlfahrts-Einrichtungen (102—107).

Mõningaid küsimusi on pliiatsiga parandatud ja samuti nende numeratsiooni. Sel parandatud kujul on küsimused siin arvestatud.

Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-amet pöördus samas asjas ka Pärnu-Viljandi Ülemkirikueestseisja-ameti poole. Pärnu Ülemkirikueestseisja-amet vastas 12. XI 1898, et ta kavatses tulevas mais Helmes kirikuvisitatsiooni pidada.

Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-amet korraldas 27., 28. okt. 1898 Maarja-Magdaleenas erivisitatsiooni. Aegsasti oli kirikueestseisjale, kihelkonnaeestseisjale ja kohalikule õpetajale sellekohane teade saadetud ja konvent teiseks visitatsioonipäevaks kokku kutsutud. Kirikueestseisjale saadeti küsimuste nimestik, et ta õpetajaga nende vastamist ette valmistaks. 3. ja 4. novembril oli erivisitatsioon Nõos. 1899 visiteeriti Antsla, Kanepi, Tartu-Maarja, Torma-Lohusuu. Visitatsioon kestis 2 päeva, ainult Torma-Lohusuu 3 päeva. Visitatsiooni viimasel päeval kutsuti kokku kiriku- ja kihelkonnakonvent, millest osa võtsid mõisade esindajad, koguduse saadikud, vöörmüürid, kogudusevanemad ja mis peeti ülemkirikueestseisja juhatusel

(vt. Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-ameti teated maanõunikkude kolleegiumile 24. XI 1899, nr. 573).

1900 visiteeriti Äksi, Rannu, 1901 Karula, Hargla (vt. Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-ameti kiri maanõunikkude kolleegiumile 24. IX 1901, nr. 382).

V peatükk.

Koolivisitatsioonid ehk -revisjonid meie maal.

§ 18.

Koolivisitatsioonide korraldus Liivimaal.

Nagu me mitmeti oleme näinud, on vanemast ajast saadik kirikuvisitaatori ülesandeks muuseas olnud ka usuõpetuse ja koolide seisukorda järele katsuda ja usuteadmiste ning koolide edendamise eest hoolt kanda.

Meie üldvisitatsiooni-küsimuste hulgas oli ka üksikuid küsimusi katekismuse õpetuse ja koolide kohta. Aga tõusis küsimus, kas neist üksikutest küsimustest piisab koolide asutamiseks, elutamiseks ja edendamiseks eriti maal.

Me nägime, kuidas meie maal kiriku-üldvisitatsioonist erilisel olukorral ülemkirikueestseisja-ameti visitatsioon täienduseks välja kasvas ja selle kõrvale astus, tehes suuremas ulatuses tegemist eriti väliskirikliku olukorra kontrollimise ja parandamisega (quoad externa ecclesiae).

Ka koolide korraldamise asjus anti neile ülesandeid. Seda näitab näit. kindralkubermangu-valitsuse poolt „Ülemkirikueestseisja-ametile 30. VIII 1774 antud instruksioon“ (§§ 18, 19, 21, 23, 24).

Vastavalt andis Riia asehaldurivalitsus (G. v. Browne) 1. dets. 1785 ülemkirikueestseisjatele kindralsuperdendi ettepanekul eeskirja revideerida koolisid, kõrvaldada puudusi ja koolid kindlale järjele tõsta.

Kindralsuperdenti oli teatanud, et õpetajate ja praostite aruannete järgi käiakse paljudes kohtades vähe koelis või mitte sugugi, sest küla- ja kiriku- (kihelkonna-)koolidel ei ole tarvilisi hooneid või kõlvulisi koolmeistreid.

Õpetajad annavad iga aasta sellekohase aruande vastavale ülemkirikueestseisja-ametile, kuid sealtpoolt ei astuta vajalikke samme mõisaomanikkude suhtes, kes ei täida koolide kohta antud

tulusaid määrusi (vt. P a l a m u s e kirikukonvendi protokoll 21. III 1786 lisadega koolide asjus või samasugune Kursi kirikukonvendi protokoll 20. III 1786 (T-VÜkeA 37 — IX — 5. 2, P. 81).

Antud eeskirja kohaselt asusid ülemkirikueestseisjad koolide visitatsioonile a. 1786, andes kohalikule kirikueestseisjale ja õpetajale visitatsiooni aja teada ja käskides kõik kihelkonna mõisaomanikud ja mõisarentnikud kirikukonvendiks kokku kutsuda, enamasti kästi ka kirikuvõõrmündrid ja koolmeistrid kohal olla. Määratud ajal ilmus vastav ülemkirikueestseisja (Tartu-Võru ringkonnas oli see maanõunik ja ülemkirikueestseisja vabahärra von Loewenwolde) vastava kihelkonna õpetajamajasse, kus algas koolide seisukorra uurimine, kusjuures ülemkirikueestseisja esitas rea sellekohaseid üldisi küsimusi (enamasti arvult 10) eeskätt kirikueestseisjatele ja õpetajale koolide olemasolu, koolimajade kõlblikkuse, koolmeistrite, nende tegevuse ja palga kohta; muuseas küsiti ka, kas mõisapidajad käivad 1765. aasta 18. aprilli koolipatendi määruste järgi. Selle järele selgitati kooliolusid kihelkonna üksikute mõisade alal. Siis peeti kirikukonvent, kus visitaator avaldas oma nõudmisi ilmsikstulnud puuduste kohaselt; nii seletati, et koolmeistriamet ja köstriamet peavad lahus olema, koolmeistrile tuleb kindel ülalpidamine ja palk määrata, 1765. a. 18. aprilli koolipatendi kohaselt peavad mõisade poolt iga-aastaselt detsembrikonvendi sellekohased aruanded koolide asjus esitatama ja need ülemkirikueestseisja-ametile saadetama.

Kohalik õpetaja peab omalt poolt aruande esitama koolide tegevuse kohta, peab lapsi mitte ainult katsuma, vaid püüdma neile ka selgeks teha, kui kasulik on kooliskäimine; õpetajal tuleb iga nelja nädala jooksul mõisa- ja külakooli külastada ning vaadata, kas lapsed on kõik kohal ja kas neid tarvilisel viisil õpetatakse.

Ära kuulunud visitaator ülemkirikueestseisja seletused ja nõudmised, võttis konvent esildatud küsimustes seisukoha ja tegi oma otsused, silmas pidades visitaatori nõudmisi.

Tartu-Võru ringkonna vastavate kihelkondade koolide kohta on 1786. aastast sellekohased koolivisitatsiooniprotokollid R. Keskarhiivis säilinud (T-VÜkeA: 37 — IX — 5. 2, Pakk 81), ja nimelt Antsla, Hargla, Kanepi, Karula, Kodavere, Kursi, Maarja-Magdaleena, Nõo, Otepää, Palamuse, Puhja, Põlva, Rannu, Rõngu, Rõuge, Sangaste-Laatre, Torma-Lohusuu, Vastseliina, Võnnu, Äksi kohta (20 kihelk. ja 2 abikihelkonda).

Nii astusid siin kiriku üldvisitatsiooni kõrvale erilised koolivisitatsioonid koolide korraldamise ja kindlustamise otstarbel; need visitatsioonid olid esiotsa veel erakordsed ja tegid tegemist enam koolide välise seisukorra selgitamise ning parandusega ja toimusid juba olemasolevate kirikuorganite kaudu.

Linnades läks koolide visitatsioon ja järelevalve ilmlikkude organite kätte.

19. sajandi alul asutati Tartu ülikooli juurde Kooli Komisjon kooliasjade valitsemiseks. Selle liikmeiks olid 7 korralist professorit eesotsas rektoriga. Koole peab 2 korda aastas revideeritama ülikooli vaheaegadel. Ülikool nimetab gümnaasiumi- ja kreiskooli-õpetajad ja kinnitab kihelkonnakooli-õpetajad. Kooli Komisjon tegi ka ettepaneku asutada Liivimaal rohkesti (122) kihelkonnakoole ja allutada ülikoolile.

Ülemkonsistoorium soovitas maakoolide juhtimise jätta tema kätte, kusjuures ülemkirikueestseisja-ameti ülesandeks oleks hoolitseta koolide majandusliku külje eest.

1803. a. esitasid kirikuõpetajad Kooli Komisjonile aruandeid koolide kohta, vastates trükitud küsimustele (ÜAKo.K nr. 506, 506^a).

Maapäev (1806) lükkas Kooli Komisjoni ettepaneku tagasi. Koolid linnades allusid ülikoolile. Neid peab kaks (2) korda aastas revideeritama.

Näit. suvel 1805 võttis prof. R a m b a c h Kooli Komisjoni ülesandel ette koolivisitatsiooni-reisu läbi Liivimaa linnade; Eesti alal peatus ta Viljandis, Valgas, Võrus ja Pärnus. Ta esitas siis tabelid ja visitatsioonide aruande Kooli Komisjonile (vt. ÜA Kooli Komisjon, nr. 522. 523).

1816 visiteeris B ö h l e n d o r f f Valga, Pärnu ja Viljandi koole Liivimaa eesti alalt (ÜA: Kooli Komisjon nr. 537, a. 1816).

Kirikutegelased, nagu juba kindralsuperdent S o n n t a g, ja siis Liivimaa sinod jõudsid arusaamisele ning avaldasid soovi, et rahvakoolide jaoks tarvis luua veel eriline valitsusasutis. See jäaks ligidasse ühendusse kirikuvalitsus-aparaadiga, moodustaks aga omaette hoolekande-ühiku. Kiriku üldvisitatsiooni kõrvale astuksid seega täienduseks erilised korralised koolivisitatsioonid ja -revisjonid koolide sisemise ja välise seisukorra selgitamise ja paranduse otstarbel. Liivimaa maapäev tegigi 1839. aastal otsuse, et iga ülemkirikueestseisja-ameti juurde luuakse maakoolide jaoks kreisi-maakoolivalitsus (Kreislandschulbehörde), mis koosneb ülemkirikueestseisja-ameti liik-

meist ja kahest ilmlikust ja vaimulikust koolirevidendist, kelledest ilmlikud valitakse maapäeva ja vaimulikud kirikuõpetajate poolt. Liivimaa eesti alal olid Tartu-Võru ja Pärnu-Viljandi Ülemkirikueestseisja-amet.

Ülem instants maakoolide valitsemises on ülem-maakoolivalitsus (Oberlandschulbehörde), mis koosneb kõigist 4 ülemkirikueestseisjast, kindralsuperdendist, asjatundjast koolinõunikust ja õigusteadusliku haridusega sekretärist. Kubermanguvalitsus kinnitas ja avaldas selle otsuse 1840. a. 4. apr. patendis.

Olgu tähendatud, et ülem-maakoolivalitsusel oli õigus ka ise korraldada revisjone oma koolinõuniku kaudu, kus ta seda tarvilikuks pidas (vt. „Instruction für Einrichtung und Verwaltung der Livländischen Landschulen evangelisch-Lutherischer Confession. Auf Grund von §§ 645—657 der Livländischen Agrar- und Bauer-Verordnung von 1849 und früherer Verordnungen“, 1851, lk. 7, § 19; vt. ka „Instruction für die Livländischen Landschulen ev. Lutherischer Confession“, Riga, 19. VII 1874, § 78).

Juurde loodi siis veel alama asutisena kihelkonna-koolivalitsus (Kirchspiels-Schulverwaltung), mis koosneb ühest kirikueestseisjast eesistujana, kohalikust kirikuõpetajast ja kihelkonnakooli-õpetajast ja siis veel ühest kõigi kirikuvöörmündrite ja koolivanemate poolt valitud kihelkonnakoolivanemast. Valvet kodu- ja vallakooliõpetuse järele teostavad kirikueestseisja (quoad externa scholae) ja kirikuõpetaja (quoad interna scholae). Kirikuõpetaja külastab vähemalt kord kuus koole.

Need kirikuõpetaja koolikülastused ehk koolivisitatsioonid on koolide suhtes umbes sedasama, mis on kodude ja külade suhtes kohaliku kirikuõpetaja lokaalvisitatsioonid. Meie seesuguseid lokaalvisitatsioone järgnevas osas üksikult ei registreeri. Siin mainime vaid seda, et selliseid koolivisitatsioone on hästi üles märgitud näit. Nõo kihelkonna koolide visitatsioonil sügisel 1858 (vihk Kog. A): „Nüggens Kirchen und Schulconvents-Protocolle vom Jahre 1839 an“.

Campehausenilt § 342 leiame määruse, et „ülemkirikueestseisja-amet on kreisi-maakoolivalitsusena kohustatud tarvilikul korral (ise) koolivisitatsioone korraldama ja koolirevidentide kaudu soovi mööda korraldada laskma, millisel otstarbel tuleb pidada erakorraline koolikonvent“.

Sääraseid koolivisitatsioone nimetati alguses ka „kooliinspeksioonideks“, nagu ka koolikatsujaid kooli-inspektori-

teks. Pärastpoole esineb eriti koolirevisjoni ja koolirevidentide nimetus koolivisitatsiooni (ja koolivisitaatori nimetuse) kõrval.

Juhtuvatel kordadel on ülemkirikueestseisja-ameti liikmed ise koolivisitatsiooni pidanud. Nii pidas 4. mail 1860 Antslas ülemkirikueestseisja-ameti kui kreisi-maakoolivalitsuse korraldusel koolivisitatsiooni selle ülemkirikueestseisja-ameti ilmlik assessor (assessor nobilis parun Maydell Krüüdneri mõisast) ja vaimulik assessor (assessor ecclesiasticus praost A. H. Willigerode Tartu-Maarjast), sest juhtus, et mõlemateks tolaeagseteks koolirevidentideks olid sama Antsla koguduse kirikueestseisja ja õpetaja.

Enamasti aga on koolivisitatsioone ehk koolirevisjone korraldatud Liivimaal koolirevidentide kaudu.

„Liivimaa Lutheri usu Maakoolide Säädus“ juulikuust 1874 määrab § 71: „Rüütli kogu ja konsistooriumi poolt äravalitsetud Maakooli revidentid peavad omas maakondades kolme kuni kuue aasta sees kõik koolid läbi katsuma.“

Liivimaa kreiskoolirevidentide instruksioon 20. I 1877 määras, et revideeritakse I. Koduõpetust, II. Koolide korraldamist ja valitsemist, III. Koolide tööd ja tulemusi. Reeglipäraselt revideerib ilmlik koolirevident koolide korraldust ning valitsust, aga koduõpetust ja koolitööd ja tulemusi vaimulik koolirevident (§ 6). Neljakümnendail aastail olid näit. Tartu ringkonna vaimulikuks koolirevidendiks Laiuse õp. Jannau, Võru ringkonnas Põlva õpetaja Schwartz.

Harilikult määras iga kreisi-maakoolivalitsus teatava turnuse korras kindlaks, kui palju ja missuguste kihelkondade koolid selles kreisis revideerimisele tulevad (§ 7).

Sellest teatatakse vastavate kihelkondade õpetajatele, et nad selleks päevaks koolialise noorsoo kokku kutsuksid, ja kirikueestseisjale, et ta visitatsiooni lõpuks koolikonvendi kokku kutsuks. Need teadaanded kandsid, samuti nagu kirikukatsumistel, „notifikatsiooni“ nimetust.

Tartu ja Võru praostkonnas peeti neid koolikatsumisi kuni 1881 kirikutes, teistes kreisides koolides.

19. I 1881 kirjutas ülem-maakoolivalitsus Tartu kreisi maakoolivalitsusele ette edaspidi koolikatsumisi pidada koolides ja Võru kreisi maakoolivalitsusele sedasama, aga lisandusega, niipalju kui võimalik silmas pidades, et Võru praostkonnas oli 17

kihelkonda 244 vallakooliga ja 20 kihelkonnakooliga, kusjuures Põlvas, Rõuges, Võnnus oli igaühes 24 kooli (vt. RKA T-VÜkeA: 37 — XI — 4, 2 P. 25 „Kirjavahetus“).

Kirikusse tuli peale laste, koolmeistrite, koolivanemate, kirikuvõõrmündrite kokku ka lastevanemaid ja teisi koguduseliikmeid. Koolirevidendid (resp. ülemkirikueestseisja-amet kui kreisi-maakoolivalitsus või selle assessorid, praost ja maakohtunik) kogunesid kiriklasse ja astusid seatud ajal ühes kohaliku õpetajaga, vahest ka kirikueestseisjaga kirikusse, kus toiming algas koguduse ja laste vaimuliku lauluga; vaimulik revident pidas kohase kõne vanematele ja lastele altaris, järgnes katsumine; toiming lõppes palvega ja õnnistusega.

Revidendid koostasid tabeli katsumise tulemuste kohta („Sentiment“) koolide järjekorras: lugemises, katekismuses ja laulmises. Visitatsiooni viib lõpule järgnev koolikonvent kohaliku kirikueestseisja juhatusel. Kujunes kombeks, et siin muude küsimuste kõrval (vt. Campenhausen § 147, 2) vastati küsimused, mis ülemmaakoolivalitsus oli üles seadnud koolirevidentidele antud instruksioonis, alates 1845. Lehekülje ühel poolel olid küsimused, seal kõrval antavad vastused tühjaks jäetud poolel.

Küsimused liigitati mõni aeg järgmistesse liikidesse: Art. I. Kodune õpetus, II. Külakoolid, III. Õpilased, IV. Õpetamine ja distsipliin, V. Õppevahendid, VI. Koolmeistrid, VII. Valve koolide järele, VIII. Kihelkonnakoolid.

Näit. 1853 oli küsimusi 66. Pärast trükiti niisugused küsimustelehed.

1874 oli liigitus:

- I. Küsimused koduse õpetuse kohta (1—4).
- II. Külakoolide kohta (5—29).
- III. Kihelkonnakoolide kohta (30—49).

Peeti ka koolmeistritega katsumisi üksikuis aineis (piiblikohtade ülesotsimine, loetu sisu kokkuvõte, piiblitlugu, raskemate kirikuviiside tundmine, kirjutamine, rehkendamine, ristiusu peaõpetused). Koolirevidendid esitavad koolikonvendile katsumise tulemused ja teevad neist tarvilikke järeldusi ning ettepanekuid ja võtavad vastu koolikonvendi soovisid ja ettepanekuid edasiandmiseks kreisi-maakoolivalitsusele. Koolirevidentidel endil neil koolikonventidel hääleõigust ei ole (vt. 1874. a. instruksioon, § 73). Koolirevidendid saadavad kreisi-maakoolivalitsusele ühes kooli-

visitatsiooni-(revisjoni-) protokolliga oma aruande, koolikonvendi algkujulise protokoll (kohaliku koguduse arhiivi jääb koopia, vt. 1874. a. instruksioon, § 73) ja tabelid, mõnikord ka kihelkonnakooli õpilaste kirjatööde ja jooniste jms. proovisid vastavate õpilaste allkirjadega.

Niisuguseid Liivimaa eesti ala koolivisitatsiooniprotokolle ja aruandeid on eriti säilinud RKA-is Tartu-Võru ÜkeA-is: a. 1841—1860 (37 — XI — 4. 1, Pakk 20), a. 1861—1882 (37 — XI — 4. 1, Pakk 21).

Missuguste kihelkondade koolide visitatsiooniprotokolle leidub ja mis aastast, seda leiame visitatsiooniprotokollide väljantavas nimestikus kihelkondade järjekorras.

Pärnu-Viljandi ÜkeA 1807—1916 Keskarhiivis koosneb vaid üksikuist arveist, kirjadest jms. Koolide kohta on I pakis hoopis vähe andmeid (vt. näit. Põltsamaa „Eduardi kool“), revisjoni andmeid ei ole üldse; mainida võiks, et 28. IV 1914 (nr. 3341) teatab maanõunikkude kolleegium kreisi-maakoolivalitsusele, et Pärnu-Viljandi kreispäev on 3 järgnevas aastaks uuesti valinud Pärnu kreisi jaoks ilmlikuks koolirevidendiks parun Stael v. Holsteini ja asemiku, Viljandi kreisi jaoks koolirevidendiks F. v. Siversi ja asemiku (II pakk).

Pärnu-Viljandi kreisi-maakoolivalitsuse koolivisitatsioonide kohta võime osalt andmeid saada mõnede vastavate koguduste arhiivist; eriti tuleks mainida Paistu koguduse arhiivis olevat sellekohast raamatut: „Tabellarisches Special-Verzeichniss des Schulbestandes und der Schulleistungen in dem Fellinschen Sprengel“. See raamat on peetud Viljandi ringkonna vaimuliku koolirevidendi, Põltsamaa õpetaja E. H ö r s c h e l m a n n'i poolt. Raamat on sisse seatud a. 1848, sisaldab kuni lk. 226 eriti 1854. a. kohta andmeid kõigis 8 kihelkonnas olevate koolide ja nende seisukorra, koolmeistrite ja nende oskuste, proovileksioonide ja palga kohta, samuti märkusi koolitabelite suhtes. Lk. 235—252 leiduvad aruanded kõigi selle praostkonna kihelkondade koolikonvendi protokollidest, kooli tabelitest ja eripealkirjade all aruanded koolirevidentide poolt peetud koolirevisjonidest neis kihelkonnas aastast 1861—64. Alguses on koolirevidendid iga aasta kõigi 8 kihelkonna koolid läbi katsunud, aga alates 1861 on nad revisjoni nii korraldanud, et nad iga 2 aasta sees kõik kihelkondade koolid on läbi katsunud.

Kihelkonnad on: Viljandi, Suure-Jaani, Helme, Kolga-Jaani, Põltsamaa, Paistu, Pilistvere, Tarvastu.

Kreisi-maakoolivalitsus vaatab läbi kooliaruanded ja peetud revisjonide aruanded oma varasuvisel plenaaristungil, teeb neist tarvilikke otsuseid ja saadab materjalid oma aruandega kuni 1. augustini Ülem-maakoolivalitsusele.

Sügisel plenaaristungil määratakse muuseas kindlaks järgneval talvel ettevõetavad revisjonid ja antakse tarvilikku juhatust kihelkonna-koolivalitsustele ja koolikonventidele. Vaheajal võib kiire iseloomuga küsimusi otsustada Ülemkirikueestseisja-amet kreisi-maakoolivalitsusena.

Ülem-maakoolivalitsuse koolinõunikud annavad omalt poolt kokkuvõtliku aasta-aruande Liivimaa koolide olukorrast vastaval aastal. Ülem-maakoolivalitsus laskis hiljemini vastavad aruanded trükkida. Kõik need aruanded räägivad 1) maakooliõpetajatest, 2) koolirevisjonidest, 3) kooliaruannetest, 4) koolitabelitest (vt. RKA T-V ÜkeA, 37 — XI — 4. 1, P. 22, a. 1848—1885). Ülemkirikueestseisja-amet saatis aruande maanõunikude-kollegiumile Liivimaa küla- ja kihelkonnakoolide seisukorra kohta (1850—59).

§ 19.

Koolikatsumistest Eestimaa.

Eestimaa oli maakoolide valitsemises ülemaks instantsiks Ülemkoolikomisjon (ehk „Ülem Maakoolikohus“), mis koosneb rüütelkonna peamehest eesistujana, 4 ülemkirikueestseisjast ja Eestimaa kindralsuperdendist.

Juurde tulid siis veel Seminaride Kuratooriumi esimees ja riigivalitsuse poolt siseministri kaudu määratav liige.

Ülemkoolikomisjonile allusid Viru, Harju, Lääne, Järva maakonna kreisi-koolinõukogud ehk kreisi-koolikomisjonid. Nende kooli-nõukogude ehk kreisi-koolikomisjonide liikmeteks olid: ülemkoolikomisjoni poolt määratav inspektor ehk revident, kes oli nõukogu juhatajaks, 2 kirikueestseisjat¹⁾, keda valib kreisi kirikueestseisjate kogu, konsistoriumi määratav vaimulik liige, 2 kihelkonnakohtu kaasistujat

¹⁾ P. Põllu „Eesti kooli ajaloo“ on kreisi-koolinõukogu, nagu ka kreisi-maakoolivalitsuse liikmete suhtes juhtunud ebatäpsusi (vt. lk. 91. 116 j.).

(talupoega). Alam instants oli kohalik kihelkonna-koolivalitsus ehk -koolikomisjon, mille esimeheks oli kihelkonna kooli-inspektor ehk kihelkonna koolirevident, keda valib kirikukonvent oma liikmete hulgast, liikmeteks üks kohalik kirikueestseisja, kohalik kirikuõpetaja, 1875. aastast alates ka üks talurahva esindaja, kelle valisid kihelkonna vallavanemad.

Koolisid katsus kreisi-koolikomisjon. Koolikatsumisi nimeatakse siin koolirevisjonideks, aga ka koolivisitatsioonideks. Kreisi-koolikomisjon visiteerib enamasti iga aasta mõne kihelkonna koolisid. Näit. revideerisid Vormsi koole Läänemaa kreisi koolirevidendi aruande järgi (1. juunist 1876) 2 kreisi-koolikomisjoni liiget.

Järvamaa kreisi koolirevidendi aruande järgi jaotasid õppeaastal 1875/76 kreisi-koolikomisjoni liikmed omavahel visiteeritavate kihelkondade koolid sel viisil ära, et parun Toll ja praost Hoffmann visiteerisid Paide ja Anna kihelkonna koole, kuna koolirevident Baranoff ja par. Rosen revideerisid Peetri kihelkonna koole.

Korraliste koolikatsumiste kõrval võeti juhtuva vajaduse puhul, näit. koolmeistri juures esiletulnud puuduste ja eksimiste pärast, ette ka erakorralisi, millede pidamine ei olnud ette teatatud.

Korralise katsumise algul pidas kreisi-koolikomisjoni vaimulik liige kohase kõne, siis lasti koolmeistril katehhiiseerida ning katsuda lapsi ja selle järele katsusid kreisi-koolikomisjoni liikmed.

Pärast ühe kihelkonna koolide katsumist peeti koolikonverentsi ühes kihelkonna-koolikomisjoniga, vastavate koolmeistrite ja koolivanemate (vahest ka kirikuvõõrmündrite) juuresolekul. Siin anti vastuseid ja seletusi vastavate koolide, koolmeistrite ja laste kohta ja tehti otsuseid ja tarvilikke järeldusi.

Kreisi-koolikomisjoni revident esitas siis aruande koolide ja katsumise kohta Ülemkoolikomisjonile (määruse järgi maikuu ja novembris), arvestades ka neid aruandeid ja statistilisi andmeid, mida pidid esitama kihelkondade koolikomisjonid kreisi-koolikomisjonile koolide seisukorra ja tegevuse kohta aprilli keskel ja 1. oktoobriks. Ülemkoolikomisjoni esimees esitab iga aasta alul aruande haridusministrile.

Keskarhiivis on rida aruandeid peetud koolirevisjonide kohta Eestimaal säilinud E. Ülemkoolikomisjoni arhiivis peaaegselt sissetulnud kirjade raamatuis.

Raamatus „Eingegangene Sachen der Oberschulcommission 1880“ (nr. 63) on ka „Anleitung für die von den Kreis-Schulcommissionen vorzunehmenden Revisionen“.

(Keskarihiivis antud seletuste järgi ei ole Eestimaa kreisi-koolikomisjonide arhivaalsid Keskarihiivis olemas, ei olevat ka selge, kas ja kus neid arhivaale veel leidub. Lubati, et järgnevatel RKA-i inspeksiooni-reisudel seda küsimust püütakse selgitada.)

§ 20.

Usuõpetuse katsumine peale maakoolide venestamist.

1885 alistati koolid haridusministeeriumile ja 1887 loodi rahvakooli-direktorite ja -inspektorite kohad. Ainult usuõpetus jäi veel kirikuõpetajate ja kirikuvalitsuse organite kontrolli alla.

Seniste maakoolide valitsusasutiste tegevust piirati sel määral, et nad sunnitud olid kuni edaspidiseni oma tegevuse seisma jätma. Usuõpetuses jätkas aga kirik ev.-luteriusuliste kooliõpilaste katsumist maarahvakoolides ja n. n. ministeeriumikoolides. Seda katsumist pidid toimetama vastavad praostid ja nende abid.

Selle katsumise jaoks oli välja töötatud eriline „visitatsioonikord“ (ärakiri RAK visitatsioonikordade kogus).

Selle korra §§ 1 ja 2 räägivad ettevalmistusest visitatsioonile: Praost annab kohalikule kirikuõpetajale ja kirikueestseisjale oma tulekust teada ja palub päevad ning tunnid kindlaks määrata, milal saab üksikuid koole koolimajades visiteerida. Ühel päeval ei saa enam kui 2 kooli katsuda. Kohalik õpetaja kutsub kantslist koguduseliikmeid, eriti laste vanemaid, visitatsioonile koolides.

Kirikueestseisja annab eelseisvast revisjonist koolides ametisolevaile isikuile ja mõisapidajaile teada ja hoolitseb, et saadetakse visitaator, tema assistent kohalik õpetaja ja kihelkonnakoolivanem koolist kooli (§ 1). Jõudnud kiriklasse, nõutab visitaator endale tarvilikud nimestikud koolide, usuõpetajate, usuõpetuse raamatute, läbivõetud aine jms. kohta (§ 2). §§ 3 ja 4 räägivad revisjonist. Visitaator peab koolides kohalolijaile lühikese tervituskõne ja laseb siis kohalikul usuõpetajal hariliku hommikupalve pidada. Visitaator ja ta abi katsuvad 1.—3. aastakäigu lapsi piiblilugemises, selle järele katehhisecrib usuõpetaja õpilasi umbes

20 minuti jooksul. Seepeale katsutakse ja hinnatakse laste teadmisi muusikuõpetuse aineis.

Iga õpilaste aastakäik saab igas õpiaines ühe hinnangu. Visitaator märgib üles katsumisele tulnud laste arvu igas koolis ja annab pärast toimunud katsumist kohalolijaile katsumise tulemused teada.

Mis visitaatoril usuõpetaja õpetamisviisi ja koolidistsipliini pidamise kohta ütelda on, ütleb ta talle nelja silma all resp. kohaliku õpetaja juuresolekul. §§ 5 ja 6 räägivad visitatsiooni lõppkoosolekust. Peale kihelkonnas olevate koolilaste katsumist kogunevad visitaatorid, kirikueestseisjad, kohalik õpetaja, visiteeritud usuõpetajad, koguduse koolivanemad ja kihelkonna koolivanem õpetajamajasse lõppkoosolekuks, kuhu kutsutakse ka kohalikud mõisapidajad ja koguduse vanemad. Visitaator teeb siin katsumise tulemused ja hinnangud teatavaks, nõuab ilmsikstulnud puuduste kõrvaldamist ja palub edaspidist usuõpetuse soodustamist ja edendamist kohaliku koguduse organite poolt (§ 5). Visitaatorid kirjutavad 3 eksemplaris aruande peetud revisjoni kohta ühes selgitavate lisanditega; 1 eksemplar läheb kogudusearhiivi, teine praostiarhiivi ja kolmas saadetakse aega viitmata Liivimaa konsisooriumile.

Niisugused olid visitatsioonide liigid ja visitatsioonide kohta käivad korraldused Vene ajal.

Vene aeg kestis kuni 1917. Pärast lühikest Saksa okupatsiooni aega a. 1918 järgnes uus Eesti iseseisvuse aeg.

VI peatükk.

§ 21.

Kirikuvisitatsioonid Eesti ajal.

Eesti ajal muutus Eesti kiriku korraldus ka selles osas, mis puutub kirikuvisitatsioonidesse. Kindralsuperdendi asemele on astunud jälle piiskopp, kes on (sega-) konsisooriumi esimeheks ja ülemaks visitaatoriks. Alale on jäänud praostid ja nende kirikuvisitatsioon. Kadunud on ülem-kirikueestseisjad ja nende visitatsioonid, kadunud kiriklikud koolivalitsusasutised ja nende koolivisitatsioonid ja -revisjonid, kadunud ka praostite ja nende abide usuõpetuse-revisjon rahvakoolides.

Murrangu- ja ümberkorraldusaegadel on kiriklikus elus ja koguduste kõlblas-usulises ja majanduslikus elus palju niisugust, mis vajab selgitust ja parandust üldises mõttes ja erilistes küsimustes.

Proovitud abinõuks on kirikuvisitatsioonid. Seepärast töötati ka Eesti ajal välja ja võeti Usuteadlaste konverentsi ja siis IV kirikupäeva poolt 14. juunil 1923 vastu „Kirikukatsumise kava“ ühes „Kirikukatsumise küsimustega“, mis siis uuesti kinnitati 1. nov. 1935 Kirikukogu poolt.

Konsistooriumi ülesandeks on „järelevalve, et kirikukatsumine sünniks Kirikukogu poolt kinnitatud visitatsioonikava järgi“ (E. E. L. u. K. Põhimäärused § 62. 11).

Selle kava järele on visitatsioonid korralised ja erakorralised. Korralisi peetakse igas koguduses võimalust mööda iga viie aasta tagant (senises kirikuseaduses oli öeldud, et määratud ala läbivisiteerimine toimub 5 aasta jooksul kindralsuperdendi poolt ja 3 aasta jooksul praosti poolt). Erakorralisi peab tarviduse nõudel konsistooriumi poolt määratud visitaator (erakorralised on varema-aegsed „speciales“). Visitaatoril peavad harilikus korras 2 vaimulikku ja 2 võõraste koguduste nõukogu liiget kaasas olema.

Eriliseks jooneks on nõukogu osa visitatsioonil. Visiitatsiooni algul vastatakse küsimused nõukogus, vaadatakse läbi ametlikud raamatud, arhiiv ja koguduse inventar. Koguduse koosolekul loetakse küsimused ühes vastustega ette ja selgitatakse koguduse elule tähtsaid küsimusi; visitatsiooni lõpul võetakse nõukogu uuel koosolekul katsumise läbi avalikuks tulnud puudusi kõne alla ja peetakse nõu nende kõrvaldamiseks.

Visiitatsiooni-jumalateenistusel katsutakse „vähemalt kahe aastakäigu leeritatuid“.

Visiitatsiooniprotokollil algkiri jääb koguduse arhiivi, üks ära-kiri saadetakse konsistooriumi ja teine praostkonna arhiivi. (Kavas on ütlemata, kes protokollil peab; praostkonna arhiivi läks muidu eksemplar vaid siis, kui oli praostivisiitatsioon.)

Kava järgi „annab visitaator kirjalikult oma otsuse katsumise tagajärgede üle ühe kuu aja jooksul kogudusele teada, mis viimasele peab saama ette loetud“. See sobiks kõige enam erakorralisele visitatsioonile; harilikul visitatsioonil tegi varemalt visitaator tavaliselt oma otsused, mis tema võimuses olid, visitatsioonil resp. sellele järgnevail päevil.

Visitatsiooni küsimused on jaotatud liikidesse:

- A. Externa (1—7).
- B. Koguduse vahekord üldkirikuga (8—10).
- C. Õpetaja ja tema töö (11—33. Endise liigituse järgi on see muidugi: Pastor eiusque labores).
- D. Köster ja tema töö. Teised koguduse töötajad (34—41).
- E. Nõukogu (42—50).
- F. Kogudus (51—77).

Loomulikult on suurem osa küsimusi endised. Ühtlasi aga peab visitatsioon silmas pidama just oleviku erilisi olukordi, mis vajavad parandust või abi või ergutust. Käesolevad küsimused arvestavad ka niisuguseid olukordi Eesti kirikus ja kiriku-, kõlblas ja usuelus.

Küs. 4 käib: Kas on kirikumaad tarvitada?

Kahjuks on ainult sellest küsimusest üksi liiga vähe kohaliku seisukorra selgitamiseks.

32. ja 39. küs. pärivad järele, kas ametikandjad õpetaja ja köster saavad koguduse poolt määratud palga ja maksud korrapäraselt kätte. Selgitamata jääb, missuguse palga ja missugused maksud. Kirikliku, majandusliku ja vaimuliku elu vapustuse aegadel on visitatsioonidel püütud ka kiriku ja õpetaja majandusliku elu seisukorda selgitada, parandada, kindlustada, selle juures oleks aga muidugi esimesel kohal pidanud seisma koguduse vaimuliku elu ülesehitus.

Teine nõrk külg kiriku korralduses oli üksikkoguduse vahekord üldkirikuga; sellest räägivad küs. 8—10.

Küsimus 61 küsib, kuidas on usuõpetuse andmine koguduses korraldatud. Peaks arvama, et ei oleks ülearune ka selgitus ja informatsioon selle kohta, missugustes koolides kihelkonnas antakse usuõpetust, kes seda annab jms.

Ajakohaselt küsitakse kirikulaulukoori järele (37), „teiste vaimulikkude töötajate“ järele (41), armastuse ja misjonitöö (58), lahkuskude (73), teiseusuliste (76) ja vennasteseltsi liikmete järele (75). Enam küsimusi on nõukogu koosseisu ja töö kohta (42—50).

Olgu veel tähendatud, et kiriku koguduste, kiriku juures asuvate kiriklike organisatsioonide ja praostkondade majapidamise revideerimiseks, neile nõu andmiseks ja mõningate Konsistooriumi ja nende vahel tekkivate majandusküsimuste selgitamiseks võib Konsistoorium ametisse seada revident-instruktooreid Kon-

sistoriumi poolt antavate juhtnööride alusel (Põhimäärused § 116, vt. ka § 152).

Enne kirikukogu kokkuastumist oli niisuguseid revideerimisi Konsistoriumi ülesandel toimetanud mitmetes kogudustes konsistoriumi majandus-sekretär.

Revident-instruktorite mainitud ülesanded tuletavad meelde endisi majanduslikke visitatsioone. Lõplikult selgub see antavatest juhtnööridest.

* * *

Meie silmade eest on üldjoontes mööda läinud ristiusu kiriku igivana korraldus, mis on püsinud ajanõudeile vastavalt enam kui 1500 a. jooksul. Kui kirikuvisitatsiooni tähendus ei oleks suur, siis ei oleks ta suutnud nii kaua tarvitusel püsida. Kiriku languse-, ülemineku-, murrangu- ja ümberkorraldamisaegadel on üheks tervendamisvahendiks, üheks tervemate jõudude koondamise ja haiguseidude allasurumise abinõuks olnud kirikuvisitatsioon. Kirikuvisitatsioonide langusajad, ühte sattudes kiriku enese langusega, on ühtlasi olnud kiriku enese langusaegadeks.

Kirikuvisitatsioonides peegeldub teatava aja ja koha kiriklik, kõlblas ja usuelu. See asjaolu elustab meis soovi, et meil käepärast oleksid kõigi aegade ja maade kirikuvisitatsioonide kohta sisulised teated ja andmed, et meil oleks olemas ristikiriku ja kristliku elu arengu kohta parimaid ajaloolisi allikaid. Aga niisugused mõtted ja soovid viivad meid kaugele unistuste valda.

Meie maa kirikuvisitatsioonide ajalugu on meile üldiselt näidanud ja selgitanud, mis ajajärkudel meie maal on toimunud kirikuvisitatsioonid ja missugusel viisil ning otstarbel ristiusu algusest kuni käesoleva ajani, et suudaksime õieti aru saada, mõista ja hinnata säilinud visitatsiooniprotokolle ja nende sisu.

Eestlaste väikesel maal rajati ristiusu kirik alles 13. sajandi I poolel ja järgneva aja jooksul hakati pidama ka kirikuvisitatsioone.

Eesti rahvas on ka kirikuvisitatsioonide, selle igivana kirikliku institutsiooni mõjusid tunda saanud, kuigi mitte päris pideval kujul. Oleks meil olemas kõigi siin peetud visitatsioonide protokollid, oleks meil üks liik parimaid kirikuloolisi allikaid võimalikus täielikkuses.

Missugused visitatsiooniprotokollid meil aga tõeliselt on säilinud, kus nad praegu asuvad ja missuguste visitatsiooniprotokollide kohta, mis praegu puuduvad, on säilinud teateid, et nad kord on olemas olnud, seda tuleks eriliselt käsitleda.

Lühendid,
mis esinevad tekstis ilma seletuseta.

AR. = Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Bd. 3, 1910.

EKA = Eestimaa Konsistooriumi Arhiiv (Riigi Keskarhiivis).

Kk = käsikiri, manuskript.

Kog. A. = Koguduse Arhiiv.

RA = Ristiusu Arkeoloogia.

RAK = Ristiusu Arkeoloogia Kabinett.

RKA = Riigi Keskarhiiv Tartus.

T-VÜkeA = Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-ameti Arhiiv.

Õ. E. S. = Õpetatud Eesti Selts Tartus.

ÜIR = Ülikooli Raamatukogu.

Referat.

Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart.

Vorwort.

Die Kirchenvisitationen haben für das kirchliche, religiöse und sittliche Leben, zum Teil auch für das kulturelle und wirtschaftliche Leben der betreffenden Zeit eine grosse praktische Bedeutung. Besonders trifft das für die alte Kirchengeschichte und die Kirchengeschichte des Mittelalters zu, aber in gewissem Sinne auch noch für die Neuzeit, speziell in Übergangsperioden. Dementsprechend besitzen auch die betreffenden Visitationsprotokolle einen grossen historischen Wert, besonders weil ihre Angaben meist von zuverlässigen Personen geprüft und kontrolliert wurden. Trotz ihrer Schlichtheit sind sie für die Charakterisierung des kirchlichen, religiös-sittlichen und kulturellen Lebens verschiedener Länder und Zeiten von grundlegender Bedeutung.

Auch in Estland hat sich eine Anzahl von Visitationsprotokollen seit dem ersten Viertel des 16. Jhs. erhalten und ist zu mancherlei Angaben von einer Reihe Forschern verwertet worden. Eine zusammenhängende Darlegung der Kirchenvisitationen im Lande der Esten ist jedoch bisher nicht geschrieben worden. Dabei leuchtet ein, dass erst die Bekanntschaft mit einer Geschichte der Kirchenvisitationen das Verständnis für diese Visitationen und die betreffenden Protokolle zu wecken vermöchte und deren rechte Bewertung und Einschätzung ermöglichen und erleichtern würde.

Einleitung.

Allgemeines über die Kirchenvisitationen in der alten und mittelalterlichen Kirche (§ 1).

Die Geschichte der Kirchenvisitationen eines bestimmten Landes können wir erst dann recht verstehen, wenn wir über die Ent-

stehung und Entwicklung der Kirchenvisitationen in der alten und mittelalterlichen Kirche im allgemeinen orientiert sind.

Einzelne für die späteren Kirchenvisitationen charakteristische Züge lassen sich bereits in der ältesten christlichen Zeit nachweisen, aber auch Kirchenvisitationen im direkten Sinne dieses Wortes begegnen wir schon seit dem 4. Jahrhundert, so bei Chrysostomos, Augustinus, Martin von Tours u. a. Auch erinnern die Synoden die Metropolen und Bischöfe an deren Pflicht die Bistümer zu visitieren¹⁾.

Im Morgenlande gebrauchte man zur Bezeichnung dieser Visitationstätigkeit meist den Ausdruck *περιοδεύειν* (herumgehen, herumreisen und dabei visitieren) und leitete davon ab *περιοδεία*, *περιοδευτής*. Auch im Abendlande begegnet man bisweilen dem entsprechenden Ausdrucke „circumire“, doch wurden hier die Ausdrücke „visitare“, „visitatio“, „visitator“ zu den eigentlichen terminis technicis.

Als Hauptaufgabe der Visitation galt in ältester Zeit die Ausrottung von Resten des Heidentums und Götzendienstes und allen damit verbundenen Vergehen, Neigungen und Gebräuchen; andererseits sollten sie zur Verbreitung und Vertiefung des Christentums und der christlichen Sitten dienen. Im Abendlande vereinigte man mit ihnen später auch die bischöfliche Konfirmation der Getauften. Ebenso war ihr Zweck die Amtstätigkeit und Lebensweise der Geistlichen zu überwachen. Für die Aufnahme und den Unterhalt des Visitators und seines Gefolges hatten die visitierten Geistlichen und Gemeinden zu sorgen. Diese Verpflichtungen gegenüber dem Visitator bezeichnete man gewöhnlich mit dem Ausdruck „procuratio“. Die Synoden suchten im Laufe der Zeiten die Prokurationen zu normieren, um einer Ausbeutung vorzubeugen. Bis zum 13. Jh. durften die Visitatoren nur Procurationen *in natura* verlangen, später auch in Geld.

Im Reiche der Franken wurden die Visitationen zu Sendgerichten (*judicium synodale*) erweitert. Im Sendgericht sollte der Bischof alle Vergehen, welche gegen Gott und die Gebote der heiligen Schrift verstießen, richten und über die Schuldigen das Urteil sprechen. Zu Beginn wurde in der Kirche Messe gelesen und dann (gewöhnlich vor der Kirche) Gericht gehalten. Anfangs

1) Um Wiederholungen zu vermeiden sind die näheren Quellenbelege meist nur im estnischen Text angegeben und sind dort nachzusehen.

wurden nur öffentlich begangene Sünden gestraft; später sollte der Visitator auch geheime Sünden untersuchen und strafen. Letzteres sollte durch die vereidigten Sendzeugen (*testes synodales, juratores synodi*) ermöglicht werden. Die Sendzeugen waren eidlich verpflichtet alle ihnen bekanntgewordenen Vergehen eines bestimmten Gebiets dem Visitator, ohne jegliche persönliche Rücksichtnahme, anzuzeigen. Wahrscheinlich gab es bereits vor diesen Sendzeugen¹⁾ in den Dörfern vereidigte Männer (s. g. weltliche Landdekane), welche die eidliche Pflicht hatten Vergehen, wie insbesondere mangelhaften Kirchenbesuch und Arbeit am Feiertage, ihren Pfarrern mitzuteilen.

Diese Einrichtung bestand an manchen Orten noch zur Zeit des Instituts der Sendzeugen, und sie ersetzte zunächst noch die Tätigkeit der Sendzeugen an Orten und in Dörfern, wo es noch keine Sendzeugen gab. Bald fielen diese weltlichen Landdekane (Zehntner) wohl häufig mit den Sendzeugen zusammen, da die letzteren wohl häufig aus der Zahl der Dorfältesten und Dorfzehntner (Dorfdekane) gewählt wurden. Wie in der Beichte dem Beichtenden seitens des Beichtvaters Fragen vorgelegt und in den Beichtbüchern die Vergehen an der Hand von Fragen erörtert werden, so wurden auch bei der Visitation bald Visitationsfragen gestellt, um die Vergehen und Sünden, ihre Motive und die Umstände, unter welchen sie begangen worden waren, offenzulegen sowie auch um die den Umständen entsprechenden Mittel zur Besserung zu erörtern und ausfindig zu machen.

Aus älterer Zeit haben sich solche Visitationsfragen (und Visitationsfragestücke) besonders reichhaltig und zuverlässig bei Regino von Prüm (Regino Prumiensis abbas † 915) erhalten. In dem I. Buche seines Werkes „*De ecclesiasticis Disciplinis*“ sind 95 Fragen angeführt, die sich auf die Kirche und den Priester, seine Amtstätigkeit und Person beziehen. Die 89 Visitationsfragen des II. Buches beziehen sich auf die Sünden und Vergehen von Laien und weltlichen Personen.

Die Fragen und Verordnungen gründen sich hauptsächlich auf die Kanones und Vorschriften der Synoden. Die Visitationen und Synoden standen miteinander in engem Zusammenhang. Dem Sendgericht waren alle Einwohner des Bistums unterstellt. Alle, welche ohne genügende Gründe der Visitation fern blieben,

1) Anders Dove in „Zeitschrift für Kirchenrecht“ IV 42 ff.

wurden mit Exkommunikation bedroht. Ausser geistlichen Bussstrafen wurden auch Freiheit und Ehre beschränkende Strafen verhängt. Allmählich wurden für die Freien auch Geldstrafen zugelassen, während die Unfreien statt dessen gewöhnlich „zu Haut und Haar“ gestraft wurden. Zweifelsohne haben die Visitationen im Laufe der Zeiten viel zur Erziehung und Disziplinierung der christlichen Völker und zur Gesundung des Volkslebens beigetragen. Doch kamen, besonders im späteren Mittelalter, auch Schattenseiten zum Vorschein, welche die Visitationen zum Teil in Verfall brachten.

Von solchen Schattenseiten könnten wir folgende nennen: 1) das Anwachsen der Prokurationen, wobei seit 1298 ev. auch Geld verlangt werden durfte; 2) das immer häufiger werdende Überlassen der Visitationen durch die Bischöfe, welche inzwischen staatliche Verpflichtungen übernommen hatten, an ihre Abgesandten und Vikare, vor allem an die Archidiakonen. Letztere begannen im 13. Jh. selbständig zu visitieren und die bischöflichen diesbezüglichen Rechte zu beanspruchen und auszuüben. Auch die Zulassung von Geldstrafen an Stelle der kanonischen Strafen hat den Verfall begünstigt, sowie auch das Bestreben der Städte, der Klöster und des Adels von der Unterordnung unter das Sendgericht freizukommen. Das Tridentinische Konzil hat dann die Visitationen der katholischen Kirche wieder geregelt und geordnet.

I. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten während der Herrschaft der katholischen Bischöfe und des Ordens.

Wir wenden uns nun der Frage nach den im Lande der Esten stattgehabten Kirchenvisitationen zu. Wenn wir in den ältesten altlivländischen kirchengeschichtlichen Quellen nach Angaben über etwa im Lande der Esten (ev. auch im Lande der Liven) stattgefundene Kirchenvisitationen suchen, so finden wir in der ältesten livländischen Chronik einige Angaben über die Reisen und die dabei ausgeführten Handlungen des päpstlichen Legaten Wilhelm von Modena im Lande der Liven, Letten und Esten in den Jahren 1225 und 1226 (§ 2). Beim näheren Zusehen erhebt sich die Frage, ob diese Reisen und die dabei

ausgeführten Handlungen etwas mit einer Visitation zu tun gehabt hätten.

Um diese Frage zu entscheiden, haben wir einerseits folgendes zu beachten: der päpstliche Legat, der mit uneingeschränkter Vollmacht ausgestattet war, hatte schon an sich das Recht zu visitieren; Wilhelm reiste mit einem Gefolge von geistlichen und weltlichen Personen; der Hauptzweck seiner Reisen bestand darin, an Ort und Stelle mit der wirklichen Lage der Dinge bekanntzuwerden, christliche Gottesdienste und Predigten zu halten, zu ermahnen und zu warnen, Streitigkeiten zu schlichten und ihnen vorzubeugen, auch gerichtliche Urteile (judicia) zu fällen; auf die Reisen folgte eine feierliche Kirchenversammlung oder ein Konzil in Riga in der Fastenzeit des Jahres 1226. Das sind alles Züge, die den Kirchenvisitationen entsprechen oder an sie erinnern. Andererseits bezeichnet der Verfasser der Chronik diese Reisen nicht mit dem Namen „Visitation“, es werden auch keine Sendzeugen erwähnt u. ä., was ja bei der damaligen Lage der Dinge uns ganz natürlich erscheinen muss. In Anbetracht des Gesagten könnte man die Reisen und die dabei ausgeführten Handlungen des Legaten am besten als „ausserordentliche Visitation“ bezeichnen. Ähnlich verhält es sich mit der erwähnten feierlichen Kirchenversammlung: am besten könnten wir sie als „ausserordentliches livländisches Konzil“ bezeichnen.

Nachrichten über ordentliche Kirchenvisitationen im Lande der Esten (§ 3).

Es fehlt nicht an Nachrichten darüber, dass von Anfang an ordentliche Kirchenvisitationen in allen Bistümern in Aussicht genommen waren. Die Art und Höhe der Prokurationen war sowohl im bischöflichen als im Ordenslande festgesetzt. Dass es sich dabei nicht um bloss beabsichtigte, tatsächlich aber überhaupt nicht zur Ausführung gelangte Visitationen gehandelt habe, kann man z. B. schon daraus schliessen, dass in den Streitigkeiten mit den Vasallen, Städten und Orden wegen der Prokurationen und des Sendkorns die Vasallen, Städte und der Orden ihre ablehnende Haltung nie damit begründet haben, dass Visitationen ja tatsächlich gar nicht stattgehabt hätten, obwohl eine solche Begründung, wenn sie wirklich den Tatsachen entsprach, doch von evidenter Beweiskraft hätte sein müssen.

Aus dieser Sachlage müssen wir folgern, dass während der Herrschaft der katholischen Bischöfe und des Ordens tatsächlich Kirchenvisitationen und Sendgerichte im Lande der Esten bestanden haben. Eine andere Frage ist natürlich, wie oft damals solche Visitationen gehalten worden sind. Auch in diesem Lande war, wie aus späteren Nachrichten zu ersehen ist, das Sendgericht mit der Konfirmation der Getauften verbunden, und auch hier waren aus dem Volk gewählte vereidigte Sendzeugen (*testes synodales*) angestellt. In späterer Zeit kamen auch hier für Freie Geldstrafen in Anwendung.

Belebung der Sendgerichte durch diesbezügliche Vorschriften der Provinzialsynoden (§ 4).

Jedesmal, wenn Neuerungen im Lande nötig geworden waren und man sie verwirklichen wollte, betonte man als ein Hauptmittel für ihre Durchführung Kirchenvisitationen und mit ihnen zusammenhängende Synoden. Das kam auch auf manchen Landtagen, wo Reformen geplant wurden, zum Ausdruck, wie beispielsweise auf dem Landtag in Walk im Jahre 1422. Von noch grösserer Bedeutung waren in dieser Hinsicht die beiden 1428 und 1437 in Riga abgehaltenen Provinzialsynoden, welche unter der Leitung des Erzbischofs Henning Scharpenberg stattfanden. Besonders wichtig waren die diesbezüglichen Bestimmungen (*statuta*) der Provinzialsynode des Jahres 1428. Im 10. §-en wird hier ausgeführt, dass in bezug auf Visitationen und Prokurationen die auf Verjährung fussenden Vorwände und Begründungen keine Geltung haben sollten. Aus dieser Bestimmung lässt sich zugleich schliessen, dass an manchem Ort längere Zeit keine Visitation gehalten worden war; andererseits könnte man wiederum aus dieser Bestimmung folgern, dass Visitationen stattgefunden hatten, bei denen die Entrichtung von Prokurationen verlangt wurde.

Aus den Bestimmungen und Ausführungen dieser Provinzialsynoden geht hervor, dass als Visitor zu jener Zeit der Bischof oder sein Stellvertreter gilt. Der Archidiakon scheint hier kein selbständiges Visitationsrecht besessen zu haben. Die nahen Beziehungen der Sendgerichte zu den Provinzial- und Diözesan-Synoden sind jedenfalls ganz augenscheinlich. Als Hauptaufgabe der Visitation galt in jener Zeit die religiöse und sittliche Hebung der Landbevölkerung; für die Erreichung dieses Zweckes bildete

aber eine moralische, religiös-sittliche und geistige Hebung des geistlichen Standes und eine bessere Beherrschung der Volkssprache seitens der Geistlichkeit die unbedingte Voraussetzung. Die Visitationen und Synoden sollten daher auch diese letzteren Aufgaben im Auge behalten.

Die Reformsynoden und die beiden livländischen Provinzialsynoden liessen es sich angelegen sein, den Bischöfen die Visitationspflicht in allem Ernst einzuschärfen und vorzuhalten. Die diesbezüglichen Vorschriften und Anregungen mussten das Bewusstsein der Pflichtmässigkeit der Visitationen beleben und stärken.

Allein die damalige äussere Lage der Dinge in Livland war einer Reformbewegung nicht günstig, vielmehr hinderlich. Das Verhältnis des Ordens zu dem Erzbischof (und den Bischöfen) war ein gespanntes und führte schliesslich zum Bürgerkriege (1481—91). Unter solchen Umständen behinderte der Orden innerhalb seines Gebiets die ordnungsgemässe Ausübung von Visitationen durch Prälaten und besonders durch den Erzbischof.

Der Orden beanspruchte sogar das Visitationsrecht in der Rigaschen Kirche, ebenso wie in Kurland für sich. Erst als 1492 Frieden geschlossen worden war und der tüchtige Ordensmeister Wolter v. Plettenberg 1502 glänzende Siege über die Russen erfochten hatte, wurden die kirchlichen Reformbestrebungen wieder aufgenommen, und das musste auch den Visitationen zugute kommen.

Die wichtigsten Visitationen aus der Schlussperiode der Herrschaft der katholischen Kirche (§§ 5—7).

Sichere Kunde haben wir von Visitationen des öselschen Bischofs Johan Orgas (1491—1515) und besonders des öselschen Bischofs Johan Kyvel (1515—27). Orgas konnte auf Grund seiner Visitationen feststellen, dass dort, wo die Priester nicht auf der Höhe ihres Berufes standen, auch das Volk undiszipliniert und verdorben war. Er berief sowohl Laiensynoden als Klerikersynoden und erliess auch eine Reihe von Vorschriften für den Klerus, auch hinsichtlich des geistlichen Unterrichts des Volkes in der Muttersprache. Er fand, dass besonders die Kenntnis der 10 Gebote mangelhaft war, und gab den Priestern kurze lateinische Erklärungen zu den einzelnen Geboten als Richtschnur.

Bischof Kyvel setzte Orgas' Arbeit mit Erfolg fort und wurde hierin auch vom Erzbischof Jasper Linde (1509—24) unterstützt. Die Führer der Reformbewegung beschlossen im Lande eine Lateinschule zu gründen zur Vorbereitung einheimischer Priester aus dem Volke, die mit den Lokalzuständen bekannt waren und die Volkssprache beherrschten. Leider liess sich dieser anerkennenswerte Plan nicht mehr verwirklichen. Kyvel versorgte 1517 seine Priester mit einer approbierten estnischen Übersetzung der wichtigsten Katechismus-Abschnitte und erliess für sie nützliche Vorschriften.

Die älteste Visitationsordnung (in 88 Punkten), die wir besitzen, stammt von ihm (wohl aus dem Jahre 1519), und ebenso stammen von ihm die ältesten Visitationsprotokolle (4 Inventarverzeichnisse und 9 Visitationsprotokolle aus den Jahren 1519—1522). Die Visitation wird von ihm als „*Sinodalis visitatio*“ resp. „*Sinodus*“ bezeichnet.

Auch in Reval wurde 1501 und 1505 vom Bischof Nikolaus Roddendorp (1493—1509) in der Nikolai-Kirche „Send“ gehalten und wurden dabei die Getauften konfirmiert. Dieses Sendgericht findet aber nicht den Beifall der Kirchenvormünder, welche über die Ausgaben unwillig sind. Zur Zeit des Bischofs Johannes Blankenfeld sucht man in Reval und in Dorpat das Sendgericht zu verhindern, was aber nicht gelingt.

Auch die Vasallen sind gegen das Sendgericht, vor allem gegen das geistliche Gericht des Bischofs, und wollen das „Sendkorn“ nicht hergeben, z. B. im Jahre 1527 u. s. w.

Der Erzbischof Wilhelm von Brandenburg beabsichtigte noch im Jahre 1541 zu visitieren. Andererseits musste der Kampf gegen die vordringende Reformation das Abhalten von Sendgerichten noch mehr erschweren.

Wir könnten aber jetzt fragen: hat man unter solchen Umständen nicht begonnen protestantische Kirchenvisitationen zu veranstalten, besonders in den Städten, wo der Protestantismus die Übermacht über den Katholizismus erlangt hatte?

Im Mutterlande der Reformation hatte man besonders 1527/28 auf kurfürstlichen Befehl begonnen, Kirchenvisitationen zu veranstalten. Der Kurfürst ernannte auf eine diesbezügliche Bitte Luthers und seiner Gehilfen Visitatoren und gab ihnen eine

entsprechende „Instruktion“. Die Hauptaufgabe der Visitatoren sollte in der Nachprüfung bestehen, ob die evangelische Lehre und die evangelischen Sitten in Gemeinden und Schulen Wurzel gefasst hätten. Wenn das nicht der Fall war, sollten sie dazu beitragen, dass dieses geschähe, und sollten auch die evangelischen Kirchen und Geistlichen materiell sicherstellen.

Melanchthon verfasste 1528 eine Visitationsordnung (unter Beihilfe Luthers und Bugenhagens) „Unterricht der Visitatoren an die Pfarhern ym Kurfürstenthum zu Sachsen“. Fast in allen protestantischen Ländern entstanden nun Kirchenordnungen, in denen auch Kirchenvisitationen vorgesehen waren und eine bedeutende Stelle einnahmen. So entstand z. B. auch in Kurland die „Kurländische Kirchenordnung“ von 1570.

In manchen Gegenden Kurlands, welches zu einem Herzogtum unter polnischer Oberhoheit geworden war, hatte man schon seit 1560 begonnen Visitationen zu veranstalten.

Im übrigen Alt-Livland ist aber von veranstalteten evangelischen Kirchenvisitationen nichts zu hören. Hier fehlte der evangelische Landesherr mit seinen diesbezüglichen Verordnungen und mit seinem Beistande: die Bischöfe und der Orden blieben nämlich bis zum Untergang des Ordensstaates katholisch. Ausserdem ist schon erwähnt worden, dass die Vasallen und Städte sich zu den Visitationen ablehnend verhielten. Auf ihre Unterstützung wäre nur dann zu rechnen gewesen, wenn ihnen bei der Visitation eine massgebende Stellung zugebilligt worden wäre.

Wohl haben die Städte 31. I. 1533 geplant, für die Städte einen gelehrten Mann zu verschreiben und ihn „anstatt eines Superintendenten“ anzustellen, der unter anderem auch eine Stadt nach der anderen visitieren sollte. Aber dieser Plan ist nicht verwirklicht worden. Ebenso wenig ist wohl auch die Vereinbarung der livländischen Ritterschaft und der Städte vom 15. I. 1598 zur Ausführung gelangt, nach der ein Generalsuperintendent für Riga und das ganze Land bestellt werden sollte. Dieser Generalsuperintendent sollte wenigstens einmal jährlich das Land visitieren. Diese Massregel bezweckte wohl den Protestanten auch die Möglichkeit zu bieten sich gegenüber der Gefahr seitens des Katholizismus während der polnischen Herrschaft in Livland zusammenzuschliessen.

II. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen in Livland während der polnischen und auf Ösel während der dänischen Zeit (§§ 8 und 9).

Während der polnischen Zeit gelangte die Gegenreformation auch nach Livland. Auf dem Lande waren damals noch starke katholische Reminiszenzen vorhanden und wurden die Jesuiten meist mit Freuden empfangen. In den grösseren Städten leisteten jedoch die Lutheraner der Rekatholisierung hartnäckigen Widerstand. Die Kriege hatten die Kirchen zerstört, das Kirchenvermögen vernichtet und die Gemeinden dezimiert. Der Krieg mit den Schweden flammte mehrmals auf und drohte die konfessionelle Lage in entsprechender Weise zu ändern. Unter solchen Verhältnissen erwiesen sich die Kirchenvisitationen zur Klärung und Verbesserung der kirchlichen Zustände als unumgänglich notwendig. Das Tridentinische Konzil hatte durch entsprechende Verordnungen die Kirchenvisitationen zu heben und zu erneuern versucht.

Es wurde wieder geltend gemacht, dass die Bischöfe selbst die eigentlichen Visitatoren zu sein und persönlich zu visitieren hätten und nur im Verhinderungsfalle ihren Generalvikar mit der Visitation beauftragen dürften. Die Visitation sollte in christlicher Liebe und ohne Eigennutz geschehen.

Den Hauptzweck der Visitation sah man in jener Zeit in der Erhaltung des rechten (katholischen) Glaubens und in der Vertreibung der Ketzerei. In Livland visitierte 1584 Kardinal Georg Radziwill, der im Lande zu seinem Unwillen noch mehrere lutherische Geistliche vorfand. Das in italienischer Sprache verfasste Protokoll hat sich erhalten. Auch die polnischen Revisionen vom Jahre 1582 und besonders vom Jahre 1599 berücksichtigten in grossem Umfange kirchliche Verhältnisse und Zustände, so dass sie hierin den Kirchenvisitationen ähnelten. Aus der Revision 1599 lässt sich eine aufsteigende Tendenz des katholischen Kirchenwesens erkennen.

1610 jedoch war das Land infolge des schwedisch-polnischen Krieges stark verwüstet, die Gemeinden waren dezimiert und das Kirchenwesen zerrüttet.

Der katholische Wendensche Bischof Otto Schenking erbat sich vom päpstlichen Legaten einen ausserordentlichen

päpstlichen Visitor zur Untersuchung und Emendierung der von den Kanonikern verursachten Ärgernisse. Zum apostolischen Visitor über die Kirchen und die kirchlichen Personen des ganzen Landes wurde 10. III. 1610 der päpstliche Protonotar Joannes Maria Belletto ernannt. Seine Hauptaufmerksamkeit richtete Belletto auf das Wendensche Domkapitel und die Kleriker überhaupt. Zu ihrer notwendigen Belehrung verfasste er die „Constitutiones“, deren letztes Kapitel von den Visitationen in Anlehnung an das Tridentinum handelt.

Auf der Synode in Riga 1611 wurden die Tridentinischen Bestimmungen und die „Constitutiones“ zur Richtschnur erhoben.

Auf Grundlage der angenommenen Visitationsordnung fand vom 6. VIII bis zum 11. X. 1613 eine Generalvisitation statt. Es visitierte der bischöfliche Vikar Archidiakon Johann Tecnon (U. J. D.) in Begleitung des Rigaschen Jesuitenpaters Erdmann Tolgsdorff.

Die vom Tridentinum den Visitationen zugewiesene Aufgabe beseelte den Visitor. Er suchte jetzt auch aus den Städten lutherische Geistliche zu vertreiben, wie es z. B. mit dem estnischen Pastor in Dorpat geschah. Doch auch die Zahl der katholischen Priester im Lande hatte sich wieder verringert. Trotzdem konnte die endgültige Rekatholisierung der Landbevölkerung nur eine Frage der Zeit sein. In den grösseren Städten widersetzten sich die Lutheraner nach Möglichkeit, bis endlich auch Livland unter eine protestantische Regierung kam, wie das auf Ösel und in Estland der Fall war.

Auf der Insel Ösel erschien Herzog Magnus als lutherischer Bischof im Jahre 1560, also etwas früher als die Schweden in Estland. Auch waren die lutherischen Einflüsse hier beständiger als in Estland, wo die Kämpfe mit den Russen mit wechselndem Erfolg noch lange andauerten. Magnus besetzte auch das frühere Ordensland mit Soneburg, ebenso die Insel Moon. Auf die Wiek und die Insel Dagö musste er aber schliesslich endgültig zugunsten der Schweden verzichten.

Auf Ösel wurde 1562 die Dänische Kirchenordnung vom Jahre 1537 eingeführt (später auch die Ergänzung vom 27. III. 1629). Diese Kirchenordnung kennt keine Konsistorien. Die Superintendenten, welche in Dänemark den Bischofstitel tragen, sind königliche Beamte, die die Kirchen verwalten und in ihrem Bezirk die Kirchenvisitation ausüben. Über kirchliche Klagen hatte das

Schlossgericht in Arensburg zu entscheiden, welches aus den Landräten unter Vorsitz des königlichen Statthalters bestand. Nur bei der Verhandlung besonders wichtiger Angelegenheiten war auch die Geistlichkeit vertreten.

Der Superintendent wohnte in Arensburg und war wohl schon damals zugleich Oberpastor an der Kirche in Arensburg.

Kirchlich war Ösel in 2 Bezirke geteilt: in den Bezirk von Arensburg und den Bezirk von Soneburg. Alte Gewohnheiten und Gebräuche im kirchlichen und religiös-sittlichen Leben wurden zur dänischen Zeit mehr geduldet als während der in dieser Hinsicht strengeren schwedischen Zeit.

Als Ösel 1645 unter die schwedische Herrschaft gelangt war, visitierte der estländische Bischof Ihering 1647 die öselschen Kirchen. Er musste zugeben, dass das religiöse und geistige Leben auf Ösel im allgemeinen nicht niedriger stehe als auf dem Festlande.

III. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen während der schwedischen Zeit. Agricola und Dubberch (§ 10).

Die evangelischen Kirchenvisitationen begannen hiezulande zuerst in Estland während der schwedischen Zeit durch den Bischof Christian Agricola und den Dompropst David Dubberch.

Bischof Agricola erhielt am 6. Januar 1586 vom schwedischen König die nötige Vollmacht und eine „Instruktion“ zum Visitieren, die wohl Agricola selbst in der Hauptsache verfasst hatte. Aufgabe der Visitationen war die Aufrechterhaltung der rechten reinen Lehre und der christlichen Disziplin. In der Instruktion finden sich auch 31 Fragen, die an den Pastor persönlich zu richten waren, und 28 Fragen, welche an die Gemeinde zu richten waren. Agricola hat nur an wenigen Orten visitieren können, denn schon am 19. II. 1586 erteilte ihn der Tod.

Dubberch setzte in sehr ausgedehntem Umfange die Visitationen fort, und zwar bis zu seinem Tode 1603. Dubberch hat auch den Entwurf einer Visitationsordnung („Ordenunge . . .“) oder gar eine vollständige Visitationsordnung ausgearbeitet. Zur Visitationskommission gehörten zu dieser Zeit neben geistlichen Personen auch weltliche aus dem Adel. Neben der Untersuchung

der Amtstätigkeit und Lebensweise des Pastors wird auch auf seine Kenntnis der Volkssprache geachtet. In dem Entwurf wird auch von Synoden geredet, auf welchen ausser geistlichen auch weltliche Personen anwesend sein sollten. Von allen Kirchspielen sollten Nachrichten über ihre Geistlichen und deren Familien gefordert werden. Nur einzelne Visitationsprotokolle Dubberchs haben sich erhalten, meist sind es nur Extrakte. Dubberch hat versucht auch den materiellen Besitzstand der Kirchen sicherzustellen und die verlorenen Dokumente durch neue Zeugnisse zu ersetzen. In manchen Gemeinden hat er den Grund für die ältesten Kirchenbücher gelegt. Die Ergebnisse seiner Visitationsarbeit sind für die Bestrebungen der nächstfolgenden Zeit von grosser Bedeutung gewesen.

Die Visitation des bischöflichen Visitators Rudbeckius in Estland im Jahre 1627 (§ 11).

Laut der von König Gustav Adolf dem Bischof Rudbeckius ausgestellten „Instruktion“ sollte er über den Zustand der Kirchen und Schulen Klarheit verschaffen, die Ursachen der Mängel beseitigen, ein Kirchenkonsistorium gründen und eine Kirchenordnung für die Provinz ausarbeiten, auch untüchtige Geistliche beseitigen und tüchtige an ihre Stelle setzen. Diese Tätigkeit des Visitators sollte sich ursprünglich auch auf Livland und Ingermanland erstrecken, jedoch musste Rudbeckius sich schliesslich mit der Visitation Estlands begnügen.

Rudbeckius kam an der Spitze einer geistlichen Kommission nach Estland. Pastor Martinus Laurentius Aschaneus war sein öffentlicher Notar.

Rudbeckius verschaffte sich Dubberchs Visitationsprotokolle zur Einsichtnahme. Es stellte sich heraus, dass nach Dubberch bis zum Jahre 1627 keine Visitationen mehr veranstaltet worden waren. Erst im Februar 1627 hatte der schwächliche Superintendent Nils Gaza 13 Kirchspiele mit ziemlich geringem Erfolge visitiert.

Durch Rudbeckius oder in seinem Auftrage wurden die Domkirche und Domschule in Reval und einige Kirchspiele auf dem Lande visitiert. Auch schickte er Gaza mit einigen Kommissionsgliedern zum Visitieren nach Allentacken, Narva und Ingermanland. Diese Visitation sollte man nicht mit der eigenen Visitation

Gazas im Februar 1627 verwechseln, wie das meist geschehen ist. Rudbeckius konnte unmöglich alle estländischen Kirchspiele an Ort und Stelle selbst visitieren, darum berief er nach Reval eine Provinzialsynode und beschied zum 30. Juli alle Geistlichen und Pädagogen nach Reval zur Rechenschaftsablage, wobei sie die nötigen Zeugnisse und Dokumente mitnehmen sollten; aus jedem Kirchspiel sollten wenigstens 4 Bauern höheren Alters und erprobten Glaubens mitkommen, um Zeugnis von der wirklichen Lage der Dinge im betreffenden Kirchspiel abzulegen.

Die Pastoren und der Rektor der Domschule hatten vor dem Visitor oder seinen Gehilfen gleichsam Probepredigten zu halten. Es wurde examiniert, ordiniert, den schuldigen Pastoren wurden Verweise erteilt, 3 wurden ihres Amtes entsetzt, und auch manche weltlichen Personen wurden mit Kirchenstrafen belegt. Die Synodalarbeit dauerte vom 6. bis zum 26. August. Rudbeckius verliess Reval am 15. Oktober. Obwohl Rudbeckius zum Teil wegen des Widerstandes des Adels, des Magistrats und des Stadtkonsistoriums nicht alle wichtigen Fragen zu lösen vermochte, hat er doch den Bestand der Geistlichkeit und das kirchliche Leben gereinigt, hat das Land in 6 Propstbezirke eingeteilt, das Halten von Visitationen und Synoden geregelt und geordnet, die Gründung des Konsistoriums angeregt und angeordnet und die Bestimmung hinterlassen, dass nur solche Kandidaten angestellt werden sollten, die in der Domkirche eine estnische Predigt zu halten vermochten.

Die Visitationen des Bischofs Joachim Jhering und seiner Nachfolger in Estland (§ 12).

Der tüchtige Bischof Joachim Jhering (1638—57) hat sein Bistum bis zum Jahre 1655 dreimal durchvisitiert. Das Konsistorium und die Visitationskommissionen bestanden nur aus geistlichen Personen, was dem Adel nicht gefiel und weswegen die Junker der Visitation meist fernblieben, bisweilen sogar auch ihre Untergebenen vom Erscheinen zurückhielten.

Bei der Visitation wurden Visitationspredigten gehalten (es haben sich etliche solche Visitationspredigten in estnischer Sprache erhalten), auch wurde schon katechisiert. Grosses Gewicht wurde auf die Untersuchung und Bestrafung von Vergehen gelegt, wie denn die Disziplin nach Sitte der schwedischen Kirche eine sehr

strenge war. Waren spezielle Untersuchungen und besondere Massregeln notwendig, so wurden „visitationes speciales“ angeordnet.

Von den Kirchspielspredigern verlangte Jhering das Halten von Lokalvisitationen in ihren Kirchspielen.

Zusammen mit dem Bischof Jhering hat auch der Propst Heinrich Stahl nicht selten visitiert. Er wurde später Superintendent von Narva und Ingermanland, zeitweilig auch von Allentacken, und hat dann mit altem Eifer selbständige Visitationen gehalten.

Jherings Nachfolger haben im allgemeinen nicht so eifrig visitiert. Von seinen Nachfolgern hat vielleicht noch der Bischof Joachim Salemann (1693—1701) am meisten visitiert. Auch hatte das Revaler Stadtkonsistorium manche Gebiete der Visitation des Bischofs und des Domkonsistoriums entzogen.

Die Visitationen in Livland während der schwedischen Zeit (§ 13).

Ähnliche Nachrichten wie in den Visitationsprotokollen enthalten die Schwedischen Revisionen vom Jahre 1624 und 1630. Der Hauptvisitor Livlands war zunächst der Superintendent Hermann Samson, der 1630 eine „Relation“ über den Zustand der livländischen Kirchen auf Grund der auf den Visitationen gewonnenen Kenntnisse durch den Generalgouverneur Johann Skytte dem König überreichen liess. Auch Georgius Mancelius hatte 1630 vom Generalgouverneur die Vollmacht zum Visitieren im Dörptschen Sprengel erhalten.

Johann Skytte hat im Jahre 1633 eine Konsistorial- und Visitationsordnung herausgegeben, in der die Lokalvisitationen, die Visitationen des Propstes in Verbindung mit dem Unterkonsistorium und die des Superintendenten in Verbindung mit den Synoden vorgesehen und geordnet sind. 1638 wurden seitens des Oberkonsistoriums Visitationsfragen veröffentlicht. Das s. g. gemischte Konsistorium wurde 1648 von der Königin Christina in ein rein geistliches umgewandelt. Infolgedessen begann der Superintendent Johann Stalenus auch die Visitation ohne weltliche Mitglieder nach schwedischem Muster zu halten, worin er aber schliesslich von der Regierung nicht unterstützt wurde.

1650 wurde in jedem Kreise ein Oberkirchenvorsteher-

Amt errichtet, also im estnischen Teil Livlands in dem Pernauschen und dem Dörptschen Bezirk. An der Spitze des Oberkirchenvorsteher-Amtes stand ein Landrat. Jedes Oberkirchenvorsteher-Amt hatte die Kirchen seines Bezirks hinsichtlich ihres äusseren Zustandes und der äusseren Ordnung zu visitieren. Diese Visitationen könnte man demnach als wirtschaftlich-ökonomische bezeichnen.

1660 wurde zum livländischen Superintendenten Johann Georgii Gezelius ernannt, der die livländischen Verhältnisse gut kannte und in seinem Amte tüchtig war. Er visitierte persönlich fast alle livländischen Gemeinden während der Jahre 1663—65. Seine Grundsätze hinsichtlich der Visitation lernen wir am besten aus der von ihm verfassten „Livländischen Kirchenordnung“ kennen. Er wurde 1665 Bischof von Åbo.

Nach ihm wurde im estnischen Teile Livlands der frühere Professor Georg Preussius (1665—75) Superintendent, im livisch-lettischen Teile Johann Fischer, der nach dem Tode des Preussius s. g. Generalsuperintendent von ganz Livland wurde. Auf Fischers Vorschlag wurde eine Königliche General-Kirchenkommission eingesetzt, welche den Zustand aller Kirchen im Lande untersuchen und Mängel, welche eine schnelle Abhilfe verlangten, an Ort und Stelle selbst beseitigen sollte. Die Protokolle dieser Kommission (1677, 1679—1685) erinnern in vieler Hinsicht an Visitationsprotokolle. Auch gewöhnliche Generalvisitationen hat Fischer 1687 über ganz Livland gehalten.

Das livländische Oberkonsistorium war 1662 „auf die wiederholten Bitten der Ritterschaft hin“ wieder in ein gemischtes umgewandelt worden, jedoch mit dem Unterschiede, dass die Leitung im Oberkonsistorium jetzt der Superintendent besitzen und der Direktor sich mit der zweiten Rangstelle begnügen sollte.

Auch auf der 1645 schwedisch gewordenen Insel Ösel wurde 1650 ein Superintendent ernannt, ein gemischtes Konsistorium gegründet und dem Superintendenten eine Instruktion zur Abhaltung von Visitationen gegeben.

Kirchenvisitationen auf Grundlage des Schwedischen Kirchengesetzes vom Jahre 1686 (§ 14).

Das Schwedische Kirchengesetz vom Jahre 1686 wurde in Estland mit einigen kleineren Änderungen 1694 eingeführt. Die

Unterkonsistorien und die Stadtkonsistorien in Reval, Dorpat, Pernau wurden aufgehoben; das Livländische Oberkonsistorium und das Öselsche Konsistorium wurden in rein geistliche Konsistorien umgewandelt.

Aufgehoben wurde das Oberkirchenvorsteheramt, und die wirtschaftlich-ökonomischen Visitationen sollten von nun an von den königlichen Ökonomie-Statthaltern gehalten werden, da durch die Güterreduktion die meisten Pastorate zu königlichen Pastoraten geworden waren; von den Kirchenvisitationen handelt das Schwedische Kirchengesetz im 24. Kapitel. Durch die Einführung des Schwedischen Kirchengesetzes wurde die Abhaltung von Kirchenvisitationen im allgemeinen vereinheitlicht. Dem Anscheine nach konnte eine gewisse Verschiedenheit in den Visitationsfragen bestehen bleiben, da Visitationsfragen im Schwedischen Kirchengesetz nicht enthalten waren.

Auf der Dorpater Synode 19.—22. VII. 1693 wurde darauf hingewiesen, dass die Visitationen nach dem Schwedischen Kirchengesetz ohne weltliche Kommissionsmitglieder stattfänden. Die Folge sei, dass die Gutsbesitzer und Arrendatoren den Visitationen fernblieben und die Visitatoren und die Visitationsbeschlüsse missachteten. Ferner werden in einer Eingabe an den Generalgouverneur Hastfer die Mängel der kirchlichen Bauten, der Schulen, der Pastorate und der Kirchenwege in den einzelnen Kirchspielen namhaft gemacht. Die Synode befindet, dass die königlichen Ökonomie-Statthalter den kirchlichen Rechten und Bedürfnissen nicht immer gerecht würden, ebenso auch den Aufgaben und Rechten des Bischofs und des Propstes bei Visitationen.

IV. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen während der russischen Zeit.
Die das innere Leben der Kirche betreffenden Visitationen bis 1832 (§ 15).

Estlands Geistlichkeit wünschte sich wieder einen Bischof, die estländische Ritterschaft aber strebte selbst nach Episkopalrechten und war gegen die Anstellung eines Bischofs. 1743 entschied der russische Senat die Streitfrage zugunsten der Ritterschaft. An die Spitze des estländischen Konsistoriums trat ein von der Ritterschaft gewählter Landrat. Das livländische Ober-

konsistorium wurde wieder zu einem gemischten mit einem Landrat an der Spitze, die zweite Stelle nahm der Generalsuperintendent ein. Die Stadtkonsistorien in Reval, Dorpat, Pernau wurden als gemischte Konsistorien restituiert, in welchen die Magistrate massgebend waren. Auch das Öselsche Konsistorium wurde in ein gemischtes umgewandelt, an dessen Spitze ein Landrat als Direktor trat; ihm zur Seite stand als „Präses“ der Superintendent. Das Gebiet des Narvaschen Konsistoriums beschränkte sich schliesslich einzig auf die Stadt Narva; dieses Konsistorium blieb ein rein geistliches. Aus der gekennzeichneten Lage ergab sich, dass auch an der Spitze der Visitationskommissionen (ausser in Narva) gewöhnlich Landräte resp. Bürgermeister standen, wenn auch bisweilen in der Form, dass die allgemeinen Visitationsfragen von dem Landrat behandelt wurden, die rein geistlichen von dem Oberpastor am Dom. Im übrigen sollte die Kirchenordnung, die Schulordnung, die Visitationsordnung inhaltlich auf der Grundlage des „Schwedischen Kirchengesetzes“ verbleiben, obwohl Abweichungen von diesem je länger, je mehr vorkamen.

So wurde auch die Bestimmung, dass das Erscheinen zur Visitation obligatorisch sei, beibehalten und Zuwiderhandelnde sollten mit Geldstrafen belegt werden.

Zwischen dem Domkonsistorium und dem Stadtkonsistorium entstanden 1755 langwierige Misshelligkeiten wegen der Ausübung des Visitationsrechtes in den Gebieten, die in der schwedischen Zeit der estnisch-finnischen Karlskirche unterstellt waren. Diese Streitfrage wurde erst dadurch endgültig gelöst, dass eine neue, dem Domkonsistorium unterstellte estnische Karlskirche gebaut und am 20. Dezember 1870 eingeweiht wurde.

Die Visitationsprotokolle enthalten unter anderem auch wertvolle Angaben über die damaligen Schulen und ihren Zustand; solches Material lieferten die Visitationen in Estland, auf Ösel, in Livland. Schon seit der schwedischen Zeit begegnen uns unter den Visitationsakten oder Protokollen solche, welche die Bezeichnung „Protokoll über Inquisition“ oder „privat-Inquisition“ oder „Inquisition“ u. dgl. tragen. Es sind eigentlich „visitationes speciales“, sie werden aber als „Inquisition“ bezeichnet, weil die Schlichtung spezieller Streitfragen eine genauere Untersuchung (Inquisition) voraussetzte.

Ebenso war es seit der schwedischen Zeit üblich, dass bei der Introdution eines Geistlichen ausser dem Bischof (oder

dem Generalsuperintendenten, Superintendenten oder Propste) auch noch andere Mitglieder des Konsistoriums oder des Landgerichts sich einfanden, wobei im Beisein des neuen Pastors, der Kirchenvorsteher und der Vormünder das Kircheninventar und das Pastorsinventar, der Zustand der Kirche u. ä. untersucht wurde und das Ergebnis verzeichnet, protokolliert und unterschrieben wurde. Diese Untersuchung erinnerte in manchem an eine „visitatio specialis“, besonders auf Ösel, aber auch auf dem Festlande, um so mehr als mitunter bei dieser Gelegenheit eine regelrechte Visitation abgehalten werden konnte, wobei dann eventuell von den Visitationspunkten der erste die Introdution betraf. Wir möchten solch eine Handlung und Untersuchung „Introduktions-Visitation“ nennen.

Die Oberkirchenvorsteherämter und die von ihnen gehaltenen ökonomischen Visitationen (§ 16).

Da die Ritterschaft während der russischen Zeit eine massgebende Stellung und grossen Einfluss erhalten hatte, so ist es auch verständlich, dass die Oberkirchenvorsteherämter restituiert resp. neu konstituiert wurden. Überall war für jeden Kreis ein Oberkirchenvorsteheramt vorgesehen: im estnischen Livland 2, in Estland 4, auf Ösel 1. Die Oberkirchenvorsteherämter sollten die Kirchen ihres Bezirkes „quoad externa ecclesiae“ („in bezug auf das Äussere des Kirchenwesens“) öfter visitieren. Solchen ökonomischen Visitationen begegnen wir in den Akten unter den Bezeichnungen: „Ober Kirchen Visitation“, „Ober Kirchen Commission“ u. ä. Sie konnten sowohl Generalvisitationen als auch Spezialvisitationen sein.

Die ersteren hatten die kirchlichen Zustände in ihrer Gesamtheit zu untersuchen, und die Kommission bestand in diesem Falle aus 4 Mitgliedern, in ihrer Zahl auch der Generalsuperintendent oder sein Vertreter.

Die „Spezialvisitationen“ hatten es nur mit der Untersuchung und Regulierung einzelner wirtschaftlicher Fragen zu tun, und die Kommission bestand in diesem Falle nur aus 3 Mitgliedern, wobei das geistliche Mitglied (ein Propst) das innere kirchliche Leben und „das Innere des Kirchenwesens“ zu erforschen hatte. Generalvisitationen konnten nur mit Erlaubnis des Generalgouverneurs vorgenommen werden, dem sodann eine Abschrift des Visita-

tionsprotokolls einzuliefern war. Auch in Estland und auf Ösel haben die Oberkirchenvorsteherämter damals solche Visitationen gehalten.

Die Kirchenvisitationen auf Grundlage des „Gesetzes für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland“ vom Jahre 1832 (§ 17).

1832 wurde für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland ein neues Kirchengesetz erlassen. Auf Grund dieses Kirchengesetzes wurde jetzt auch in Estland ein Generalsuperintendent eingesetzt. Das Stadtkonsistorium von Reval blieb bestehen, bestand aber, ebenso wie das Öselsche Konsistorium, ausser dem weltlichen Präses und dem Superintendenten als Hilfspräses nur aus einem weltlichen und einem geistlichen Assessor, während das estländische Konsistorium 2 weltliche und 2 geistliche Assessoren hatte. Pröpste gab es laut diesem Kirchengesetz: in Estland 8, in Livland 8, in Kurland 7.

Dieses Kirchengesetz enthielt auch direkte Bestimmungen über das Halten von Kirchenvisitationen. Die Ausgabe des Gesetzes vom Jahre 1901 enthält eine „Instruktion für Kirchenvisitationen“ (Beilage X, p. 241—258).

Die Anzahl der für die Generalsuperintendenten und Superintendenten obligatorischen Visitationen ist laut diesem Gesetz vermindert worden. Sie wurden damals verpflichtet mindestens 1 mal im Laufe von 6 Jahren die eigenen Gemeinden aller Propstbezirke zu visitieren. Sie konnten aber auch mit Einwilligung oder auf Anordnung des Konsistoriums unerwartet manche andere Gemeinden visitieren. Die Pröpste waren gehalten wenigstens 1 mal in 3 Jahren alle Gemeinden ihrer Bezirke zu visitieren. Der Visitator zog zur Visitation 2 Assistenten aus der Zahl der Prediger hinzu, die er für die geeignetsten dazu hielt. Im Notfalle konnte die Visitation auch mit Hilfe eines einzigen Assistenten vollzogen werden.

Die Visitation im engeren Sinne mitsamt der Beantwortung der Visitationsfragen sollte nach Möglichkeit in der Sakristei, im Pastorat oder in einem Schulgebäude, und nur im Notfalle in der Kirche stattfinden.

Über die Visitation war ein eingehendes Protokoll in 3 Exemplaren zu verfassen (für das Gemeindearchiv, für das Kon-

sistorium, für das entsprechende Archiv des Visitators). Anzugeben waren ausführlich die Gegenstände, welche in den Visitationsfragen der Berücksichtigung unterlagen.

Betont wurde unter anderem auch die Beaufsichtigung des häuslichen und des Schulunterrichts, Haus- und Schulbesuche u. ä. Als neue Gegenstände, welche bei der Visitation zu berücksichtigen waren, erscheinen: Kirchenräte, Kirchenkonvente, Kirchenälteste, Hilfsvereine der Unterstützungskasse, Bibelgesellschaft, Mission, Andachtsversammlungen ausserhalb der Kirche und deren Beaufsichtigung, Bethäuser der Brüdergemeinde, Juden oder Proselyten aus anderen christlichen Konfessionen, Ärzte, ausgebildete Hebammen, Krankenhäuser in der Gemeinde, Seelsorge in den Gefängnissen des Kirchspiels, u. a.

Die Oberkirchenvorsteherämter haben in den Kirchen ihrer Bezirke öfters Visitationen zu veranstalten, um die bei denselben befindlichen Inventarien zu revidieren, die Kirchengebäude und alle übrigen zum Kirchenvermögen gehörigen Gegenstände zu besichtigen.

Der Umfang der Gegenstände ihrer Visitation scheint sich darnach verringert zu haben. Dafür sind die Oberkirchenvorsteherämter bald durch die Erweiterung ihrer Mitarbeit an der Regulierung der Volksschulfrage gleichsam kompensiert worden.

V. Kapitel.

Die Schulvisitationen oder -revisionen in Livland und Estland (§§ 18—20).

Unter den allgemeinen Visitationsfragen befanden sich gewöhnlich auch solche, die den Unterricht selbst und das Schulwesen im Auge hatten.

Bald stellte sich das Bedürfnis nach speziellerer Berücksichtigung des Schulwesens heraus, zunächst in Fällen von besonderer Veranlassung. So wurden 1785 die Oberkirchenvorsteher beauftragt die Schulen zu visitieren und die vorhandenen Mängel zu beseitigen. Im Dorpat-Werroschen Bezirk wurden damals (1786) die Schulen von 20 Kirchspielen und 2 Filialen revidiert. Die Protokolle dieser ausserordentlichen Schulvisitation sind im Zentralarchiv in Tartu noch vorhanden.

Während die Schulen in den Städten der Schulkommission der Universität unterstellt waren, sprachen das Oberkonsistorium und der Landtag den Wunsch aus, dass die Volksschulen auf dem Lande der Kirche und den kirchlichen Organen unterstellt bleiben sollten. Auf Vorschlag der Livländischen Synode wurden 1840 für

das Landschulwesen besondere Schulbehörden gegründet, nämlich in Livland als höchste Instanz die Oberlandschulbehörde, welche sich aus allen 4 Oberkirchenvorstehern, dem Generalsuperintendenten, dem sachverständigen Schulrat und dem Sekretär zusammensetzte. Die nächste Instanz war die Kreislandschulbehörde, die aus dem entsprechenden Oberkirchenvorsteheramt und 2 weltlichen und 2 geistlichen Schulrevidenten bestand (für jeden Kreis je 1 weltlicher und 1 geistlicher Schulrevident). Die unterste Schulbehörde war die „Kirchspiels-Schulverwaltung“, welche aus einem Kirchenvorsteher, dem Ortspastor, dem Parochiallehrer und dem Kirchspielsältesten bestand. Die entsprechenden Instanzen in Estland waren: die Oberschulkommission, die Kreisschulkommissionen, an deren Spitze ein Inspektor oder Revident stand, und die Kirchspiels-Schulverwaltung oder -kommission.

Die Schulvisitationen trugen anfangs auch die Bezeichnung „Schulinspektionen“ (dementsprechend nannte man den Schulvisitator auch „Schulinspektor“); später nannte man sie auch Schulrevisionen (in diesem Falle nannte man den Schulvisitator auch „Schulrevident“).

Die Oberlandschulbehörde konnte auch direkt durch ihren Schulrat Revisionen anordnen, wenn sie es für nötig hielt. Ebenso konnten die Glieder des Oberkirchenvorsteheramtes selbst visitieren, aber die eigentlichen Visitatoren waren die Schulrevidenten. Der weltliche Revident revidierte den äusseren Zustand der Schulen, der geistliche den Hausunterricht und die Resultate der Schularbeit. Auch die Schulmeister wurden geprüft. Die Schulrevidenten schickten der Kreislandschulbehörde das Visitationsprotokoll, ihren Bericht und das Original des Schulkonventsprotokolls. Für den Dorpat-Werroschen Kreis haben sich Schulvisitationsprotokolle für die Jahre 1841—1860 u. 1861—1882 im Zentralarchiv und einzelne von ihnen in Gemeindearchiven erhalten. Die Berichte der Schulräte wurden später gedruckt. Das II. Kapitel dieser Berichte handelt von den Schulrevisionen. In Estland wurden die Schulen von den Kreisschulkommissionen, ihrem Leiter und den einzelnen Gliedern revidiert. Hier wurden aus besonderen Anlässen auch ausserordentliche Revisionen, welche nicht vorher angezeigt worden waren, vorgenommen.

Es unterliegt keinem Zweifel, dass die Volksschulen in der Zeit bis zur Russifizierung der Schulen grosse Fortschritte gemacht

haben. Seit der Russifizierung wurde die Tätigkeit der bisherigen Schulbehörden in dem Masse beschränkt, dass sie sich gezwungen sahen ihre Tätigkeit bis auf weiteres einzustellen. Nach der Russifizierung der Volksschulen (1887) verblieb der Kirche nur noch die Prüfung der lutherischen Schulkinder in den Religionskenntnissen. Für diese Prüfung war eine besondere „Visitationsordnung“ ausgearbeitet, nach der die Schulkinder von dem entsprechenden Propst und seinem Gehilfen in den Schulen geprüft wurden. Die Schlussversammlung wurde im Pastorat abgehalten.

Hier ist noch zu erwähnen, dass 1898 das Dorpat-Werrosche Oberkirchenvorsteheramt es für notwendig erachtete seine Visitationen wieder aufzunehmen, und zwar in der Form von Spezialvisitationen, um die durch die Übertritte zur russischen Kirche veränderte wirtschaftliche Lage der Kirchen zu ordnen und den Hausunterricht und die Vorbereitung zum Konfirmationsunterricht zu fördern. Das Konsistorium war im allgemeinen damit einverstanden, und auch das Pernau-Fellinsche Oberkirchenvorsteheramt schloss sich dem an. So wurde denn noch im selben Jahre und in den nächsten Jahren in mehreren Kirchen eine ökonomische Spezialvisitation vorgenommen.

Die russische Zeit dauerte bis Anfang 1918. Nach der kurzen Okkupation im Jahre 1918 wurde das estnische Volk wieder selbständig.

VI. Kapitel.

Die Kirchenvisitationen während der estnischen Zeit bis zur Gegenwart.

Die während der estnischen Zeit stattgefundenen das allgemeine Kirchenwesen betreffenden Änderungen haben in mancher Hinsicht auch die Kirchenvisitationen berührt.

An die Stelle des Generalsuperintendenten ist wieder ein Bischof getreten, der zugleich Präses des (gemischten) Konsistoriums und oberster Visitor ist. Geblieben sind die Pröpste und die Visitationen der Pröpste. Verschwunden sind dagegen die Oberkirchenvorsteherämter und ihre Visitationen, verschwunden auch die kirchlichen Volksschulbehörden und ihre Schulvisitationen und -revisionen, ausgeschaltet ist endlich auch die Visitation und Revision des lutherischen Religionsunterrichts in den Volksschulen durch den Propst und seine Gehilfen.

1923 wurden eine neue „Visitationsordnung“ und neue „Visitationsfragen“ von dem Kirchentag angenommen. Nach dieser Visitationsordnung zerfallen die Visitationen in ordentliche und ausserordentliche (die letzteren entsprechen im allgemeinen den früheren „visitationes speciales“). Ordentliche Visitationen sollen in allen Gemeinden nach Möglichkeit alle 5 Jahre stattfinden. Eine grosse Rolle spielen bei den Visitationen die örtlichen Kirchenräte. Den Visitor begleiten 2 Geistliche und 2 auswärtige Kirchenräte. Von den Visitationsfragen stammen naturgemäss sehr viele aus der früheren Zeit. Doch muss der Visitor auch grade die besonderen Zustände der Gegenwart im Auge behalten. Dementsprechend berücksichtigen auch wiederum viele Fragen solche besondere Gemeinde- oder Kirchenzustände.

Einige Fragen betreffen das Kirchenland, das Gehalt des Pastors und des Küsters, den Religionsunterricht, das Vorhandensein eines kirchlichen Sängerkhore, Liebesarbeit und Missionsarbeit, Sekten, andere Konfessionen, die Brüdergemeinde, den Kirchenrat u. a. Vorgesehen ist auch die Revision der wirtschaftlichen Zustände in den einzelnen Gemeinden und kirchlichen Organisationen, wo sich dieses als notwendig erweist. Zu letzterem Behufe kann das Konsistorium einen Revidenten-Instruktor anstellen. Die gleichen Obliegenheiten hat mitunter auch der Ökonomie-Sekretär des Konsistoriums ausgeübt. Diese Revisionen erinnern in manchem an die wirtschaftlichen Visitationen der früheren Zeiten.

* * *

An unserem geistigen Auge ist die Entwicklung einer über 1500 Jahre alten Institution der christlichen Kirche vorübergezogen. Wenn die Kirchenvisitationen nicht von einer erheblichen Bedeutung gewesen wären, so hätten sie nimmer eine so lange Fortdauer haben und noch jetzt fortbestehen können. Im Lande der Esten wurde die christliche Kirche in der I. Hälfte des 13. Jahrhunderts gegründet. Auch das estnische Volk hat die sittlich-religiösen und erzieherischen Einflüsse der Kirchenvisitationen erfahren, wenn auch nicht in regelmässiger und ununterbrochener Fortdauer. Besässen wir die Protokolle aller im Lande der Esten gehaltenen Visitationen, so hätten wir in ihnen eine Kategorie von kirchengeschichtlichen Quellen, welche in ihrer Vollständigkeit zu den zuverlässigsten gerechnet werden könnten. In einer beson-

deren Arbeit müsste noch dargelegt werden, welche Visitationsprotokolle denn tatsächlich noch vorhanden sind und wo sie sich jetzt befinden. Auch diejenigen Visitationen müssten angegeben und gebucht werden, deren Protokolle jetzt nicht mehr zu finden sind, aber laut den Nachrichten, die wir noch besitzen, einst vorhanden waren.

Isikute nimestik.

Arvud nimele taga märgivad lehekülgi.

Registris esinevad lühendid :

kard. = kardinaal	par. = parun
k. kub. = kindralkuberner	patr. = patriark
ko. r. = koolirevident	peap. = peapiiskopp
ko. vis. = koolivisitaator	pp. = paavst
k. sup. = kindralsuperdent	pr. = praost
kub. = kuberner	ref. = reformaator
kun. = kuningas	sup. = superdent
l. sup. = linnasuperdent	vis. = visitaator
m. aseh. = majanduse asehaldur	õp. = (kiriku)õpetaja
p. = piiskopp	ü. õp. = ülemõpetaja

A

Agricola, Kristjan, Tall. p. 63 j.
Albert, Riia p. 22
Ambundi, Johan, peap. 27
Aschaneus, Martinus Laurentius, õp.,
notar 68 j.
Augustin, Aurelius 6
Averdunck, Walter, pr. 77

B

Baranoff, ko. r. 114
Belletto, Joannes Maria, vis. 60 j.
Blankenfeld, Johannes, p., peap. 50 j.
Blumfeldt, E. 3
Bonifacius VIII, pp. 13 j.
Bruiningk, Heinrich, Liivim. k. sup. 90 j.
Bugenhagen, Johan, ref. 52. 62
Burghesius, Scipio, kard. 60
Böhlendorff, prof., vis. 108

C

Campenhansen, H. von 94. 109
Chrysostomos, Johannes, patr. 6

D

De la Gardie, Magnus 82
Dove, Richard 10
Dubberch, David 3. 64 jj. 68. 70
Duntzen, Dietrich v. 80

E

Ericus, mag., Tall. õp. 74
Ericus Glipping, Taani kun. 23
Ernst, cand theol. 89

F

Fass, Peter Johan, õp. 88
Fischer, Jakob Benjamin, k. sup. 91
Fischer, Johan, sup., k. sup. 80 j. 85

G

Gaza, Nils, sup.; vis. 68 jj.
Geldern, Johan Robert v., l. sup. 63
Gezelius, Johan Georgii, sup. 77 jj.
Godefridus, Saarem. p. 22
Gosekenius, Heinrich, pr. 93
Gralow, Michel 35
Gustav Adolf, Rootsi kun. 67

H

Hagen, Gottschalk, Tall. p. 50
Hastfer, Jakob Johan, k. kub. 84 j.
Henrik II Üxküll, Tall. p. 29
Hermannus I, Tartu (Lihula) p. 22. 23
Hildebrand, Hermann 36. 30 j.
Hildebrand, Michael, peap. 30 j.
Hoffmann, Heinrich Ferdinand, pr. ko.
vis. 114

Horn, Christer, kub. 78
Hörschelmann, Emil Heinrich August,
õp., ko. r. 112 j.

J

Jannau, Heinrich Georg v., Laiuse õp.,
ko. r. 110
Jhering, Joachim, Tall. p. 71 jj. 81
Innocentius III, pp. 14. 22
Innocentius IV, pp. 14 j. 23
Johannes, Riia pr. 20
Johannes, Tall. p. 25

K

Karl IX, Rootsi kun. 67
Klingius, Zacharias Larsson, sup. 77
Knüppfer, Arnold, k. sup. 65
Kristiina, Rootsi kun. 77. 81
Kyvel. Johan IV, Saare-Lääne p. 3. 34¹).
34 jj.

L

Lambertus, semgallide p. 20
Lang, Jakob, Tall. p. 73
Lange, Johan, Tall. õp. ja ref. 54
Linde, Jasper, peap. 34
Lindemann, Heinrich, Haaps. õp. 68
Lohmann, Johan Kristopher, pr. 93
Luther, Martin, ref. 52

M

Magnus, Holsteini hertsog, Saarem. p. 131
Mancclius, Georgius, vis. 75
Martinus Tours'ist, p. 6
Maydell, par., ko. vis. 110
Melanchthon, Philipp, ref. 52
Mengden, Gustav v. 80
Metzold, Johan Quirinus, Saarem. sup. 90
Mickwitz, Christoph Friedrich, ü. õp. 89

N

Nicolaus, Riia p. 22
Nidecki, Andreas Patricius, Võnnu linna
p. 59

O

Orgas, Johan III, Saare-Lääne p. 31 jj.

P

Plater, Friedrich v. 80
Plettenberg, Wolter v., ordumeister 30
Porten, Matthias v., m. aseh. 82
Praetorius, Theodorus, sup. 82
Preussius, Georg, prof., sup. 79 j.

R

Radziwill, Georg, kard., vis. 58 j.
Rambach, prof., ko. vis. 108
Regino Prumiensis 9. 10
Roddendorp, Nikolaus, Tall. p. 49 j.
Rosen, par., ko. vis. 114
Rudbeckius, Johannes, p., vis. 67 jj. 73 j.

S

Salemann, Joachim, Tall. p. 73
Samson, Hermann, sup. 74 j. 79
Scharpenberg, Henning, peap. 27. 29
Schwartz, Johan George, Põlva õp.,
ko. r. 110
Sivers, F. v., ko. r. 112
Skytte, Johan, k. kub. 74 jj.
Sonntag, Karl Gottlob v., k. sup. 108
Stael v. Holstein, par., ko. r. 112
Stackelberg, Otto v. 80
Stalenus, Johan, sup., 77
Stübner, Bart., pr. 80
Sutor, Albertus, pr. 92. 95

T

Tecnon, Johan (U. J. D.), arkidiakon,
vis. 61
Tolgsdorff, Erdmann, jesuiidipaater 61
Toll, par., ko. vis. 114
Torchillus, Tall. p. 23

W

Wellingh, G., ü. kons. direktor 77
Wilhelm, Brandenburgi, peap. 51
Wilhelm Modenast, legaas 18
Wilkens, Conrad, õp. 94
Willigerode, Adalbert Hugo, ko. vis.,
pr. 110
Winkler, R., pr. 3. 4. 64¹). 65

Z

Zimmermann, Jakob Andreas, k. sup. 92

Sisukord.

	Lk.
Eessõna	3— 4
Sissejuhatus:	
§ 1. Kirikuvisitatsioonidest üldse vana- ja kesk- aja kirikus	5— 17
I peatükk: Kirikuvisitatsioonid meie maal katoliku piis- koppide ja ordu valitsuse ajal	18— 55
§ 2. Modena Wilhelmi teekonnad ja kontsiil	18— 22
§ 3. Teated korralistest kirikuvisitatsioonidest meie maal	22— 26
§ 4. Sinodaalvisitatsioonide elustamine provint- siaalsinodite sellekohaste eeskirjade läbi	26— 31
§ 5. Tähtsamad visitatsioonid katoliku kiriku lõppajastust	31— 36
§ 6. Kyvelilt säilinud visitatsioonikord ja visitat- siooniprotokollid	36— 51
§ 7. Kas on 16. sajandil meie maal hakatud pro- testantlikku kirikuvisitatsiooni pidama?	51— 55
II peatükk: Kirikuvisitatsioonid Liivimaal Poola ajal ja Saaremaal Taani ajal	56— 62
§ 8. Kirikuvisitatsioonid Poola ajal Liivimaal	56— 62
§ 9. Taani kirikuseaduse kehtivus Saaremaal	62
III peatükk: Kirikuvisitatsioonid Rootsi ajal	63— 85
§ 10. Kirikuvisitatsioonid Agricola ja Dubberchi ajal	63— 67
§ 11. Visitaator piiskopp Rudbeckiuse visitatsioon Eestimaal	67— 70
§ 12. Piiskopp J. Jhering'i ja ta järglaste visitat- sioonid Eestimaal	70— 74
§ 13. Visitatsioonid Liivimaal Rootsi ajal	74— 82
§ 14. Kirikuvisitatsioonid Rootsi 1686. a. Kiriku- seaduse alusel	82— 85

IV peatükk: Kirikuvisitatsioonid Vene ajal	86—106
§ 15. Kiriku vaimulikkude visitatsioonid Vene ajal kuni 1832 a.	86— 94
§ 16. Ülemkirikueestseisja-ametid ja nende poolt toimepandavad majanduslikud visitatsioonid Vene ajal	94—100
§ 17. Kirikuvisitatsioonid 1832. a. kirikuseaduse alusel	100—106
V peatükk: Koolivisitatsioonid ehk -revisjonid meie maal.	106—116
§ 18. Koolivisitatsioonide korraldus Liivimaal . .	106—113
§ 19. Koolikatsumistest Eestimaal	113—115
§ 20. Usuõpetuse katsumine peale maakoolide ve- nestamist	115—116
VI peatükk:	
§ 21. Kirikuvisitatsioonid Eesti ajal	116—119
Lõppsõna	119
Lühendid, mis esinevad tekstis ilma seletuseta	120
Referat: Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart	121—145
Isikute nimestik	146—147
Sisukord	148—149

Corrigenda :

Lk. 54 (8. rida alt) tuleb lugeda: luksuse (pro lahkuse)
 „ 55 (14. „ „) „ „ rahule jätta (pro rahuldada)
 „ 75 (4. „ „) „ „ superdendi (pro superdend)
 „ 87 (9. r. ülevalt) „ „ esimehena (pro esimesena)
 „ 94 (17. rida alt) „ „ et Rootsi kirikuseaduse maks-
 mahakkamisega kaotatud ülemkirikueestseisja-ametid
 restitueeriti ja laiendati.

HANS MORITZ AYRMANN'S
REISEN DURCH LIVLAND UND RUSSLAND
IN DEN JAHREN
1666—1670

AUS SEINEN EIGENHÄNDIGEN AUFZEICHNUNGEN ZUM ERSTENMAL
VERÖFFENTLICHT UND EINGELEITET

VON

KURT SCHREINERT

MIT EINER TAFELBEILAGE

TARTU 1937

Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XL.5-

K. Mattiesens Buchdruckerei Ant.-Ges., Tartu 1937.

Vorwort.

Die im folgenden auszugsweise mitgeteilte Reisebeschreibung des Nürnbergers Hans Moritz Ayrmann aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts ist der Forschung bisher völlig unbekannt geblieben. Sie ist in der eigenhändigen Niederschrift ihres Verfassers erhalten, die mit andern die Familie Ayrmann betreffenden Papieren schon in alter Zeit — vermutlich von Christoph Friedrich Ayrmann, dem einzigen Sohne des Reisebeschreibers — unter der Bezeichnung „Ayrmannsche Familienpapiere“ zu einem starken Bande zusammengefaßt worden ist. Heute ist dieser Band im Besitz der Preußischen Staatsbibliothek zu Berlin (Ms. Germ. Fol. 1031); dort fand ich die Reisebeschreibung im Sommer 1936 auf. Diese Reiseerinnerungen bilden das erste Stück des Sammelbandes, der im übrigen handschriftliche und gedruckte Leichenpredigten, Testamentsabschriften, Nativitäten, Briefe und andere Erinnerungsblätter an Mitglieder des Geschlechts Ayrmann enthält. Diesen Papieren danke ich meine Kenntnis der Lebensschicksale des Reisebeschreibers und seines Vaters, die ich in der Einleitung ausführlicher darlege.

In seiner Reisebeschreibung gibt Hans Moritz Ayrmann auf 83 Folioseiten eine für die damalige Zeit recht anschauliche und lebendige Schilderung seines bewegten Reiselebens, das ihn durch Deutschland, Österreich, Böhmen, Mähren, Holland, Dänemark, Schweden, Finnland, Kurland, Livland, Polen und Rußland führte. Aus dieser Darstellung hebe ich die besonders umfangreichen und interessanten Teile über Livland und Rußland aus. Im allgemeinen verfuhr der Verfasser bei seinen Beschreibungen mit der „beliebten Kürze“ seiner Zeit; die Schilderungen der livländischen und russischen Städte und Verhältnisse jedoch gediehen ihm zu gerundeten Darstellungen, die sicherlich das lebhafteste Interesse der Fachwissenschaftler finden werden, um so mehr als sie — soweit ich es beurteilen kann — das überlieferte Bild um manchen neuen Zug bereichern. Wertvoll ist selbstverständlich vor allem das, was Ayrmann aus der eigenen An-

schauung beschreibt, während seine historischen Nachrichten den zweifelhaften Wert dessen haben, was man nur vom Hörensagen kennt; der einzige Wert, den diese historischen Auslassungen für sich beanspruchen dürfen, ist der, daß sie zeigen, wie sich die geschichtliche Vergangenheit in den Köpfen der Nachfahren spiegelte. Nicht gelehrter Ehrgeiz trieb Ayrmann dazu, seine kurze Erinnerung und Abfassung aller derer Landt . . . welche Ich (ohne ruhm zu melden) durch reißend habe gesehen, niederzuschreiben — einschränkend fügt er hinzu: So weit ich mich erinnern kan —, sondern er setzte sie auf, wie er gegen Schluß seiner Aufzeichnungen bemerkt, mir zu einer annehmlichen Erinnerung und den liebsten Meinigen . . . zum freundlichen andenden. Gegen Ende seiner Darstellung erklärt er, daß derjenige, der einst über lang oder kurz sein „judicium“ über seine Aufzeichnungen abgebe, erwägen möge, daß er unmöglich alles auf seinen Innerhalb Sechß Jahren mitt der Hülf undt Beystandt Gottes abgelegten Reißen habe sehen und beschreiben können, und gibt dem Kritiker den Rat, daß Er entweder Selbst die mühwaltung auff Sich nehme, gemelte Länder zu besehen, oder in seiner contraren opinion so lange verbleiben möge.

Der Zeitpunkt der Niederschrift der Reiseerinnerungen läßt sich nur mittelbar erschließen — Ayrmann selbst geizt sehr mit der Angabe von Jahreszahlen. Doch läßt sich mit Sicherheit das Jahr 1672 als Entstehungsjahr der Handschrift ansetzen. Und zwar aus folgenden Gründen. Ayrmann berichtet, daß er sich im August im Gefolge des Grafen Christian Horn zur polnischen Königswahl nach Warschau begeben habe; es handelt sich um den Wahlgang von 1669, bei dem die polnische Krone dem Edelmann Michael Wiśniowiecki zufiel — wenig später bezeichnet er ihn als *iso* regirenden König in Polen (er starb im November 1673). Von Warschau aus reiste Ayrmann mit der schwedischen Gesandtschaft unter Horn nach Moskau; im März, also 1670, kehrte er nach dreimonatigem Aufenthalt in Moskau nach Stockholm zurück. Seine letzte Seereise in schwedischen Diensten, die ihn von Schweden nach Amsterdam führte, trat Ayrmann im vorjahr zu End des Februarij an. Diese Reise, die mit einem Schiffbruch endete, bei dem Ayrmann nur das nackte Leben rettete, muß in das Jahr 1671 fallen; er kehrte danach in seine Heimatstadt Nürnberg zurück, wo er ein Halbjahr Todtfranck darniederlag. Es ergibt sich also, daß die Handschrift im Jahre 1672 entstanden sein muß.

Was die Wiedergabe des Textes in der vorliegenden Veröffentlichung angeht, so ist die wörtliche Treue durchaus gewahrt. Ich habe den Worten Ayrmanns keine richtenden Schienen angelegt; nur

hie und da sind Ergänzungen in eckiger Klammer eingefügt. Die Uneinheitlichkeit der Orthographie und die mundartliche Färbung der Sprache sind beibehalten. Eine gewisse Schwierigkeit bereitete neben der Wiedergabe der zusammengesetzten Wörter die Entscheidung über Groß- und Kleinschreibung; in diesen Fällen habe ich mich an die größere graphische Wahrscheinlichkeit gehalten. Die Zeichensetzung ist leicht verbessert, und hin und wieder habe ich der Übersichtlichkeit wegen einige Absätze über die Urschrift hinaus gemacht. Abkürzungen wurden nur aufgelöst, soweit sie uns heute nicht mehr vertraut sind. Zweifelhafte Lesungen sind durch Fragezeichen in eckiger Klammer gekennzeichnet. Mit Erläuterungen habe ich in dieser lediglich als Quellenveröffentlichung gedachten Ausgabe absichtlich sehr zurückgehalten; die kulturgeschichtliche, länder- und völkerkundliche Nutzung der Veröffentlichung überlasse ich den Männern vom Bau.

Für die Erlaubnis zum Abdruck der Handschrift sage ich auch an dieser Stelle Herrn Professor Dr. Karl Christ, Direktor der Handschriftenabteilung der Preußischen Staatsbibliothek zu Berlin, meinen aufrichtigsten Dank. Für freundliche Hilfe durch gelegentliche Auskünfte und Hinweise bin ich Herrn Professor Dr. Walter Anderson in Tartu sowie den Herren Bibliothekaren Dr. Ludwig Denecke — Berlin und Otto Freymuth — Tartu, ferner den Herren Doz. Dr. H. Sepp, Mag. P. Ariste und Dr. J. V. Veski, sämtlich in Tartu, dankbar verpflichtet. Um die Aufhellung der näheren Lebensumstände des Verfassers der Reisebeschreibung haben sich — leider erfolglos — bemüht: das Schwedische Reichsarchiv, das Schwedische Kriegsarchiv, das Sächsische Hauptstaatsarchiv, die Evangelische Kirchengemeinde in Torgau, die Bruderschaft der Schwarzenhäupter in Tallinn und Herr Archivar Dr. Granzin in Stade; auch ihnen sei herzlicher Dank gesagt.

Tartu, den 8. März 1937.

Kurt Schreinert.

Einleitung.

Der Verfasser der vorliegenden Reisebeschreibung, Hans Moritz Ayrmann, war ein Nürnberger Kind. Sein Vater Georg Ayrmann hatte sich als Großkaufmann einen weiten Ruf erworben; sein Name (der gelegentlich auch in der Schreibung Ayermann begegnet) hatte nicht nur in Deutschland, sondern auch in Holland, England und Italien einen guten Klang. Er war ein sehr vermögender Mann, der manchem Fürsten und Herrn mit Geldvorschüssen wirksam unter die Arme zu greifen vermochte — so enthalten die Familienpapiere beispielsweise u. a. Schuldscheine der sächsischen Kurfürsten über recht beachtliche Summen. Im Jahre 1623 wurde er von Kaiser Ferdinand II. auf dem Fürstentag in Regensburg wegen seiner treuen und tapfern Dienste mit Einem schönen Wappen und AdelsBrieff begnadiget, wie es in den handschriftlichen Aufzeichnungen für die Leichenpredigt auf eine seiner Töchter heißt. Georg Ayrmann hatte sich zunächst in Leipzig niedergelassen. Die Kriegsläufe taten seinen Geschäften großen Abbruch; etlichemal hat er unerseßlichen Schaden auff der Straße an seinem Vermögen und Gütern erleyden müssen. Er schloß sich Gustav Adolf an, dem er außer einem starken Geldzuschuß eine berittene Kompanie auf eigene Kosten zur Verfügung stellte. Seine Verdienste um die schwedische Sache wurden von Gustav Adolf durch die Verleihung des Ranges eines General-Proviantmeisters und Rittmeisters anerkannt und belohnt. Im Jahre 1635 ging er eine zweite Ehe ein mit der Witwe des Assessors des Leipziger Kurfürstlichen Schöppenstuhls Dr. Jonas Müstel, der jüngsten Tochter des Leibarztes des sächsischen Kurfürsten Johann Georgs I. Dr. Georg Leuschner. Im folgenden Jahre wurde dem Ehepaar eine Tochter, Elisabeth Sophie, geboren († 1698); 1638 folgte abermals eine Tochter, Sophie Elisabeth († 1713). Die wiederholten Belagerungen Leipzigs veranlaßten Georg Ayrmann im Jahre 1639 zur Übersiedlung nach Nürnberg, das offen-

bar seine Heimatstadt war¹⁾. Dort verbrachte er seinen Lebensabend. Er wurde Mitglied des Größern Rates. Um 1650 herum segnete er das Zeitliche.

In Nürnberg erblickte Hans Moritz als drittes Kind aus Georg Ayrmanns zweiter Ehe am 28. Dezember 1641 das Licht der Welt. Bei der Taufe — darin spiegelt sich die geachtete Stellung des Vaters — waren Vertreter des späteren Kurfürsten Johann Georgs II. von Sachsen und anderer Wettiner zugegen. Der Knabe erhielt zunächst einen trefflichen häuslichen Unterricht, an dem sich auch seine Schwestern beteiligen durften. Besondere Verdienste um die Ausbildung der Kinder in *allerley flugen und sinnreichen Wißenschaften* erwarb sich der letzte Hofmeister, ein Herr Johann Friedrich Ritter, dessen noch in den Leichenpredigten der Töchter dankbar gedacht wurde. Nach dem Tode ihres Gatten scheint sich Margarete Ayrmann zunächst nach Leipzig gewandt zu haben, wo ihr Sohn aus erster Ehe lebte — das *loftbare* Haus in Nürnberg überließ sie ihren Stiefkindern aus der ersten Ehe Georg Ayrmanns —, ihren endgültigen Wohnsitz nahm sie in Saalfeld; dort verstarb sie 1675.

Ihr jüngster Sohn Hans Moritz besuchte zunächst von 1652 ab die Trivialschule in Coburg; 1657 ging er auf das dortige Gymnasium über. Im gleichen Jahr wurde er, vermutlich an der Jenenser Universität, deponiert. So berichtet er selbst in seinem leider nicht ganz zu Ende geführten curriculum vitae. Im August 1662 ließ er sich an der Universität Jena immatrikulieren, wo er sich dem Studium der Theologie unter Christian Chemnitius, Johann Musaeus, Sebastian Niemann und Johann Ernst Gerhard widmete. Im Juni 1664 trat er in das Regiment des Obersten Friedrich von Wolfframsdorf ein, um — wie er selbst angibt — *wider den erbfeind, den Türcken, ritterlich zu fechten*. Doch kam es dazu nicht; bereits am 3. April des nächsten Jahres verließ er *gewißer uhrfach* wegen den kursächsischen Heeresdienst und begab sich nach Altenburg, wo er sich *in vertröstung, nich in Dienst anzunehmen*, bis Anfang August 1665 aufhielt. Hier brechen die Aufzeichnungen des curriculum vitae ab. Seine Altenburger Hoffnungen erfüllten sich offenbar nicht, und er scheint sich nunmehr nach Süden gewandt zu haben, nach Österreich, Böhmen und Mäh-

¹⁾ Ich schließe das daraus, daß in der jüngeren Matrikel der Universität Leipzig 1519--1801 (hgb. von Georg Erler), I (1909), S. 12 mehrere Träger des Namens Ayrmann begegnen, die gebürtige Nürnberger waren, unter ihnen auch ein Johann Georg Ayermann, der 1619 inskribiert wurde und recht wohl ein Sohn Georg Ayrmanns aus erster Ehe gewesen sein kann.

ren. Dieser Schluß wird dadurch nahegelegt, daß er seine Reisebeschreibung mit der Schilderung dieser Länder beginnt und daß er sich die Kenntnis dieser Reichsteile auf keiner andern der von ihm beschriebenen Reisen erworben haben kann. Auch diesen Bemühungen scheint der Erfolg versagt geblieben zu sein, und er setzte seinen Stab nunmehr gen Norden, vermutlich um unter Berufung auf seinen Vater sein Glück im schwedischen Heere zu versuchen. Diesmal schlug sein Plan nicht fehl; er wurde in schwedische Dienste aufgenommen¹⁾.

In seiner Reisebeschreibung, die — wie ich im Vorwort ausgeführt habe — im Jahre 1672 entstanden ist, bemerkt Ayrmann, daß er im Laufe von sechs Jahren elfmal über See gefahren sei; da seine letzte Seereise im Jahre 1671 erfolgte, muß er die erste also im Jahre 1666 angetreten haben — er selbst gibt in der Aufzählung seiner Seereisen nur an, daß die erste Fahrt im *May* erfolgt sei. Diese Reise führte ihn auf einem neuerbauten Schiff in achtzehntägiger Fahrt von Lübeck nach Reval. Etwa ein Jahr verweilte er in dem damals schwedischen Livland, dann reiste er im April des folgenden Jahres auf einem holländischen Schiff von Riga aus in fünf-
halb tagen mitt einem fliegenden Sturm, doch favorablen Windt nach Dänemark. In Kopenhagen sah er sich — wie überall — tüchtig um und besuchte dort u. a. auch die Örtlichkeiten, die an das bewegte Treiben des hochverräterischen dänischen Adelsführers Corfiz Ulfeld (1606—1664) erinnerten. Er beschreibt den zerstörten Ulfeldschen Hausplatz, da itzo mitten auff nicht mehr als eine Steinerne Seule zum ewigen Spott gesetzt, darauff dieße Worte eingehauen zu sehen Corbitz Uhlfeldt Borrädere ock Sekelm til ehwick Sekam ock Spott. Dießer Plaz wirdt auch Sonsten fast vor unehrlich erkant, also daß niemant daselbst weder etwas anbauen oder darauff feil halten tarff. Von dem symbolischen Strafgericht gegen den entwichenen Ulfeld berichtet er, es sei Sein Bildtnuß von Holz auff dem Schloßplaz justificiret worden, nemlich der Kopf u. die rechte Hand abgehauen, so daselbst oben auff das Raht-
haus gesteket worden, der Leib aber in 4 theil zerhauen, die man auf den vier Ecken der Stadt noch biß dato an einem Pfahl mitt Ketten ange-
bunten Stückweis sehen könne. Auch die eingekerkerte Gattin Ulfelds, Eleonore Christine, eine Tochter Christians IV. und der Christine Munk, sucht er auf: Dießes gedachten Uhlfelds Ehefrau ist in dem

1) Leider war nicht zu ermitteln, welches Amt er eigentlich bekleidet hat; ich vermute, daß er die Stellung eines Verwaltungsoffiziers, etwa eines Proviantmeisters, eingenommen hat.

Thurm, So gleich vorn an dem Schloß, zu überst eingemauret undt zu meiner Zeit sampt einer Frauen noch lebendig zu sehen gewesen, die von außen noch überdaß allezeit bewacht wurde, u. nicht mehr als ein Loch, da man das Eßen eingeben kan, in das Zimmer gehet, dadurch Sie mir auch findt gezeigt worden. So alle beyde von erschrecklicher Dicken worden, dann Ihnen an Eßen nichts entgehet, sondern allezeit von des Königs taffel gespeißet werden.

Von Kopenhagen aus unternahm Ayrmann noch im gleichen Jahr (1667) seine dritte Reise über die Ostsee, die ihn jedoch nicht unmittelbar an sein Ziel Lübeck führte, sondern nach Kiel verschlug. Vermutlich auf dieser Reise lernte er die Insel Falster kennen, auf der eßlich wunderliche Steinhauften sein Interesse erregten. Er beschreibt diese Hünengräber anschaulich in folgender Weise: Es stehen 4 oder wohl 8, halt weniger oder mehr, große unbehauene stein . . . Diese Sein etwan halb Mannes hoch oder oft was darüber; auff gemelten steinen lieget ein gewaltig großer unbehauener u. unformirter stein, unter welchen ich einen observiret, der wohl 4 Eln in der Dicken u. 6 oder mehr in der breiten gewesen, also wenn man es mitt fleiß iso also einen stein aufflegen wolte, müßte man sehr große mühe undt viel leute darzu gebrauchen, u. dergleichen seyndt viel zu sagen, darvon nun der gemeine Mann erzehlet, daß vor Zeiten auff Selber Insul Rieffen hetten gewohnet, die zu ehwiger gedächtnuß Ihrer Stärke, da Sie Ihre Toden hin begraben hatten, Sie ein solches Epitaphium undt Steinhauften gesehet. Inmaßen Sie auch auff königlichen Befehl einsten unter einem sehr groß, gewaltig v. langen steinhauften nachgraben u. was Sie befinden mögten zu sehen müßen, da Sie nicht nur ein gewaltig großes Schwerdt undt ein baar Sporen über Ellenlang u. die räter einer flachen Mannes handt, in die runte zu rechnen, groß gewesen gefunden, über welchen aber einen etwas flachen stein, darauff noch alte Dänische fast unbekante Schrift stehet. Diesen Fund — so berichtet Ayrmann weiter — habe man nach Kopenhagen gebracht, wo er noch zu sehen sei. Was es nun Sein Soll, hatt man noch kein rechten bericht.

In Lübeck scheint Ayrmann nur kurze Zeit verweilt zu haben; er kehrte wieder nach Kopenhagen zurück. Seine vierte Seereise (ich folge seiner Zählung) trat er Ende Oktober (1667) von Lübeck aus an; das Ziel war Riga. Diese Fahrt verlief nicht so glücklich wie seine erste Reise nach Livland; grausame Sturm-Winde und Nebel hielten das Schiff sieben Wochen lang auf hoher See, und auch den Bestimmungshafen erreichten sie nicht, sondern mußten am Eingang der Rigaschen Bucht bei dem Thomas Nest (Domesnaes) am Blockhaus

Anker werfen und zu Fuß nach Riga weiterziehen. Von Riga aus reiste Ayrmann auf dem Landwege durch ganz Livland nach Narva. Im Juli (1668) verließ er Narva auf einem englischen Schiff und erreichte in glücklicher Fahrt Amsterdam. In Holland war seines Bleibens nicht lange; schon zu Ende September trat er auf einem holländischen Schiff die Rückreise nach Reval an. Nach kurzem Aufenthalt in Reval unternahm Ayrmann im November seine siebente Seereise, die ihn über Åbo nach Stockholm führte. Er hielt sich einige Monate in Schweden auf und reiste Anfang April (1669) auff Ihr Excell. Carl Gustav Wrangel feldherrn LeibSchiff, genandt der Große Wrangel, nach Rügen — wie er erklärt, in Ihr Excell. des Reichsfeldherrns Verrichtung. Auf der Insel Rügen besucht er das sagenhafte Raubschloß des gewaltigen SeeRaubers Klaus Störtebeker und das Lustschloß Spieker seines Auftraggebers. Von Rügen aus bereiste er die pommerschen Städte, die ihm recht wohlgefielen, zunächst Stralsund, eine Herrliche, Beste, Schöngebaute . . . Statt, sodann Greifswald, Wolgast, Anklam, Stettin. Auf einem Umweg über die mecklenburgischen Städte Rostock und Wismar — auß gewisser uhrsach — kehrte er nach Rügen zurück, wo ihn der „Große Wrangel“ wieder aufnahm. Die Rückreise führte an Bornholm vorbei zunächst nach Kalmar, wo sich Ayrmann aus dienstlichen Gründen einige Zeit aufhalten mußte. Auf dieser Fahrt umsegelten sie die berüchtigte „Schwedische Jungfer“, eine gefährliche Klippe, von der Ayrmann folgendes zu berichten weiß¹⁾: Es hatt Sich vor Alters in Einer Statt in Schweden Christianopolis genant (So da gleich an der See gelegen undt mann in vorbey Segeln derselben thürme bey klaren Wetter wohl siehet, den Sie nicht weit von Calmar gelegen ist) zugetragen, daß daselbst eine Jungfer (Gott wolle Unß in gnaden darvor bewahren) mitt dem bößen geist beseßen gewesen, undt die pfaffen in damahligem Pappstum haben es So weit dahin gebracht, daß der Teuffel von dieser Jungfer wig [wich] undt von Ihnen einen Ort begehrete, dahin er fliehen undt Sein regiment haben mögte; weiln Ihnen nun ohngezweiffelt obgemelte Klippe bekant, daß daselbst kein Mensch auffwohnet noch in folgender Zeit jemannt Sich wohnhafflich darauff setzen wirdt, dieweil keine Erden, kein einziger baum, viel weniger Graß oder was dem menschen zur lebens unterhaltung nüsslich darauff zu finden, daherö Sie uhrsach genommen, Einem solchen Schlimmen Gast diese Herber u. Wohnunge zu übergeben, daß dan, wie Sie contrahiret, erfolget undt auch da-

1) Auch Adam Olearius in seiner „Offt bekehrten Beschreibung der Newen Orientalischen Reise“ (1. Aufl., Schleswig 1647, S. 57) erwähnt kurz diese „grosse runde Klippe“.

hero diese Klip, genandt die Schwedische Jungfer, Ihren Nahmen bekommen. Bey Solcher Klippen, So weit man Sie fast siehet, hatt es noch biß Dato diese beschaffenheit, daß der Lucifer noch immer Seyn Spiel darbey hatt, u. So oft der beste windt u. wetter ist, erhebet Sich umb die gegent ein Vngestüm, Saußen u. Braußen des Meeres, also daß die Schiffer, ehe man zu der Klippen gelanget, die mittfahrenden u. unwißenden wegen der Klippen fleißig vermahnen undt ermahnen, daß Sie in erblickung u. vorbeig Segeln derselben nicht viel Dicentes von der Klippen machen, noch gutes noch bößes davon reden, sondern vielmehr einen guten Gesang oder andächtigt gebet vor Sich thun mögen vor Steür- und Wehrung des Teuffels macht u. gewalt. Wie dann bey nacht, So man es endern kan, kein Schiffer gerne darbey Segelt, welches unß aber, unglücklich dem guten favorabeln windt zu viel trauendt, leiter in der Nacht getroffen, daß wier vermeinet, den guten windt nicht vergebens wehen zu laßen, Sondern den Selben vielmehr mitt vollem Segel zu faßen u. damitt was gutes außzurichten, hatt Sich bey antredung der nacht, da wier noch kaum die Helffte dießer Klippen auß Vnßer augen gebracht, hatt Sich der windt mitt großem Sturm gans contrar erzeiget, u. haben wier mitt Laviren dieselbe ganze Nacht (mitt was gefahr undt noht, ist Gott v. Unß bekant) umb diese gegent, nichts vor unß bringendt, zugebracht, darvon Unß den der Allmächtige Gott den Andern tag wieder mitt guten windt erlöset V. unß in den Sichern Haffen vor Calmar, genandt der Calmar Sondt, ohne Schaden Sicher u. glücklich eingeleidet undt geführet.

Von Kalmar aus machte Ayrmann einen Abstecher auf die Insel Öland; dort beobachtet er in den berühmten Steinbrüchen die Herstellung von Mühlsteinen. Auf dieser neunten Reise, die im Juli (1669) in Stockholm ihren Abschluß fand, scheint er auch die alte Hansestadt Wisby auf der Insel Gotland besucht zu haben, vormalis eine sehr große u. mächtige Statt . . . nun aber fast nur ein Fischer Dorff zu nennen.

Schon im nächsten Monat, zu Anfang August (1669), trat Ayrmann seine zehnte, seine ausgedehnteste Reise an. Auf dem Orlogschiff „Der Rode Löv“ reiste er im Gefolge des Grafen Christian Horn von Stockholm nach Riga und von dort zu Lande weiter nach Warschau zur polnischen Königswahl. In Riga übernahm der livländische Generalgouverneur Graf Klas Tott die Leitung der Gesandtschaft¹⁾. Nach der Wahl Michael Wisniowieckis zum König von Polen erwies sich eine weitere Reise nach Moskau notwendig, um den

1) Vgl. auch Treumuth-Liiv, *Polonica Eesti riigi keskarhiivis* — *Polonica im Estnischen staatlichen Zentralarchiv*. Tartu 1931, S. 78, Nr. 18.

wegen der Nichtwahl seines Sohnes ergrimmt den Großfürsten Alexei Michailowitsch¹⁾ zu beschwichtigen. Dieser Gesandtschaft, die unter der Leitung des Grafen Horn stand, schloß sich Ayrmann in gottes nahmen und mit freuden an, während andere bezeichnenderweise sich lieber mit geldt davon abkaufften. Nach dreimonatigem Aufenthalt in Moskau kehrte die Gesandtschaft im März (1670) in sechswöchiger Schlittenfahrt durch Moskau, Lapplandt, Nordboten, Finnlandt, Ablandt undt dan in Schweden nach Stockholm zurück; auf der Rückfahrt wurden die Reisenden von Flußfieber und Krätze ergriffen, acht der Gefährten starben, und auch der Graf Horn — so berichtet Ayrmann — wurde ein Opfer dieser anstrengenden diplomatischen Unternehmung. Auch Ayrmanns Gesundheit war stark erschüttert; noch lange hinterher machten sich die Folgen dieser Reise in seinem Befinden bemerkbar.

Gegen Ende Februar (1671) war er jedoch so weit wiederhergestellt, daß er seine elfte und letzte Reise über See von Stockholm aus antreten konnte. Das Fahrtziel war Amsterdam. Ein gewaltiger Schiffbruch machte der Reise aber ein vorzeitiges Ende. Ein unbekannter Freund Ayrmanns schildert dieses Unglück in einem der Reisebeschreibung nachträglich vorgesetzten Alexandrinergedicht über den Nutzen des Reisens im allgemeinen und für Ayrmann im besondern in folgender Weise:

Das francke Schiff zerspringt
und wird der See zu theil. Da ist nun mitverdorben,
waß du durch sauren Schweiß so mühsam hast erworben.
Dein Glück erhält noch dich. Ein Bret das trägt dich fort
und bringt dein Leben noch an einen guten Ort.

Über Köln und Frankfurt kehrte Ayrmann nunmehr in seine Heimat, nach Nürnberg zurück. Hier warf ihn eine schwere Erkrankung für ein halbes Jahr aufs Krankenlager. Ein wichtiger Lebensabschnitt war mit seiner Rückkehr in die Heimatstadt für ihn beendet, und wohl aus dieser Erkenntnis heraus hat er sich in der Zeit der Genesung an die Niederschrift seiner Reiseerinnerungen gemacht. Als er an den Schluß kam, da lockte ihn das Leben wieder mit neuen Zielen. Mit dem Dichter, so führt er aus, könne er zwar furslich, doch mit fug sagen: Tot mala sum passus, quot in Aethere Sidera lucent, und er sei Gott zu Dank verpflichtet, der ihm krafft und Stärke, Gesuntheit, Leben und Segen von Oben herab biß auff diese Stunde mitlig-

1) Vgl. ebenda S. 77, Nr. 16.

sich verliehen, daß er Solche gefährliche Reisen nicht nur glücklich habe bestehen können, sondern daß er auch sein Neues Vorhaben, mich noch weiter in die Welt zu begeben, in guter Gesundheit und völligen gesunden Gliedmaßen . . . antreten kan. Mit einer echt barocken Abwandlung des Bildes vom Lebensschifflein und dem wütenden UnglücksMeere der Welt, das ihn noch keinen Sichern Port, daselbst den Anker der Hoffnung aufzuwerffen, habe finden lassen, tröstet er sich in Erwegung des, was nicht zu endern steht:

Das nehm ich willig an,
 Kan ich nicht wie ich will
 So will ich wie Ich kan.

Mit einer Anrufung an Christus, sein Lebensschiff auch weiterhin im Sturme der Welt zu beschirmen und sicher zu geleiten, verbindet er die Bitte um ein Vernünftig und Seeliges Ende, damit ich letztlich zu allen meinen überstandenen Unglück fröhlich Sagen möge:

In portum veni, Spes et Fortuna valete.
 Nil mihi vobiscum, ludite nunc alios.

Welcher Art das Neue Vorhaben Ayrmanns war, das geht aus den Familienpapieren nicht hervor. In dem schon erwähnten Widmungsgedicht sagt der unbekante Freund, ein schönes Glück scheine Ayrmann nunmehr aufzublühen, dem nachzuziehen er sich entschlossen habe, und knüpft daran die hoffnungsvolle Erwartung:

Bellona wird dir schon
 einmahl zu beßrer Zeit den wohlverdienten Lohn
 gedoppelt stellen zu.

Über Hans Moritz Ayrmanns spätere Lebensschicksale unterrichtet uns ein den Papieren beigebundener Zettel. Daraus geht hervor, daß er sich am 8. November 1686 in Meißen verheiratet hat und daß das junge Ehepaar wenige Tage nach der Hochzeit nach Leipzig übersiedelt ist. Aus dieser Ehe gingen drei Kinder hervor, von denen zwei, ein Knabe und ein Mädchen, bereits in der ersten Kindheit starben, während das dritte, Christoph Friedrich (geb. 1693 in Leipzig), den Vater überlebte. Im Jahre 1704 kam Christoph Friedrich auf die Schule in Torgau, und wir begehen schwerlich einen Fehlschluß, wenn wir annehmen, daß diese Tatsache in Zusammenhang steht mit einer Übersiedlung der Eltern von Leipzig nach Torgau. In Torgau jedenfalls starb Hans Moritz Ayrmann am 27. Juli 1710

im Range eines Kurfürstlich Sächsischen Regimentsquartiermeisters — so melden die biographischen Nachrichten über seinen Sohn, während Sophie Elisabeth, die Schwester Hans Moritz Ayrmanns, in ihrem 1710 aufgesetzten Testament ihren Bruder als *Churf. Sächs. Kriegs Zahl-ambts Verwanthen* bezeichnet.

Hans Moritzens Sohn Christoph Friedrich scheint der letzte bedeutende Vertreter der Familie gewesen zu sein. Im Gegensatz zu seinem Großvater, der seine ganze Kraft dem kaufmännischen Beruf gewidmet hatte, und zu seinem Vater, der das ungewisse Leben eines Kriegsmannes geführt hatte, schlug er die gelehrte Bahn ein. Im März 1747 verstarb er als Professor der Geschichte in Gießen¹⁾. Vermutlich aus seinem Nachlaß kamen die „Ayrmannschen Familienpapiere“ über andere Zwischenbesitzer²⁾ im Jahre 1885 schließlich an die Preußische Staatsbibliothek; auch die Universitätsbibliothek Tartu besitzt mehrere Stücke aus seiner Hinterlassenschaft, so u. a. zwei Bände mit handschriftlichen Briefen an ihn (Manuscripta 52, 53)³⁾.

1) Über ihn s. Strieder, Grundlage zu einer Hessischen Gelehrten- und Schriftsteller-Geschichte I (1781), 199 ff. und Rochus von Liliencron in der Allgemeinen Deutschen Biographie I, 711. Die Vermutung von Strieder übrigens, die auch Liliencron übernommen hat, daß Chr. Fr. Ayrmann nicht 1693, sondern 1695 geboren sein müsse, wird durch die Familienpapiere widerlegt, aus denen mehrfach zu erweisen ist, daß das Geburtsjahr 1693 gewesen ist. Der von Liliencron als Quelle angeführte „Bericht von C. F. Ayrmann's Leben und Schriften. 1734“, der möglicherweise nähere Nachrichten über die Familie enthält, war nicht aufzutreiben; im Gesamtkatalog der Preußischen Bibliotheken fehlt er.

2) Und zwar zunächst Bibliotheca Büloviana in Beiernaumburg (im Kreise Sangerhausen), sodann Regierungsrat von Tettau.

3) Ein im Katalog der gedruckten Bücher verzeichnetes „Commercium epistolium Chr. Fr. Ayrmanni, s. l. et a. 40“ war zurzeit leider nicht auffindbar.

Livonia oder LieffLandt.

Dieses Landt könnte ich wohl mitt recht u. fug eine Halbe Insul nennen, Indem, So ich von Riga¹⁾ bis nach der Narva gerechnet sehen undt observiren will, ist Solches ja ganz dießeits mitt der Ost See umbfloßen, jenseit der Moscau aber habe ich festes Landt, also daß ich biß nach der Statt Moscau von keiner See verhindert werde. Dieses Landt ist meistens an u. vor Sich selber Ein mitt großen Wältern, darinnen große u. weite Morast u. Wasser, ja ganz ehwen gelegenes Landt, wirdt nun von Tag zu tag beßer bebauet undt an eslichen Orten große flache feldt gemacht; es hatt vor andern läntern großen Cornbaw, welcher in weit abgelegene Landt zu waßer jährlich in großer mänge weggeföhret wirdt, davon Sich das ganze Landt dem [!] größten Nutzen schaffen u. andere dadurch Geldt ein zubringen zwingen kan. Es hatt darinnen gute Viehe Zucht u. nach eslicher Orten gelegenheit Kostliche Weide vor das Viehe. Sie haben viel Schaaff, Böcke, Schwein u. Rinter. Von Wilten Thieren, So zur Nahrung des Menschen dienen, giebt es viel Hasen, auch Rehe u. böck, aber (keine Hirsch) Ehlende giebt es auch, auch von Vogelwerck in großer Menge als Birkhän, Hünner, Uwer-Hünner, wille Enden u. Gänße (So da auff den großen Seen in der mänge geschossen werden), in gleichen auch Schwanen undt noch andere art vogelwerck, So bey Uns nicht sonderlich bekant. Die kleinen Vögel aber, als Lerchen oder Starren oder CrammetzVögel u. dergleichen, diese achten Sie nicht der Mühe zu fangen, u. wann Sie auch gebraten weren, würden Sie Sich scheuen darvon zu eßen. Dieses große Vogelwerck ist zu gewißer Zeit dermaßen gutes Kauffes, daß ich es viel näher²⁾ als ander fleisch kauffen kan undt die Landesinwoner Sich deßen So übertrüßig freßen, daß Sie lieber ein Stück beckel fleisch³⁾ oder knackwurst oder schinden eßen als ein [!] gebraten Birk- oder Uwerhaan. Anlangende der Wilten Thier,

1) am Rande: oder von der Schanz bey Riga, da die Dina in die See Sich ergeußt; ist 2 meilen.

2) = wohlfeiler; diese Bedeutung neben der bekannten hatte das Wort schon im Mittelhochdeutschen.

3) = Pökelfleisch.

So da dem Menschen zu Schaden geschaffen, giebt es des Landes auch eine Menge. Als Beeren, groß u. kleine, wormitt die bauren einen ehwigen Krieg, ohne einigen Stillstandt, führen u. Sich allezeit vor denenselbigen Salviren müssen. Wölffe giebet es auch sehr viel, also daß Sie in [!] Winter in der menge zu 10 oder 20 mitt ein ander Sich sehen lassen, thun menschen undt Viehe großen Schaden. Luchse werden daselbst auch viel gefangen, derer belz ein gebräuchlich futter daselbsten ist. Giebet auch viel fuchse, wilte kazen, Hermelin u. was dergleichen mehr. Vom Vogelwerk, die da auch dem Landmann großen Schaden zu fügen, habe ich Selbst geschossen gesehen dergestalt große Raubvögel, daß Sie wohl von der stärck Seyn, eine Gans, vielmehr ein Hun, ja auch kleine Lämmer mitt Sich hinweg zu führen, u. weil dieses lantes Sowohl dem reißenden frembten als dem Landes Inwohner vergönnet ist, von allerhandt Schäd- u. nüsslich vogelwerk u. andere unthier zu schießen, wirdt dergestalt viel Solche unahrt außgerottet u. todtt geschossen, inmaßen auch kein bauer ist, der nicht einen guten Schützen zur nacht abgiebet, u. wenn Sie auch im Busch zu acker ziehen, haben Sie allezeit Ihr gezogen rohr bey sich, daß Ihnen denn wegen der gefahr der wilten Unthier vergönnet u. zu gelassen werden muß. Sie haben auch ein klein beyl allezeit Sampt einem meßer an Ihrer gürtel hengen, wormitt Sie dermaßen gewiß werffen können, daß Sie auff 30 oder mehr schritt damitt auff einem blat einer handbreit werffen u. nicht leicht fehlen, u. ist das beil allezeit so scharff als ein meßer, welches Sie auch nur zur defension der beeren und wölff u. nichts damitt zu arbeiten an der Seiten hingendt tragen. Von Fischereyen haben Sie auch dieses LieffLandes keinen mangel: als werden bey Reval herrliche u. viel Lacks gefangen, ohne einige große mühe, u., So zu reden, fangen Sie Sich von Sich Selbsten in denen darzu gemachten behältnüssen; an der See u. auch in der Dina werden in überauß großer menge kleine fisch, so da etwa Ein oder anderthalb Viertel lang seyn, genandt Strömlinge, gefangen, derer mann Sich nimmer genug eßen kan; denn man kan Sie auff allerhandt erdenckliche ahrt Sieden, kochen, braten undt auch trocken oder in Salt einmachen u. über jahr u. tag genießen, So dem armen bauren oder sonsten armen leüten ein guter behülff u. nahrung ist, daß, wann ich vor 3 pfennig oder 4 pfennig unseres geldes nach kauffe, habe ich ein gutes gericht daran zu eßen; mann kan Sie auch nur in bloßem Salt abkochen u. eßen u. sindt doch wohlschmeckendt; dergleichen fangen Sie auch in großer menge, daher Sie Selbst dießen reimten Sagen, nehmlich auff teutsch:

Werem Inß die Strömlinge nicht gebohren,
 So weren wier Schweden allzumahl verlohren,
 — — — — — der fang ist Inß alleine.

Bey Dörpt in LieffLandt in dem vor der Statt beyfließenden Waßer, genandt die Empeck, So da auß der Beibus (ist eine große See in der Moscau gelegen, auff eslich 20 meilen lang u. 18 breit) Ihren Ursprung hatt, darinnen Sie das ganze Jahr durch halt alle Monat Ihren besondern Fisch fangen und deswegen daselbst eine gute Schnabelweite haben. Insonderheit zu Anfang des Frühling als in Martii oder April, nachdem Sich der Winter dieses Orths halt von Sie scheidet, ist eine herrliche Lust da zu sehen (wenn es sonst in andern Ländern nicht besser bekant), da in gemelten waßer gleich nahe bey der Statt Sich die Fischzüge anfangen¹⁾, da Sie oft, wenn das Glück gut will, 30, 40, 50 der Schönsten u. größten Hechte u. andere des Orths bekant u. nützliche fische auff einen Zug fangen. Insonderheit ist ein guter Fisch daselbst, den Sie Jas²⁾ nennen. Alldar gehen nun gute Freunde, Gesellen, Jungfern, Männer vndt Frauen oder fahren auch auff dem waßer hinaus undt laßen Sich dann Eines dem Andern auff Sein gut Glück oder Gesuntheit einen Fischzug (davor man oft vor Solchem Zug einen halben oder auch, wann die Netz gar groß, einen Reichsthaler geben muß) thun. Ist das Glück nun gut, so wirdt man oft des Thalers 6 oder 8 fächicht belohnet, wo nicht, bekommt man oft gar wenig oder nichts; dar müssen nun die Männer oder auch wohl Junggesellen denen Lieffländischen Mätigens, wollen Sie anderst angenehm seyn, Ihre milde handt auff thun u. So lang ziehen laßen, biß man was fänget; dar Sindt Sie dan geschwindt über her, machen Sie auff, haben schon fäßer bey Sich u. Salzen ein theil ein, ein theil nehmen Sie also zum aufftrocknen u. dörren mit Sich heim. Vndt wenn man nun Sich dergestalt ergetet, ist das Frauenzimmer wieder nicht faul undt thun Ihre in großen Körben mitt Sich genommene kalte kuchen herfür; da man den in denen zuvor gemachten zelttern oder hütten Sich lagert undt, So viel Gott giebet, genießet, auch einen frischen Fisch darbey nach begehren haben kan. Da muß dan auch wohl Spanischwein, reinischer Brantwein u. dergleichen mitt Sich hinunter auff den Fischzug in flaschen futtern³⁾ geführet werden, damitt Ihre erkälte magen wieder zu erhitzen u. Ihnen also kein schaden bey dieser Haußhältigen vorsorge undt großen bemühung geschehen möge, welches dann hernachmahls der Mann das ganze Jahr durch von der frauen hören muß, So oft er von denen fischen iset. Ja, Sagen Sie, wenn ich im Vorjahr nicht were hin auff den

1) am Rande: erstrecken Sich längst dem waßer hinauff über die 8 oder 10 meilen, da schon die große des waßers verbeut, weiter die Netz auß werffen; ist auch unnöthig, indem der Fisch auß dem salzwaßer das frische u. enge waßer Suchet.

2) *Coregonus maraena* var. *maraenoides*.

3) Flaschenfutter = Reisebehältnis für Getränke.

fischzug gefahren, was betten wier iso zu essen; drumb wenn man fein in der zeit einschafft, mien les man, So hatt man, wenn mans betürfft. Dem aber ungeacht, ob schon bey Solcher fischfahrt 4 mahl mehr verfreßen, verhoffen u. in der heimfahrt die mitt gewesene Junggesellen den mann noch wohl cornutisiret u. etlich tag vor Ihr fischzug gelt beschmaußet haben, So muß es doch der mann gut heißen, davor danken undt vor eine Häußliche Vorsorge oder Sorgfältige Haußhaltung erkennen; cætera textus habet. So viel von fischen. Krebs mangeln darbey auch nicht, undt giebt es in dießem wasser wohlschmeckende u. große Krebs. In Summa das gants LieffLandt ist ein rechtes FreßLandt, undt wenn mann auch mitt bloßen füßen gehen solt, ertrüge es doch mancher lieber, als daß Er seinem Bauch etwas absparen undt Hunger leiten solte, und were davon viel zu erzehlen, So iso mein vorhaben nicht ist. Die principalsten örter dießes Landes sindt folgende :

Riga.

Dießes ist die Haupt Statt in LieffLandt; ist eine hochberühmte See undt Handels Statt, dahinn von allerhandt Orten, So wohl bey u. in der Ost See gelegen, als auch auß Hollandt, Franckreich, Spanien, Engelandt, Portugal etc. zu Schiffe anlangen, da auff einer Seiten die Dina fließet (So ein ziemlich breiter fluß ist, kommet auß der Moscau her Seinem ursprung nach), fließet 2 Meilen von Riga in die Ost See, daselbst die Schanze, So sehr vest ist, wo allezeit die Schiff in Ruß u. Ein fahren Ihren tribut ablegen, ist genandt Dunamunte, u. das Blockhaus darbey. Dieße Statt hatt einen festlichen Wall u. Graben, darinnen wasser ist, u. köstliche Basteyen; die Mauren aber sindt isiger zeit nicht viel nuse mehr zu fortification der Statt, außgenommen daß [sie] einen erschrecklichen Thurm an der mauer einseits des Landes hatt, der da die ganze Statt, meistens wo man Ihr zu Landt beykommen kan, umb Sich beschießen kan u. in dem letzten Muscovitischen Krieg die Statt mächtig salviret hatt: daher mann noch siehet, mit was gewaltigen kugeln der feind dießen Thurm beschossen u. zu fällen gemeinet ist, aber alles vergebens, undt Ihm deßwegen kein Schaden geschehen; auff dießem Thurm kann man weit hinauß ins feldt langem, So die Rußen wohl ingeworden seyn. Die Statt an undt vor Sich Selbst ist von innen mit schönen, all von Stein gebaueten Häußern gezieret, hatt 4 Kirchen in Sich u. vor dem einen Schönen Thurm an der Hauptkirchen gehabt. So aber vor 7 Jahren gleichsam entzwey geborsten, herab gefallen u. die halbe Kirchen mitt Sich ohne großen Schaden

der menschen darnieder geschlagen, darvon 3 persohnen getödet worden¹⁾, u. ist bey meiner Zeit daran auffzubauen wieder ein Anfang gemachet worden. Es hatt einen Schönen Marck, darauf das Rahthaus u. sonst noch wohl gebaute Häuser stehen, auch die große gültstube; bey der Statt undt in dem Wall lieget das Schloß, So vor Sich Selber zwar nicht bevestiget, sondern durch oder von dem Stattwall mitt bevestiget ist; auff der einen Seite der Statt u. des Schloßes fließet die Dina, daselbst doch auch ein wall vor die Statt ist. In dem Schloß residiret allezeit der General Guuerneur, So zu meiner Zeit Ihr Excell. mein gnädiger Herr Graff Tott diese Stelle bedienete; nachdem ist auch noch ein Guuerneur, So über die Soltatesca u. Landt zu guuerniren, So zu meiner Zeit vordem gewesener Königl. Mayt. in Schweden Oberster Forster²⁾ bedienete; weil nun diese Statt von dem König in Schweden Gustavo Adolpho mitt dem Schwert gleichsam erobert u. eigenthum geworden, vordem Sonst allezeit Polnisch [] gewesen, also ist biß dato eine königl. starcke Wache Sowohl tags als nachts in allen gassen darinnen zu finden undt ist auch noch eine gute inclination gegen denen Polen darinnen zu verspühren, dieweil die Inwoner die meisten ceremonien, Tänze u. dergleichen polnische gebrauchte nicht von Sich ablegen undt ein recht polnischer Ratio status, doch tacite, darinnen verborgen. Die Inwohner der Statt seyndt gegen die frembten vor andern allen des LieffLandes sehr Human undt geben einem Seiner dignität nach großen respect, hergegen laßen Sie Sich auch gerne wieder ehren u. halten viel von Höfflichkeit u. ceremonien. Insonderheit findt Sie magnific in Kleitung undt sehen auch gerne, daß, wer mitt Sie in conversation leben will, derjenige auch wohl staffiret u. nicht lumpicht gehen möge. Thut man wiedrigen fall, So verleüret man allen respect u. wirdt wenig oder nichts geachtet; denn Sie das conclusum ohne die præmissen als bald machen, daß ein übel gekleideter Kerl versoffen undt nullius pretii sey. Ihre Weiber u. Jungfrauen laßen Sie mehr als zu viel müßig gehen u. Sich der Hoffart (So da sehr groß bey dem Weibs Volk ist) befeißigen, also daß Sie Sommers Zeit vor u. nach dem Eßen vor denen thüren sich präsentiren undt umbstehen, undt wenn Sie frühe in der kirchen gewesen seyn, sprechen Sie: heüt ist, wollen wier, mein herzenmann, ein weiligen spaziren fahren; da denn aller Will ist. Den komt eine zur andern, undt das Handt-

1) Der Einsturz des Turmes der Petrikerche war am 11. März 1666 erfolgt; nach W. Neumann, Riga und Reval (Leipzig 1908, S. 30), forderte das Unglück 8 Todesopfer.

2) Irrtum Ayrmanns; er meint offenbar den Baron Fabian von Persen (1626—1677), der laut Arbusow, Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands (Riga 1918, S. 330), von 1663 bis 1674 Gouverneur von Riga war.

werck gehet tag vor tag fort. Winters Zeit laßen Sie Sich auff dem Schlitten, umb den Rinck zu fahren, fleißig bedienen¹⁾. Die männer da- selbst gewohnen oder werden gewohnet von den weibern, daß Sie ehe Selbst unter dem Mantel etwas von fischen oder dergleichen mitt Sich nach Hauß tragen, als daß Sie Ihre frau bemüheten, vor die Thüre zu gehen u. etwas einzukauffen, viel weniger auf den Marck, welches da einer Ehrfamen Frau oder Jungfrau die höchste Schande were. Umb dieße Statt ist es auch lustig zu spaziren undt vordem Schöne, nun von neuem wieder ange- legte Gärten hatt; ist daselbst eine große Vorstatt, So Sie das Hackelwerck nennen, darinnen viel handwercksleüte wohnen u. auch zu Endt der Rußen- Hoff ist, worinnen Sich alle die daselbst negociirenden Rußen auffhalten undt Ihre gütter zu verkauffen haben; v. ist dieße vorstatt fast ganz umb mitt palasaten [!] u. einem kleinen graben gemachet u. hatt rechte thore, darbey auch allezeit wachen stehen. Sonsten were noch mehr davon zu gedenden, So aber fürze halben darbey bewenden mag.

Undt ist zu mercken, daß LießLandt Drey Haupt District undt Kreis hatt, darunter der Rigische der vornehmste, undt wirdt dießes gegen Chur- Landt und Littau gelegene ort, welchen die Dina scheidet, das LettLandt genandt. Dieße Sprach ist fast der Littauischen gleich undt können Sie ein ander wohl verstehen; unter welchem District auch noch gelegen das Stätlein

Wolmar.

Dießes lieget 24 meilen von Riga auff dem Weg, So man nach Dörpt reissen will, ist in frehem feldt; daselbst ist es eine feine vestung u. kan Sich zur noht wohl halten, hatt ringst umb Sich einen Wall u. Graben u. nach Urth einer Vestung wohl formirt ist ein Schloß darinnen u. Sonsten dem gebäu nach ein geringer ort, weil es oft u. viel daselbst biß auff den grunt abgebrennet ist.

Reval.

Dießes ist nach dem Rigischen der Under District des LießLandes undt wirdt das Estland genandt, die Sprach Estisch, So da mitt der finni-

1) Am Rande: NB. bey Riga ist dießes kurzweilig zu mercken: wann es auch mitten in Sommer, noch vielmehr in Herbst oder Frühlingszeit ein wenig regnet undt also nur die Steine Naß seyn, laßen Sich die alten Matronen oder kinter, ja auch manchmahl die großen strunz*) auff einem Schlitten, der da unten große undt breite Ruffen hatt, mitt einem vorgespannten Pferdte oft von der Kirche oder auch vor die Statt hinaus schleppen u. wißen Sich oft noch gar viel damit vorthun [!]. Drum heist es: Ländlich Sittlich.

*) Strunze, verächtlich = Weibsperson.

schen in etwas übereinkommet u. Sie einander wohl verstehen können. Diese Statt ist nicht geringer denn Riga undt übertrifft auch fast der Fortification nach die Statt Riga. Inmaßen Reval nicht nur einen herrlichen wall undt veste pasteyen [hat], Sondern auch einen dieffen Graben, darin eslich orten Wasser, eslich orten Er trucken ist, hinter dem Wall einen Zwinger undt dan die StattMauer, die da ringst umb die Statt gehet, undt sehr viel thurm, je einer als der Ander in die Mauer ganz nahe, etwa einen Steinwurf weit von einander gebauet, stehen; ist sehr wohl zu sehen undt hatt auch noch den ruhm, daß Sie noch eine Jungfer ist (das ist, Sie ist, Solange Sie gestanten, noch nicht feindlich bezwungen undt übergeben worden), inmaßen [sie] in Ihrem Stattwappen, daß Sie an Thoren u. andern orten in stein gehauen haben, noch eine Jungfrau mitt fliegendem haare ein Krantz auff dem Kopf habendt, führen¹⁾, vndt ist Ihrem uhrsprung nach von einem König auß Dennemarek fundiret undt erbauet worden; da dann vor langen jahren der Moscoviter diese Statt einsten sehr hardt über 2 oder mehr jahr belagert undt geängstiget gehalten²⁾ undt Sie fast der länge nach hette noht leiten müssen, haben Sie dem könige [!] in Dennemarek, So mitt denen Russen conspiriret, nicht mehr erkennen, Sondern den König in Schweden diesfals umb Succurs anflehen wollen mitt Versprechen, Ihme [!] davor inßkünfftig für einen Schutzherrn anzunehmen undt zu erkennen, So da vom Kön. bewilliget undt Ihnen zu waßer u. zu Lande Succurs geschicket worden, auff welche ahrt dan noch biß dato der Schwed als ein Schutzherr der Statt erkennet [wird]. Sonsten aber in der Statt nichts mehr zu gebieten, denn daselbst der Raht die StattSoldaten annimmet, besoldet u. auch die Thore bewachen läset; auff dem Schloß aber (So da in der höhe gleich an der Statt gelegen u. von der Natur bevestiget ist, also das ringst umb hohe klippen, auff welchen das Schloß gelegen, stehen) hatt der König Seine Soldaten u. die wacht deselben, worauff auch der Guerneur daselbst wohnet, u. oben ein großer platz als eine kleine Statt zu seyn scheint, da der von Adel, So auff dem Landt wohnen, Ihre zuständige Wohnungen seyn u. alles, was dem König mehr zuständig, darauff zu finden ist; darinn auch eine Schöne große Kirchen mitt vielen Epitaphien, Antiquitäten u. köstliche hoher Officir, Graffen u. Herren freudt- undt trauer fahnen hängen, u. wirdt darinnen wöchentlich Teütsch undt Schwedisch geprediget; man gehet gleich unten in der Statt durch das thor einen berg hinan auff das Schloß; aldar, wo Sich etwas in der Statt, So in des

1) Vgl. die Abhandlung von O. Greiffenhagen, Die Wappen Revals [1914].

2) am Rande: NB. Zum gedechtnuß dieser harden erlittenen belagerung wirdt jährlich auff den tag der Rußen Abzug ein danck und freudenfest daselbst solenniter celebriret.

rahts jurisdiction geschehen, zutrüge u. vice versa auff des königs oder des Schloßes Seiten, als pflegen Sie in diesem gemelten halb Schloß u. Statt Thor eine Aufzlieffung mitt beyderseits gerichtten zu thun Etc. Diese Statt Reval kürzlich in u. an Sich Selbstten zu beschreiben: ist Sie auch mitt feinen Steinern häußern wohl gezieret, Ihrer Landesahrt nach gebauet u. hatt einen western Stein daselbst zu dem Haußbaue als zu Riga. In der Statt Sindt 3 Kirchen, worunter die Eine an dem Markt stehendt, zum H. Geist genandt, die Anteütsche kirche ist, in welcher auch kein teuffcher priester bestallet wirdt, sondern in der Wochen als am Montag von der großen Stattkirchen einer eine Teutsche predigt ablegen muß. Sindt alle Schön von innen undt außen gebauet u. haben die 2 grösten eine jede einen Thurm mitt kupfer gedecket, wie auch die Kirchen mit kupfer gedecket seyn. Nicht weit von der kleinen Strantport der Statt inwentig haben die Moseoviter (So unter des Königes u. der Statt Schuß Sich begeben undt in der Statt Ihre buten haben) Ihre¹⁾ Kirchen, darinnen Sie Ihres Glaubens leben können. Sonsten ist in dießer Statt, Sowohl auch in Riga undt in ganz LieffLandt, gegen unß hier zu Landt in gemeinem Wesen undt unter der bürgerschaft dießer gebrauch, daß Sie (anstatt wie wier hier zu Landt von Zunfften wissen) in jeder Statt 2 Gilden, als die große u. die kleine, haben, darzu Sie auch absonderliche Häuser [haben], nehmlich eines die Großgüldstuben, das andere die kleine Güldstuben genennet wirdt. In der großen Güldstuben Sind nun in gemein alle Rauffleut, krämer undt händler, wie Sie nahmen haben mögen, in gleichen werden auch die Literati, So Sich quo vis modo dar auffhalten, Beheyrat oder feier undt herdt halten, mitt hinein genommen, die freyen künstler als Goldschmiede, Mahler, Etc., So aber derer nicht viel, wegen der großen gab, Sich zu der ehr sehnen mögen. Wann nun einer Sich beweibet²⁾ undt bürger werden will, in obgemelten Ständen muß mann Sich zu erst umb diese Gülde bemühen, daß mann als ein membrum darin auff u. angenommen werde, mann muß vera Testimonia Seiner ehrlichen Gebuhrt u. herkommens produciren; wo das nicht kan geschehen, wirdt Er nicht acceptiret, Item Seines daselbst ehrlich geführten handel u. wanel u. was dergleichen mehr; undt So nun einer gleich das bürger recht der Statt (etwan auß Favor des rahts oder vorschrifft des königes) hette erlangt u. überkommen u. aber nicht in die Gülde mitt Inscribiret were, So were er nur ein verstimmelt oder kaum halber Bürger zu nennen; denn Er darff Sich nicht der Nahrung als andere gebrauchen, item Er darff nichts in großer mänge von u. auff die

1) darüber = eine.

2) wohl Schreibfehler für bewirbet.

Schiffe kauffen oder verkauffen, auch nicht alle wahren, Item Er darff mitt brauen Sich auch nicht, wie andere, nehren. In Summa Er ist an allen orten gehindert, davon viel zu erzehlen were. U. was ich hierbey von der großen gülden erzehlet, kan ich auch gar wohl von der kleinen gülden Sagen undt à majore ad minus einen richtigen Schluß machen u. treffen. Diese kleine Güldstuben hatt nun in Sich alle HandwercksLeüte, wie Sie auch immer ahrt u. nahmen haben, So Sich mit Ihrer handarbeit ernehren (welches aber hierbey zu mercken, daß der Orten gegen unserm Landt ein zwar nicht rühmlicher gebrauch ist, daß durch abscheidung dieser groß u. kleinen Güld Sich auch dergestalt die Kauff- u. Andere Leüte von denen HandwercksLeüten absondern, daß Sich ein in der großen gülden befindlicher Sich fast schämet, mitt einem in der kleinen Gülden zu gehen, viel weniger, denselben Sich zu befreunden, als etwan Gevatter zu bitten oder weniger, eine Handwercks dochter zu heyrathen, undt So dergleichen geschehen, findet man zwar rare Exempel, [in] allem fall aber gehet es hernach schwer zu u. betarff viel processen, ehe ein Solcher in die große güld acceptiret undt inscribiret wirdt), ja es ist der [!] teuffliche Kauffmanns hoffart dermaßen eingerißen, daß daselbst oft ein lumpichter hundert, der kaum 3 oder 4 Thaler wehrt Hering oder butter feil geben kan, Sich schämet, mitt einem ehrlichen handwercksmann, der Hauß u. Hoff u. oft Gelde genug hatt (wie denn die handwercksleüt vor allen Andern lanten daselbst sehr prosperiren u. reich werden können) über die frey offne gassen zu gehen, sapienti satis!, weil aber durch die gewohnheit es so weit kommen, weiß Sich ein jeder Seinen respect wohl Selbsten zu geben Etc. In gemelden [!] 2en Gülden Sein nun die judices oder primarii genennet Alterleut undt Ältesten, zu welcher dignität, ehe man gelanget, auch Seine gewisse zeit u. ahrt hatt. Wann nun in dem Stattraht, So die ganze Statt concerniret, etwas soll bewilliget undt geordnet werden, So müssen necesariö beyde Gülden darmitt, unter Sich davon zu consuliren u. concludiren, zu raht befraget werden, da nun die Kleine von der großen Güld dependiret, dieselbe wieder vom Raht; undt geschiehet oft, daß Sich die große güld dem rath in rechtmäßigen Sachen wiedersetet u. Sich der raht von seiner Opinion abtreiben lassen muß. Auß der Großen Gülden werden nun die vacirenden rahts stellen von gedachten judicibus wieder ersetzt u. ergänzt; mit nichten aber auß der kleinen, dann des Landes Gebrauch nach kein Handwercksmann zu einer Burgermeister oder rahts verwanten dignität jemals gelangen kan, wie Klug u. verständig Er auch Sey. In denen großen Städten haben Sie allezeit 2 Literatos u. Einen oder 2 auß der KauffLeüte Orten zum Burgermeister. Alle Hochzeiten gemelter Stände nach geschehen nun in gemelter GüldStuben, wo nicht extraordinar. Persohnen, So geistlich als weltlich,

die etwan in privat häußern geschehen mögen. Noch eines Notabels ist in dieser Statt Reval zu observiren, welches man Selden oder gar nicht Ander Orten finden wirdt, So ich denn ein wenig, So viel mir zu erinnern, gedencken will.

Es ist von uhralten Zeiten dieser Statt ein daselbst wohl erbauetes Hauß zu sehen, So genandt wirdt die SchwarzenHäupter; führet zum Zeigen einen Mohrenkopf, welcher auch in Eingang des Haußes über der thür Sampt andern Figuren in stein gehauet zu sehen ist. Innwendig ist das Hauß sehr lange undt darinnen viel schöne Antiquitäten zu sehen, nehmlich ganze rüstungen mitt Bewehr u. allem zugehör Sowohl zu pferd als zu fuß, Spieße, Degen, Stangen, Harnisch Etc. von unglaublicher Schwere, größe u. Stercke, darauß abzunehmen, was vor zeiten vor starcke leüte gewesen u. wie nun izige zeit die Naturen verkleinert u. geschwächet sindt; über das siehet man Alter potentaten, Könige, Kaißer, Fürsten, Großfürsten, Graffen u. Herren Biltnuße ad vitam gemahlet stehen, So da mit tebichten verwahret auff- undt zugezogen werden können. Die sich alle In perjoñ Selbst in Ihrer jugendt daselbst als brüder (wie davon weider soll bericht werden) haben inscribiren, abmahlen u. darinnen verchren laßen; u. ist vor zeiten auff das Hauß So viel gehalten worden, daß Sich auch die Könige vor ein ehr geseket, Sampt andern potentaten Sowohl andern geringern darinnen Brüder zu seyn: wie man nun daselbst in gewißheit auß der Chronick, So allein das hauß concerniret u. Sie auch wohlverwahret hochhaltendt in dem Hauß biß dato verwahren u. täglich die Zeitbeschreibung darin continuiren, außstrücklich sehen kan. So hatt dieses SchwarzenHäupter Hauß Seinen uhrsprung von dapfern Jungengesellen So wohl Adel als Unadel genommen, die Sich da gleich anfangs bey erbauung der Statt gegen den Moseoviter undt die damals gleichsam wilten Leüte dapffer u. ritterlich im felde gehalten, viel treffen u. blutige Schlachten gehabt u. erhalten, undt wann Solche junge leüte nach gehabter victori Sich ein wenig reereiren undt Sich in die schon etwas bevestigte Statt begeben, haben Sie Sich meisten alle anfangs unbeweibt befunden; daheru uhrfach gewonnen, in gewoñeter dapffer- u. herzhafftigkeit zu verbleiben u. Sich nicht etwan durch Weibes Voldt zu schwächen oder feig machen zu laßen, haben Sie in Ihrem ledigen Stande eine geschworne Brüderschafft unter Sich auffgerichtet, daß, wer mitt Sie zu felde ziehen undt in der Gesellschaft seyn wollen, hatt da noch ledigen Standes seyn müssen, auch vor dem kein weib gehabt haben türffen; nach gehaltenen guten Successu in dero bruderschafft haben Sie als dann zu mehrer Ihrer Sonderbahren Conversation dieses Hauß auffgerichtet, mitt herlichen privilegien begabet u. gezieret undt denen ehwigen nachkommen

daß unendliche Jus Cœlibatus nehwenst andern ganz unverenderlich eingebunden undt fest über zu halten verlaßen¹⁾, welches nun biß dato auff Solche Mhrt noch observiret u. gehalten wirdt. Wer nun die Ehre will haben, Sich oder Seinen nahmen in das uralte Schwarzen.Häupter Buch (darinnen, wie oben gemelt, So viel hoher potentaten u. großer leüte, auch der vor eglich 100 jahren dapffern Helden nahmen geschrieben zu sehen) zu inscribiren oder einzuverleiben, der Muß diese qualitäten oder eigenschafft an Sich haben, wie volget. Erstlich, daß er noch ledigen standes undt Sich nie kein Weib ordentlicher Weiße an Seine Seiten trauen undt zuführen habe laßen, muß er mitt zeügen oder bey beteurung, wiedrigen falles Seiner Ehre u. redlichkeit verlustig zu seyn, dardun (So es auch dergestalt were u. einer ein weib in der Frembt hette u. Sich vor einen Gefellen ließe Inscribiren, könnte dieses Hauß vermög Ihrer großen privilegien einen Solchen, quò vis locò Er Sich auffhielte, vor einen Schelm u. ganz unehrlichen erklären u. außruffen u. Seinen Nahmen wieder auß dem Buch vertilligen). Zum Andern muß Er des Standes Seyn, darauf man Adel oder Rittermehig werden undt darzu gelangen könne, Endweder Selbst von Adel oder Rauffmanschafft zugethaner oder Literatus, studiosus oder aber ein Soldat u. dergleichen freye Leüte. Aber die Handwercksgesellen u. alle, So da fordidæ Conditionis leben, werden penitus excludiret, nicht acceptiret undt nimmermehr vor brüder erkannt. Wenn Sich nun einer in gedachter Schwarzen.Häubter Brüderschafft Hauß undt in dero Buch will laßen Inscribiren, werden ihm zuvor die Leges²⁾, statuta, freyheiten, Gewohnheiten undt alles dazu gehörige proponiret, darbey freündlich gebeten oder ermahnet, daß Er denen, So Er ein membrum worden, treülich mitt beystehen undt, So lange Sein lediger standt weren mögte, gehorsam leisten wolle. Worauff nach der Ältesten brüder Consens undt übereinstimmung der Jenige, So Bruder werden will, von dem ältesten Schaffer Einem ein großer Pokal von Silber u. Vergult mitt Wein eingeschencket dargereicht undt zugleich das Buch, darin Er Seinen Namen u. waß Er dem Hauß zum gedächtnuß verehren will (es Sey nun So halt baar geldt oder ein Silberner Becher oder waß Seiner Diferetion nach eine Verehrung zu heißen ist) darbey in das buch nehwest Seinem Nahmen mitt ein Schreiber. So das geschehen undt wenn der Neuerwehlte Bruder auß dem becher, so sehr groß ist, drincken will, So werden [!] Ihm zu ehren vor der Thür oder auch in dem Hauß auß 2 kleinen Stücken 3 mahl feier gegeben, auff welche 3 mahl er dann dem becher ledigen muß, darbey auch zu ehren die heerbaucken in u. vor dem lohßschießen der Stücklein gerühret u. geschlagen

1) = hinterlassen.

2) am Rande: Beneficien.

wirdt; nachmahl gratuliren Ihm die anwesende Herren Brüder, bey deren Ältesten man Sich als dan der Ehr bedancket undt wohl etwan noch was Sich dan zu der Zeit auffhält undt ein treühertzig brüderräuschgen mitt nach hauffe trägt. Die Beneficien, So man etwan von dießem Hauff haben [kann] oder zu gewarten hatt, ist [!] dießes; daß das Hauff undt die ganze Brüderschafft Schuldig undt auch willig ist, Einem Solchen angenommenen bruder, dafern Er in Unglück u. Armuth durch Seeschaden oder andere zufälle geriete [?] u. in Sein ledigem Standt umb hülfß bey dem Hauff anlangete, daß Sie einen Solchen nicht verlassen, sondern beysteiren u. auffhelffen muß. Oder aber da ein Solcher in Seinem ledigen Stant über lang u. kurz des Orths stürbe u. nicht so viel verliese, daß er zur erden könte bestattet werden, müste Sich nohtwendig das Hauff Seiner annehmen u. Ihn ehrlich begraben laßen, undt in andern unversehenen Unglücksfellen hatt Sich ein bruder des Hauff Schutz zu getrösten. Dieße Ehrfahme Bruderschaft wirdt auch öffters bey vornehmen Actibus alle Zeit in specie undt solennisimò invitiret, worbey Sie den zu freüdt undt leit nach eines jeden vermögen Sich herfür thun u. sehen laßen u. Ihre gewisse Ordnung gegeben wirdt. Komt es, daß Sie zu pferdt in Actu quodam publico müssen erscheinen u. Sich präsentiren, haben Sie allezeit Ihre Trommeter wohl mundiret vor Sich Sampft der Heerbaum¹⁾ reiten undt mitt hellem Schall auß u. einzichen dörfen, ingleichen auch tarffen Sie eine Standar, darinnen Ihr Signum des Morentopfes, mitt Sich führen Etc.; u. dießes alles hatt man Sich So lange mitt zu gebrauchen u. zu erfreyen, So lange man ledig ist; So halt man aber beheuratet, desperiret dieße Lust undt darff man Sich derer gesellschaft nicht mehr beywohnendt erfreyen. Ich habe bey meiner zum öfftern dießes Orths gewesenenen Gegenwart u. Anwesenheit mich in dieße löbliche Brüderschafft auch begeben (ohne ruhm zu melden), wie oben gemeldet mitt allen Solennitäten bin beehret worden, habe mich inferibiret u. dem Hauff auch zum zeitlichem gedächtnuß eine verehrung gelassen²⁾. So viel in Eil von dießen Schwarzen Häuptern.

Sonsten were von dießer berühmten Statt Reval u. deren gebräuchen viel, So Auß hier zu Landt ganz unwißendt, zu erzehlen, So mein vorhahen aber nicht seyn kan, in eil alles accuratè durch zu gehen. Sondern nur obiter dießes zu gedenden, waß ceremonien in der RahtsWahl vorgehen, ist dießes: Es pflegen Sich zur WahlZeit auff dem Rahtshauff (So da wohlgebauet auff dem Markc stehet) die Burgermeister undt alle Rahts-

1) wohl verschrieben für Heerbaucken.

2) Ayrmanns Name findet sich jedoch weder in den Bruder- noch in den Gästebüchern, wie mir der Archivar der Schwarzenhäupter-Bruderschaft Herr Carl Stempel mittheilte.

Verwande undt bedienten zu versamlen. Daselbst wirdt nun ein Catalogus auffgesetzt ehlicher capabeln persohnen, die in die vacirende stellen des rahts der unparteyischen Wahl nach mögen gezogen werden, worauß nun ein jedwedess membrum des rahts, auß der großen Gütten, Eine Seinem gutachten tüchtige persohn extrahiret undt annotiret, auff ein Zettel schreibet u. diese vota alle dem ältesten Burgermeister überreicht werden müssen. Solches dan zum ander u. 3ten mahl wiederholet u. was die plurima vota concludiren, gemeinliche der principal votirt, der älteste Burgermeister, mitt einstimmet undt gut heißet, worauff, So Sie nun erkläret undt gewehlet, So tritt der ganze raht nach Ihrer Ordnung oben in den geöffniten rathhaußfenstern, also daß man auff den marck stehend, dieselbe oben alle sehen kan. Daselbst dan ein fenster zu erd ledig gelassen wirdt, darbey der rahts diener einer Stehet u. So viel Bräder¹⁾ (etwan eines 2 eln lang u. handtbreit dicke) vor Sich liegen hatt, So viel als rathsherrn gewählet undt proclamiret werden Sollen. Wenn nun der jüngste Burgermeister (So alle Zeit die proclamation undt oration thun muß) erstlich, gebrauchß nach, die Stattleges mitt zuvor imperirten Silentio ablieffet, ein Sermon oder Oration gethan undt auff außruffung des Neuerwehlten Rahtherrns halt kommet, muß der rahtsdiener mitt einen schlägel auff ein Bred schmeißen, also daß es raßelt u. prahelt, undt dan die Stück zu dem fenster außwerffen, undt So viel Ihrer seyn, So viel breder werden zerschlagen. Da Sich den leüte finden, die die Stücke auffheben u. auß großer freude vor derer Neuerwehlten Herren Weiber bringen, die denn ein geschenk davor geben. Was Sie aber mitt dem holz machen, ob Sie dem neugebackenen rahtsherrn einen kuchen davon backen, eyer sieden Etc. oder was Sie mitt machen, weiß ich nicht cui bono²⁾.

Noch eines zu gedencken: Alle Jahr an S. Thomas tag wirdt eine Teütsche predigt zu frühe in der S. Geistes Kirchen, auff dem Marck gelegen, mitt Schöner Music gehalten, darein der ganze Statt Raht Sampt beyder Gütten Ältesten vom rahthauß in procesion gehen, den Gottesdienst abwarten u. nach vollbringung deßen gehen Sie wieder in gemelter procesion auff das Rahthauß, setet Sich der ganze raht längst an die Taffel, da denn die ganze burgerschafft, einer nach dem Andern, Ihr Debitum — ist ein Reichsthaler — auff einen besondern tisch legen u. ihres weges wieder gehen. Den tag lähet der rath ehlich faß hier unten im rahthauß frey ohne geldt zu trincken außschenden undt wem beliebet frey geben, dabey aber die Intonirte [?] bürgerschafft, Ihrem respect nicht zuwieder, bey Solchem

1) = Bretter.

2) Über die Wahlzeremonien vgl. F. G. von Bunge, Die Revaler Rathslinie (Reval 1874), insbesondere S. 47 f.

Trunck vielmahl mehr wein u. hier dem raht zu gut vor Ihr geldt trincken als daß Sie an dem geschenckten Sich begnügen u. geschimpft [?] zu seyn hieltten.

Umb diese Statt ist [es] Sonsten auch lustig u. hatt große Vorstädte, aber alles schlecht von holz gebauet, hatt der lantes ahrt nach feine gärten. Die offene See ist hardt bey der Statt gelegen, da man auff eine lange brücken hinauß gehet u. Sich auff denen daselbst vielen Schönen Cauffarten Schiffen belustigen kan. Dhnferne der Statt ist ein Schönes Luftwältgen, So man die große Coppel nennet; dahin kan man spaziren gehen, reiten, fahren undt allerhandt lust mitt bey sich habender Gesellschaft haben.

Die Inwohner der Statt Seyn etwas gröber u. nicht so human als zu Riga, auch gegen die frembten nicht so ehrerbietig undt eigenstolzsinnige Leute. Daß machet u. ist die uhrsach, weil nach der großen Pest, die zulest fast den ganzen garaus daselbst gespielet u. wenig über geblieben¹⁾, Sich alsdan von allerhandt orten Neue Einwohner undt oft lumpichte framgesellen daselbst beheyrahtet, Ihnen das glück nach der Zeit favorisiret u. also in auffnahme gekommen seyn. Die dencken nun, nos pomæ [?] natamus, u. meinen, Sie Seyn große potentaten. Daher Sie den die noch über gebliebene²⁾ gefreyete Junge Mädgen in Solchen bauer Stolz meisten erzogen u. die die Ihrigen wieder nicht besser, als Sie wissen, erziehen können. Gleichwohl aber laßen Sie Sich noch wohl (wenn man erst bekant mit Sie wirdt), doch ohne große Complemente freündlicher, als man meinert, erfinden, u. ob Sie gleich öffentlich einem zu danken nicht modi achten, wissen Sie schon das gratias agere privatim zu occasioniren Etc.

Es giebet auch vor allen Andern Districten dieses Landes den prächtigsten u. mächtigsten Adel daselbst, die In fleitung auf hochzeiten undt andern begängnißen sich sehr hervorthun; gegen die frembten Sindt Sie Human, undt wer Sich nur in Ihre Art u. Weiß cum tempore schicken lernet, der kan wohl mitt Sie zu recht kommen. Dann es, Bis her Landes Ahrt nach, daselbst einen großen unterscheid giebet undt man fast eine besondere politicam bey Sie Studiren muß, undt wer hinter Ihre Kniff kommet, hatt gut leben bey Sie. Die Frauen v. Jungfrauen, Sowohl Adel als unadel, Selbes Orts laßen Sich fast mehr als nöthig bedienen undt ceremoniliren. Sie Sindt sehr heimtückisch undt doch dabey mitt einer Einfalt bemenget, undt wer Sich nur anfangs fein Still zu stellen u. keinen liebesgecken auß Ihm sehen läset, Sondern erwartet, biß den Frauenzimmer das zugefrorne Maul einmahl aufftauet, u. mitt mannir antwortet, dem mögen

1) Gemeint ist wohl das große Peststerben von 1602/03.

2) d. h. von der Pest verschonten.

Sie noch wohl leiten. Insonderheit aber wer des Landes bey großen oder geringen Standes Mannesperfohnen will angenehm seyn, muß darnehen Ihre weiber nicht zu feinde haben u. auch Sich in Sie zu schicken wissen. Sonst kommet man nicht wohl fort Etc. undt mitt dießem ganzen District hatt es gleiche Bewantnuß; darzu gehören eslich kleine Stätgen u. Schloßer als Hapsal, Wessenberge Etc., daran nicht viel zu notiren würdig ist.

Pernaw.

Dießes ist auch von denen principalsten Stäten, So in LieffLandt an der See gelegen zwischen Riga u. Reval (welches 50 meilen von ein ander Sein); also ist genantes pernau mitten innen, hatt auch einen ziemlichen Handel zur See, woselbst viel Schiff auß Hollandt, Lübeck u. Andern an der OstSee benachbahrten Örtern anlegen, ist auch zur noht mitt wällen u. gräben wohl fortificiret u. ward zu meiner zeit noch täglich angebauet. In der Statt aber nichts Sonderliches vor Andern zu sehen, ohne ¹⁾ daß die privilegien der Academia zu Dörpt nun mehr auff königl. Ordnung nach dießem pernau transportiret undt allda wieder in Flor undt auffnahme gebracht worden. Wie ich den zu meiner zeit an dem Collegio fleißig habe bauen u. einen anfang machen gesehen. Wird daselbst beyderley Sprach als Lettisch u. Estisch geredet u. verstanden, auch zum theil Schwedisch, wie denn auch in ganz LieffLandt, zumahl in denen Stäten, die Schwedische Sprach nicht frembt, sondern wohlbekant, verstanden u. geredet wirdt.

Narva.

Diese Statt ist auch eine Vornehme See vndt Handelsstatt, worvon die See 2 meilen gelegen, u. von dar ein großer influß gleich der Statt vobey in die See gehet, dahin auß Hollandt, EngeLandt, Frankreich, Spanien u. von der OstSee belegenen Örtern zur See Jährlich viele [Schiffe] anlangen.

Diese Statt hatt Sonsten dem Moscoviter eigentlich zu gehöret, nun aber gut Schwedisch. Hatt diese Statt von dem Fluß Narva den nahmen, der da Moscau u. LieffLandt Selber Orten scheidet, also da ich vor 6 Jahren bey einigen Tractaten, So zwischen denen Moscovitern undt Schweden Selbes Orts vorgangen, gesehen, wie auff dießem fluß, So nicht sehr breit, recht in der mitten ein Hölzern Haus gebauet, darinnen in der Mitte ein Tisch undt etwan die ehwen ²⁾ der Stuben 4 schrittbreit war, da hinein man

1) = ausgenommen.

2) Ebene, Fläche.

auff eslichen treppen auffsteigen muste, u. dan auff beiten Seiten eine brücken von Landt biß an das Haus gebauet wordten, da dan der Schwedische Sowohl auch Moscovitische Legatus jeder von Seinem landt in das Haus gehen undt Sie ein ander die hand reichen mogten undt doch jeder auff Seinem grundt undt boten stunde. Worauff abzunehmen, wie nahe Sie die krenz Scheidung dießen Ortes haben. Wurden auff gemelten Haus auch die Tractaten derzeit güttlich abgelegt, undt von dar Sich allemahl ein Jeder, ohne betredung des Andern landt, wieder auff Seines Herren landt begeben können. Dieser Fluß Narva kommet auch aus der großen Moscovitischen See, genandt die Beibas, undt wenn nicht ein kleines Eet bey Narva der große Abfall were (da nehmlich dieses wasser Sich einer großen Steinflufft hinunter geüßt), So könten auß der Moscau als von der Beibas daselbst die Schuden in die OstSee gebracht u. gar ein bequemlicher hantel getroffen werden; weßwegen aber Sie daselbst anlegen, u. Ihre gütter mitt mühe zu Landt auß u. in geführet werden müssen.

Diese Statt Narva an undt für Sich Selbst, ist es ein kleiner aber wohl fortificirter Ort, mitt Starcker Mauer, wall u. graben. Inwendig Sind in kurzen jahren gar von¹⁾ Neügebaute Schöne Häuser zu sehen, giebet zum Theil reiche Leüt darinn, hatt eine feine kirche halt in der mittten der Statt gelegen, hatt auch in der Statt ein Schloß, wo mann gleich in der länge der Statt zu erdten [?] über eine brücken hinein gehet. Daselbsten auch ein Guuerneur residiret, undt dieser District der LiefLandes wirdt genant das Bierlandt oder Latinè Virlandia. Daselbst auch die finnische Sprach meisten verstanden u. das unteütsch wie bei Reval geredet wirdt, u. ist fast einerley sprach, darinnen dieser unterscheid zu mercken, daß, gleichwie in deütschen das hoch u. blatteütsche oder Meißnisch u. Fränckisch differiret u. doch alles Deütsch ist, also diese Sprache auch also ist. Gegen über der Statt, da man über eine hölzerne brücken gehet, lieget das sehr Veste Schloß

Zwangrau oder Ivanowgorod,

das Seinen Nahmen hatt von dem Kreüligen Tyrannen undt Groß Fürsten der Moscoviter, genandt Ivan Basylibitz, der dieses Schloß fundiret undt erbauet. Gorod oder Graw heist auff Moscovitisch eine Burck oder Schloß. Welches Ihnen nachmals von denen Schweden abgenommen. Dieses ist nach Landes Urth der Moscovitischen Vestungen gebauet, nehmlich ringt umb hohe gleich auffgeführte Mauern, welche von ungläublicher dicke seyn, dadurch kein Geschüß leicht brechen wirdt. Auff allen 4 Ecken dicke in die

1) Dieses „von“ ist partitiv aufzufassen wie auch sonst oft bei Ayrmann.

Mauer mitt eingebaute Thürme, die da was höher den die Mauern Sein, also daß man von außen im hinauff sehen erschrecken möge, Sindt hin u. her viel Schießlöcher, da man mit Stücken u. Andern feüer auß geben kan. Hatt einen graben undt nicht gar großen wall, ohne wo das einige Thor, da man über ein brücken fehret, Sind darbey Außwerck zu sehen. Dar hinein wirdt man nicht leicht gelassen, wie ich es auch von Innen nicht sehen können.

Diese abgedachte Statt Narva lieget von Reval 30 Meilen, von Riga 74 meilen, von Öbrpt auch 30 meilen. Umb oder Seitwärts, So ich über gemelte brücken von Narva gehe, wohnen daselbst eine große lange gaßen hinab, beyderseit an Seiten des wassers, die Rußen, So unter Schwedischen Schutz, Ihren handel u. wantel zu treiben, Sich begeben, woselbst Sie auch Ihre Kirchen undt den Gottesdienste zu verrichten freygelassen ist.

Dorpt oder Dorpatum.

Dieses nennen Sie auch, auff Ihre Sprach, Tarto. Ist das centrum gleichsam des ganzen LieffLandts u. vor Zeiten ein herrlich Bischofflicher Sitz gewesen. Diese Statt lieget von Riga 40 meilen, von Reval 30 meilen, von Narva 30 meilen, von Pernau 36 meilen. Aber jenseit der Moscau lieget es etwas näher; den So ich will nach Pleiscau, So eine herrliche Moscovitische Statt, ist 14 meilen undt wieder nach pettschur, So auch eine Moscovitische Statt, 12 meilen gelegen habe [!]. Diese Statt ist vor dem berühmt undt ein herrlicher Ort gewesen, welches die rutera¹⁾ noch genugsam daselbst zeigen. Nachdem Sie aber zum öfftern von dem Moscoviter belagert, eingenommen u. jämmerlich demoliret, ist doch noch ein wenig, darinnen die leüte Sich behelffen können, übergeblieben, biß leiter Ao. 1667 im junij durch eine unversehene große feüersbrunst der Ort dergestalt verderbet undt jämmerlich zu gericht worden, daß noch kaum ein weniger theil gebaueete häußer zu sehen seyn. Indem die noch zu meinem Ersten eintritt in gutem Eßo gestandene Schwedische Kirchen Ihren thurm undt die In sich gehabt großen Glocken durchs feyer verlohren, die schönen glocken zerschmolzen herunder gefallen, auch die kirchen (So ohnedem von denen 5 jährig²⁾ ingelegenen Moscovitern ziemlich spoliret worden) dadurch großen Schaden erlitten. Das Schloß, So viel gleichwohl von denen feinden noch übergelassen worden, daß ein General Major als Commendant darin wohnen können, Sampt viel darbey biß an dem Marck gelegenen noch wohl gebaue-

1) = rudera.

2) von Okt. 1656 ab.

ten Häußern ist in Selben brant alles im grundt in die Aschen geleet worden, also daß nun zulezt meiner Zeit nicht mehr als die deütsche Kirche unversehret sampt noch andern wenig Häußern in der Statt gelegen zu sehen gewesen ist. Dieße Statt hatt eine Schöne Beste Mauer gehabt sampt starcken thürmen, aber nun sehr demoliret, undt ist meiner Zeit an ehlichen großen von Neü angefangenen Lußwercken großer fleiß angewendet u. vollbracht worden, undt wie man Sagt, Soll es zu einer General Vestung inßkünfftig eingerichtet oder gar zu einem offen u. freyen blas gemacht werden; dann So balt Sich unter Moscau u. Schweden ein Krieg erhebet, ist das der Erste Ort, So da anstoß leiten undt der übergab Sich befürchten muß.

Die Inwohner des Ortes, wie schlecht u. ehlend Sie doch wohnen, erkennen Ihren jammer nicht, sondern sind dermaßen der Kleiderhoffart ergeben, daß Sie lieber einen ganzen Kram von allerhandt farb, zeug undt Bänder an Sich hingen, als daß Sie Sich außleßen u. gewisse farben erwehlen solten u. sindt sehr neu gürich in allen Sachen u. wißen jederman meisterlich durch die hechel zu ziehen. So Sich in wahrheit an einem So weit abgelegenen Ort zu verwuntern, wie Sie doch darzu gelangen.

Daselbst ist neujährlich das Königl. Hoffgericht oder Juridie, dahin von allen Districten des ganzen LieffLandts Adel vndt Vnadel citiret werden undt erscheinen müssen. Welches Sich Im Januarij anfänget u. biß 8 Tage vor Ostern offen gehalten wirdt, undt ist dießes Gericht in dergleichen Richter begriffen: Nehmlich: Es ist Ein præäsident undt ein vice præäsident, So alle Zeit Barones seyn. Nachdem folgen die Landrähte, So Ihrer 4 Seyn vndt die Alsesfores des königlichen Hoffgerichtes, So da allezeit 8 seyn sollen, undt dießes Gericht muß allezeit auffß wenigste mitt 10 oder 12 persohnen besetzt seyn u. keiner Außen bleiben, Sonsten werden die Urtheil nicht gesprochen; über dieße ist der Secretarius, So da Sit an einem Tisch allein hatt, nachdem der protonotarius, den ein Schreiber vergönnet, undt 2 Canslisten oder Copisten undt der königl. Landt u. Hoffgerichts Viscal. Vor dießem Gericht wirdt nun alles öffentlich agiret, die Advocaten werden der Citation Ihrer Clienten nach abgeleßen, die dann Ihre Klagen u. defensiones produciren, öffentlich Selbst verlesen u. dann dem Secretario überreichen müssen, da dann die Urtheil publiciret undt von dem Secretario auch öffentlich gelesen werden, mag gleiches fals, Gelährt undt Vngelährt, mitt Bescheidenheit in die Stuben des Gerichts hincin gehen undt ungehintert von anfang biß zu Ende alle Actiones hören undt vernehmen; v. So viel in fürze dießes. Dieße Statt hatt auch noch zur zeit in Sich das Jus Episcopatus Mediterraneæ, undt ist der So genand Bischoff ein D. Theol. vndt gehöret nicht zu der Teütschen kirchen daselbst, worbey

2 absonderliche präster Seyn u. auch Sontags undt in der Wochen von einem ordinar Antelütschen pastore auff Ihre Sprach in der deütschen kirchen gepredigt u. der Gottesdienst verricht wirdt. Obgemelter Bischoff aber soll u. pflaget in der Schwedischen kirchen Sontags u. in der wochen auff Schwedisch eine predigt abzulegen. Er ist auch Ober ConsistorialRath daselbst.

Waß nun ferner in Genere dießes ganzen LieffLandts undt derer Sunwohner des Landes Ahrt gebreüch, Sitten, Eigenschafften undt dergleichen betreffen mag, were viel bogen davon zu beschreiben, aber es will mier der kürze wegen zu weitläufftig fallen undt Sage nur kürzlich, waß das gemeine Volck oder die bauern anbelanget, daß ist meistentheil gar armfelig volck, die da alle Ihrer Obrigkeit Leibeigen unterthan seyn u. doch darbey löße Schelme giebet; es giebet auch unter Ihnen freybauern, die da Sich Schon wohl herfürzuthun wißen. So schlecht undt ehendt Sie auch leben, sindt Sie doch vergnüget u. können ehr einen bößen als guten Tag vertragen; denn wer Ihnen viel gutes will thun, dem thun Sie gewiß bößes; derowegen Sie alle Zeit in der Slavery erhalten u. nicht Anderst gewohnet werden müßen.

Eine ganz kurze Abfassung der Polnischen undt Moscovitischen Reiß.

Als Ich (wie schon vor gedacht) in Legation mitt Herrn Graff Totten nacher Warschau mittgereißet, Sindt wier von Riga auß LieffLandt über die Dina nach ChurLandt u. an diese Crenze vorbey marchiret. Die HauptStatt ist

Mitaw.

An dießen Ort findt wier zwar in ist vermelter Reißer nicht gekommen, daselbst ich aber schon vor dem gewesen u. einsten von Riga über gereißet bin; lieget von Riga 7 meilen. Ist ein groß u. weitlaufftiger Orth, aber im letzten kriege ist [er] sehr demoliret worden, darinnen ein Schloß, mitt waßergräben u. einem wall wie auch Mauern umbgeben, worauff der Fürst im ChurLandt wohnet, deme ich auch nicht nur gesehen, Sondern wegen gewisser verrichtungen, So bey Demselben ich abzulegen gehabt, persöhnlich auffgewartet u. auß einem Silbern Voctal mitt einem trunck auß Seiner handt bin begnadiget worden¹⁾. Ist ein sehr humaner undt civiler Herr²⁾.

Von dar wier alßbalt in Lithauen eingetreden seyn, u. zwar dieses mahl nur an der Crenz, welches wier in dießem march zur linken seite haben liegen laßen, ist Sonsten

Lithauen [ive] Lithuania

dießes landt von dem LieffLandt hinauff gegen die weißen Rußen durch den Fluß die Dina geschieden, So da itziger zeit auch ein theil dem Schweden zuständig, u. hatt eine große gemeinschaft mit denenselben, daher die Sprach auß Rigischer Seiten Letsch per sincopen quasi Lethauisch genennet wirdt u. auch mitt derselben wo nicht ganz, doch eine große gemeinschaft hatt u. Sie in dießer Sprach ein ander wohl verstehen können. Anlangende des ortes gelegenheit ist es vor deme ein großes weitläufftiges

1) Am Rande: Ahier in ChurLandt ist guter Meert, den Sie Curischen Meert nennen; vor allen der beste.

2) Herzog Jakob, der von 1642 bis 1682 regierte.

landt gewesen, deme aber auff Russischer Seiten von denselben viel entzogen u. auch isiger zeit nicht mehr den Nahmen führen darff; ingleichen gegen Polen hatt es ehwen diese bewantnuß, u. So weit ich den Tractum loci observiret, ist es ein Morastiches, mitt vielen pflüzen oder Lachen wie auch bevestigten Teichen, In- u. anfließenden wassern angefülltes Landt, hatt ingleichen viel Walt undt Busch, darinnen (gleich wie in LieffLandt oder Moscau) allerhand schädliche wilte Thier, als Beren, Wölff Etc. zu finden; in gleichen seyn wier in dem begriffenen march gegen der Moscau durch einen walt gekommen auff 3 meilen, welcher geheget undt an gewissen orthen umbschrencket (Sp wier in auß u. ein march gesehen) gewesen, darinnen wilte Pferde in großer menge zu finden waren, derer wier auch zum theil gesehen, u. dießer Orth noch dem Polen zustentig war, darinnen jährlich viel von gedachten pferden werden herauß gefangen u. gezähmet, also daß man Sie zu reiten u. in wagen wohl gebrauchen kan, die des Ortes nicht rar seyn, u. wier auch damahl auff der Post ehwen durch den walt dergleichen ritten¹⁾, die darinnen gefallen u. gezeüget worden seyn, u. laßen Sich Solche pferde von hinten nicht beschlagen. Sonsten aber keine differentz unter denen zahmen als wilten pferden groß zu observiren ist. Die leüte auff [dem] Lande wohnen auch schlecht in hölzern häußern, u. hatt schon gans die ahrt an Sich wie LieffLandt oder Moscau.

Ferner ist Unser March Seitwerts Breußen (da wier auch etwas davon berühret) undt nach dem Masauer Landt, [sive] Masovia genandt, gegangen, worinnen nun die Statt Warschau die vornehmste ist. Dieses Landt ist Sonsten zwischen Breußen, Lithauen u. Polen gelegen, nun aber dem königreich Polen propriè zugerechnet u. dahero Seines alten namens darbey vergeßen wirdt. Diese Statt lieget an der Weizel, also daß darüber eine Hölzerne brücken in die Statt geschlagen ist.

Ihre königl. Majestät, iso regirenden König in Polen, Herren Herren Michael Michalibitz Wisniobitzki, habe ich damahl die gnadt gehabt zum öfftern persöhnlich zu sehen, der da, wie nunmehr weltberühmt, ein gar freundlich undt verständiger Herr ist. Seiner Statur nach ist Er nicht allzu lang, Sondern untersetztes Starck u. graden leibes, schön u. freundlich von gesicht undt auff Teütsche Manier von baardt undt Haren, wie auch Seine Kleidung damahls deütscher Habit war. Waß nun damahl bey So großer Versammlung vieler Mächtigen potentaten als Kayßer, Könige u. fürsten, Gesanden, Herren undt Graffen, Adel u. unadel zu sehen,

1) Das Postwesen, das Ayrmann im damaligen Rußland vorfand, wird sich wohl kaum von dem unterschieden haben, das Siegmund von Herberstein 1517 in Rußland antraf (vgl. Fr. Adeling, Siegmund Freiherr von Herberstein. St. Petersburg 1818, S. 66 f.).

were ein ganzes buch davon zu erzehlen, So aber dießezmahl ich nichts der kürze halber hierinnen berühren kan.

Alß wier nun von Warschau wieder auffgebrochen u. unßern Eilfertigen March nach der Moscau vor die hand genommen, als will ich mitt kurzen anführen, durch was Landt wier gekommen, undt weiln wir damahls fast bey tag u. Nacht musten in march begriffen seyn u. manchem ort, wo nicht gar unbefehens vorbegehen, doch unß auffß wenigst nicht lang verweilen noch viel umbsehen, biß wier nach der Moscau gekommen. Alß findt wier durch gedachte Masoviam oder Polen wieder in das Lithauische getreden, dadurch an Seiten der Dina in das Moscovitische, daselbst Sie die weißen Rußen genennet werden, gegangen u. da wier zuvor einen herrlich vesten Ort¹⁾, der da auff allen Seiten mitt walt umbgeben u. aber umb Sich frey offen Landt u. lauter Morrast hatt, vorbey gekommen. Da wier auff die 3 meilen auff lauter unbeschnittene, nur schlecht abgehauete bäume, So über dem Morast als eine brücken geleet, reiten u. mitt großer gefahr u. beschwerte daselbst marchiren musten, also daß unser [Seliger] Herr Graff²⁾ durch einen fehltritt Seines unter Ihm habenden pferdes dermaßen gestürzet, daß es ein Sammer anzusehen war (dergleichen leichtfertige wege giebet es viel, Sowohl in polen, Lithauen, Moscau alß auch in LieffLandt, dahero es in dießen ländern des winters besser den in Sommer zu reissen ist, weiln des winters alle morast u. wege So ehwen u. glatt seyn als in einer Stuben); wie wir nun zu Ende dießes weges bey einem Blockhauß auffgehalten u. als an einem Paß unßeres Thuns wegen redt u. antwort geben musten u. Bußer Herr Graff Seine Misfiven produciret, Ist Buß daselbst alßbaldt nach des Orts gelegenheit ehre u. großer respect wiederfahren u. ein Curier in gedachte Vestung gesendet, welcher in Vernehmung Unßeres [Seligen] Herrn Graffen gehabtß Unglück daselbst referiret, u. nehwest andern verehrungen als Spanischen wein, Reinischen Brandewein, Meedt u. von getröchten³⁾ alß auch frischen wiltvogeln ist dem Herrn Graffen auch ein Capsul mitt allerhandt schmierwerck (welches eine Apothecke heißen solte) vor Seinen fall, theils in u. außen zu gebrauchen, mitt zum ehrengeschencß geschicket u. præsentiret worden, So zwar der gute Herr mitt bedandkung acceptiret, aber hernach Buß zu gestellet, welches wier im march wegen des gestandes von Unß schmißen; alda wier einen halben tag u. nacht Buß verweilten u. den andern tag mitt frischen pferden wieder fortrücketen, da wier nach 3en tagen an einen Hauptpaß, an das Fürstenthum Smolensco gelanget, daselbst auff begehren Unßeres Herrn Graffen

1) am Rande: Coloniekschi [?] genandt.

2) Christian Horn, vgl. Einleitung S. 12 f.

3) d. h. getrockneten (von niederdeutsch „drögen“ trocken).

von dem Commendanten des Orts in einem Stättlein Unß eine Starcke Convoy zu pferdt durch die damahls im ganzen landt gelegenen völker Sicher zu begleiten hatt angenommen u. Sampt Andern Ehrbezeugungen solennitèr tractiret.

Des Orts wurden Unßern Herrn Graffen von Einem Moscovitischen Fürsten, So ehwen umb dießer gegendt auff der Jagt gewesen, festlich wilpret [!] von einem wilten Ochsen Sampt andern delicaten vogelwerck verehret, deme ¹⁾ auch der Herr Graff zu sehen verlanget u. deswegen eine halbe meile Sich auff die Seite begeben, welches thier von erschrecklicher größe undt insonderheit umb den Kopf mitt denen gewaltigen Hörnern einem ein erschrecken anzusehen gab, darbey viel luchße, 2 beeren, esliche Wölffe undt 3 Elendt zu sehen waren. Es ist Unß Sonsten aller Orten biß nach der Moscau sehr wohl auffgewartet undt waß die landesfrüchte mitt Sich bringen, Unß daselbst nichts gemangelt, nur ist der damahlige sehr mohrastig u. bey dem Regenwetter noch schlimmer gewordener Wege Unß das beschwerlichste gewest, deme wier dann, wie schlimm er auch außgesehen, doch durch marchiren müßen.

Das Großfürstenthum Moscovien oder Rufsia.

Von dießem Gewaltigen Reich ist nicht nur in alten, Sondern auch Neuen Itinerarijs allbereit sehr Viel in öffentlichem truck ²⁾, also daß ich darvon viel zu erzehlen undt des Landes beschreibung zu unterstehen mich ganz ungeschickt darzu erachte; vndt weiln es gleichwohl von unserem Teütsch-Landt ein noch ziemlich weitabgelegener Ort, der da nicht leicht von Unßer Nationen [!] betreden wirdt undt Wier den Gott die gnadt undt Gesuntheit verlieden, Selbigen zu betreden undt wieder mitt Gesuntheit davon wechzu- kommen, So will ich doch mitt gar wenigen gedencken, weßen ich mich noch zu entsinnen weiß.

In dießem Sowohl auch in Polen, Lithauen, LieffLandt undt Lapp-Landt kan ich wegen des Ortes gelegenheit wohl eine vergleichung machen; dann alle dieße bemelte Länder ganz Ehwen ohne einzige hohe Berge undt klippen gelegen seyn; ferner Sindt Sie auch zu vergleichen mitt denen großen Seen undt vielen In undt durchfließenden waßern. Wem ist unbekant, der nur ein wenig in Polen geschmecket, waß vor herrliche fließende u. stehend waßer daselbst hin u. her anzutreffen seyn, also auch in der Moscau undt

1) d. h. den Ochsen.

2) Ayrmann denkt hier vornehmlich wohl an die „Oftt begehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reise“ des Adam Olearius (1. Aufl. Schleswig 1647), die ihm sicher bekannt war (vgl. Anm. 1 auf S. 58).

in andern [Ländern] eine beschaffenheit hatt. Wie große undt weit umb Sich freßende Moraste Siehet man in der Moscau, ja daß wier oft im march auff einem Dan in 4 biß 5 meilen nicht mitt einem pferde Sicher auff die Seiten zu reiden Vnß haben unterstehen köfffen; dergleichen ist in gemelten andern auch. Wasß anlanget die Großen Wälder undt Wiltnuße, wo findet mann auff einen hauffen undt in einer Reiße wohl mehr als in dießen gemelten Ländern; ganz Moscau, So weit wier durchkommen, habe ich mitt der gleichen waldechtigen wegen gesehen u. angetroffen, dergleichen die andern länder auch. Das Wilte undt zahme Viehe belangendt ist in dießem Landt Moscau kein mangel, als an beren, wölffen, Luchßen undt dergleichen schädliche Thier giebet es genug. Das Nützlich wilde Thier ist auch noch etwas als wilte Ochßen, Elendt, Rehe, Hajen, u. von allerhandt festlichen großen wilten Bogeln ist daselbst viel anzutreffen (aber keine Hirsche noch wilter Schwein giebet es weder in Moscau noch in LieffLandt noch LappLandt, von polen u. Lithau will ich nicht Sagen, ob derer auch weren, Solt es doch was rares Seyn). Das zahme Viehe Allß Ochsen, Rühе, Schaffe, Böcke, Schwein ist in dießem lande bey allen bahren Ihre beste nahrung u. genug zu finden. Von Fischweyern ist nach obgedachten Seen u. Wäßen darin kein mangel u. ein theil dermaßen angefüllet, daß es auch andern ländern von Seinem überfluß jährlich mitt theilen kan.

Der Ackerbau u. Landesfrüchte, So ist zwar in Moscau noch Solcher feldtbau, daß Sie Sich auß ihrem lande gleichwohl noch ernehren können, vndt ob Sie schon nicht So zierlich u. bequem als bey Vnß in DeüttschLandt Ihre Acker zurichten können, So giebet Ihnen doch Gott in dem wilden wesen noch So viel frucht, daß Sie ein genügen darvon haben, das LieffLandt aber in dießem dem Moscau sehr weit überlegen ist; u. pflegen Sie (mitt kurzem zu gedencken) Ihren ackerbau dergestalt anzurichten E[xempli] G[ratia]: Es wirdt einem bauer von Seiner Herrschafft ein Stück wildt u. wüstes Land, So von großen bäumen u. buschwercke ganz angefüllet, gegeben; da mag er Sich nun in Solchem eircuitu einen acker außmachen. Da muß dan ein Solcher bauer das erste jahr fleiß anwenten, daß Er zuerst die hohe u. großen bäume von oben biß unten kahl u. ästelohß machet, also daß der bloße Stam stehen bleibet; wann nun Solches alles kahl stehet, So hauet Er von unten die kleinen Stämme u. daß andere niedrige buschwerck auch ab u. leget es alles fein übereinander gebreitet in dießem ganzen Creiß herum undt läßet es dan das erste jahr So liegen. Das andere jahr, So baldt der Schnee abgegangen, etwan im Junij oder julij, So machet Er unter das gelegte Strauchwerck hin u. her feyer, also daß alle das gesträuch gleichsam zur aschen u. Staub wirdt; wann nun nach dießem ein Solcher platz etwas freyer u. der bauer raum gewinnet, darinnen zu handiren, So fänget Er an

die kleinsten bäume biß auff die wurzeln abzuhauen oder ganz auszutilligen u. waß Ihn nur möglich zu heben u. zu legen auß dem wege zu raumen; darauff nimmet Er Seinen pflug (der ist gemacht von eisen als 2 zänckich, bey denen spizen ein wenig breit u. außgebogen, darbey geschärffet u. ange-machet, daß der bauer u. das pferdt zwischen 2en stangen eingespannet seyn), da tricket der bauer daß eisen in die eiden u. das pferde ziehet, So weit als die erden nachgeben kan oder Sich auffreißen läset. Wo nun ein stoek oder Stein unbeweglich anhält, da muß der bauer den pflug heben u. Ihn beyseits, So nahe Er kan, wieder einstoßen u. also immer fort in dem ganzen blas handiren, biß endlich alles auffgerißen u. die Erden bloß zu sehen. Da gehet nun der bauer weider mit Seinem Volk in Solchem acker u. zerhauet die noch starcken Erdschrollen u. machet es So gut als ers kan, da unter mänget Sich die gebrennete aschen mitt der Erden undt giebet also der Erden nach des Landes ahrt die beste dingung (dan kein bauer da-selbst Sein tag eine handt voll mist auff Seinen acker führet); manchmahl wann ein bauer fein fleißig Sein will, kan Er also gleich das andere jahre, nach angelegtem Acker, Seinen Saamen darauff Seen, da dan Gott auß Seiner Allmacht denen armen Leüten in Solchen wüsten u. wilden äckern Solchen Segen giebet, der gleichen wier oft auff Vnsern hierzuLandt wohl bestelleten äckern nicht sehen können; ist aber hierbey mitt wenigem zu mercken, daß Sie in der Moscau Sowohl auch in LieffLandt erstlich zu ende des junij oder anfang des julij Ihre äcker zu bestellen pflegen, da dar Sich zu ver-wuntern, wie kräftig u. in geschwinter zeit die Sonne das Wachsthum u. Gott Seegen giebet, daß nach der Saat in 6 Wochen schon alles in bester positur stehet u. aber das liebe getreidt auff den äckern nicht wie bey Vns reiffet oder zeitig wirdt, Sondern wann die körner sampt denen Stängeln noch ganz grün seyn, Schneiten Sie es in dem September gemeinlich ab undt führen das in die darzu gemachte darrhäuser, So Sie Rügen¹⁾ nennen (diese häußer Sündt nach art Ihres landes gebäu von langen über ein ander gelegten Holz gemacht, darinnen 2 oder 3 fach lange, in die quer u. läng gelegte undt eingefügte Stangen seyn, darauff Sie das korn schichtweise legen, unten aber ist von FeldtSteinen ein sehr großer Offen, als wie wier die backöffen zu machen pflegen; darcin werffen Sie allezeit bey tag u. nacht fast ganze bauhölzer u. große bäume hinein, daß also in vielen tagen das feuer darinnen nicht außlöschet²⁾). Diese große hitz muß nun das korn drucknen u. So viel operiren, daß man es nachmahls austreschen kan, undt were von

1) eigentlich „Riege“; zu diesem Wort, das auch im Ostpreußischen vorkommt, vgl. die Ausführungen von V. Kiparski in „Fremdes im Baltendeutsch.“ (Helsingfors 1936), S. 66 f.

2) am Rande: Das holz kostet Sie dar kein geldt u. ist überflüßig genug.

Ihrer wunderlichen feschart viel kurzweilig zu erzehlen, wann ich mich nicht der kürze gebrauchen müste; u. So weit von Ihrem Ackerbau.

Sonsten ist nicht unbekant, waß vor große Quantität an Flachß undt Hanff auß dießen Moscau jährlich in andere Länder geführet, darbey auch das Wachß oder das Honig von dar in großer mänge denen Andern ländern zugewendet wirdt, welches Honig nicht etwan alles in denen darzu bereiteten Stöcken gesamlet, Sondern in denen großen wältern von Sich Selbst ohne mühe der bauern von denen bienen in hollen bäumen zubereidet u. gefunden wirdt.

Ob nun leicht jetwederes landt nicht alles Selbst in Sich haben u. Selbst zeugen kan, So ist auch dießes Moscau der vernunft nach wegen der kälte nicht geahrt, daß es fruchtbringende Gärten u. Obstwerck darinnen haben mag, u. dergleichen den in frischen Eßo eine rarität, gleichwohl aber wirdt jährlich von andern Landen durch Rauffmanschafft als Äpfel, birnen, Nüße, Citronen, Pomeranzen Etc. eine Solche mänge eingeführet, daß Ich Solches vor Geldt zu gewisser Zeit genug erkauffen kan. Dahero den abzunehmen, wie weit Sich Ihre garten frucht erstrecket, als kraut u. kohl ist die beste frucht darinnen Etc.

Ferner wie Sie das Hew einzusammeln pflegen, ist dießes Ihre art, daß Sie Ihre wiesenbläße auff großen Sumpfsicht- undt marastigen örtern haben undt dahero allezeit langes graß (wie wier auch hier zu Landt in dergleichen orten sehen) haben; daßelbige abzuhauen müssen Sie von breiten leichten brättern, So eines wohl 3 Eln lang u. einer Spannen breit ist, an Ihre füße, in der mitte auffstehendt, binden; darmitt lauffen Sie hinein in die marastigen örter u. hauen das Graß ab undt können also darmitt nicht einsinken¹⁾. Ferner machen Sie auff Solchen Marastigen Plätzen einen Cirk²⁾ mitt großen pfählen, also daß das auffgeworffene Hew darauff kan trocken liegen, undt machen also darauff einen großen Hewhauffen, u. derer, nach größe des ortes, 2, 3 oder mehr lassen Sie also im Felde stehen biß in dem winter, da alle Moraste gefrohren u. tragen; alsdan führen Sie es mitt Schlitten in Ihre Bauerhäuser. B. weiln Sie das Viehe auff Solche Sumpfigte örter nicht können treiben, So müssen Sie damitt in den wäldern Sommers zeit weit hinein wantern u. derer nahrung Suchen lassen, da Sie an den Zehenden (ohne Recht u. schuldigkeit) von allerhandt Viehes arten

1) am Rande: NB. mit Solchen an die füße gebundenen bredern gehen auch die bauern winters zeit in dem groß- u. dießen schnee ober hin, ohne deme Sie Sonsten darinnen versinken, umtkommen u. nichts im feldt oder walt machen könten.

2) = Bezirk, Umkreis (vgl. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache 11. Aufl., 1934, S. 54).

denen Beeren u. wölffen unaußbleiblich nolentes volentes geben müssen, daher Sie Sich auff So große Hunde befeißigen, die darzu gewohnet werden, daß Sie mitt dem viehe in dem Waldt auß u. eingehen u. da oft kein mensch mitt darbey ist; dann im fall der Noht Sie Solches gegen die wilden Thier So dapfer zu beschützen wissen, daß mancher hundert nichts nach einem beeren fraget u. Sich mitt demselben umbwirffet; da dann der bauer das lermen vernimmet, giebet er oft den dritten mann u. muß der Beer den Kürzern ziehen u. dem bauern Seine handt laßen, welche dann des armen bauern hernach ein guter Haußrath ist, darauff Er Sampt Seinen Kindern an bettes statt liegen kan (dann der bauer in Moscau das stroh viel zu herrlich achtet, daß Er sich darauff legen oder zu sänfftigung seiner ruhe gebrauchen solte).

Was nun anlanget dieses Landes gebäu u. der Menschen unterhaltung, ist es gegen Außern Landt eine große Differentz. Ihre Wohnungen Seyndt mehr (salv. hon.) denen Schwein u. Vieheställen als häußern zu vergleichen; auff Ihre Sprach heißen Sie ein bauernhaus; Kata. Darinnen nun das viehe (wie es auch nahmen hatt) Sampt den Menschen undt denen Kindern zugleich unter dach lieget u. Sich mitteinander vertragen muß, welches schon darzu gewohnet, daß eines dem andern Sein Accommodität läßt u. nachgiebt. Die kleinsten Kinder aber, damitt Sie von denen Schweinen nicht mögten beschädigt oder gar gefressen oder von andern er-treden werden, darzu machen Sie mitt 4 bredern oder auch von eines baumes abgezogene rinten einen kasten, der oben offen ist; deme hängen Sie an eine oben in Ihrer wohnung quer über gemachte stangen, mitt Past angebunten, darin werffen Sie die arme kleinste kinder, So viel Ihrer Seyn, zusammen, u. wenn Sie Ihm gar güttlich thun, So werffen Sie Ihnen etwann eine beerentase oder Sonst ein stück darvon hinein oder auch wohl ein ungegerbet schaff oder bocksfell, damitt mögen Sie Sich accom-modiren, u. wenn Sie es etwan stillen wollen (wie wier Sonst die kinder mitt wiegen zu stillen pflegen), So haben Sie daran ein stück past herunter hängen, daß zerrn Sie ab; damitt giebet die stange einen schwang u. fährt der kasten auff u. ab, daß ich oft gedacht, die kinder führen vor freuden über die breder herauß u. brechen hals u. bein, u. daß ist eine acht Ihre Kinder zu stillen, undt weil es Ihnen dann wohl gefält u. bekommt Ihnen auch wohl (So hab ich oft zu ihnen gesagt), daß Ihnen die Invention, kinder zu wiegen oder zu stillen, nicht leicht jemant nachthun wirdt. Ihre kleitung ist von groben filz, als wie hier in TeütschLandt die Cappuziner-kutten gemacht seyn, welches Sie unter Sich Selbst machen können; von past oder rauchem leder machen Sie Sich mitt stricken an die Füße gebunten eine verwahrung oder acht darvon [?], Stieffel des landes tragen Sie

auch wohl, die Sich Sonderlich vermögen, umb den Leib gürtten Sie Sich, haben daran ein Messer u. auch einen wetzstein¹⁾ hangen, undt hohe spitzi-ge hütten des Sommers, in winter tragen Sie müßen undt ganze Schaffene belkröcke, die Sie auch Selber gar artlich zu machen wissen.

Ihre weiber oder große mägte, wenn Sie daheim oder Sommers zeit im feldt seyn, haben nicht mehr als von ganz groben Sacktuch ein hembt an, doch ohne Ermel u. forne ohne schlitz, nur daß Sie den kopf oben durchstecken, in der läng biß an die knie, u. gehen in der Arbeit winters u. Sommers barfüßig. An Ihren haren haben Sie, was noch ledige dirne seyn, nur einen Zopf geflochten u. hinten eine Quast, von was es auch seyn mag, anhängen; So Sie aber wohl angethan seyn, tragen Sie lange Röcke von oben biß unten an Etc. Ihre Speiße ist etwan von geförretem Fisch oder Fleisch, daß Sie mitt Kraut undt kohl u. was Ihnen zur handt kommet alles in einen dopf werffen undt unter ein ander kochen, So Ihnen gleichviel ist; wann es nur eine feine große hölzerne Schüssel füllet, So haben Sie schon genüge an; bey allen speißen brauchen Sie Ihre löffel, die da mitt kurze stiele u. großen mäuler gemacht seyn. Ihr Trant ist auch schlecht, indem Sie wohl gern an manchem ort wasser trincken mögten, wenn Sie es hetten, ist aber alles morastig, als hab ich gesehen, daß Sie etwas (gleich wie wier einen baktrog außgehauen haben) von einem baum außgehauen auff einen 3 oder 4 fuß stehen haben, dar an einer Seiten ein fecht loch eingeschnitten ist, darvor von holtz ein gegätter gemacht, damit die körner oder dicke matery nicht mitt außlaufen kan; darein werffen Sie nun Ihre art des Maltes, So oft besser vor die Schwein als die menschen taugt; an Statt des hopfens aber haben Sie gewisse kräuter, die da geförret seyn, die werffen Sie mitt hinein, welches einen geschmack veruhrlachen solle, u. wann das zusammen ist, gießen Sie darauff warm wasser u. lassen es eine Zeit stehen, biß es kalt wirdt; dann setzen Sie ein hölzern faß unter u. lassen ein wenig luft, daß es ablauffen kan; an dem faß haben Sie einen großen löffel hengen; wem nun beliebt, auß zu trincken, der nimmet den löffel u. schöpft daraus; es Siehet der getrant ganz weißlich u. ist So schleiff²⁾ als wie Schleim u. deme Sie auch vor dem besten halten, heißen es auff Ihre Sprach Tarra. Hierbey ist nun der armen Moseovitischen Bauern Miserabeler Standt oder Condition zu ermessen u. Sindt Sie all Slaven oder Leibeigene, leüte. So wohl auch in LieffLandt. Ihr Gottesdienst Soll zwar nach Ihrer Uhrt der griechische Glaub seyn, aber Sie wissen wenig darvon; wann man Sie fragt, an waß Sie glau-

1) = Wetzstein.

2) = schlüpfrig, glatt, schleimig (vgl. Grimm, Deutsches Wörterbuch 9, 586).

ben, So Sagen Sie, was Ihr Zar glaubet, das glauben Sie auch. Sagt man nun, was Er den gläube, So sprechen Sie, daß laßen wir Ihn davor Sorgen; ist Sonst leiter bey dem gemeinen bauerzman nichts anders als das bur¹⁾ lauter Heydenthum noch zu sehen, auß dem Sie viel närrische undt abergläubische gebräuche, darvon viel zu erzehlen were, unter andern: an Ihrem eigen leib haben Sie das zum Aberglauben, daß Sie mitt keiner Scheer noch Meßer Ihre lebetag kein haar noch (salv. hon.) nagel von händt u. füßen abschneiden in meinung, es geriete Ihnen zum höchsten verderben Ihrer nahrung u. ein Solcher imberbis oder beschorner u. beschnitte-ner hette nachmahls kein glück zum Ackerbaue u. der Viehezucht, u. alles, was durch Seine Handt ginge, were verstorben; deßwegen Sie auch Ihre Söhne, wenn Sie die jahr der Manbarkeit erlangen u. ohne baart bleiben, ganz von Sich jagen u. nicht zu bauern gebrauchen, Sondern in andern Conditionibus Ihre sustentation Suchen müssen. Ihre ganz kleinen kinter pflegen Sie bald nach der gebuhrt mitt Sich ins badt zu nehmen (dann die Moscoviter, So arm als reich, sehr viel auff das baden halten); da haben Sie den von bürckenbaum, woran die bletter u. So da geförret seyn, eine So genante Quast, die tauchen Sie in das warme waßer, undt muß es Sein eigener Vater undt die nehesten freünde damit wacker beüßschen oder schlagen umb undt umb; u. das haben Sie zum Aberglauben, wann es wohl gerahen soll, muß es wohl gequastet u. geschlagen werden; daher wenn Sie böße kinder haben, geben Sie dem die uhersach, es sey im ersten bade nicht wohl gequastet worden, v. schreyen über die, So da uhersach darvon gewesen u. es So böß mitt dem kinde gemeinet hetten.

Ihre tode pflegen Sie gemeiniglich auff einem erhöhten ort in einem Waldt zu vergraben, u. es were von denen armen u. verblenten leüten, waß ich gesehen, wohl viel zu erzehlen, wenn ich nicht der kürze halben abbrechen müste. Vndt So viel gar kürzlich von dem armen LandtVolck. NB. Es ist mitt verwunderung bey denen leüten zu sehen, waß die Natur den menschen lehren kan. Nachdeme ehwen dazumahl, wie ich im lande war, das Salt daselbst sehr teüer u. fast nicht zu bekommen war, dadurch der arme bauerzman, als welches sein bestes Condimentum, bald ganz verzagen wolte, deßwegen auch viel derzeit gestorben, dahero haben Sie Sich in mangel deßen eine Wurzel erfunden, die Sie getrucknet u. zerstoßen v. anstatt des Saltzes gebrauchet haben, davon Ich Selber im mundt genommen u. mitt wunter gemercket, daß Solches gleichwohl zur noht einen scharffen u. saltigten geschmack gehabt; derer wir auch mitt in die Statt Moscau gebracht u. große verwunderung damitt bey vielen erwecket, maßen Ihnen

1) = pur.

ein Solches Sonst Ihr lebtag nicht bekant gewesen. Ingleichen ist des landes nicht unbekant, daß Sie auß dem Safft u. krafft der Kreüter u. wurzeln die Schönste Farben machen können, von denen es auch die Lappen u. LieffLender oder die von Ihnen gelernt u. in gebrauch haben. Darzu wissen Sie Selbst das beste büchsen Pulver, besser als wiew hier haben mögen, zu bereiten. Ihre Hauptstatt in Moscovien ist die Statt

Moskau oder Moscovia.

Dieses ist die Haupt undt Großfürstliche ResidentzStatt der Rußen undt Soll in der mittlen des RußLandes gelegen seyn. Sie lieget schön in ehwen flachen feldt, hatt in Sich viel fließende wasser, unter andern ist einer die Molk genant, So da in der länge der Statt durchfließet. Die größe dießer Statt wirdt wohl in die 4 teütsche meilen Seyn, undt ist derer an keinem ort ein Ende zu sehen, wirdt auch immer mehr u. mehr verlängert u. gebreitet, Inmassen man alle tag ein ganzes hauß kan zu kauffen bekommen, welches die bauren winters zeit stückweiß schon ganz gezimmert auff den bläzen in schlitten feil haben, undt geschieheth oft mit dem Feuer großer schaden in der Statt, dahero das Tabacktrinken¹⁾ öffentlich gar bey großer Straff verboten, weil dadurch unbeschreiblicher Schadt oft in denen buten durch unvorsichtig volck auß gekommen u. köstliche gütter verbrandt seyn. Die Statt u. gebäuete Seyn alle dergestalt von hols gebauet undt derer gemeinlich in einer langen reihe 30, 40, oft weniger u. mehr; hinter denen Selben wieder So viel, also daß Ihre Höff von hinten zusammen stoßen u. kein hauß darzwischen gebauet ist, u. dergestalt auff allen 4 ecken behauet ist, u. ein Solcher großer Stockhäuser machet, je einer nach der andern auff obgemelte ahrt gebauet, die unterscheidung, der Gassen läng u. breite, undt dieße form wirdt in der ganzen Statt Moscau wohl observiret, da man kein hauß, das allein stehet, oder etliche wenig als 3 oder 4 beyssammen stehen finden wirdt, dadurch eine kleine gassen oder weg ginge, sondern alles auff oberzehlte maniren zu sehen ist; an dem langen fluß die Molek Sein längst hinab lauter hünßerHöffe u. von fornen die hünßer; hinten nun an dem wasser Sindt bey jeden eine badstuben (darbey zu melten, wie gerne Sie baden, ja alle zeit über den Zen²⁾), auch oft den andern tag gehen Sie in das badt, Sowohl die geringen als vornehmen leüte. Dergleichen battstuben ich mein tag nicht gesehen, wie ich zuletzt gedencen will). So man des orts, wie wiew es im winter oft die länge hinauff gefahren auff dem Eiß, lustige

1) d. h. das Rauchen.

2) = dritten.

kurzweil von denen Nackenden leiten, die in dem größten frost in das wasser, gleich von den badstuben auß, Sich begeben, Sehen kan, auff welchem wasser mann wohl 3 oder mehr meilen stetes zwischen hâußern fahren kan. Ferner Siehet man die Ordnung u. in einer reihe lauter Buden, da allerhandt Nationen Ihre wahren feil haben; daselbst viel Persianer, Tartaren, Chineser, Türcken, Polen undt Sonsten von denen umbliegenden, dem Moscoviter zugehörigen Ländern viel frembte Sich theils unter des Zaren Schutz gar da seßhafft, theils nur zu handeln Sich niedergelassen.

Weiter ist auch fast einer eigenen Statt gleich der Teütsche oder Schwedische Hoff, bey Ihnen die Saamok genandt, darinnen von allerhandt Nationen zu finden als der Moscoviter nehester Nachbahren, die Lieffländer, Schweden, Finnländer, Holländer, Engländer, Fransosen, Italiener, Spanier, Portugisen undt auch Teütsche auß Hamburgk undt Lübeck, Dennemark Etc. u. was noch mehr, die von Archangel herabkommen, daselbst zu sehen.

Solche Nationen alle, wie Sie nahmen haben, diese haben nun alle Ihre besondere Buden in der länge hinab täglich offen, dar man wunter über wunder siehet, also daß man oft mehr auß ungewohnheit derer Nerri-schen Uhrten oder Nationen auff Ihre eigene Persohn achtung giebet u. ansiehet All; auff Ihre köstliche wahren, undt will derer Auß hier zu Landt unbekanten Nationen also auch Ihre wahre in gar wenigen gedencken. V. belangent die persianer, Sindt Sie Starck von Schulter undt untersetzes leibes, an So vielen als ich observiret, nicht aber So groß als die Moscoviter, haben große kahlsöpff¹⁾, darauff einen gefärbten bundt²⁾, deme Sie gar künstlich von Seitenzeüg zusammen geflochten, undt lange röcke biß auff die Erden, ja allezeit 2 über ein ander, dar der innerste mitt einem Seitenen bandt sehr dick umbwunden umb den leib ist. Ihre Wahre ist meisten von festlichen Seitenwerck als herrliche Tepichte von allerhandt künstlich eingearbeiteten Figuren; Schöne decken, So Sich die Moscoviter u. auch die Lieffländer auff Ihren Schlitten mitt denen herabhengenden großen franken zu gebrauchen wißen; sehr schöne mit baumwollen durchnehete undt künstlich gemachte decken, derer Sich in Moscau die vornehmen an Statt der Oberbette gemeiniglich gebrauchen, dergleichen Sie auch in Schweden u. Liefflandt brauchen; allerhandt gefärbte Seidene zeüch, So das Moscovitische Frauenzimmer zu tragen pflaget; ja Sie haben auch gar künstlich mitt ganz Sammet u. Seiten außgearbeitete Stühle, So da geschlossen oder zugemachet, auch offen zu tragen seyn, derer die Polen Sich Ihres gebrauchß nach viel

1) am Rande: ober dem munt haben Sie bertt, unten aber ganz kahl.

2) = Binde, Turban.

erkauffen. In summa ich kan So eilendt nicht alles Specificiren, was herrliche Sachen diese Persianer alleine haben.

Die Chineser belangendt, als Ich Sie mitt verwunderung habe ansehen müssen, alle, So viel ich gesehen, haben Sie alle breite gesichter, kleine mäuler u. darüber von oben gar wenig gestopfelten baardt, dem Sie ganz nicht achten, weilm Ihrer viel giebet, die gar keinen baardt bekommen, gar kleine, oben braidt u. unten eingebogene Nasen, kleine u. gar nahe beyssammen stehende Augen; Ihre haar zeugen Sie zwar lang, lassen es aber nicht abhengen u. achteten es vor eine große Schand, Sondern wissen es So zierlich zu Sammen zu winten, daß es oben auff dem Kopff als ein mitt fleiß von haren gemachtes werck lieget; den Sie Selten Ihre Köpffe bedecken, u. ich habe auch anfangs nicht anders gemeinet, es Sey ein So künstlich geflochtenes müßlein; daher Ich durch einen dolmetscher einst einem bitten ließe, mich doch genau Solches Sehen zu lassen, habe ich observiret, daß Sie oben mitten durch mitt einem subtilen stänglichen die umbwuntene haar auff dem Wirbel befestiget hatten, So da gar artlich zu sehen, darzu mier dießer Sagen ließe, wie Er hörte, daß ich mich verwunterte, wenn Ich Erst Ihre weiber des kopffes zierat Sehen solte, daß solte mier noch wohl mehr wunters machen Etc. Diese leüte haben nun von festlichen gewürzen feil, auch allerhandt frembte wurzeln, kreüter, Alaun, reiß, Hierse u. dergleichen. Sie haben auch von gewehren als bogen u. pfeil u. allerhandt dergleichen Sachen, So ich nicht lange zu erzehlen mich auffhalten will.

Die Tartaren, So sind das heßlich u. erschreckliche leüte, So viel ich derer observiret; Sie haben breit undt dicke gesichter, ungeschickte köpff, darauff wenig u. in die höch struzende haar, dieße inliegende Augen, über denen die augbranen wohl über ein gliedlang (Straußendt¹) umbhengen, darauß Sie erschrecklich außsehen. Ober dem Maul haben Sie ein großen, mitt langen [Haaren] herunterhengenden knebel hardt, unten aber Sindt Sie fahl; Sindt dick u. stark von leib. Diese haben viel von Ihren pferden, pferdtzeitigen, Sattel, zäumen, beütschen u. was deme mehr zukommet, feil, darzu auch von Tiger häuten u. in Summa allerhandt unß ungewöhnliche Sachen.

Weilm nun die Türcken u. Polen Unß hierzuLandt So gar unbekant in derer beschreibung nicht seyn, als will ich es bey dießen wenigen beruhen lassen. Die Andern Nationen ist leicht zu ermessen, was ein jeder Seiner Landes ahrt nach daselbst zu negocijren hatt. Wem nun was beliebt zu kauffen, der findet allezeit bey v. umb diese gegent der feilha-

1) = straubig, struppig (vgl. das frühneuhochdeutsche Verbum „streißē“ oder „streußen“ = bäumen).

benden Nationen Dollmetscher oder, wie Sie Sagen, Dolcke, die Sich bald einem anzupräsentiren wissen; meistens aber reden Sie Schwedisch, Polnisch, Finnisch u. gar wenig etwas blatteutsch, zumahl die mitt denen ganz weit abgelegenen Nationen zu reden wissen¹⁾, mitt denen man nun in gemelten Sprachen Sein begehren eröffnen u. reden muß: So kan man Sich allerhandt erfragen.

Über dieses ist in dieser Statt gleichsam in Meditullio ein absonderlich befestigter Ort, darinnen Ihre Zarische Majestät 2 herrliche Schlößer, eines von Steinen u. das andere von Holz gebauet, haben, darbey jeden ein wasser vorbeßfließet undt daselbst allezeit mächtige Starcke wache von Innen u. außen zu sehen. Sie seyndt mitt gewaltig hohen Mauern von außen gleich auffgebauet zu sehen, daran mächtige starcke thürme stehen undt von außen mit großen bolwercken Ihrer Landes ahrt nach umgeben, von Innen mit persianischen, von Goldt, Silber u. Seiden dermaßen köstlichen außgearbeiteten teppichten behänget undt bezieret, daß man nicht weiß, wo man vor verwunderung Seine Augen hintventen soll. Daselbst ein Solcher apparat von Goldt, Edelgesteinen, Perlen undt herrlichen pretiosen Sachen zu sehen, als nicht genugsam kan u. mag beschriben werden. Der gemelte Ort, So im Meditullio befestiget ist, wirdt genennndt die *St e r l i z* [...], darinnen alle Großfürst. hohe bediente u. Leib Quardi, derer eine große anzahl seyn soll, wohnen, keinem frembten aber darinnen zu handeln oder zu wohnen vergönnet wirdt.

Es ist ein sehr großer Ort in dieser Statt, darinnen allezeit viel Tausendt Moscovitische Völcker u. Soldaten liegen u. halt den ganzen Ortht bewohnen, heißet die Schlapotti [...]. Diese völcker müssen meistens deswegen (wie man Sagt undt wohl oft vor dem geschehen), daß Sie Sich des Tartars einfall wiedersehen können, daselbst parat seyn, dann oft der Tartar gesenget u. gebrennet, ehe man es einmahl in der Statt recht gewahr worden. Diese Seyn nun theils zu pferdt u. zu fuß u. müssen also der ganzen Statt gute wacht halten, So wohl bey tag also auch bey nacht, u. obwohl diese gewaltige große Statt umb Sich keine Fortification, So ist Sie doch ganz von außen viel meilen in dem circuitu baldt hier u. dort unmerklich befestiget, undt wenn Sie Sich eines gewaltigen feindes, der Sie ganz zu umbziehen gewillet, vermuthens weren, könten Sie mitt volck ein undt andere pässe (derer [es] umb der Statt von ferne Sehr viel giebet) dermaßen besetzen u. Sich also Sicher machen, daß Ihnen der feindt mitt vollen hauffen u. aller munition nicht leicht oder gar nicht nahe könne bekommen. Innwendig u. nahe bey der Statt Sindt viel gräben, mitt fleiß gemacht, zu sehen, darüber hölzerne brücken u. Schlagbäume auff seyn.

1) am Rande: verstehen wenig teutsch.

Item In der Statt undt umb die statt, so man nur in eine Straßßen eingehen will, findt lauter Schlagbäume gemachet, die Sie Starck mitt eysen verwahret oder esliche gar als Spanische reuter formiret zu finden seyn.

In der Statt ist auch eine sehr große menge von Kirchen, die da alle, von andern häußern abgefondert, auff einem mitt blanden¹⁾ oder bolwerck umbcireten großen blase stehen. Sie gebrauchten Sich keiner So hohen u. spitzigen thürm wie wier, haben sehr viel klein u. große klocken, derer Sie je eine nach der andern an absonderlichen stricken So artlich zu leiten wissen, daß es einen rechten Instrumentalischen thon giebet. Absonderlich haben Sie dafelbst eine in der welt unvergleichlich große Glocke, die der zu Erffurt (welche Ich auch gesehen) weit in dem umbfang überlegen ist, So Sie nur an denen hohen Festen hören lassen; Sie ist dem H[ei]ligen] Nicolao als Ihren höchsten patron consecrirt. Vndt weilm der izige Zar oder GroßFürst²⁾ ein absonderlicher liebhaber der Metallenen wercke, als hatt Er zu Seinem Bedechnuß viel festliche Glocken, Stücke u. feuer Mörzel³⁾ gießen u. auch andere Metallene Sachen in Seinen palatijß auffrichten lassen, da Er auch bald selbst bey der Schlapoti durch prohibirung eines gewaltigen neü gegossenen feier Mörzels, der zersprungen, von Solchen stücken were umbgebracht worden, dan nicht weit von des Zaren Seiten Seinen bedienten einem das Unglück durch ein metallenen stück getödet hatt.

In Ihren Kirchen gebrauchten Sie Sich keiner stühl u. sitze, wie wier bey Vns, auch keiner Crucifix u. gemäht [!], noch weniger begraben Sie einen toden darinnen. Ihren Gottesdienst hören Sie meisten stehendt u. Ihre größte Devotion thun Sie knieendt, doch also daß Sie mitt dem Gesicht Sich ganz zur erde bücken u. beügen Etc. Waß etwan Sonsten derer Religion u. Solchen ceremonien anhengig, will ich nicht viel dicentes darvon machen; denn es wohl in truck der ganzen welt notorisch ist. Ich habe auch keine umbgänge, wie bey denen Catholischen sonst gebräuchlich ist, von Ihnen gesehen; dabey man Sich aber in acht nehmen muß, ein Solch piaculum nicht zu despectiren, Sondern Sich gleich denen andern zusehende stellen muß.

Ihre Häußer decken Sie dergestalt, wie die meisten alle zu sehen, daß Sie erstlich gleich wie wier auff das gesperr⁴⁾ die Latten schlagen, darauff nageln Sie lange breder, auff dieselbe legen Sie von bircken oder andere baumRinten dick nehwen einander, u. leßlich darauff legen Sie große Stücke Raßen, So da ganz frisch auß der Erden allererst außgestochen worden, ein stück etwan einer Spannen dick u. anderthalb spannen lang undt breit,

1) = Planken.

2) Alexei Michailowitsch (1645—1676).

3) = Mörser.

4) = Sparren, Dachbalken.

undt Solches legen Sie genau zusammen, also daß es endlich durch den Regen zusammen wächset u. gleich wie ein fester Raßen oder Stück Erdtreich anzusehen ist; dadurch nun nicht leichtlich ein regen sincket noch das hauß verfaulet. Ihre Häuser sindt meisten alle gar nieterich u. auff das meiste 2 oder 3 Stockwerck hoch gebauet. Darinnen haben Sie einen großen u. weiten schorstein, deme Sie Sich an statt eines offens zu wärmen u. zu kochen gebrauchen (doch was geringe leüte Seyn), u. brauchen Sie keine öffen; in jedem Hauß haben Sie buden u. Cammern alle auf der Erden gebauet, u. waß Sie kochen, brauchen Sie nicht darzu irdene Töpf, Sondern alles in kesseln; von kupfer oder Eisen gemachte töpffe ist Ihr bester haußbraht, 4eckicht hölzerne teller gebrauchen Sie Sich gemeinlich. Ihre Speißen Sein unßer Landes ahrt nach meisten ganz anders, u. müssen wier darin unsere teütsche mägen ganz anderst gewehnen. Sie eßen lieber das, So schon etwas zuvor entweder in Saltz eine weil gelegen oder gar eingesalzen worden als von Beckel fleisch, von eingesalzenen fischen, derer Sie auff vielerley ahrt haben. Item. Waß da im Rauch gehangen u. dieses alles ist Ihnen lieber als das frische fleisch. Sie gebrauchen Sich in Ihrem Eßen gar viel des Knoblochß u. der zwiffeln. Ihre mahlzeiten fangen Sie zu ersten mitt einem trunck brandewein [an], es Sey mittags oder abends, darbey Sie etwas von der art der lebkuhen haben, So aber gar elendig schmedet, in gleichen unter der mahlzeit brauchen Sie allezeit den brandewein; bey vornehmen leüten wirdt allezeit Spannischer wein mehr geachtet als anderer getrenck, deme Sie auch in Molcau zu ehren am meisten gebrauchen; dem reinischen wein thun Sie nicht viel; aber reinischen Brantewein, den führen Sie auch zu Sich in großer mänge. Ingleichen brauchen Sie Sich des Meedes in dem lande gar sehr, der daselbst, wegen des vielen Honiges, in großer mänge gebrauet u. auch wohlfeil zu bekommen ist. Bier haben Sie auch, aber ist nicht auff Unßere Arth gebrauet, u. will ich Ihre Arht zu brauen in kürze erzehlen. Erstlich machen Sie das Malz gleich auch wie wier zu Landt, also daß es in der Mühle geschroden u. biß zum brauen oder kochen präpariret ist; dann haben Sie große hölzerne Ruffen gleich denen Unßerigen, darinnen wier das bier abzukühlen oder inzuschitten pflegen, darein thun Sie das verferdigte Malz undt gießen dan halb warm u. halb kaltes waßer darauff, nachdeme haben Sie dabey auff einem großen Feuerherde eine gewisse mänge oder zahl große klüente¹⁾ feldsteine schon in paratschaft, diese heben Sie mitt einer Zzenckichten gabel fein rein von den klühenden kohlen herauß u. werffen Sie in das mitt waßer übergößene Malz, welche Steine alsdan das waßer So schön auffSieden u. kochen

1) = glühende.

machen, als wie wier es bey Uns in keßel Sieden sehen. Dan haben Sie auch in einem großen keßel den Hopffen, So Sie Sieden, u. darein wacholder Sträuße mitt kochen laßen, u. geben dem bier den hopffen, gleich auch wie wier, mitt dem andern thun Sie auch wie wier, u. dieses können Ihrer wenig bey Ihnen verrichten ¹⁾, also daß Selten ein Herr einen knecht undt Magdt hatt, die da nicht alle das brauen verstünten, zumahl in LieffLandt. In Schweden, FinnLandt u. derer nahe belegener örter ist auch alles der gebrauch, Ihr bier also zuzurichten, undt wißen Sie auch im ganzen landt Sich keiner Andern Ahrt, bier zu brauen, Sich zu gebrauchen, als wie ich es beschriben. V. dieses bier ist nicht nur So gut als das Unserige, sondern auch oft viel besser.

Noch einer Ahrt will ich gedencken, derer Sie Sich in Reservierung der fische, So da nicht gesalzen u. doch über 5 biß 6 Monat frisch bleiben u. davor geessen werden, gebrauchen. Nämlich wann es in October kommet, So beginnt in der Moskau die Kälte schon wieder anzufangen, also daß die waßer zu end dieses Monats oder doch in dem November schon ganz zu gefrieren. Ehe nun das geschiehet, So pflegen die fischer oder die da macht haben, in großen Seen zu fischen, Ihren vorthail dabey in acht zu nehmen, daß Sie nämlich, So lang Sie noch Ihre große Netze gebrauchen u. außwerffen können oder Sich vor dem Eiß mitt kahne herum zu fahren das offene waßer haben, So lange thun Sie Ihren möglichsten fleiß, fische zu fangen, derer Sie dan auch umb diese zeit in großer menge fangen; damitt Sie aber die fische biß zu der zeit, da Sie angenehmer undt teurer seyn, frisch behalten u. zurück legen können, haben Sie dieses zu Ihrer Invention: So balt Sie die fische aus denen Netzen an das Landt werffen, So laßen Sie dieselben in dem Schnee lustig herum springen oder umbwelckeln, Sindt auch absonderlich ehliche darzu bestellet, die da allezeit mitt schauffeln frischen schnee u. ein wenig waßer auff die fische werffen u. schitten; damitt werden Solche fische mitt schnee undt eiß dermaßen umbzogen undt befrohren, daß Sie dar liegen als wie das gehauene holz, u. führen Sie Solche gefrorne fische mitt Sich in Ihre bauernhöffe, laßen Sie daselbst in Schnee unter freyen himmel liegen u. legen Sie X weiß auffeinander, als wie wier das holz zu legen pflegen; undt wenn es nun 2 oder 3 monat in den winter kommet, da alle waßer sehr dick zu gefroren seyn, undt man keine frische fische bekommen kan, alsdan pflegen Solche Ihre gefrohrne fische mitt Schlitten weit undt nahe in die Städte zu führen undt daselbst vor frische fisch zu verkauffen, undt werden auch in großer menge davor von den leüten getaufft undt ehwen So zugerichtet, wie man die, So auß dem waßer erstlich kommen seyn, zu bereiten pfeget. Sie nehmen die gefrorenen undt werffen

1) Ayrmann meint wohl, dass es dazu nur weniger Leute bedürfte.

Sie in kaltes wasser, dann schelet Sich das Eiß ab undt ist der fisch, auch wenn Er 5 oder 6 monat darinnen gelegen, So schön anzusehen, als käme Er erst auß dem wasser. Dergleichen Ich den viel u. oft gezeßen u. Sie mier gar wohl geschmecket. Aber das machet die landes ahrt u. die große continuirliche kälte darin; dann in der Moscau, wann es einmahl anfänget zu frieren u. einen Schnee leget, So bleibet es wohl bey continuirlichem kalten wetter bis einsten wieder zu Seiner zeit u. pfleget darinnen nicht So oft in dem winter auffzutauen undt dan wieder zu gefrieren wie hier zu Landt, undt weil dieses hier zu Landt eine rarität ist, habe ich es etwas weitläufftig undt eigentlich erzehlen wollen. Ich habe auch gesehen, daß Sie das frische fleisch genommen undt in dem Schnee mitt wasser vermendet herumb geweltelt Vndt also zu einem großen Stück Eiß zu gefrieren lassen, daß Sie den gar viel thaten zu meiner zeit, da das Salz so theuer in der Moscau war, daß auch ehwen wohl frisch bleibet.

Von der Moscoviter Badstuben oder ahrt zu baden, weil es bey Vnß unbekant, will Ich auch kürzlich gedencken.

Welche da in Moscau ein wenig Sich was vermögen undt ein Ihrer art nach wohlgebauetes Hauß haben, die besleißigen Sich absonderlich, darbey eine Badstuben zu bauen, die da, gleich wie Ihre Häuser, alle von holz seyn. Sindt 4eckicht gebauet, von oben gehen die fenster u. nicht auff der Seiten hinein, So da auch von Schönen gläsernen Scheiben gemacht, in der mittlen aber ist ein kleines loch, So Sie öffnen undt Stopfen können, wenn Sie wollen, darauß Sie den brutel¹⁾ gehen lassen, wenn Sie auff die glüende Steine gießen. Sie gebrauchen Sich darinnen keiner öffen, Sondern haben entweder inwendig gar zierlich gelegte Steine, die von außen durch das feuer können erhizet werden oder tragen auch wohl flüende Steine auff einem Eißern rost hinein, darauff gießen Sie warm wasser, das giebet nun eine hitz von Sich, undt So da was vornehm seyn, die gebrauchen Sich gar köstlich præparirte gebrande wasser von allerhandt guten Kräutern zu Solchen auffgießen, das dan einen Schönen geruch von Sich giebet vndt, wie Sie Sagen, gar gesunt seyn soll; ferner haben Sie auch, wie bey vnß, etwas erhöhete schwitzbände darin, unter andern also zubereidet, daß man darauff Sich leget wie auff ein bett, dann Sie legen von langen weichen gras in ein von feiner leinwant also zugerichteten Sack, damitt Sich nichts herumb streichen²⁾ kan, undt zu kopffen ist es durch ein erhöhetes bredgen auch fein als ein Kopfffüßen zubereidet; auff diesem hewfact legen Sie wieder von klarer leinwant weißes tuch; wann man nun Sich vor her

1) = Brodel.

2) = streuen.

in der Badstuben mitt Schwitzen undt baden Sich sehr ermattet undt man schon fein Sauber ist, leget man Sich also auff dießes zubereidete bette oder Hewsack, bleibet man Seiner bequemlichkeit nach so lange, als man will, liegen, ja man bequemet Sich darauff auch mitt einen feinen gelinden Schweiß, So man auff die Steine gießen läßet, u. durch das oberste loch in der badstuben können Sie Sich die hitze temperiren, wie Sie wollen, u. Solches mag einer nach Seiner bequemlichkeit gebrauchen, So offt Er will. Sie brauchen Sich aber keines krägers noch der ahrt (salv. honore) den unflat von leib abzunehmen wie wier, Sondern Sie haben eine also genande Quast (das ist von birckenbäumen laub, So da getörret ist u. derer Sie in Sommer viel unzehlige wagen voll, wann Sie noch grün Seyn, in die Städte zu verkauffen führen, welche da ein jeder hauswirth in der quantität kauffet u. Sie zu törren auffhänget, daß Er den ganzen winter genug an haben kan, findt dergestalt zusammen gebunten, das es fein dick u. ein kurzer stiel daran ist), darmitt beüttschen oder schlagen Sie Sich am ganzen leib oder legen Sich auff die Schwisbandt u. laßen Sich von einen andern wacker beüttschen. Dieße quast weichen Sie zuvor ein in warm waßer, So da auch (waß vornehme leüte Seyn) ein wohlriechendes oder von guten kreütern gesottenes waßer ist, undt wann Sie Sich wohl gequastet, So nehmen Sie dan dieße quast u. laßen Sich über den leib wacker damitt auff u. nieder reiben oder streigen¹⁾, davon hebet Sich (salv. hon.) das Garstige an der haut auff, u. übergießen Sich alsdan am ganzen leib u. streigen Sich mitt den henden fein ab. Dießes thun Sie So offt, biß Sie Sehen, daß Sie ganz rein seyn; darbey nun haben die Moscoviter in baden dießes absonderlich vor ein gesundes wesen, wann Sie nehmlich von oben biß unten mitt warmen waßer ganz gereiniget undt Sauber seyn undt ehe Sie auß der badstuben gehen (waß da vornehme seyn), die laßen Sich mitt ganz eißkalten waßer von Kopf biß auff die Fußsohlen über u. über zum öfftern begießen, u. darnach sind Sie fertig. Der gemeine Mann aber, welche Ihre badstuben gemeiniglich an dem fließenden waßer gebauet haben (als wie in der Statt Moscau an dem Mosck fluß wohl auff 3 meilen lengsten zu sehen ist), dieße, So baldt Sie Sich am meisten erhizet, gehen Sie so baldt, wie Sie Gott erschaffen hatt, herauß in das kalte fließende waßer, Sehen Sich dar hinein eine gute lange zeit, es sey gleich Sommer oder winter. In Sommer haben Sie von 2 langen hölzern als wie eine schrodletter²⁾ in dem waßer liegen, darzwischen hengen Sie Sich

1) = streichen.

2) Ayrmann denkt wohl an eine Schrotleiter, d. h. eine Leiter, wie sie beim Verladen von Fässern benutzt wird (vgl. Grimm, Deutsches Wörterbuch 9, 1794).

nach der reihe hinein in das wasser; in dem winter aber hauen Sie große löcher in das Eiß u. legen oben querüber eckliche Starcke stangen, daran Sie Sich festhalten u. auch in das eiskalte wasser springen. Dieses halten Sie sehr gesunt zu seyn. Es ist mitt verwunderung zu sehen, waß doch Solche Leüt vor harde Naturen haben. Sie Sehen oft an dem leib So roht auß als wie ein Krebs, wenn Sie auß der Stuben kommen, u. setzen Sich noch darzu in Schnee eine gute Zeitlang; vndt So gewohnen Sie auch Ihre gar kleinen kinder zum baden. Weil nun auch dieße Uhrt zu baden hiezulandt unbekant undt ich in dergleichen auch oft mitt gewesen, So mier gar wohl gefallen hatt, also habe ich es etwas weitlaufftig erzehlen wollen. Hierbey aber auch mehr zu merken, daß ich bey vornehmen Moscovitischen Badstuben nechst oberzehltten gebrauchten auch dieses observiret, daß Sie inwendig die badstube oben u. auff denen Seiten alles mitt weißer schöner Leinwandt bedecket u. umhuzogen haben, So gar angenehm scheint, dergleichen Sie meinen Schligen Herrn Graffen allezeit zubereiteten. Vndt gebrauchen Sich auch auff der Erden des gehackten Dannenbäumers sträuch, wie Ich ohngefehr vor her erzehlet, daß Sie sonst auch in Finnlandt thun, So da einen gar annehmlichen geruch in der wärme giebet. In Summa man wirdt fast in keinem Lande finden, da mehr von dem baden gehalten wirdt alß in diesem Moscau. Die weiber daselbst Suchen darinnen Ihr summum bonum; worbey ich mich auch der Moscoviter gebrauch erinnere, daß keine frau noch Jungfrau vor Ihre Zarische Majestät angeßicht erscheinen darff, die Sich nicht einen tag vor her hatt in dem bad gesäubert, wiederigen falls Sie Ihres lebens verlustig; v. noch zu merken, daß Sie in dem baden keine badschürzen gebrauchen noch weniger etwas darvon wissen, sondern zur Scham bedeckung brauchen Sie eine Quast.

Anlangend die Moscoviter Selbst: Ihrer Statur nach seyn Sie meisten große Starcke leüte, langes Leibes, Starck u. breide schuldern, darbey aber sehr plump undt nicht So geschickt oder Agiles gleichwie die Polen, die da auch selten klein seyn; das man an Ihrer action als im gehen siehet, da Sie gleich vor sich treden als ein Ochß. Von gesicht Sein Sie auch starck, haben unten undt oben große bärde, die Sie gleich von jugend an wachsen lassen u. darinnen eine sonderliche authorität zu haben vermeinen. Ihre haar lassen Sie etwas kurz wenig biß über die ohren abwachsen, brauchen Sich des Sommers große spitige hude u. im Winter große Mäsen. Ihr kleit ist ein langer biß über die wahren abhengender rock; In den Seiten ist er ein wenig eng gemacht, den Sie allezeit offen tragen, u. unter dem noch ein kleit biß an die knie lang tragen, Stieffel, So nur biß über die wahren gehen u. unten mitt eißen beschlagen, darzu Sie Sich allerhandt

farben zu Ihren kleitern gebrauchen¹⁾. V. in summa: es ist vertrießlich u. auch unmöglich, So kurz alles eigentlich mitt zu gedencken. Indem auch dießes absonderlich mein vorhaben hierinnen nicht, daß ich aller derer Nation, So ich etwan, doch ohne rühm zu Sagen, gesehen, wolte beschreiben, Sondern vielmehr dießes habe ich mier vorgenommen zu gedencken, wie u. welcher gestalt obgedachte Länder gelegen u. genaturet seyn; So viel, meinem wenigen abmercken nach, ich mier in jedem Landt zum gedechtnuß behalden. Vndt So weit ich der Moscoviter Natur oder politic bekand worden, Ist dießes eine heimdütsche Nation; Sie können Sich zwar So demühtig u. ererbiedig anstellen, daß man meinte, es ging Ihnen alles von herzen, Vndt So Sie das thun, haben Sie gewiß einen betrug darbey im Sinne. Als bitten Sie etwas an Hohen, So ist das Ihr erste Reverentz, daß Sie vor einem auff ein knie niederfallen, mitt der rechten handt eines Seiner unterkleiter oder wie nach Ihrer Ahrt den Saum des rockes anrühren vndt demühtigt küßen, begeben Sich also mitt dieffen bücken ohne umbwenden esliche schritte zurück, bücken Sich nochmahls wieder ganz dieff mitt den leib, laßen die rechte handt biß auff die Erde sünden u. stellen Sich dan wieder in ihre positur; ist zu mercken, daß Sie mitt den füßen keine zurückstreiffung oder reverentz als wier teütschen zu machen pflegen; auch pflegen Sie einander nicht die hände zu geben, als wie die teütsche modi ist. Sonst können Sie Sich Ihrer art nach gar höfflich anstellen u. muß man wohl bey Sie in acht nehmen, daß, wer etwan in unwillen mitt Sie gerähtet, daß man es nicht läßt alt werden, Sondern Sich halt wieder mitt Ihnen vergleicht, So Sie den sehr in gebrauch, daß Sie einen baldt ein vertrag anbieten, wiederigen fall hatt man Sich einer heimdütschen rache vor Sie zu befürchten, also daß Sie einen nach Leib undt leben trachten, Indem Sie meinen, wer Sich nicht mitt Sie vergleichen will, der habe auch dergleichen in Seinem herzen wieder Sie beschloßen. Dahero offt vornehme leüte Teütscher oder anderer Nation bey Ihnen in großes Unglück gerahen, daß ein Solcher erzürmeter oder beleidigter Moscoviter nicht ehr Einen in das höchste Unglück bringen kan, als wann Er durch 3 zeügen (die Einer offt darzu erkauffet) beweiset u. einem erimen lesæ Zariæ Majestatis dergestalten auffbürdet, auff welche anklag am ersten eine Execution oder doch eine Straffe, wie sehr Er Sich auch purgiren mag, ertulden u. außstehen muß²⁾, derer Exempel man im Lande genug weiß, undt auch meiner zeit ein vornehmer kauffman von Lübeck, ge-

1) am Rande: NB. umb Ihren Salz tragen die Moscoviter keinen fragen noch tug [= Tuch], sondern, der es vermag, einen bundt Perlen oder Winterszeit einen Schönen Zobel.

2) vgl. dazu Olearius a. a. O. S. 128 f.

nandt Johann von G u h r e n , wurde umb Solcher Anlag in Starcken Verhafft geführt, welcher zuvor in Moscau bey dem izigen Zaren in Solcher genaden gestanden, daß Er Ihn zu einem fürsten Seines Landes gemacht hatt, der Sich da umb den Zarn wegen eines unschuldigen Menschen, deme Er den Zaren verrätherischer weiße auß teütschlandt hinein nach der Moscau practieiren helffen, also in gnaden verdient gemacht; u. were von dießer Historia viel zu erzehlen, hoffe aber, es Sey, wo nicht im truck, doch Sonsten wohlbekannt, daß etwan vor 12 oder mehr Jahren ein Moscoviter in der Moscau Sich empöhret u. wieder den Zaren auffgesetzt in vorgabe, daß Er der rechte gebohrne Großfürst undt Erbe des Landes were¹⁾, der izige Zar aber were nur eines bauern Sohn undt gegen Ihm außgewechßelt worden (dann Seine frau Mutter soll zu zeitlich Ihme gebohren haben, Vndt dan die Moscoviter nicht mehr eine unverföhnlische Ciffersucht undt rachgier auff Ihre weiber werffen als in frühzeitiger gebuhrt, des Sie Sich ganz nicht wollen einreden laßen, daß es in der Natur seyn könne, da doch die Medieci sampt den Juristen probabilia argumenta zur genüge, doch certis rationibus affirmativè anzuführen wißen), weil nun (wie die rede in geheim noch im lande geht) dem also seyn soll u. aber derjenige Seine Intention nicht prosequiren können undt Sich Landflüchtig gemacht, hatt Ihne zwar erstlich der Schwedt tectè unter Seine protection genommen undt Ihne nachmahls hinauß nach Teütschlandt recommendiret, da Sich dan derselbe baldt da u. dort an Herrenhöffen auffgehalten, biß Er auch an des Fürsten von Hollstein Seinen Hoff zu Seinem höchsten unglück gelanget u. daselbsten lange complementiret undt verehret worden; inzwischen hatt Sein verräther nicht geschlaffen, nehmlich obgedachter Johan von G u h r e n , der zu der zeit gar ein geringen handel u. bekantschaft in die Moscau gehabt. Dießer nun hatt durch Seine correspondenz Sich So viel erpracticiret, daß Ihm der Großfürst versprochen, wo Er Ihm dießen Landflüchtigen Moscoviter in Seine Landt oder zu Seinen Henden lieffern würde, daß Er Ihn vor andern in Seinem Lande Negocijrend hochbegnadigen oder befreyen undt auch gar zu einem fürsten machen wolte, worauff der Johan von G u h r e n mitt dem Hollsteinischen Fürsten consperiret, u. damitt Er den fürsten gewinnen u. Er seine intention vollbringen mögte, hatt Er mitt dem fürsten conditionalitè tractiret, weil Ihm nicht unbekandt gewesen, daß der Großfürst, wegen der Persianischen Legation²⁾,

1) Ayrmann meint hier den Thronprätendenten Timoschka Ankudinow, der 1653 von Herzog Friedrich III. von Holstein-Gottorp an Moskau ausgeliefert wurde; allerdings wurde er nicht „zu Tode geschmächet“, sondern (Anfang 1654) gevierteilt. Vgl. Russkij biografičeskij slovarj II (St. Pet. 1900), S. 152–154.

2) am Rande: derer Er einen großen vorschub gethan.

worunter Bruchmann principalis gewesen¹⁾, So von den Hollsteinischen Fürsten Ihren Ursprung gehabt, an den Hollsteinischen Herren noch eine großschätzende präetention haben mag, damit nun das Hollsteinische Hauß Solcher Forderung summamim mögte quit u. frey werden, hatt Er erstlich, vermöge Seiner Anhabenden Zarischen vollmacht, einen vorschlag gethan, nochmahls die Großfürstliche Confirmation erhalten u. dan den Hollsteinischen Herrn dahin getrieben, daß Er mitt pilato gleichsam seine hände gewaschen undt Ihm auff einer Simulirten lustigen Schiffahrt dießen unschuldigen Moscoviter überreichen laßen, da den derselbe auff ein schon besteltes Schiff an händen u. füßen geschlossen u. also nach der Narva in Liefflandt zu waßer angeführet u. da an landt gebracht worden, welchen alsobalde die auffwartende Moscoviter gefänglich angenommen u. folgendt gar in die Statt Moscau gebracht haben. Da Er den zu einem jämmerlichen todt verurtheilet undt die Execution dergestalt an Ihm volzogen worden ist, daß Ein großer hoher Trohn oder Stuhl, als Spöttlich undt mörderischer weiße von ganzen eißen ist verferdiget undt mitt 6 stufen gemacht worden, oben als ein Seßel, darbey ein dicker eiserner stoß angemacht gewesen, auff gedachten stufen undt inwendig So wohl am Sitz als an der lehne des stuhles sein lauter natelspitzige eiserner Zacken, unter welchen nun alles So zu bereitet, daß gleichsam in einem behältnuß lauter künde kohlen gelegen, die durch stetig anblazen undt anfernen das Eißen oder den ganzen stuhl künde gemacht, worauff der gefangene Moscoviter, nachdeme Er zuvor jämmerlich gebeutset, Ist geführet, auff den stuhl gesetzt, Ihme daß gliende eißen anstatt eines Zepters in die Hand gegeben undt zu todt geschmög²⁾ worden. Welcher mörderstuhl noch zu meiner zeit in der Sterlis von Unß allen ist gesehen u. angetastet worden. Vndt ist kein zweiffel, es wirdt endlich dem Verrähter Johan von Gubren das sprichwort per quod quis peccat Etc. auch noch seyn lester lohn seyn.

Es würde zu lang fallen, alles zu erzehlen, waß ich mich etwan von dem Moscau zu erinnern weiß. Vndt mitt wenigem derer Moscoviter Weiber oder Frauenzimmer zu gedencken, Sindt dieselbige von Gesicht dermaßen schön, daß Sie viel Nationen übertreffen u. selten übertroffen

1) Der Hamburger Kaufmann Otto Brughmann (Brügman) war neben Philipp Crusius Legatus auf der von Olearius (vgl. Anm. auf S. 39) beschriebenen Holsteinschen Gesandtschaftsreise nach Moskau und Persien gewesen. Wegen seiner Verfehlungen auf dieser Reise war er 1640 in Gottorp hingerichtet worden.

2) Niederdeutsches „smöken“ (hochdeutsch „schmäuchen“) hat den Sinn von „mit Rauch behandeln“; der Ausdruck „einen zu Tode schmäuchen“ ist mehrfach zu belegen.

werden, wenn nur das gelück so gönftig ist, das man Sie zu gesicht kan bekommen, denn Sie gar heylig in der Moscau gehalten werden u. nicht so öffentlich wie bey Uns; Sie türffen sehen lassen. Sie gehen allezeit verdeckt, auch wohl in Häußern, u. kan Sie dergestalt die Sonne oder die Luft nicht verterben, über das lassen Sie Sich bey der Natürlichen schönheit nicht genügen, sondern alle tag schmüncken Sie Sich, u. wirdt diese gewohnheit bey Ihnen in eine tugend undt nothwendiges weßen gebracht. Sie seyn schön lang undt schmales leibes, dahero Ihnen Ihre von oben biß unten an lange röck sehr schön anstehen. Sie schmücken Sich Ihrer Uhr nach über die maßen kostbahrlich mitt Berlen u. kleintien, derer Sie allezeit in den ohren an güldenen ringen hengen haben; auch an denen fingern brauchen Sie köstlich ringe. Ihre hare, wenn es Jungfern seyn, flechten Sie mitt einen Zopff u. zieren den also mitt perlen u. Goldt, das es wunder schön zu sehen, u. zu endt des herabhängenden zopffes haben Sie eine von Güldenen faden oder Seiten oder mitt berlen, Goldt u. Silber durchflochtene Quaste an hengen, So schön zu sehen; an füßen tragen Sie von allerhandt farben leterne Stieffel. Dießes Moscovitische frauenZimmer weiß Sich in sonderheit mitt ernsthaftigen annuhtigen gekehrten zu präsentiren, Indeme, So es je die gelegene zeit giebet, daß Sie Sich müßen sehen lassen, u. man Sie mitt ceremonien beehret, ist dießes Ihr complement: Sie stellen Sich von gesicht sehr ernsthaftig u. doch nicht mürrisch oder sauerböppisch, sondern mitt freündlichkeit untermänget, keinesweges aber wirdt man einmahl eine Solche Dame lachen sehen, noch weniger mitt Solchen kringenden oder lachenden gekehrten, wie das frauenzimmer hiezulandt im brauch hatt, Ihre höfflich- u. annehmlichkeit an tag geben. Sie verstellen auch nicht leicht Ihr gesicht, weder mitt kopf rücken oder maul einbetzen oder liebänglen, sondern bleiben allzeit in einmahl angenommener positur. Sie fahren auch nicht herum wie die irrwisch, sondern gebrauchen Sich alle weg der gravität, u. wann Sie einen empfangen oder danken wollen, So stehen Sie allezeit darzu gerat auffgericht, nehmen die rechte handt fein sachte an Ihre lincke brust bey dem herzen, lassen Sie fein sachte gleich absinken, also daß beyde arme geradt an der seiten herab hengen; dan bücken Sie Sich mitt dem oberleib So dieß biß umb die helffte des leibes undt geben Sich in Solcher ceremoni wiederumb in Ihre gerade positur. Das handgeben ist bey Ihnen auch kein gebrauch. In Summa: es ist ein Nobel volck anzusehen, Sie müßen Sich aber vor Ihren Männern sehr in acht nehmen, dann Sie Ihnen nicht leichte trauen; u. were Sonst gar viel von dießer Nation zu erzehlen, das ich aber in so kurzen nicht alles in die feder bringen kan. Genug von dießen.

Wier haben nun in abmarch von Moscau auch durch die mächtig undt große Statt, genandt

Naugarden oder Neogorodt

unßern weg genommen. Dieße Statt nennet man Sonsten in gemein in dem Lande Naugarden, wirdt aber eigentßlich Neogorodt oder, quod unum et idem est, Novogrod geschriben. Ist gelegen von der Statt Moscau gegen LießLandt, 90 Meilen Moscovitische. Ist auch ein Mächtigt u. berühmte Statt, So wohl wegen Ihrer weitlaufftigen größe undt auch Ihres guten handels; daselbsten Sindt herrlich veste Pässe u. aber Sonsten von außen gleich wie die Statt Moscau alles offen zu sehen; die gebäu sindt auch wie in der oberzehleten Statt Moscau formiret u. also aber sonderlich viel davon zu erzehlen überflüssigt zu seyn erachte. Nur dieses darbey zu melten, daß; daselbst auff einem erhabenen Orth oder berg ein vestes Steirnes Schloß gebauet zu sehen ist. Vndt umb dießen auch nicht der geringsten u. berühmten Ort zu sehen, findt wier in die 20 meilen auß Unser Curs in der zurückreiß zu gefallen gezogen, weil der S[elige] Herr Graff ein verlangen trug, auch dieße Statt zu sehen, Inmassen wier honorificentissimè auff moscovitische arth darinnen seyn tractiret u. 3 tag daselbst auffgehalten worden.

Ihre Zarische Majestät, Zar Alexi Michalowitz Großfürst in Moscau, habe ich in Seiner Residentz zu eslich mahlen gesehen. Seiner persohn nach ist Er ein großer Starcker Herr, völich undt sehr ernsthaftigt von Gesicht, nach Uhart der Rußen einen großen breiten baardt, kurze haar u. Seine kleitung Moscovitisch¹⁾.

Pleßkau oder Plefcovia.

Dieses ist auch eine herrlich undt berühmte Statt in Moscauen, daselbsten ich nicht auff dießer Reisse in Legation gekommen, Sondern curiosität halben, als ich mich zu Derpt vor dem habe auffgehalten, dahin gereißet bin; Sie lieget von Derpt, gleich an der Moscovitischen Crenze, 14 meilen, So man Sommerzeit in einem tag abreißen kan; weilm aber dieses gleichsam gegen LießLandt ein Hauptpaß u. Bestung ist, also wirdt niemandt, der nicht special paß Seiner verrichtung halber darinnen zu thun hatt, dar hinein gelassen; undt ich zwar in die Statt nicht einkommen, von außen aber dieselbe genugsam gesehen, wie viel u. große kirchen, auch große menge an gebäuen Sie hatt; ist ringst umb mitt graben, wall v. mauern herrlich bevestiget, von außen der Statt ist ein großes v. weitlaufftig gebauetes Hauß

1) am Rande: NB. besagtes Zaren Seine kleitung ist dergestalt prächtig von Edelgestein bezieret, daß wunter zu sehen, u. Insonderheit träget Er ein bund Perlen umb den Hals, die unscheybar seyn.

u. Hoff, genandt der teütsche Krug¹⁾, dar alle tag eine große menge von den stätischen heraußkommen, umb zu handeln u. zu wandeln, daselbst man allerhandt sehen u. Ihrer Landes früchte bekommen kan, u. wirdt täglich von allerhandt ab- undt zureisenden benachbahrten Nationen daselbsten viel gehandelt.

Nicht weit als 7 meilen seitwärts dießer gemelten Statt Pleßkau lieget auch eine feine Moscovitische Statt, genandt

Petschur.

Dießes ist auch ein Bester Ort, aber gar klein, hatt In sich ein sehr berühmtes Kloster, So da meisten unter der Erden gebauet ist, u. hatt in Sich große Heilighümer, Inmaßen Sie auch alle Jahr von dar nach Pleßkau Ihre procession haben undt solennissimè celebriren, derer ich eine an dem Weynacht Best einsten mitt habe angesehen; darbey eine große menge mitt Schlitten undt auch zu pferdt nachfolget, die Sich alle mitt rauchwerk an Sich u. Ihren pferden behangen hatten, daß es wunter zu sehen war.

Was sonst mier etwan wegen Moscau ohngefähr zu notiren denckwürdig scheint, ist auch dießes: daß nehmlich leiter die todtsünde der Sotomitterey daselbsten in großen Schwang gehet, also daß Sie dieße fast nicht als Sünde Straffen undt nur als ein grobes Laster oder böße gewohnheit æstimiren. Inmaßen den mitt einem Mutterpferdt oder Studen daselbst öffentlich zu reiten u. zu gebrauchen, einem von dem gemeinen Mann zur Schand gerechnet u. also wegen eines garstigen verachtetes zum spott außgeleget wirdt. Deswegen man Sich auch im Lande wohl in acht zu nehmen. V. Ich erinnere mich auch eines politischen Stückleins, So ein politischer Moscoviter einsten zu meinem Schligen Graffen Selbstem Sagte, Nehmlich wenn Sie in Ihrem lande gerne einen schon betagten vornehmen bedienten oder aber einen alten von Adel, der da großes gut u. keine oder doch lachende Erben darzu hatt, wolten lohß seyn oder von brot geholffen vndt abgethan wissen, deme cooperirte ein verlangender Succesor oder Erbe Seiner güter, daß ein Solcher bey Ihre Zarische Majestät in Signum gratiæ vor andern würde elegiret undt zu einer weit abgelegenen ganz eilfertigen reiße deputiret. Solcher gestalt ein feiner Modus sey, u. darff Sich deßen keiner nicht, wer Er auch sey, Ihrer Zarischen Majestät in abschlagen unterstehen. In der gleichen ich auch einsten zu Riga einen abgefertigten vornehmen alten Moscoviter gesehen, der da die 200 meilen innerhalb 12 tagen per post [?] hatt ablegen u. mitt Seinem todt beendigen müßen.

1) am Rande: oder auch der Lübische Krug.

Eelmiste köidete sisu. — Contenu des volumes précédents.

A I (1921). 1. A. Paldrock. Ein Beitrag zur Statistik der Geschlechtskrankheiten in Dorpat während der Jahre 1909—1918. — 2. K. Väisälä. Verallgemeinerung des Begriffes der Dirichletschen Reihen. — 3. C. Schlossmann. Hapete mõju kolloidide peale ja selle tähtsus patoloogias. (L'action des acides sur les colloïdes et son rôle dans la pathologie.) — 4. K. Regel. Statistische und physiognomische Studien an Wiesen. Ein Beitrag zur Methodik der Wiesenuntersuchung. — 5. H. Reichenbach. Notes sur les microorganismes trouvés dans les pêches planctoniques des environs de Covda (gouv. d'Archangel) en été 1917. — **Misc.** F. Bucholtz. Der gegenwärtige Zustand des Botanischen Gartens zu Dorpat und Richtlinien für die Zukunft.

A II (1921). 1. H. Bekker. The Kuckers stage of the ordovician rocks of NE Estonia. — 2. C. Schlossmann. Über die Darmspirochäten beim Menschen. — 3. J. Letzmann. Die Höhe der Schneedecke im Ostbaltischen Gebiet. — 4. H. Kaho. Neutraalsoolade mõjust ultramaksimum-temperatuuri peale *Tradescantia zebrina* juures. (Über den Einfluss der Neutralsalze auf die Temperatur des Ultramaximums bei *Tradescantia zebrina*.)

A III (1922). 1. J. Narbutt. Von den Kurven für die freie und die innere Energie bei Schmelz- und Umwandlungsvorgängen. — 2. A. Томсонъ (A. Thomson). Значение аммонийныхъ солей для питания высшихъ культурныхъ растений. (Der Wert der Ammonsalze für die Ernährung der höheren Kulturpflanzen.) — 3. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. I. Hälfte (S. I—VII und 1—96). — 4. A. Lüüs. Ein Beitrag zum Studium der Wirkung künstlicher Wildunger Helenenquellensalze auf die Diurese nierenkranker Kinder. — 5. E. Öpik. A statistical method of counting shooting stars and its application to the Perseid shower of 1920. — 6. P. N. Kogerman. The chemical composition of the Esthonian M.-Ordovician oil-bearing mineral „Kuckersite“. — 7. M. Wittlich und S. Weshnjakow. Beitrag zur Kenntnis des estländischen Ölschiefers, genannt Kuckersit. — **Misc.** J. Letzmann. Die Trombe von Odenpäh am 10. Mai 1920.

A IV (1922). 1. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. II. Hälfte (S. 97—188). — 2. A. Valdes. Glükogeeni hulka vähendavate tegurite mõju üle südame spetsiifilise lihassüsteemi glükogeeni peale. (Über den Einfluss der die Glykogenmenge vermindernenden Faktoren auf das Glykogen des spezifischen Muskelsystems des Herzens.) — 3. E. Öpik. Notes on stellae statistics and stellar evolution. — 4. H. Kaho. Raskemetallsoolade kihvtisusest taimeplasma kohta. (Über die Schwermetallgiftwirkung in bezug auf das Pflanzenplasma.) — 5. J. Piiper und M. Härms. Der Kiefernkreuzschnabel der Insel Ösel *Loxia pityopsittacus estiae* subsp. nov. — 6. L. Poska-Teiss. Zur Frage über die vielkernigen Zellen des einschichtigen Plattenepithels.

A V (1924). 1. E. Öpik. Photographic observations of the brightness of Neptune. Method and preliminary results. — 2. A. Lüüs. Ergebnisse der Krüppelkinder-Statistik in Eesti. — 3. C. SchLOSSMANN. Culture in vitro des protozoaires de l'intestin humain. — 4. H. Kaho. Über die physiologische Wirkung der Neutralsalze auf das Pflanzenplasma. — 5. Y. Kauko. Beiträge zur Kenntnis der Torfzersetzung und Vertorfung. — 6. A. TammeKANn. Eesti diktüoneema-kihi uurimine tema tekkimise, vanaduse ja levimise kohta. (Untersuchung des Dictyonema-Schiefers in Estland nach Entstehung, Alter und Verbreitung.) — 7. Y. Kauko. Zur Bestimmung des Vertorfungsgrades. — 8. N. Weiderpass. Eesti piparmündi-õli (*Oleum menthe esthicum*). (Das estnische Pfefferminzöl.)

A VI (1924). 1. H. Bekker. Mõned uued andmed Kukruse lademe stratigraafia ja faunast. (Stratigraphical and paleontological supplements on the Kukruse stage of the ordovician rocks of Eesti (Estonia).) — 2. J. Wilip. Experimentelle Studien über die Bestimmung von Isothermen und kritischen Konstanten. — 3. J. Letzmann. Das Bewegungsfeld im Fuss einer fortschreitenden Wind- oder Wasserhose. — 4. H. Scupin. Die Grundlagen paläogeographischer Karten. — 5. E. Öpik. Photometric measures on the moon and the earth-shine. — 6. Y. Kauko. Über die Vertorfungswärme. — 7. Y. Kauko. Eigentümlichkeiten der H_2O - und CO_2 -Gehalte bei der unvollständigen Verbrennung. — 8. M. Tilzen und Y. Kauko. Die wirtschaftlichen Möglichkeiten der Anwendung von Spiritus als Brennstoff. — 9. M. Wittlich. Beitrag zur Untersuchung des Öles aus estländischem Ölschiefer. — 10. J. Wilip. Emergenzwinkel, Unstetigkeitsflächen, Laufzeit. — 11. H. Scupin. Zur Petroleumfrage in den baltischen Ländern. — 12. H. Richter. Zwei Grundgesetze (Funktion- und Strukturprinzip) der lebendigen Masse.

A VII (1925). 1. J. Vilms. Kõhreglükogeeni püsivusest mõnesuguste glükogeeni vähendavate tegurite puhul. (Über die Stabilität des Knorpelglykogens unter verschiedenen das Glykogen zum Verschwinden bringenden Umständen.) — 2. E. Blessig. Ophthalmologische Bibliographie Russlands 1870—1920. Nachtrag. — 3. O. Kuriks. Trachoma Eestis (eriti Tartus) mõõdunud ajal ja praegu. (Das Trachom in Estland (insbesondere in Dorpat) einst und jetzt.) — 4. A. Brandt. Sexualität. Eine biologische Studie. — 5. M. Haltenberger. Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa? — 6. M. Haltenberger. Recent geographical work in Estonia.

A VIII (1925). 1. H. Jaakson. Sur certains types de systèmes d'équations linéaires à une infinité d'inconnues. Sur l'interpolation. — 2. K. Frisch. Die Temperaturabweichungen in Tartu (Dorpat) und ihre Bedeutung für die Witterungsprognose. — 3. O. Kuriks. Muutused leeprahaigete silmas Eesti leprosooriumide haigete läbivaatamise põhjal. (Die Lepra des Auges.) — 4. A. Paldrock. Die Senkungsreaktion und ihr praktischer Wert. — 5. A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse- (C_2) -Stufe in Eesti. I. — 6. M. Wittlich. Einiges über den Schwefel im estländischen Ölschiefer (Kukersit)

und dessen Verschmelzungsprodukten. — 7. H. Kaho. Orientierende Versuche über die stimulierende Wirkung einiger Salze auf das Wachstum der Getreidepflanzen. I.

A IX (1926). 1. E. Krahn. Über Minimaleigenschaften der Kugel in drei und mehr Dimensionen. — 2. A. Mieler. Ein Beitrag zur Frage des Vorrückens des Peipus an der Embachmündung und auf der Peipusinsel Pirisaar in dem Zeitraum von 1682 bis 1900. — 3. M. Haltenberger. Der wirtschaftsgeographische Charakter der Städte der Republik Eesti. — 4. J. Rumma. Die Heimatforschung in Eesti. — 5. M. Haltenberger. Der Stand des Aufnahme- und Kartenwesens in Eesti. — 6. M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. I. — 7. A. Tammekan. Die Oberflächengestaltung des nord-ostestländischen Küstentafellandes. — 8. K. Frisch. Ein Versuch das Embachhochwasser im Frühling für Tartu (Dorpat) vorherzubestimmen.

A X (1926). 1. M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. II—III. — 2. H. Scupin. Alter und Herkunft der ostbaltischen Solquellen und ihre Bedeutung für die Frage nach dem Vorkommen von Steinsalz im baltischen Obersilur. — 3. Th. Lippmaa. Floristische Notizen aus dem Nord-Altai nebst Beschreibung einer neuen *Cardamine*-Art aus der Sektion *Dentaria*. — 4. Th. Lippmaa. Pigmenttypen bei Pteridophyta und Anthophyta. I. Allgemeiner Teil. — 5. E. Pipenberg. Eine städtemorphographische Skizze der estländischen Hafenstadt Pärnu (Pernau). — 6. E. Spohr. Über das Vorkommen von *Sium erectum* Huds. und *Lemna gibba* L. in Estland und über deren nordöstliche Verbreitungsgrenzen in Europa. — 7. J. Wilip. On new precision-seismographs.

A XI (1927). 1. Th. Lippmaa. Pigmenttypen bei Pteridophyta und Anthophyta. II. Spezieller Teil. — 2. M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. IV—V. — 3. H. Scupin. Epirogenese und Orogenese im Ostbaltikum. — 4. K. Schlossmann. Mikroorganismide kui bioloogiliste reaktiivide tähtsusest keemias. (Le rôle des ferments microbiens dans la chimie.) — 5. J. Sarv. Ahmese geomietrilised joonised. (Die geometrischen Figuren des Ahmes.) — 6. K. Jaanson-Orvik. Beiträge zur Kenntnis der Aseri- und der Tallinna-Stufe in Eesti. I.

A XII (1927). 1. E. Reinwaldt. Beiträge zur Muriden-Fauna Estlands mit Berücksichtigung der Nachbargebiete. — 2. A. Öpik. Die Inseln Odensholm und Rogö. Ein Beitrag zur Geologie von NW-Estland. — 3. A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse-(C₂-)Stufe in Eesti. II. — 4. Th. Lippmaa. Beobachtungen über durch Pilzinfektion verursachte Anthocyaninbildung. — 5. A. Laur. Die Titration des Ammoniumhydrosulfides mit Ferricyankalium. — 6. N. King. Über die rhythmischen Niederschläge von PbJ₂, Ag₂CrO₄ und AgCl im kapillaren Raume. — 7. P. N. Kogerman and J. Kranig. Physical constants of some alkyl carbonates. — 8. E. Spohr. Über brunsterzeugende Stoffe im Pflanzenreich. Vorläufige Mitteilung.

A XIII (1928). 1. J. Sarw. Zum Beweis des Vierfarbensatzes. — 2. H. Scupin. Die stratigraphische Stellung der Devonschichten im Südosten Estlands. — 3. H. Perlitz. On the parallelism between

the rate of change in electric resistance at fusion and the degree of closeness of packing of metallic atoms in crystals. — 4. K. Frisch. Zur Frage der Luftdruckperioden. — 5. J. Port. Untersuchungen über die Plasmakoagulation von *Paramaecium caudatum*. — 6. J. Sarw. Direkte Herleitung der Lichtgeschwindigkeitsformeln. — 7. K. Frisch. Zur Frage des Temperaturanstiegens im Winter. — 8. E. Spöhr. Über die Verbreitung einiger bemerkenswerter und schutzbedürftiger Pflanzen im Ostbaltischen Gebiet. — 9. N. Rägo. Beiträge zur Kenntnis des estländischen Dictyonemaschiefers. — 10. C. Schlossmann. Études sur le rôle de la barrière hémato-encéphalique dans la genèse et le traitement des maladies infectieuses. — 11. A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse-(C₂-C₃-)Stufe in Eesti. III.

A XIV (1929). 1. J. Rives. Über die histopathologischen Veränderungen im Zentralnervensystem bei experimenteller Nebenniereninsuffizienz. — 2. W. Wadi. Kopsutuberkuloosi areng ja kliinilised vormid. (Der Entwicklungsgang und die klinischen Formen der Lungentuberkulose.) — 3. E. Markus. Die Grenzverschiebung des Waldes und des Moores in Alatskivi. — 4. K. Frisch. Zur Frage über die Beziehung zwischen der Getreideernte und einigen meteorologischen Faktoren in Eesti.

A XV (1929). 1. A. Nõmmik. The influence of ground limestone on acid soils and on the availability of nitrogen from several mineral nitrogenous fertilizers. — 2. A. Öpik. Studien über das estnische Unterkambrium (Estonium). I—IV. — 3. J. Nuut. Über die Anzahl der Lösungen der Vierfarbenaufgabe. — 4. J. Nuut. Über die Vierfarbenformel. — 5. J. Nuut. Topologische Grundlagen des Zahlbegriffs. — 6. Th. Lippmaa. Pflanzenökologische Untersuchungen aus Norwegisch- und Finnisch-Lappland unter besonderer Berücksichtigung der Lichtfrage.

A XVI (1930). 1. A. Paris. Über die Hydratation der Terpene des Terpentins zu Terpinhydrat durch Einwirkung von Mineralsäuren. — 2. A. Laur. Die Anwendung der Umschlagselektroden bei der potentiometrischen Massanalyse. Die potentiometrische Bestimmung des Kaliums. — 3. A. Paris. Zur Theorie der Strömungsdoppelbrechung. — 4. O. Kuriks. Pisarate toimest silma mikrofloorase. (Über die Wirkung der Tränen auf die Mikroflora des Auges.) — 5. K. Orviku. Keskevoni põhikihid Eestis. (Die untersten Schichten des Mitteldevons in Eesti.) — 6. J. Kopwille. Über die thermale Zersetzung von estländischem Ölschiefer Kukersit.

A XVII (1930). 1. A. Öpik. Brachiopoda Protremata der estländischen ordovizischen Kukruse-Stufe. — 2. P. W. Thomson. Die regionale Entwicklungsgeschichte der Wälder Estlands.

A XVIII (1930). 1. G. Vilberg. Erneuerung der Loodvegetation durch Keimlinge in Ost-Harrien (Estland). — 2. A. Parts. Über die Neutralsalzwirkung auf die Geschwindigkeit der Ionenreaktionen. — 3. Ch. R. Schlossmann. On two strains of yeast-like organisms cultured from diseased human throats. — 4. H. Richter. Die Relation zwischen Form und Funktion und das teleologische Prinzip in den Naturphänomenen. — 5. H. Arro. Die Metalloxyde als photo-

chemische Sensibilatoren beim Bleichen von Metylenblaulösung. — **6.** A. Luha. Über Ergebnisse stratigraphischer Untersuchungen im Gebiete der Saaremaa-(Ösel-)Schichten in Eesti (Unterösel und Eurypterusschichten). — **7.** K. Frisch. Zur Frage der Zyklonenvertiefung. — **8.** E. Markus. Naturkomplexe von Alatskivi.

A XIX (1931). **1.** J. Uudelt. Über das Blutbild Trachomkranker. — **2.** A. Öpik. Beiträge zur Kenntnis der Kukruse-(C₂-C₃-)Stufe in Eesti. IV. — **3.** H. Liedemann. Über die Sonnenscheindauer und Bewölkung in Eesti. — **4.** J. Sarw. Geomeetria alused. (Die Grundlagen der Geometrie.)

A XX (1931). **1.** J. Kuusk. Glühaufschliessung der Phosphorite mit Kieselsäure zwecks Gewinnung eines citrallöslichen Düngmittels. — **2.** U. Karell. Zur Behandlung und Prognose der Luxationsbrüche des Hüftgelenks. — **3.** A. Laur. Beiträge zur Kenntnis der Reaktion des Zinks mit Kaliumferrocyanid. I. — **4.** J. Kuusk. Beitrag zur Kalisalzgewinnung beim Zementbrennen mit besonderer Berücksichtigung der estländischen K-Mineralien. — **5.** L. Rinne. Über die Tiefe der Eisbildung und das Auftauen des Eises im Niederungsmoor. — **6.** J. Wilip. A galvanometrically registering vertical seismograph with temperature compensation. — **7.** J. Nuut. Eine arithmetische Analyse des Vierfarbenproblems. — **8.** G. Barkan. Dorpats Bedeutung für die Pharmakologie. — **9.** K. Schlossmann. Vanaduse ja surma mõistetajast ajakohaste bioloogiliste andmete alusel. (Über die Begriffe Alter und Tod auf Grund der modernen biologischen Forschung.)

A XXI (1931). **1.** N. Kwaschnin-Ssamarin. Studien über die Herkunft des osteuropäischen Pferdes. — **2.** U. Karell. Beitrag zur Ätiologie der arteriellen Thrombosen. — **3.** E. Krahn. Über Eigenschwingungszahlen freier Platten. — **4.** A. Öpik. Über einige Karbonatgesteine im Glazialgeschiebe NW-Estlands. — **5.** A. Thomson. Wasserkulturversuche mit organischen Stickstoffverbindungen, angestellt zur Ermittlung der Assimilation ihres Stickstoffs von seiten der höheren grünen Pflanze.

A XXII (1932). **1.** U. Karell. An observation on a peculiarity of the cardiac opening reflex in operated cases of cardiospasmus. — **2.** E. Krahn. Die Wahrscheinlichkeit der Richtigkeit des Vierfarbensatzes. — **3.** A. Audova. Der wirkliche Kampf ums Dasein. — **4.** H. Perlitz. Abstandsänderungen nächster Nachbaratome in einigen Elementen und Legierungen bei Umordnung aus der kubischen flächenzentrierten Anordnung in die kubische raumzentrierte oder die hexagonale dichteste Anordnung.

A XXIII (1932). **1.** J. Port. Untersuchungen über die Wirkung der Neutralsalze auf das Keimlingswachstum bezüglich der Abhängigkeit von ihrer Konzentration. — **2.** E. Markus. Chorogenese und Grenzverschiebung. — **3.** A. Öpik. Über die Plectellinen. — **4.** J. Nuut. Einige Bemerkungen über Vierpunktaxiome. — **5.** K. Frisch. Die Veränderungen der klimatischen Elemente nach den meteorologischen Beobachtungen von Tartu 1866—1930.

A XXIV (1933). **1.** M. Gross. In der Butter vorkommende Sprosspilze und deren Einwirkung auf die Butter. — **2.** H. Perlitz. Bemerkungen zu den Regeln über Valenzelektronenkonzentrationen in

binären intermetallischen Legierungen. — **3.** A. Öpik. Über *Scolithus* aus Estland. — **4.** T. Lippmaa. Aperçu général sur la végétation autochtone du Lautaret (Hautes-Alpes). — **5.** E. Markus. Die südöstliche Moorbucht von Lauge. — **6.** A. Sprantsman. Über Herstellung makroskopischer Thalliumkristalle durch Elektrolyse. — **7.** A. Öpik. Über Plectamboniten

A XXV (1933). **1.** A. Öpik. Über einige Dalmanellacea aus Estland. — **2.** H. Richter. Ergänzungen zu: „Die Relation zwischen Form und Funktion und das teleologische Prinzip in den Naturphänomenen“. Die Rolle, welche „Spirale“ und „Wirbel“ in den biologischen Phänomenen spielt, besonders auch in bezug auf die feinere Struktur des lebendigen Protoplasmas. — **3.** T. Lippmaa ja K. Eichwald. Eesti taimed I (1—50). (Estonian plants.) — **4.** E. Piipenberg. Die Stadt Petseri in Estland. — **5.** A. Miljan. Vegetationsuntersuchungen an Naturwiesen und Seen im Otepääschen Moränengebiet Estlands. I. — **6.** R. Livländer. On the colour of Mars. — **7.** A. Tudeberg. Über die Theorie und die Anwendungsmethoden der Quadraturreihen.

A XXVI (1934). **1.** E. Blessig. Index ophthalmologiae Balticus. — **2.** E. Öpik. Atomic collisions and radiation of meteors. — **3.** J. Tehver und A. Kriisa. Zur Histologie des Harnleiters der Haussäugetiere. — **4.** H. Kaho. Leelissoolade toimest taimeraku deplasmolüüsile. (Über den Einfluss von Alkalisalzen auf die Deplasmolyse der Pflanzenzellen.) — **5.** A. Öpik. Über Klitamboniten. — **6.** A. Tudeberg. Über die Beweisbarkeit einiger Anordnungsaussagen in geometrischen Axiomensystemen.

A XXVII (1934). **1.** K. Lellep. Simulation von Geisteskrankheiten und deren Grenzzuständen. — **2.** M. Tiitso. Hingamise ergulisest regulatsioonist. I teadaanne: Stenoosi toime inimese hingamisele. (Über die nervöse Atemregulation. I. Mitteilung: Der Einfluss der Stenose auf die menschliche Atmung.) — **3.** M. Tiitso. Hingamise ergulisest regulatsioonist. II teadaanne: Inimese hingamisfrekvents kopsude erineva täitumise korral. (Über die nervöse Atemregulation. II. Mitteilung: Die Atemfrequenz des Menschen bei abnormen Lungenfüllungen.) — **4.** M. Tiitso. Hingamise ergulisest regulatsioonist. III teadaanne: Proprioseptiivsete aferentside toimest hingamisele. (Über die nervöse Atemregulation. III. Mitteilung: Über die Auswirkung der propriozeptiven Afferenzen auf die Atmung.) — **5.** J. Tehver and M. Keerd. The number of ribs in the ox and pig. — **6.** A. Kärnsna. Über das Problem der Vorhersage des nächtlichen Temperaturminimums. — **7.** K. Schlossmann. A study of bacterial carbohydrates with special reference to the tubercle bacillus. — **8.** A. Öpik. *Ristnacrinus*, a new ordovician erinoid from Estonia. — **9.** A. Kipper. Variation of surface gravity upon two Cepheids — δ Cephei and η Aquilae. — **10.** E. Lepik. Fungi Estonici exsiccati. Uredinaceae. [I.] — **11.** H. Perlitz. The structure of the intermetallic compound Au_2Pb .

A XXVIII (1935). **1.** T. Lippmaa. Une analyse des forêts de l'île estonienne d'Abrika (Abro) sur la base des associations unistrates.

— 2. J. Sarv. Foundations of arithmetic. — 3. A. Tudeberg. Orthogonalsysteme von Polynomen und Extremumprobleme der Interpolationsrechnung. — 4. T. Lippmaa. Eesti geobotaanika põhijooni. (Aperçu géobotanique de l'Estonie.)

A XXIX (1936). 1. A. Öpik. *Hoplocrinus* — eine stiellose Seelilie aus dem Ordovizium Estlands. — 2. A. Kärnsna. Vereinfachte Methoden zur Berechnung des Korrelationskoeffizienten bei normaler Korrelation. — 3. J. Nuut. Eine nichteuklidische Deutung der relativistischen Welt. — 4. H. Kaho. Das Verhalten der Eiweissstoffe gesunder und abbaukranker Kartoffelknollen gegen Salze. — 5. T. Lippmaa ja K. Eichwald. Eesti taimed. II (51—100). (Estonian plants.) — 6. J. Nuut. Ansätze zu einer expansionistischen Kinematik. — 7. A. Lüüs. Données anthropologiques sur les nouveaux-nés estoniens. — 8. A. Tudeberg. Energieverluste im Eisenblech bei niederfrequenter Ummagnetisierung. — 9. Wilh. Anderson. Existiert eine obere Grenze für die Dichte der Materie und der Energie?

A XXX (1936). 1. E. Öpik. Researches on the physical theory of meteor phenomena. I. II. — 2. J. Gabovitš. The $T\%O$ colour effect, and the densities of M stars. — 3. J. Wilip. Über Lichtstrahlung während der Sonnenfinsternis am 21. August 1914 in Üxküll. — 4. E. Lepik. Fungi Estonici exsiccati. Uredinaceae. II. — 5. E. Markus. Geographische Kausalität. — 6. K. Schlossmann. Einige Gedanken über die Ausbildung des praktischen Arztes. — 7. U. Karell. Aneurism of the internal carotid and the ligation of the carotids. — 8. K. Kirde. Meteorological elements characterized by frequency curves.

A XXXI (1937). 1. V. Ridala. Inquiries into the pathogenic effects produced by *Brucella Abortus* in the udder and certain other organs of the cow. — 2. Wilh. Anderson. Zu H. Vogts Ansichten über die obere Grenze der Sternmassen. — 3. J. Gabovitš. The pulsation theory of Mira Ceti. — 4. T. Lippmaa. E. V. Tartu Ülikooli Botaanikaiaia süstemaatilised ja taimegeograafilised kogud. (Les collections systématiques et phytogéographiques de l'Université estonienne à Tartu.) I (p. 1—192).

A XXXII (1937). 1. Wilh. Anderson. Kritische Bemerkungen zu S. Rosselands und W. Grotrians Ansichten über die Sonnenkorona. — 2. T. Lippmaa. E. V. Tartu Ülikooli Botaanikaiaia süstemaatilised ja taimegeograafilised kogud. (Les collections systématiques et phytogéographiques de l'Université estonienne à Tartu.) II (p. 193—375). — 3. A. Öpik. Trilobiten aus Estland.

B I (1921). 1. M. Vasmer. Studien zur albanesischen Wortforschung. I. — 2. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 1. — 3. M. Vasmer. Osteuropäische Ortsnamen. — 4. W. Anderson. Der Schwank von Kaiser und Abt bei den Minsker Juden. — 5. J. Bergman. Quaestiunculæ Horatianæ.

B II (1922). 1. J. Bergman. Aurelius Prudentius Clemens, der grösste christliche Dichter des Altertums. I. — 2. L. Kettunen.

Lõunavepsa häälik-ajalugu. I. Konsonandid. (Südwepsische Lautgeschichte. I. Konsonantismus.) — 3. W. Wiget. Altgermanische Lautuntersuchungen.

B III (1922). 1. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 2. — 2. M. A. Курчинский (M. A. Kurtschinsky). Социальный законъ, случай и свобода. (Das soziale Gesetz, Zufall und Freiheit.) — 3. A. R. Cederberg. Die Erstlinge der estländischen Zeitungsliteratur. — 4. L. Kettunen. Lõunavepsa häälik-ajalugu. II. Vokaalid. (Südwepsische Lautgeschichte. II. Vokalismus.) — 5. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. [I.] — 6. A. M. Tallgren. Zur Archäologie Eestis. I.

B IV (1923). 1. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. II. — 2. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 3. — 3. W. Anderson. Nordasiatische Flutsagen. — 4. A. M. Tallgren. L'ethnographie préhistorique de la Russie du nord et des États Baltiques du nord. — 5. R. Gutmann. Eine unklare Stelle in der Oxforder Handschrift des Rolandsliedes.

B V (1924). 1. H. Mutschmann. Milton's eyesight and the chronology of his works. — 2. A. Pridik. Mut-em-wija, die Mutter Amenhotep's (Amenophis') III. — 3. A. Pridik. Der Mitregent des Königs Ptolemaios II Philadelphos. — 4. G. Suess. De Graccorum fabulis satyricis. — 5. A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. I. Lief. (S. 1—160). — 6. H. Mutschmann. Studies concerning the origin of „Paradise Lost“.

B VI (1925). 1. A. Saareste. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs. (Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse.) — 2. A. Bjerfe. Zur Psychologie des Mordes.

B VII (1926). 1. A. v. Bulmerincq. Einleitung in das Buch des Propheten Maleachi. 4. — 2. W. Anderson. Der Chalifenmünzfund von Kochtel. (Mit Beiträgen von R. Vasmer.) — 3. J. Mägiste. Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned. (Die Hauptzüge der Mundart von Rosona). — 4. M. A. Курчинский (M. A. Kurtschinsky). Европейский хаосъ. Экономическія послѣдствія великой войны. (Das europäische Chaos.)

B VIII (1926). 1. A. M. Tallgren. Zur Archäologie Eestis. II. — 2. H. Mutschmann. The secret of John Milton. — 3. L. Kettunen. Untersuchung über die livische Sprache. I. Phonetische Einführung. Sprachproben.

B IX (1926). 1. N. Maim. Parlamentarismist Prantsuse restauratsiooniajal (1814—1830). (Du parlementarisme en France pendant la Restauration.) — 2. S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. I. Teil (S. 1—102). — 3. A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. II. Lief. (S. 161—288). — 4. G. Suess. De eo quem dicunt inesse Trimachionis cenae sermone vulgari. —

5. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. III. — **6.** C. Vilhelmson. De ostraco quod Revaliae in museo provinciali servatur.

B X (1927). **1.** H. B. Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis. (Die evangelisch-lutherische freie Volkskirche im freien Eesti. Anhang: Das Gesetz betreffend die religiösen Gemeinschaften und ihre Verbände.) — **2.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. IV. — **3.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. III. Lief. (S. 289—416). — **4.** W. Schmied-Kowarzik. Die Objektivation des Geistigen. (Der objektive Geist und seine Formen.) — **5.** W. Anderson. Novelline popolari sammarinesi. I.

B XI (1927). **1.** O. Loorits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) I. — **2.** A. Berendts und K. Grass. Flavius Josephus: Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen. IV. Lief. (S. 417—512). — **3.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. V.

B XII (1928). **1.** O. Loorits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) II. — **2.** J. Mägiste. *oi-, ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. (Die *oi-, ei-*Deminutiva der ostseefinnischen Sprachen.)

B XIII (1928). **1.** G. Suess. Petronii imitatio sermonis plebe qua necessitate coniungatur cum grammatica illius aetatis doctrina. — **2.** C. Штейн (S. v. Stein). Пушкин и Гофман. (Puschkin und E. T. A. Hoffmann.) — **3.** A. V. Kõrv. Värsimõdt Veske „Eesti rahvalauludes“. (Le mètre des „Chansons populaires estoniennes“ de Veske.)

B XIV (1929). **1.** H. Майм (N. Maim). Парламентаризм и суверенное государство. (Der Parlamentarismus und der souveräne Staat.) — **2.** S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. II. Teil (S. 103—134). — **3.** E. Virányi. Thalès Bernard, littérateur français, et ses relations avec la poésie populaire estonienne et finnoise.

B XV (1929). **1.** A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 1 (1, 2—11). — **2.** W. E. Peters. Benito Mussolini und Leo Tolstoi. Eine Studie über europäische Menschheitstypen. — **3.** W. E. Peters. Die stimmanalytische Methode. — **4.** W. Freymann. Platons Suchen nach einer Grundlegung aller Philosophie.

B XVI (1929). **1.** O. Loorits. Liivi rahva usund. (Der Volksglaube der Liven.) III. — **2.** W. Süßs. Karl Morgenstern (1770—1852). I. Teil (S. 1—160).

B XVII (1930). **1.** A. R. Cederberg. Heinrich Fick. Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts. — **2.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. VI. — **3.** W. E. Peters. Wilson, Roosevelt, Taft und Harding. Eine Studie über nordamerikanisch-englische Menschheitstypen nach stimmanalytischer Methode. — **4.** N. Maim. Parlamentarism ja fašism. (Parliamentarism and fascism.)

B XVIII (1930). **1.** J. Vasar. Taani püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411—1422. (Dänemarks Bemühungen Estland zurückzugewinnen 1411—1422.) — **2.** L. Leesment. Über die livländischen Gerichtssachen im Reichskammergericht und im Reichshofrat. — **3.** A. H. Стендер-Петерсен (Ad. Stender-Petersen). О пережиточных следах аориста в славянских языках, преимущественно в русском. (Über rudimentäre Reste des Aorists in den slavischen Sprachen, vorzüglich im Russischen.) — **4.** M. Курчинский (M. Kourtechinsky). Соединенные Штаты Европы. (Les États-Unis de l'Europe.) — **5.** K. Wilhelmson. Zum römischen Fiskalkauf in Ägypten.

B XIX (1930). **1.** A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 2 (1, 11—2, 9). — **2.** W. Süss. Karl Morgenstern (1770—1852). II. Teil (S. 161—330). — **3.** W. Anderson. Novelline popolari sammarinesi. II.

B XX (1930). **1.** A. Oras. Milton's editors and commentators from Patrick Hume to Henry John Todd (1695—1801). I. — **2.** J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684. Teil I (S. 1—176). — **3.** S. v. Csekey. Die Quellen des estnischen Verwaltungsrechts. III. Teil (S. 135—150).

B XXI (1931). **1.** W. Anderson. Der Schwank vom alten Hildebrand. Teil I (S. 1—176). — **2.** A. Oras. Milton's editors and commentators from Patrick Hume to Henry John Todd (1695—1801). II. — **3.** W. Anderson. Über P. Jensens Methode der vergleichenden Sagenforschung.

B XXII (1931). **1.** E. Tennmann. G. Teichmüllers Philosophie des Christentums. — **2.** J. Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678—1684. Teil II (S. I—XXVII. 177—400).

B XXIII (1931). **1.** W. Anderson. Der Schwank vom alten Hildebrand. Teil II (S. I—XIV. 177—329). — **2.** A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 3 (2, 10—3, 3). — **3.** P. Arumaa. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. — **4.** H. Mutschmann. A glossary of americanisms.

B XXIV (1931). **1.** L. Leesment. Die Verbrechen des Diebstahls und des Raubes nach den Rechten Livlands im Mittelalter. — **2.** N. Maim. Völkerbund und Staat. Teil I (S. 1—176).

B XXV (1931). **1.** Ad. Stender-Petersen. Tragoediae Sacrae. Materialien und Beiträge zur Geschichte der polnisch-lateinischen Jesuitendramatik der Frühzeit. — **2.** W. Anderson. Beiträge zur Topographie der „Promessi Sposi“. — **3.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. VII.

B XXVI (1932). **1.** A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 4 (3, 3—12). — **2.** A. Pridik. Wer war Mutemwija? — **3.** N. Maim. Völkerbund und Staat. Teil II (S. I—III. 177—356).

B XXVII (1932). **1.** K. Schreinert. Johann Bernhard Hermann. Briefe an Albrecht Otto und Jean Paul (aus Jean Pauls Nachlass). I. Teil (S. 1—128). — **2.** A. v. Bulmerincq. Kommentar zum Buche des Propheten Maleachi. 5 (3, 12—24). — **3.** M. J. Eisen. Kevadised pühad. (Frühlingsfeste.) — **4.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. VIII.

B XXVIII (1932). **1.** P. Põld. Üldine kasvatusõpetus. (Allgemeine Erziehungslehre.) Redigeerinud (redigiert von) J. Tork. — **2.** W. Wiget. Eine unbekannte Fassung von Klingers Zwillingen. — **3.** A. Oras. The critical ideas of T. S. Eliot.

B XXIX (1933). **1.** L. Leesment. Saaremaa halduskonna finantsid 1618/19. aastal. (Die Finanzen der Provinz Ösel im Jahre 1618/19.) — **2.** L. Rudrauf. Un tableau disparu de Charles Le Brun. — **3.** P. Ariste. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (Die estlandschwedischen Lehnwörter in der estnischen Sprache.) — **4.** W. Süss. Studien zur lateinischen Bibel. I. Augustins Locutiones und das Problem der lateinischen Bibelsprache. — **5.** M. Kurtschinsky. Zur Frage des Kapitalprofits.

B XXX (1933). **1.** A. Pridik. König Ptolemaios I und die Philosophen. — **2.** K. Schreinert. Johann Bernhard Hermann. Briefe an Albrecht Otto und Jean Paul (aus Jean Pauls Nachlass). II. Teil S. I—XLII + 129—221). — **3.** D. Grimm. Zur Frage über den Begriff der Societas im klassischen römischen Rechte. — **4.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. IX.

B XXXI (1934). **1.** E. Päss. Eesti liulaul. (Das estnische Rodellied.) — **2.** W. Anderson. Novelline popolari sammarinesi. III. — **3.** A. Kurlents. „Vanemate vara“. Monograafia ühest joomalaulust. („Der Eltern Schatz“. Monographie über ein Trinklied.) — **4.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. X.

B XXXII (1934). **1.** A. Anni. F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“. I osa: Kalevipoeg eesti rahvaluules. (F. R. Kreutzwalds „Kalevipoeg“. I. Teil: Kalevipoeg in den estnischen Volksüberlieferungen.) — **2.** P. Arumaa. Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina. — **3.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. XI. — **4.** L. Gulkowitsch. Die Entwicklung des Begriffes Häsīd im Alten Testament. — **5.** H. Laakmann und W. Anderson. Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680.

B XXXIII (1936). **1.** A. Annist (Anni). Fr. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“. II osa: „Kalevipoja“ saamisluгу. (Fr. Kreutzwalds „Kalevipoeg“. II. Teil: Die Entstehungsgeschichte des „Kalevipoeg“.) — **2.** H. Mutschmann. Further studies concerning the origin of Paradise Lost. (The matter of the Armada.) — **3.** P. Arumaa. De la désinence *-tu* du présent en slave. — **4.** O. Loorits. Pharaos Heer in der Volksüberlieferung. I. — **5.** E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. XII.

B XXXIV (1935). **1.** W. Anderson. Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder. — **2.** P. Ariste. Huulte

võnkehäälük eesti keeles. (The labial vibrant in Estonian.) — 3. P. Wieselgren. Quellenstudien zur Volsungasaga. I (S. 1—154).

B XXXV (1935). 1. A. Pridik. Berenike, die Schwester des Königs Ptolemaios III Euergetes. I. Hälfte (S. 1—176). — 2. J. Taul. Kristluse jumalariigi õpetus. (Die Reich-Gottes-Lehre des Christentums.) I pool (lk. I—VIII. 1—160).

B XXXVI (1935). 1. A. Pridik. Berenike, die Schwester des Königs Ptolemaios III Euergetes. II. Hälfte (S. I—VIII. 177—305). — 2. J. Taul. Kristluse jumalariigi õpetus. (Die Reich-Gottes-Lehre des Christentums.) II pool (lk. 161—304).

B XXXVII (1936). 1. A. v. Bulmerincq. Die Immanuelweissagung (Jes. 7) im Lichte der neueren Forschung. — 2. L. Gulko-witsch. Das Wesen der maimonideischen Lehre. — 3. L. Gulko-witsch. Rationale und mystische Elemente in der jüdischen Lehre. — 4. W. Anderson. Achtzig neue Münzen aus dem Funde von Naginšćina. — 5. P. Wieselgren. Quellenstudien zur Volsungasaga. II (S. 155—238). — 6. L. Gulko-witsch. Die Bildung des Begriffes Ḥāsīd. I.

B XXXVIII (1936). 1. J. Mägiste. Einiges zum problem der *oi-*, *ei-*deminutiva und zu den prinzipien der wissenschaftlichen kritik. — 2. P. Wieselgren. Quellenstudien zur Volsungasaga. III (S. 239—430). — 3. W. Anderson. Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode. — 4. A. Koort. Beiträge zur Logik des Typusbegriffs. Teil I (S. 1—138). — 5. E. Kieckers. Sprachwissenschaftliche Miscellen. XIII.

B XXXIX: *ilmub hiljemiini (paraitra plus tard)*.

B XL (1937). 1. H. Mutschmann. Milton's projected epic on the rise and future greatness of the Britannic nation. — 2. J. Györke. Das Verbum **lē-* im Ostseefinnischen. — 3. G. Saar. Johann Heinrich Wilhelm Witschel'i „Homniku- ja õhtuohvrite“ eestindised. (Die estnischen Übersetzungen der „Morgen- und Abendopfer“ von J. H. W. Witschel.) — 4. O. Sild. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. (Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart.) — 5. K. Schreinert. Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Rußland in den Jahren 1666—1670.

C I—III (1929). **I 1**. Ettelugemiste kava 1921. aasta I poolaastal. — **I 2**. Ettelugemiste kava 1921. aasta II poolaastal. — **I 3**. Dante pidu 14. IX. 1921. (Dantefeier 14. IX. 1921.) R. Gutmann. Dante Alighieri. W. Schmied-Kowarzik. Dantes Weltanschauung. — **II 1**. Ettelugemiste kava 1922. aasta I poolaastal. — **II 2**. Ettelugemiste kava 1922. aasta II poolaastal. — **III 1**. Ettelugemiste kava 1923. aasta I poolaastal. — **III 2**. Ettelugemiste kava 1923. aasta II poolaastal.

C IV—VI (1929). **IV 1**. Ettelugemiste kava 1924. aasta I poolaastal. — **IV 2**. Ettelugemiste kava 1924. aasta II poolaastal. — **V 1**. Ettelugemiste kava 1925. aasta I poolaastal. — **V 2**. Ettelugemiste

kava 1925. aasta II. poolaastal. — **VI 1.** Ettelugemiste kava 1926. aasta I poolaastal. — **VI 2.** Ettelugemiste kava 1926. aasta II poolaastal.

C VII—IX (1929). **VII 1.** Ettelugemiste kava 1927. aasta I poolaastal. — **VII 2.** Ettelugemiste kava 1927. aasta II poolaastal. — **VIII 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1928. aasta I poolaastal. — **VIII 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1928. aasta II poolaastal. — **IX 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1929. aasta I poolaastal. — **IX 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1929. aasta II poolaastal. — **IX 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1929.

C X (1929). Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919—1929.

C XI—XIII (1934). **XI 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1930. aasta I poolaastal. — **XI 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1930. aasta II poolaastal. — **XI 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1930. — **XII 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1931. aasta I poolaastal. — **XII 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1931. aasta II poolaastal. — **XII 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1931. — **XIII 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1932. aasta I poolaastal. — **XIII 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1932. aasta II poolaastal. — **XIII 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1932. — **XIII 4.** K. Schreïnert. Goethes letzte Wandlung. Festrede. — **XIII 5.** R. Mark. Dotsent Theodor Korssakov †. Nekroloog.

C XIV (1932). Tartu Ülikooli ajaloo allikaid. I. Academia Gustaviana. a) Ürikuid ja dokumente. (Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat). I. Academia Gustaviana. a) Urkunden und Dokumente.) Koostanud (herausgegeben von) J. V a s a r.

C XV (1932). L. V i l l e c o u r t. L'Université de Tartu 1919—1932.

C XVI—XVIII (1936). **XVI 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1933. aasta I poolaastal. — **XVI 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1933. aasta II poolaastal. — **XVI 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1933. — **XVII 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1934. aasta I poolaastal. — **XVII 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1934. aasta II poolaastal. — **XVII 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1934. — **XVII 4.** R. Ö u n a p. Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna kriminalistikaõpetaja A. P. Melnikov †. — **XVII 5.** F. P u k s o v. Rahvusvahelise vaimse koostötamise institutsioonid ja nende tegevus 1932—1933. — **XVIII 1.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1935. aasta I poolaastal. — **XVIII 2.** Loengute ja praktiliste tööde kava 1935. aasta II poolaastal. — **XVIII 3.** Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1935.

C XIX—XXI: *ilmuvad hiljemini (paraîtront plus tard).*

C XXII (1937). Teise Balti riikide vaimse koostöö kongressi toimetis 29. ja 30. nov. 1936 Tartus. (Actes du Deuxième Congrès Interbaltique de Coopération Intellectuelle tenu à Tartu les 29 et 30 novembre 1936.)

Eesti koha- ja tänavanimed peavad olema väljendatud maksvate eestikeelsete nimetuste järgi kõigis Eestis avaldatavais trükitooteis ja perioodilise trükitoote nimetuses. Erandina võidakse tarvitada Eesti koha- või tänavanime muukeelset väljendust trükis avaldatavais ajaloolistes ürikuis ja üldse kirjutistes, kus koha- või tänavanimi esineb ajaloolises käsitluses. (Riigi Teataja 2 — 1935, art. 12, § 13.)

Les noms de lieux et de rues de l'Estonie doivent être donnés dans leur forme estonienne officielle dans tous les imprimés publiés en Estonie, et aussi dans les titres des périodiques. Exceptionnellement, on peut employer les formes étrangères des noms de lieux et de rues de l'Estonie en publiant des documents historiques, et en général dans des écrits où le nom d'un lieu ou d'une rue est traité du point de vue historique. (Riigi Teataja 2 — 1935, art. 12, § 13.)

TARTU ÜLIKOOLI TOIMETUSED ilmuvad kolmes seerias:

A: Mathematica, physica, medica. (Matemaatika-loodusteaduskonna, arstiteaduskonna, loomaarstiteaduskonna ja põllumajandusteaduskonna tööd.)

B: Humaniora. (Usuteaduskonna, filosoofiateaduskonna ja õigusteaduskonna tööd.)

C: Annales. (Aastaruanded.)

Ladu: Ülikooli Raamatukogus, Tartus.

LES PUBLICATIONS DE L'UNIVERSITÉ DE TARTU (DORPAT) se font en trois séries:

A: Mathematica, physica, medica. (Mathématiques, sciences naturelles, médecine, sciences vétérinaires, agronomie.)

B: Humaniora. (Théologie, philosophie, philologie, histoire, jurisprudence.)

C: Annales.

Dépôt: La Bibliothèque de l'Université de Tartu, Estonie.
